

ISSN 2518-1998

№ 2(90)/2018

ЭКОНОМИКА сериясы

Серия ЭКОНОМИКА

ECONOMY Series

ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ISSN 2518-1998

Индексі 74624

Индекс 74624

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN
OF THE KARAGANDA
UNIVERSITY

ЭКОНОМИКА сериясы

Серия ЭКОНОМИКА

ECONOMY Series

№ 2(90)/2018

Сәуір–мамыр–маусым
30 маусым 2018 ж.

Апрель–май–июнь
30 июня 2018 г.

April–May–June
June, 30, 2018

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Қарағанды, 2018
Караганда, 2018
Karaganda, 2018

Бас редакторы

ЖМ ХҒА академигі, заң ғыл. д-ры, профессор

Е.Қ.Көбеев

Бас редактордың орынбасары

Х.Б. Омаров, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі,
техн. ғыл. д-ры, профессор

Жауапты хатшы

Г.Ю. Аманбаева, филол. ғыл. д-ры, профессор

Редакция алқасы

Б.С.Есенгельдин ,	ғылыми редактор экон. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Т.Михалич ,	PhD (Словения);
Ж.Сарменто ,	PhD (Португалия);
Л.Тылл ,	PhD (Чех Республикасы);
Ж.Хустыи ,	PhD (Венгрия);
А.А.Кочербаева ,	экон. ғыл. д-ры (Қырғызстан);
Л.Васа ,	PhD (Венгрия);
Л.А.Родина ,	экон. ғыл. д-ры (Ресей);
Р.С.Каренов ,	экон. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.Т.Тлеубердинова ,	экон. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Ж.М.Шаекина ,	экон. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Р.К.Андарова ,	экон. ғыл. д-ры (Қазақстан);
А.Ж.Садуов ,	экон. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Т.П.Притворова ,	экон. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Б.А.Ахметжанов ,	экон. ғыл. д-ры (Қазақстан);
Д.А.Ситенко ,	PhD (Қазақстан);
С.К.Ержанова ,	жауапты хатшы экон. ғыл. канд. (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 100028, Қазақстан, Қарағанды қ., Университет к-сі, 28

Тел.: (7212) 77-03-69 (ішкі 1026); факс: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторлары

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерде беттеген

Г.Қ.Қалел

Қарағанды университетінің хабаршысы. «Экономика» сериясы.

ISSN 2518-1998.

Меншік иесі: «Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті» РММ.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және ақпарат министрлігімен тіркелген. 23.10.2012 ж.
№ 13112–Ж тіркеу куәлігі.

Басуға 29.06.2018 ж. қол қойылды. Пішімі 60×84 1/8. Қағазы офсеттік. Көлемі 30,4 б.т.
Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 67.

Е.А.Бөкетов атындағы ҚарМУ баспасының баспаханасында басылып шықты.

100012, Қазақстан, Қарағанды қ., Гоголь к-сі, 38. Тел. (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Главный редактор
академик МАН ВШ, д-р юрид. наук, профессор
Е.К.Кубеев

Зам. главного редактора **Х.Б. Омаров**, чл.-корр. НАН РК,
д-р техн. наук, профессор
Ответственный секретарь **Г.Ю. Аманбаева**, д-р филол. наук, профессор

Редакционная коллегия

Б.С.Есенгельдин,	научный редактор д-р экон. наук (Казахстан);
Т.Михалич,	PhD (Словения);
Ж.Сарменто,	PhD (Португалия);
Л.Тылл,	PhD (Чехия);
Ж.Хустыи,	PhD (Венгрия);
А.А.Кочербаева,	д-р экон. наук (Кыргызстан);
Л.Васа,	PhD (Венгрия);
Л.А.Родина,	д-р экон. наук (Россия);
Р.С.Каренов,	д-р экон. наук (Казахстан);
А.Т.Глеубердинова,	д-р экон. наук (Казахстан);
Ж.М.Шаекина,	д-р экон. наук (Казахстан);
Р.К.Андарова,	д-р экон. наук (Казахстан);
А.Ж.Садуов,	д-р экон. наук (Казахстан);
Т.П.Притворова,	д-р экон. наук (Казахстан);
Б.А.Ахметжанов,	д-р экон. наук (Казахстан);
Д.А.Ситенко,	PhD (Казахстан);
С.К.Ержанова,	ответственный секретарь канд. экон. наук (Казахстан)

Адрес редакции: 100028, Казахстан, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: (7212) 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Сайт: vestnik.ksu.kz

Редакторы

И.Д.Рожнова, Ж.Т.Нурмуханова

Компьютерная верстка

Г.К.Калел

Вестник Карагандинского университета. Серия «Экономика».
ISSN 2518-1998.

Собственник: РГП «Карагандинский государственный университет имени академика Е.А.Букетова».
Зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан. Регистрационное
свидетельство № 13112–Ж от 23.10.2012 г.

Подписано в печать 29.06.2018 г. Формат 60×84 1/8. Бумага офсетная. Объем 30,4 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 67.

Отпечатано в типографии издательства КарГУ им. Е.А.Букетова.
100012, Казахстан, г. Караганда, ул. Гоголя, 38, тел.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

Main Editor

Academician of IHEAS, Doctor of Law, Professor

Ye.K.Kubeyev

Deputy main Editor **Kh.B. Omarov**, Corresponding member of NAS RK,
Doctor of techn. sciences, Professor
Responsible secretary **G.Yu. Amanbayeva**, Doctor of phylol. sciences, Professor

Editorial board

B.S.Yessengeldin ,	Science Editor Doctor of econ. sciences (Kazakhstan);
T.Mihalich ,	PhD (Slovenia);
J.Sarmiento ,	PhD (Portugal);
L.Tyll ,	PhD (Czech Republic);
Zh.Huszti ,	PhD (Hungary);
A.A.Kocherbayeva ,	Doctor of econ. sciences (Kyrgyzstan);
L.Vasa ,	PhD (Hungary);
L.A.Rodina ,	Doctor of econ. sciences (Russia);
R.S.Karenov ,	Doctor of econ. sciences (Kazakhstan);
A.T.Tleuberdinova ,	Doctor of econ. sciences (Kazakhstan);
Zh.M.Shayekina ,	Doctor of econ. sciences (Kazakhstan);
R.K.Andarova ,	Doctor of econ. sciences (Kazakhstan);
A.Zh.Saduov ,	Doctor of econ. sciences (Kazakhstan);
T.P.Pritvorova ,	Doctor of econ. sciences (Kazakhstan);
B.A.Akhmetzhanov ,	Doctor of econ. sciences (Kazakhstan);
D.A.Sitenko ,	PhD (Kazakhstan);
S.K.Yerzhanova ,	Secretary cand. of econ. sciences (Kazakhstan)

Postal address: 28, University Str., 100028, Karaganda, Kazakhstan

Tel.: (7212) 77-03-69 (add. 1026); fax: (7212) 77-03-84.

E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz. Web-site: vestnik.ksu.kz

Editors

I.D.Rozhnova, Zh.T.Nurmukhanova

Computer layout

G.K.Kalel

Bulletin of the Karaganda University. «Economy» series.

ISSN 2518-1998.

Proprietary: RSE «Academician Ye.A.Buketov Karaganda State University».

Registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 13112–Zh from 23.10.2012.

Signed in print 29.06.2018. Format 60×84 1/8. Offset paper. Volume 30,4 p.sh. Circulation 300 copies. Price upon request. Order № 67.

Printed in the Ye.A.Buketov Karaganda State University Publishing house.

100012, Kazakhstan, Karaganda, Gogol Str., 38, Tel.: (7212) 51-38-20. E-mail: izd_kargu@mail.ru

---

МАЗМҰНЫ

РЕСПУБЛИКА САЛАЛАРЫ МЕН АЙМАҚТАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӘЛЕМНІҢ БӘСЕКЕҚАБІЛЕТТІ 30 ЕЛДЕР ҚАТАРЫНА ҚОСЫЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Каренов Р.С.</i> Қазақстанда көмір қабаттарынан метан өндірудің және газсыздандырудың әлеуметтік-экономикалық тиімділігі	11
<i>Кунязова С.К., Каримбергенова М.К., Фиц Д.</i> Аймақтың тұрақты дамуын қамтамасыз етуде бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің рөлі	21
<i>Батырова Н.Т., Момбекова Г.Р., Ержанова С.К., Хустыи Ж.</i> Қазақстанда мейрамхана бизнесін дамыту мәселелері	28
<i>Мамраева Д.Ф.</i> Қазақстанда белсенді туризмнің түрлерін дамыту: теориялық қыры және практикалық нұсқаулары	36
<i>Конурбаева Ж.Т., Мадиярова Э.С., Мырзабаева С., Караилмазлар Э.</i> Жұмыспен қамтудың мемлекеттік бағдарламасын аумақтық еңбек нарығында іске асыру мәселелері	47
<i>Глеубердинова А.Т., Оспанов Б.Р., Джунисова А.Т.</i> Тұтынушылар сұранысы экологиялық турөнімді қалыптастыру негізі ретінде	55
<i>Айешева Г.А., Султанова З.Х., Аймуханбетова Г.</i> Аграрлық азық-түлік нарығындағы тиімді импорт алмастыру және экспорттық әлеуетті дамыту	65
<i>Спанова Б.К.</i> Ауылдық жерлердегі әлеуметтік инфрақұрылымның дамуы мен қызметі	73

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПОСТИНДУСТРИЯЛЫҚ САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ТИІМДІЛІГІ

<i>Майдырова А.Б., Саналиева Л.К.</i> Өңірдегі инновациялық кәсіпорындарда кадрларды дайындау инновациялық экономиканы дамыту әлеуеті ретінде	81
<i>Таипов Т.А.</i> ЕАЭО елдерінде аграрлық өндірісті мемлекеттік қолдаудың үлгілері	91
<i>Ситенко Д.А., Есенгельдина А.С.</i> Қазақстан Республикасының жоғарғы оқу орындарының инновациялық экожүйесін және инфрақұрылымын дамыту	99
<i>Тасмаганбетов А.Б., Тасмаганбетова С.Ж.</i> Қазақстан Республикасындағы көлік логистикасы дамуының өзекті мәселелері	108
<i>Казбеков Т.Б., Романько Е.Б., Мусабекова А.О., Мукашев Т.А.</i> «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асырудың негізгі бағыттары	115
<i>Санг-Кю Ли, Рамашова А.Н.</i> Қазақстанның кадрлық әлеуетінің инновациялық өсуін пайдалану тиімділігін бағалау үлгісі	123
<i>Оспанбаев Ж.А., Мырзахметова А.М., Челетти Д.</i> Макроэкономикалық көрсеткіштер арқылы экономикадағы құрылымдық өзгерістерді көрсету (Қазақстан Республикасы мысалында)	131
<i>Конопьянова Г.А., Байкенов Ж.Е., Браувайлер К.</i> Қазақстандағы жоғарғы білімнің қолжетімділік көрсеткіштерін талдау	139

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МЕНЕДЖМЕНТ ЖӘНЕ МАРКЕТИНГТІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

<i>Притворова Т.П., Джазыкбаева Б.К., Тасбулатова Б.К.</i> Компанияның адами ресурстарын басқарудағы блиц-психограмма әдісі	145
<i>Канабекова М.А., Маденова А.А.</i> Халықаралық инвестицияның мәні және Қазақстан Республикасы экономикасындағы рөлі	157

<i>Атаниязов Ж., Тасмаганбетов А.Б.</i> Мемлекеттік басқарудағы кадрлық саясат қағидаттарын іске асыру ерекшеліктері	163
<i>Хусаинова Ж.С., Абауова Г.М., Адилова Ж.Г., Жартай Ж.М.</i> Ұлттық экономиканың тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз ету тетігіндегі жастар кәсіпкерлігі	170
<i>Капышева С.К., Каменова М.Ж., Турсумбаева М.Ж.</i> ЕАЭО елдері арасында өзара сауданың дамуы мен үрдістерін талдау	179
<i>Абаев А.А.</i> Ұйымдастырушылық әлеует ауылдық аумақтардың дамуын басқарудың құралы ретінде	188
<i>Сагинова С.А.</i> АӨК қызметкерлерінің еңбек өнімділігін жоғарлату арқылы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуін арттыру	195

ҚАРЖЫ-НЕСИЕ ЖҮЙЕСІ

<i>Есенгельдин Б.С., Кантуреев М.Т., Жахметова А.К.</i> Нарық жағдайындағы кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалаудың ерекшеліктері	203
<i>Ахметжанов Б., Тажибекова К.Б., Шаметова А.А.</i> Қосымша білім беру мекемелерінде еңбек ақы төлеуді жетілдіру	211
<i>Атабаева А.Қ., Әмірқұлова М.Б., Сыздықова Э.Ж., Сыздықова Д.И.</i> Қазақстанда жылжымайтын мүлік нарығындағы баға мен негізгі экономикалық факторлардың талдауы	218
<i>Калгулова Р.Ж., Айыпова Т.А., Карипова М.Р., Альжанова А.З., Боброва В.Н.</i> Нарық жағдайында автожол саласын қаржыландырудың халықаралық тәжірибесі	226
<i>Карпенко Е.М., Перова Н.С.</i> Посткеңестік кеңістіктегі елдердің өмір сүру деңгейін және сапасын талдау	233
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	241

СОДЕРЖАНИЕ

ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ И ОТРАСЛЕЙ В СВЕТЕ ВХОЖДЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ В ЧИСЛО 30-ТИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ СТРАН МИРА

<i>Каренов Р.С.</i> Социально-экономическая эффективность дегазации и добычи метана из угольных пластов в Казахстане.....	11
<i>Кунязова С.К., Каримбергенова М.К., Фиц Д.</i> Роль социальной ответственности бизнеса в обеспечении устойчивого развития региона.....	21
<i>Батырова Н.Т., Момбекова Г.Р., Ержанова С.К., Хустыи Ж.</i> Проблемы развития ресторанного бизнеса в Казахстане	28
<i>Мамраева Д.Г.</i> Развитие активных видов туризма в Казахстане: теоретический аспект и практические ориентиры	36
<i>Конурбаева Ж.Т., Мадиярова Э.С., Мырзабаева С., Караилмазлар Э.</i> К вопросам реализации государственной программы занятости на региональном рынке труда.....	47
<i>Глеубердинова А.Т., Оспанов Б.Р., Джунисова А.Т.</i> Потребительский спрос как основа формирования экологического турпродукта.....	55
<i>Айешева Г.А., Султанова З.Х., Аймуханбетова Г.</i> Эффективное импортозамещение на рынке агропродовольственной продукции и развитие экспортного потенциала	65
<i>Спанова Б.К.</i> Функционирование и развитие социальной инфраструктуры сельской местности	73

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННОЙ И ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

<i>Майдырова А.Б., Саналиева Л.К.</i> Подготовка кадров для инновационных предприятий региона как потенциал развития инновационной экономики.....	81
<i>Таипов Т.А.</i> Модели государственной поддержки аграрного производства в странах ЕАЭС ..	91
<i>Ситенко Д.А., Есенгельдина А.С.</i> Развитие инновационной экосистемы и инфраструктуры вузов Республики Казахстан	99
<i>Тасмаганбетов А.Б., Тасмаганбетова С.Ж.</i> Актуальные проблемы развития транспортной логистики в Республике Казахстан.....	108
<i>Казбеков Т.Б., Романько Е.Б., Мусабекова А.О., Мукашев Т.А.</i> Основные направления реализации Государственной программы «Цифровой Казахстан»	115
<i>Санг-Кю Ли, Рамашова А.Н.</i> Модель оценки эффективности использования инновационного роста кадрового потенциала Казахстана.....	123
<i>Оспанбаев Ж.А., Мырзахметова А.М., Челетти Д.</i> Структурные изменения в экономике через призму макроэкономических показателей (на примере Республики Казахстан)	131
<i>Конопьянова Г.А., Байкенов Ж.Е., Браувайлер К.</i> Анализ показателей доступности высшего образования в Казахстане	139

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО МЕНЕДЖМЕНТА И МАРКЕТИНГА

<i>Притворова Т.П., Джазыкбаева Б.К., Тасбулатова Б.К.</i> Метод блиц-психогаммы в управлении человеческими ресурсами компании.....	145
<i>Канабекова М.А., Маденова А.А.</i> Международные инвестиции и их роль в экономике Республики Казахстан	157

<i>Атаниязов Ж., Тасмаганбетов А.Б.</i> Особенности реализации принципов кадровой политики в государственном управлении	163
<i>Хусаинова Ж.С., Абауова Г.М., Адилова Ж.Г., Жартай Ж.М.</i> Молодежное предпринимательство в механизме обеспечения устойчивого экономического роста национальной экономики	170
<i>Капышева С.К., Каменова М.Ж., Турсумбаева М.Ж.</i> Анализ и тенденции развития взаимной торговли стран ЕАЭС.....	179
<i>Абаев А.А.</i> Организационный потенциал как средство управления развитием сельских территорий	188
<i>Сагинова С.А.</i> Повышение продовольственной безопасности за счет повышения производительности труда работников АПК	195

ФИНАНСОВО-КРЕДИТНАЯ СИСТЕМА

<i>Есенгельдин Б.С., Кантуреев М.Т., Жахметова А.К.</i> Особенности оценки инвестиционной привлекательности предприятий в рыночных условиях	203
<i>Ахметжанов Б., Тажибекова К.Б., Шаметова А.А.</i> Совершенствование оплаты труда в учреждениях дополнительного образования	211
<i>Атабаева А.К., Амиркулова М.Б., Сыздыкова Э.Ж., Сыздыкова Д.И.</i> Анализ основных экономических факторов и цен рынка недвижимости в Казахстане	218
<i>Калгулова Р.Ж., Айыпова Т.А., Карипова М.Р., Альжанова А.З., Боброва В.Н.</i> Международная практика финансирования автодорожной отрасли в рыночных условиях.....	226
<i>Карпенко Е.М., Перова Н.С.</i> Анализ уровня и качества жизни стран постсоветского пространства	233
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	241

CONTENT

PROBLEMS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGIONS AND SECTORS IN THE VIEW OF ENTERING THE REPUBLIC INTO 30 COMPETITIVE COUNTRIES

<i>Karenov R.S.</i> Social and economic efficiency degassing and methane production from coal seams in Kazakhstan	11
<i>Kunyazova S.K., Karimbergenova M.K., Fic D.</i> The role of business social responsibility in the sustainable development of the region	21
<i>Batyrova N.T., Mombekova G.R., Yerzhanova S.K., Huszti Zh.</i> The problems of developing restaurant business in Kazakhstan	28
<i>Mamrayeva D.G.</i> The development of active types of tourism in Kazakhstan: theoretical aspect and practical guidelines	36
<i>Konurbayeva Zh.T., Madiyarova E.S., Myrzabayeva S., Karayilmazlar E.</i> To the issues of implementation of the state employment program in the regional labor market	47
<i>Tleuberdinova A.T., Ospanov B.R., Junissova A.T.</i> Consumer demand as a basis for formation of environmental turproduct	55
<i>Aiesheva G.A., Sultanova Z.Kh., Aimukhanbetova G.</i> Effective import substitution in the market of agro-food products and the development of export potential	65
<i>Spanova B.K.</i> Functioning and development of social infrastructure of rural areas	73

EFFECTIVENESS OF IMPLEMENTATION THE POST-INDUSTRIAL AND INNOVATION POLICY IN KAZAKHSTAN

<i>Majdyrova A.B., Sanaliev L.K.</i> Training of personnel for innovative enterprises in the region as a potential for the development of an innovative economy	81
<i>Taipov T.A.</i> Public support models of agricultural production in the EAEU countries	91
<i>Sitenko D.A., Yessengeldina A.S.</i> Development of innovation ecosystem and infrastructure of HEIs of the Republic of Kazakhstan	99
<i>Tasmaganbetov A.B., Tasmaganbetova S.Zh.</i> Contemporary issues of transport logistics development in Republic of Kazakhstan	108
<i>Kazbekov T.B., Romanko E.B., Mussabekova A.O., Mukashev T.A.</i> The main lines of the State programme «Digital Kazakhstan» implementation	115
<i>Sung-Kyu Lee, Ramashova A.N.</i> A model of assessment the effectiveness of innovative growth of Kazakhstan's human resources	123
<i>Ospanbayev Zh.A., Myrzakhmetova A.M., Celetti D.</i> Structural changes in the economy through the prism of macroeconomic indicators. On the example of the Republic of Kazakhstan	131
<i>Konopyanova G.A., Baikenov Zh.E., Brauweiler Ch.</i> Analysis of indexes of Kazakhstan higher education accessibility	139

ACTUAL PROBLEMS OF MODERN MANAGEMENT AND MARKETING

<i>Pritvorova T.P., Jazykbayeva B.K., Tasbulatova B.K.</i> The method of blitz-psychograms in the management of human resources of the company	145
<i>Kanabekova M.A., Madenova A.A.</i> International investments and its role in the economy of the Republic of Kazakhstan	157
<i>Ataniyazov Zh., Tasmaganbetov A.B.</i> The implementation features of the personnel policy principles in public administration	163

<i>Khussainova Zh.S., Abauova G.M., Adilova Zh.G., Zhartay Zh.M.</i> Youth entrepreneurship in the mechanism of ensuring sustainable economic growth of national economy.....	170
<i>Kapysheva S.K., Kamenova M.Zh., Tursumbaeva M.Zh.</i> Analysis and tendency of development of interconnected countries of the EEU	179
<i>Abayev A.A.</i> Organizational potential as a means of managing the development of rural areas	188
<i>Saginova S.A.</i> Enhancing food security through increased labor productivity of AIC workers.....	195

FINANCIAL-CREDIT SYSTEM

<i>Yessengeldin B.S., Kantureev M.T., Zhakhmetova A.K.</i> Features of assessment of enterprise investment attractiveness in market conditions	203
<i>Akhmetzhanov B., Tazhibekova K.B., Shametova A.A.</i> Perfection of labor remuneration in institutions of additional education.....	211
<i>Atabayeva A.K., Amirkulova M.B., Syzdykova E.Zh., Syzdykova D.I.</i> Analysis of the main economic factors and prices on the real estate market in Kazakhstan	218
<i>Kalgulova R.Zh., Aiyпова T.A., Karipova M.R., Alzhanova A.Z., Bobrova V.N.</i> International practice of financing for the road sector in market conditions	226
<i>Karpenko E.M., Perova N.S.</i> The analysis of the level and quality of life of post-soviet countries.....	233
 INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	 241

**РЕСПУБЛИКА САЛАЛАРЫ МЕН АЙМАҚТАРЫНЫҢ
ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ӘЛЕМНІҢ
БӘСЕКЕҚАБІЛЕТТІ 30 ЕЛДЕР ҚАТАРЫНА ҚОСЫЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ
И ОТРАСЛЕЙ В СВЕТЕ ВХОЖДЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ
В ЧИСЛО 30-ТИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНЫХ СТРАН МИРА
PROBLEMS OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REGIONS
AND SECTORS IN THE VIEW OF ENTERING THE REPUBLIC
INTO 30 COMPETITIVE COUNTRIES**

УДК 338.32

Р.С. Каренов

*Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан
(E-mail: rkarenov@inbox.ru)*

**Социально-экономическая эффективность дегазации и добычи
метана из угольных пластов в Казахстане**

Сегодняшний газовый барьер, с которым столкнулась отечественная угольная отрасль, порожден применением на шахтах при добыче угля высокопроизводительных механизированных комплексов. Справиться с такими объемами метановой эмиссии можно лишь за счет заблаговременной дегазации угольных пластов. Автором отмечается, что она уже не первый год с успехом практикуется в Карагандинском угольном бассейне. Обобщается мнение отраслевых экспертов, предлагающих работы по дегазации проводить на всех этапах освоения угольных месторождений. Системный подход к решению данной проблемы предусматривает дегазацию пластов при строительстве шахты с использованием средств дегазации и вентиляции, а также при ее закрытии. В статье выявляются основные функциональные требования, предъявляемые к системе дегазации: поддержание в лаве физико-химических параметров воздуха, обеспечивающих нормальную жизнедеятельность человеческого организма; предотвращение формирования взрывоопасных параметров в атмосфере шахты; снижение загрязнения земной атмосферы вредными примесями, выделяющимися из угольных пластов; минимизация возможных затрат на функционирование системы. Выделены показатели эффективности функционирования дегазации шахт. Доказывается, что для систем дегазации основным показателем оценки ее эффективности является коэффициент дегазации, представляющий собой отношение потока метана, выделяемого дегазационной системой, к общему газовыделению на участке.

Ключевые слова: дегазация, метан, утилизация, эффективность, извлечение, добыча, способ, топливо, спрос, проект.

*Актуальность проблемы максимального извлечения
метана из угольных пластов*

Как показывает многолетний опыт разработки газоносных месторождений в СНГ и за рубежом, угольный метан следует рассматривать как попутное полезное ископаемое. Причем его извлечение технологически возможно и экономически оправдано по следующим соображениям.

Во-первых, метан целесообразно добывать и использовать, прежде всего, как экологически чистое топливо. К тому же нужно иметь в виду то, что с каждым годом все острее становится проблема истощения природных энергетических ресурсов. А спрос на привычные энергоносители в мире стре-

нительно растет. Прогнозируется [1; 5], что к 2030 г. он увеличится на 40 %. В этих условиях поиск дополнительных источников, дающих возможность экономить традиционные виды топлива, является своевременным и необходимым. К таким дополнительным энергоресурсам как раз можно отнести угольный (шахтный) метан, содержащийся в угольных пластах и во вмещающих породах.

Во-вторых, максимальное извлечение метана из угольных пластов необходимо и по соображениям безопасности. Вообще с точки зрения негативного воздействия шахтный метан рассматривается в двух направлениях: метановая опасность и антропогенные выбросы.

Вопрос метановой опасности является одним из основных факторов, который сдерживает увеличение объемов добычи угля подземным способом из-за возможности образования в шахте взрывоопасной метановоздушной смеси. Из-за этого до сих пор при добыче угля подземным способом остается высоким уровень производственного травматизма и аварийности. Кроме того, в странах СНГ (Казахстан, Россия и др.) реконструкция шахт и приобретение нового высокопроизводительного оборудования не привели к заметному росту объемов добычи угля. Из-за наличия узких мест в технологических звеньях и инфраструктуре угольных шахт возможности современной высокопроизводительной техники используются не более чем на 20-30 % [2; 113].

Результаты многолетних наблюдений [2; 113] показывают, что величина коэффициента машинного времени комбайнов сохраняется на уровне 0,7-0,8. Это наилучшее для работы горного оборудования значение коэффициента использования машинного времени. Однако сдерживающим добычу угля остается газовый фактор, поэтому фактический коэффициент машинного времени в газообильных очистных забоях весьма низок и составляет обычно 0,15-0,5.

В-третьих, утилизация шахтного метана существенно снижает объемы вредных выделений в атмосферу Земли. Дело в том, что антропогенные выбросы шахтного метана в атмосферный воздух приводят к его загрязнению, способствуют изменению климата.

Сейчас только шахтами Карагандинского бассейна ежегодно выбрасывается на поверхность до 1 млрд м³ метана, из которых 180 млн м³ приходится на дегазацию и только 16 млн м³ используется на хозяйственные нужды. Основной же объем газа выбрасывается в атмосферу. Главной причиной низкой доли использования газа является отсутствие постоянного дебита скважин, их разобщенность в пространстве и отсутствие необходимого оборудования. Более половины дегазационных установок угольных шахт выдает на поверхность газозагрязненную смесь с содержанием метана менее 30 % (некондиционный газ), промышленное использование которой ввиду ее взрывоопасности практически невозможно [3; 76].

Значит, в условиях возрастающего дефицита органических энергоресурсов проблему интенсивного извлечения метана из угленосных толщ следует считать одной из актуальных в деле повышения эффективности комплексного использования сырьевых ресурсов в Казахстане. Полное использование шахтного газа, капируемого при добыче угля, не только создает предпосылки для повышения эффективности работы угольных предприятий, получения дополнительного, попутно добываемого топлива, но и будет способствовать улучшению окружающей среды.

Не зря в последнее время специалистами [4; 6-10] все чаще поднимается вопрос о характере и интенсивности влияния выбросов газообразных отходов добычи, переработки и потребления угля на изменение состава и свойств атмосферы и, в конечном счете, на глобальный климат планеты.

Считается, что сжигание углеводородного топлива ведет в масштабах Земли к сильному увеличению содержания диоксида углерода (СО₂) в атмосфере [5, 6]. Увеличение содержания СО₂ (а также NO₂, СН₄ и некоторых других газов) в атмосфере ведет к парниковому эффекту. Это связано с тем, что именно содержание СО₂ в атмосфере в основном определяет долю теплового излучения Земли, уходящего в космос. С увеличением содержания СО₂ в атмосфере эта доля уменьшается и происходит сдвиг динамического равновесия в сторону общего потепления на Земле [7; 26].

Значит, в целом глобальное потепление климата является следствием негативных процессов антропогенного загрязнения биосферы, так как дополнительный, даже относительно небольшой по сравнению с природным, выброс в атмосферу газов из антропогенных источников нарушает установившееся равновесие в природе со всеми вытекающими из этого негативными последствиями. Причиной потепления климата на планете являются: увеличение содержания в атмосфере Земли «парниковой» двуокиси углерода (СО₂) антропогенного генезиса и сокращение в тропосфере содержания озона при его разрушении природными газами антропогенного (углеводороды, окислы азота) и искусственного (хлорофторуглероды) происхождения.

Между тем парниковый эффект может вызвать резкое изменение климата на Земле с особо опасными последствиями — затопление отдельных регионов, нарушение условий для сельскохозяйственной деятельности и т.д. В то же время в работах [8, 9] критически рассматривается гипотеза планетарного потепления и анализируются другие варианты сценариев.

Однако вне зависимости от вида развития климатического планетарного сценария нельзя не заметить колоссального экологического ущерба, наносимого мировым промышленным производством мегаполисам, городам, поселениям в регионах с энергетической, в том числе угольной, ядерной, металлургической, нефтегазохимической, сельскохозяйственной и другими видами антропогенной деятельности.

Целесообразность разработки и внедрения эффективных способов и параметров дегазации шахт

В настоящее время в связи с увеличением глубины разработки и интенсификацией добычи угля на газоносных пластах повышается абсолютная и относительная газообильность шахт, и газовый фактор становится решающим при обеспечении достижения высоких скоростей подвигания очистных и подготовительных забоев. Для высокопроизводительной и безопасной работы комплексно-механизированных лав большое значение приобретает снижение газообильности участков. В свою очередь, уменьшение газообильности, т.е. высокие показатели извлечения шахтного метана, могут быть достигнуты, прежде всего, за счет рациональной организации дегазационных работ на шахтах при общей высокой культуре производства и выполнении требований, предусмотренных технологией бурения и герметизации скважин, оперативном контроле процессов дегазации источников метановыделения с целью извлечения кондиционного метана и его использования в народном хозяйстве.

Практика работы угольных шахт показывает, что процесс газовой выделения разнообразен, и газопроявления, а также их количественная оценка зависят от конкретных условий. Выделение метана в подготовительную выработку происходит из обнаженной выработкой поверхности пласта и добываемого в забое угля, а в лаву — из разрабатываемого и смежных пластов, пропластков и вмещающих пород, находящихся в зоне влияния очистных работ.

Результаты теоретических и экспериментальных исследований по характеру газовой выделения в лавах при работе высокопроизводительных добычных машин позволили разработать и проверить метод расчета допустимой нагрузки на лаву по газовому фактору [10; 10]:

$$A = \frac{864vcd}{k_n[(1-k_p)q_p + (1-k_c)q_c]},$$

где v — допустимая скорость движения воздуха по лаве, м/с; s — сечение призабойного пространства лавы, м²; d — допустимая концентрация метана в исходящей струе, %; k_n — коэффициент неравномерности газовой выделения; q_p , q_c — соответственно количество метана, выделяющегося из разрабатываемого и сближенных пластов, м³/т; k_p , k_c — коэффициенты эффективности дегазации соответственно разрабатываемых и сближенных пластов.

Исходя из расчетов по определению нагрузки на лаву по газовому фактору и с учетом выполнения нормативных требований безопасности (ограничение скорости воздуха и допустимой концентрации метана в исходящей струе), выбираются способы дегазации и их параметры, обеспечивающие необходимую эффективность дегазации (снижение газообильности).

Поскольку на выемочных полях часто невозможно обеспечить высокопроизводительную работу оборудования без применения эффективных способов проветривания и дегазации очистных участков, то в таких случаях технологические схемы очистных работ необходимо выбирать с учетом возможности применения эффективных способов управления газовой выделением.

На сегодняшний день для выбора методов снижения газообильности выработок специалистами [11; 15] разработана классификация способов дегазации, включающая как применяемые, так и перспективные методы (рис.).

Как видно из схемы, для повышения эффективности дегазации могут быть применены методы физического, физико-химического и биохимического воздействия, повышающие газопроницаемость пластов.

Представленная классификация построена на принципах использования энергии воздействия на угленосную толщу с целью нарушения равновесного состояния системы уголь–метан.

В настоящее время наиболее распространенными являются способы дегазации, основанные на физическом принципе воздействия на углегазовую толщу.

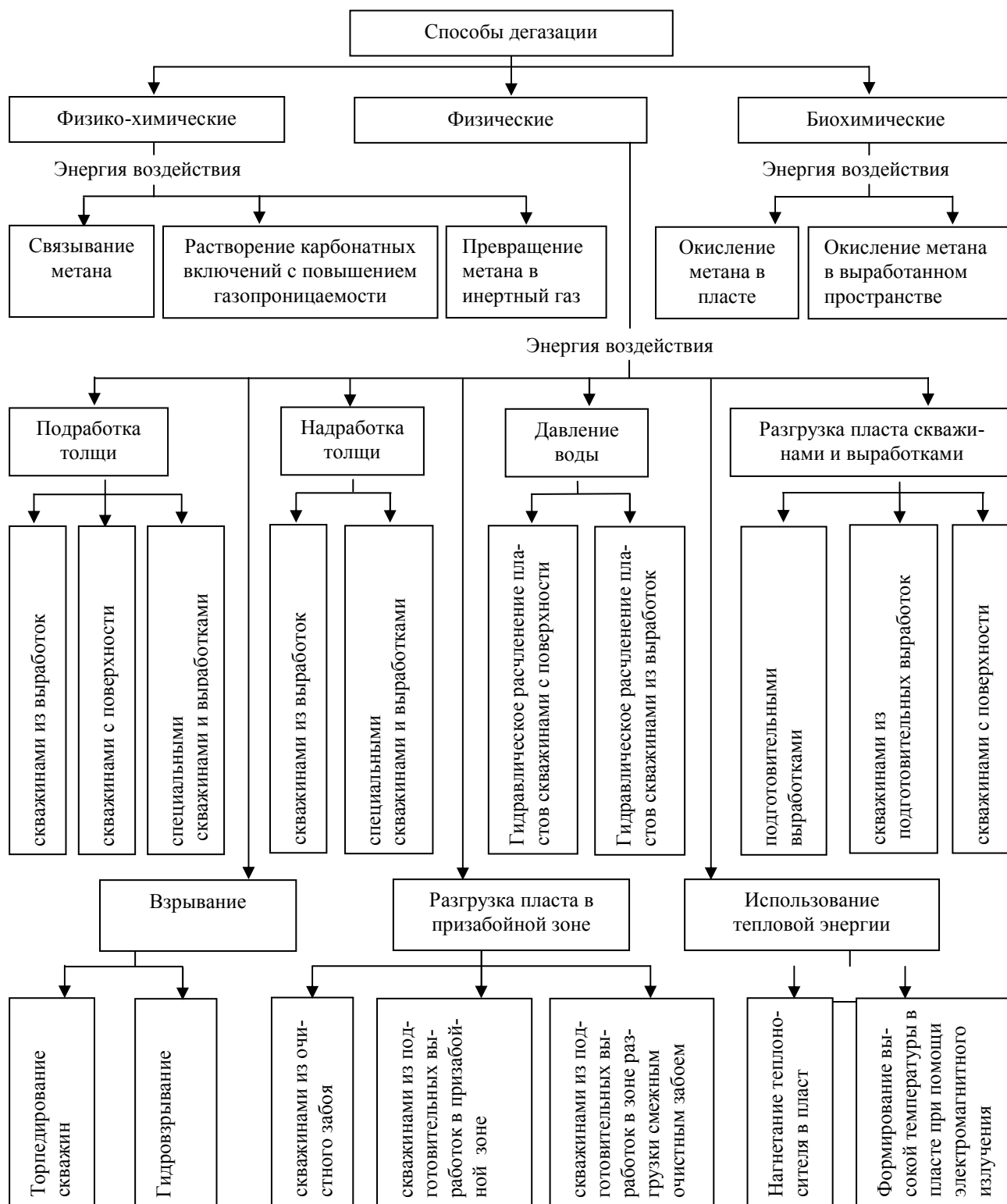

Рисунок. Классификация способов дегазации угольных пластов (данные работы [11; 15])

Развитие способов дегазации разрабатываемых угольных пластов в Карагандинском бассейне

Как известно, Карагандинский угольный бассейн является одним из самых газообильных в мире. Высокие нагрузки на очистные забои, достигшие 6-8 тыс. т в сутки из одной лавы, стали возможны благодаря высокой эффективности применяемых способов дегазации. Середина 50-х

годов прошлого столетия считается началом промышленной дегазации разрабатываемых пластов на шахтах Карагандинского бассейна.

Для сокращения объемов и интенсивности выделений метана из разрабатываемых угольных пластов в подготовительных и очистных забоях в СНГ много лет назад были созданы и внедрены на шахтах типовые технологии ограждающей (при проведении подготовительных выработок по метаносным пластам) и предварительной (для искусственного газоистощения подготовленных к очистной выемке столбов угля) дегазации разрабатываемых угольных пластов. Сущность способов дегазации разрабатываемых угольных пластов в неразгруженных от горного давления условиях заключается в бурении по разрабатываемому пласту длинных (до 240 м) скважин, через которые под вакуумом производится отсос метана, содержащегося в нетронутых горными работами в форме твердого газоугольного раствора, распад которого с выделением метана в свободную фазу приводит к снижению содержания метана в угле.

При типовых технологиях предварительной дегазации пологих разрабатываемых пластов в зависимости от способов подготовки выемочного поля и системы разработки применяется одна из трех схем бурения пластовых скважин: по восстанию пласта (восходящие), по простиранию (горизонтальные, под углом подъема 2-3° от горизонта, при столбовых системах разработки пластов по восстанию или падению) и вниз по падению пласта (нисходящие) [12; 20].

Отсос метана из пласта через скважины производится под вакуумом в течение относительно длительного (до 36–60 мес.) периода времени с постепенно затухающей интенсивностью газоотдачи пласта.

Характерной особенностью газообильности шахт Карагандинского бассейна является сложность газового баланса участков, т.е. поступление газа из нескольких источников метановыделения. Поэтому наряду с освоением предварительной дегазации разрабатываемого пласта в 1959 г. начались исследования по испытанию способов дегазации подрабатываемых пластов-спутников и выработанного пространства.

В 60-е годы впервые в мировой практике была доказана возможность осуществления дегазации сближенных пластов-спутников и выработанного пространства скважинами, пробуренными с поверхности. И с каждым годом росло число лав и шахт, применяющих этот вид дегазации. Благодаря высокой эффективности он и в настоящее время широко используется в Карагандинском бассейне, несмотря на то, что глубина скважин достигает 600–700 м. По опыту Караганды этот способ дегазации сейчас применяется в Донбассе (Украина) и на шахтах Кузнецкого и Челябинского бассейнов (Россия).

Чем глубже погружаются угольные пласты в недра, тем большее количество газа содержится в них, но вместе с тем снижается их газопроницаемость и, естественно, уменьшается объем метана из скважин. В связи с этим возникает необходимость искусственного воздействия на угольные пласты с целью интенсификации их газоотдачи. В этом плане выполнен большой цикл исследований по воздействию на угольные пласты через скважины, пробуренные с поверхности. К ним следует отнести такие способы, как гидрорасчленение пласта, гидроразрыв, солянокислотная обработка, торпедирование скважин, гидроимпульсная обработка, поинтервальный гидроразрыв и другие. Некоторые из них доведены до практической реализации.

Среди достижений последних лет в области дегазации следует отметить разработку и внедрение технических решений по каптажу газа из особо выбросоопасного пласта Д₆ через скважины, пробуренные из полевых выработок, что позволило снизить газоносность ниже безопасного значения и создало условия для увеличения скорости проходки подготовительных выработок в 3-5 раз.

За многолетний период развития дегазации в Карагандинском бассейне метан, добываемый средствами дегазации, использовался в качестве топлива в котельных установках многих шахт. И в настоящее время он используется на шахтах: им. Костенко, «Шахтинская», «Абайская», им. Ленина, «Саранская», с общим объемом сжигания 20–25 млн м³ в год.

Обобщение практики работы угольной промышленности в ряде ведущих стран за рубежом показывает, что здесь в последние 30 лет с целью дегазации угольных пластов и утилизации газа для промышленных нужд предпринимаются попытки заблаговременного извлечения метана через вертикальные и горизонтальные скважины. Однако, по оценке представителя «Американского агентства по защите окружающей среды» Ф. Руиз, во всех странах, добывающих метан из угольных пластов, отмечается огромное количество малодобитных или простаивающих скважин, без притока метана.

По причине нерентабельности добычи с помощью традиционных технологий корпорация Chevron (США) «разошлась с метаном навсегда».

В Индии по тем же причинам многие компании прекратили работу и вернули выделенные участки государству.

В Китае по состоянию на конец 2013 г. из 13 тыс. пробуренных вертикальных и горизонтальных скважин добывается всего 2,7 млрд м³ газа, а путем обычной вакуумной дегазации из 13048 шахт извлекается 10 млрд м³ метана. Из-за нерентабельности только в 2-х провинциях — Шаньси и Шэньси — в конце 2013 г. было выведено из эксплуатации 2000 скважин [13; 28].

Обращает на себя внимание тот факт, что эффективность разрекламированных горизонтальных скважин полностью зависит от проницаемости угольных пластов. В частности, по оценке иностранных специалистов, при проницаемости пластов менее 1 мД (миллидарси) бурение таких скважин совершенно бесперспективно.

Таким образом, в современных условиях возникает острая необходимость в разработке новых технологий для дегазации угольных пластов. Учитывая это, для совершенствования дальнейшей работы по увеличению эффективности дегазации в управлении «Спецшахтомонтаждегазация» (данное управление функционирует в Караганде с 1970 г.) в 2010 г. создан экспериментальный участок по совершенствованию действующих способов и применению новых методов дегазации [14; 3].

Кроме того, по проблемам управления метановыделением в 2009 г. в городе Астане была проведена Международная конференция под эгидой Европейского банка реконструкции и развития с участием Премьер-министра РК и ведущих специалистов угольной промышленности из Казахстана, России, Великобритании, Германии, Австралии и др.

В 2011 г. в Караганде прошел круглый стол по руководству и передовому опыту эффективной дегазации и использованию газа метана на угольных шахтах, организованный Европейской экономической комиссией при Организации Объединенных Наций, с приглашением ведущих специалистов угледобывающих стран мира.

Сейчас, по подсчетам геологов, в недрах Карагандинского бассейна сосредоточено около 4000 млрд м³ метана. Поэтому задача науки в дальнейшем — разрабатывать и внедрять еще более эффективные способы извлечения метана из недр и направлять этот источник энергии на благо человечества.

Зарубежный опыт добычи метана из угольных пластов

Существуют два принципиально разных способа добычи угольного метана — шахтный (на полях действующих шахт) и скважинный. Шахтный способ обеспечивает получение метана в небольших количествах, в основном для собственных нужд угледобывающих предприятий. Использование данного способа затруднено из-за значительных колебаний объемов поступающей газозооной смеси и концентрации в ней метана. Извлечение метана с помощью специально пробуренных скважин с поверхности обеспечивает возможность добычи газа в промышленных масштабах.

Необходимость, возможность и экономическая целесообразность крупномасштабной промышленной добычи метана из угольных пластов подтверждается опытом освоения метанугольных промыслов в США, которые занимают лидирующее положение в мире по уровню развития «новой газовой отрасли». В США добыча метана резко возросла — от 5 млрд куб. м в 1990 г. до 27,6 млрд куб. м в 1995 г., а в 2005 г. достигла 50 млрд куб. м, что составило около 8 % от добычи традиционного газа в США [15; 138].

Сейчас в США создана целая отрасль промышленности по добыче газа из угольных пластов. Только за последние 10 лет добыча метана из специальных скважин возросла до 60 млрд куб. м/год. В этой отрасли в США работает более 200 компаний [1; 5].

По мнению американских экспертов, «метановое» направление будет неуклонно развиваться. Предполагается, что к 2020 г. мировая добыча метана достигнет 100–150 млрд кубов, а в перспективе — 470–600 млрд кубов в год. Это 15–20 % от мировой добычи природного газа [16; 7].

В настоящее время добыча метана из угольных пластов уже осуществляется более чем в 20 странах мира. Особенно интенсивные работы по извлечению метана ведутся в Австралии, Китае, Канаде, Польше, Германии и Великобритании.

В последние годы во всем мире спрос на первичные энергоносители стремительно растет. Ожидается, что к 2030 г. он увеличится на 40 %. Поэтому в ход идут нетрадиционные источники углеводородного сырья, к которым специалисты относят и метан угольных пластов.

*Экономические и экологические выгоды осуществления инновационного
для Казахстана проекта добычи и утилизации газа метана*

По данным работы [16; 7] в настоящее время Казахстан входит в десятку ведущих стран мира по запасам метана. Его прогнозные ресурсы в угольных месторождениях всей страны оцениваются на уровне до 7 трлн кубометров.

Как считают специалисты [17; 4], метан угольных месторождений найдет рынок сбыта в индустриально развитом Центральном регионе страны. Его могут эффективно использовать мощные тепловые электростанции, Карагандинский металлургический завод, Павлодарский алюминиевый и Аксуский завод ферросплавов, ряд машиностроительных заводов, на которых при использовании метана как энергоносителя потребность может исчисляться несколькими миллиардами кубических метров в год. Добыча метана из угольных пластов может газифицировать Астану и Караганду.

Использование метана в промышленности и энергетике, газификация частного сектора, перевод автотранспорта на газ — все это даст огромный экономический, экологический и социальный эффект.

Организация добычи и утилизации метана из угольных месторождений также будет способствовать выполнению принятых Казахстаном обязательств перед мировым сообществом по сокращению выбросов парниковых газов в атмосферу.

В будущем для достойного представления страны в событии глобального масштаба Правительству РК уже сегодня необходимо активизировать работу по принятию и реализации проекта по добыче газа метана, который со временем окажет позитивное воздействие на развитие экономики Казахстана.

*Объективные предпосылки организации промышленной добычи метана
с угольных пластов в Карагандинском бассейне*

Для Карагандинской области, где сосредоточена основная масса запасов углей Казахстана, развитие технологий и начало промышленной добычи угольного метана имеют глобальное значение — это обеспечение безопасности при добыче угля и экономическая эффективность.

Выявлено [17; 4], что в Карагандинской области на огромных площадях в 3 600 кв. км залегает угольное месторождение. И 2 000 кв. км занимают отложения углей именно карбонового возраста, где в обилии «живет» заземленный в трещинах, сорбированный с углем легкий газ. При нарушении целостности пластов, что неизбежно при строительстве шахт и добыче в них твердого топлива, он вырывается на свободу. В связи с этим шахты бассейна круглосуточно по вентиляционным сооружениям извлекают метан из забоев на поверхность. Чтобы добиться полной безопасности, газ должен быть полностью извлечен из угольных полей.

Сегодня в год из угольных пластов Карагандинского бассейна извлекается до 150 млн кубометров газа метана, а при работе некоторых добычных участков в лаве выделяется до 150–200 кубометров чистого метана в минуту. Например, такое положение на шахте «Саранская» угольного департамента (УД) АО «АрселорМиттал Темиртау». Для обеспечения безопасности ведения горных работ при подземной разработке уже с 2015 г. крупная газоснабжающая компания РК АО «КазТрансГаз» разрабатывает угольное месторождение в Карагандинской области, получая сопутствующий метан. Геологоразведочные работы расширяются, и, по прогнозам специалистов, угленосность казахстанского топлива соизмерима с крупнейшим месторождением США «Блэк Вэрриор», где добывается 1,5 млрд кубов газа. Учитывая объемы работ и ожидаемой продукции, Казахстан намерен сделать Китаю предложение — совместно добывать угольный метан [18; 20].

В настоящее время ведется разведка на полях Шерубайнуринского, Караджар-Ошаханского и Тентекского (Маньжинский участок) угленосных районов Карагандинского бассейна. Уже в Шерубайнуринском угленосном районе пробурены три колонковые, с отбором керна, и четыре опытно-промышленные скважины. КERN направлен на исследование в аккредитованные международные лаборатории Corelab (США), NCCVM (КНР) и Geokrak (Польша), а найденный газ даже испытали [16; 7].

Однако для дальнейшего продолжения исследований требуются значительные инвестиции. Поскольку зарождается совершенно новая, весьма перспективная промышленная отрасль, видимо, Правительство Республики Казахстан должно разработать специальную отраслевую программу по освоению и добыче метана из угольных пластов. Для повышения инвестиционной привлекательности проекта, наверное, уместным будет внести изменения и дополнения в действующее законодательство.

Безусловно, организация углегазового промысла в пределах, прежде всего, Карагандинского бассейна позволит значительно улучшить социально-экономическую обстановку в регионе. Существенно повысится безопасность работ при последующей добыче угля. Осуществление данного инновационного проекта создаст новые рабочие места и производства с сопутствующими инновационными технологиями. Как всякий доходный бизнес, он непременно привлечет свежие инвестиции. И, конечно, улучшится экологическая ситуация в Карагандинской области за счет уменьшения выбросов метана в окружающую среду, что соответствует требованиям «зелёной» экономики.

Список литературы

- 1 Эффективное управление недрами // Индустриальная Караганда. — 2013. — 16 нояб. — С. 5.
- 2 Павленко М.В. Вибровоздействие при механическом разрушении угля комбайном как фактор интенсификации метановыделения / М.В. Павленко, М.П. Хайдина // Горная промышленность. — 2015. — № 2(120). — С. 110–114.
- 3 Баймухаметов С. Проблемы проектирования и технологического обеспечения безопасной и экономически эффективной работы газоносных угольных шахт / С. Баймухаметов // Комплексное использование минерального сырья. — 1993. — № 6. — С. 73–76.
- 4 Зайденварг Е.Е., Айруни А.Т. Роль добычи угля в глобальном загрязнении биосферы метаном / Е.Е. Зайденварг, А.Т. Айруни // Уголь. — 1993. — № 1. — С. 6–10.
- 5 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.giss.nasa.gov/research/observe/surftemp/1999_.
- 6 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.epa.gov/globalwarming/climate/index.html.
- 7 Лепесов К. Водородная экономика XXI века / К.Лепесов, С. Мукаев, С. Лепесов // Промышленность Казахстана. — 2012. — № 3(72). — С. 26–30.
- 8 Арутюнов В.С. Глобальное потепление: миф или реальность / В.С. Арутюнов // Российский химический журнал. — 2005. — Т. 44. — № 4. — С. 102–109.
- 9 Арутюнов В.С. Некоторые проблемы энергетики начала XXI века / В.С. Арутюнов // Российский химический журнал. — 2005. — Т. 44. — № 4. — С. 4–10.
- 10 Вильчицкий В.В. Методы повышения эффективности дегазации угольных пластов / В.В. Вильчицкий, И.В. Сергеев // Уголь. — 1979. — № 9. — С. 10–12.
- 11 Вильчицкий В.В. Развитие способов дегазации / В.В. Вильчицкий В.В., И.В. Сергеев // Уголь. — 1977. — № 9. — С. 14–16.
- 12 Зайденварг В.Е. Новые методы дегазации разрабатываемых угольных пластов / В.Е. Зайденварг, А.Т. Айруни, В.С. Забурдяев // Уголь. — 1993. — № 3. — С. 20–23.
- 13 Агеев Н.П. Технология плазменно-импульсного воздействия — нетрадиционный подход к дегазации угольных пластов / Н.П. Агеев, П.Г. Агеев, А.С. Десяткин, Г.А. Елеуков // Горная промышленность. — 2015. — № 1(119). — С. 28–33.
- 14 Мухамеджанов Д. Метаном надо управлять / Д. Мухамеджанов // Индустриальная Караганда. — 2011. — 28 мая. — С. 3.
- 15 Дрижд Н.А. К проблеме метана угольных пластов Караганды / Н.А. Дрижд, В.С. Харьковский, Н.Х. Шарипов // Инновационная роль науки в подготовке современных технических кадров: тр. Междунар. науч.-практ. конф. — Караганда: Изд-во КарГТУ, 2008. — 579 с.
- 16 Ершов С. Зарождается смежная отрасль / С.Ершов // Казахстанская правда. — 2016. — 2 марта. — С. 7.
- 17 Кубайчук Ю. Энергия будущего зарождается сегодня / Ю. Кубайчук // Казахстанская правда. — 2013. — 16 февр. — С. 4.
- 18 Горбунов С. Не углем единым / С. Горбунов // Казахстанская правда. — 2017. — 10 февр. — С. 20.

Р.С. Каренов

Қазақстанда көмір қабаттарынан метан өндірудің және газсыздандырудың әлеуметтік-экономикалық тиімділігі

Отандық көмір өнеркәсібі тап болған бүгінгі газ тосқауылының көмір шахталарында тиімділігі жоғары механикаландырылған кешендерді пайдалану арқылы пайда болғаны атап өтілген. Метан шығарындыларының мұндай көп көлемін көмір қабаттарын алдын ала газсыздандыру арқылы ғана жеңуге болатыны дәлелденген. Қарағанды көмір бассейнінде бірнеше жылдан бері табысты тәжірибе жинақталғаны атап өтілген. Көмір шахталарының дамуының барлық сатыларында газсыздандыруды ұсынатын салалық сарапшылардың пікірлері жинақталған. Бұл мәселені шешуге жүйелі көзқарас, шахта құрылысын жүргізу кезінде, газсыздандыру және желдету құралдарын пайдалану кезінде, сондай-ақ шахтаның жабылған кезінде, газсыздандыруды көздейді. Газсыздандыру жүйесіне қойылатын негізгі функционалдық талаптар айқындалған. Олардың негізгілері төмендегілер: адам ағзасының қалыпты өмірлік белсенділігін қамтамасыз ететін лавадағы ауаның физика-химиялық

параметрлерін сақтау; шахтаның атмосферасындағы жарылыс параметрлерін қалыптастыруды алдын алу; көмір қабатынан шыққан зиянды қоспалармен жер атмосферасының ластануын азайту; жүйенің жұмыс істеуі үшін мүмкін болатын шығындарды азайту екендігі көрсетілген. Кеніштердің газсыздандыруының тиімділігінің көрсеткіштеріне назар аударылған. Газсыздандыру жүйелері үшін оның тиімділігінің негізгі көрсеткіші ретінде газсыздандыру жүйесі арқылы берілген метан ағынының учаскесіндегі газдың жалпы көлеміне қатынасы болып табылатын газсыздандыру коэффициенті алынатыны дәлелденген.

Кілт сөздер: газсыздандыру, метан, жою, тиімділік, өндіру, ажырату, тәсіл, отын, сұрану, жоба.

R.S. Karenov

Social and economic efficiency degassing and methane production from coal seams in Kazakhstan

It is emphasized that today's gas barrier, which faced the domestic coal industry, is generated by the use of high-performance mechanized complexes in coal mines. It is substantiated that it is possible to cope with such volumes of methane emissions only by the advance degassing of coal seams. It is noted that it has been practicing successfully in the Karaganda coal basin for several years. The opinion of industry experts that propose degassing works at all stages of development of coal deposits is generalized. It is shown that a systematic approach to solving this problem provides degassing of the seams during the construction of the mine with the use of degassing and ventilation means, as well as when it is closed. The main functional requirements for the degassing system are identified. It is concluded that they can be reduced to the following: maintaining in the lava physicochemical parameters of the air, ensuring the normal vital activity of the human body; prevention of the formation of explosive parameters in the atmosphere of the mine; reduction of pollution of the earth's atmosphere by harmful impurities emitted from coal seams; minimization of possible costs for the functioning of the system. Attention is paid to indicators of the effectiveness of the functioning of degassing of mines. It is proved that for degassing systems, the main indicator of its effectiveness is the degassing ratio, which is the ratio of the methane flow, given by the degassing system, to the total gas evolution at the site.

Keywords: degasification, methane, utilization, efficiency, extraction, production, process, fuel, demand, draft.

References

- 1 Effektivnoe upravlenie nedrami [Effective subsoil management]. (2013). *Industrialnaia Karahanda – Industrial Karaganda*. (November 16) [in Russian].
- 2 Pavlenko, M.V., & Haidina, M.P. (2015). Vibrovozdeistvie pri mekhanicheskom razrushenii uhlia kombainom kak faktor intensivatsii metanovydeleniia [Vibroinfluence in the mechanical destruction of coal by a combine harvester as a factor in the intensification of methane release]. *Hornaia promyshlennost – Mining industry*, 2(120), 110–114 [in Russian].
- 3 Baymukhametov, S. (1993). Problemy proektirovaniia i tekhnolohicheskoho obespecheniia bezopasnoi i ekonomicheskii effektivnoi raboty hazonosnykh uholnykh shakht [Problems of designing and technological support of safe and economically efficient operation of gas-bearing coal mines]. *Kompleksnoe ispolzovanie mineralnogo syria – Complex using of mineral raw materials*, 6, 73–76 [in Russian].
- 4 Zaydenvarg, E.E., & Ayruni, A.T. (1993). Rol dobychi uhlia v hlobalnom zahriaznenii biosfery metanom [Role of coal mining in the global contamination of the biosphere by methane]. *Uhol – Coal*, 1, 6–10 [in Russian].
- 5 *giss.nasa.gov*. Retrieved from www.giss.nasa.gov/research/observe/surftemp/1999.
- 6 *epa.gov*. Retrieved from www.epa.gov/globalwarming/climate/index.html.
- 7 Lepesov, K., Mukaev, S., & Lepesov, S. (2012). Vodorodnaia ekonomika XXI veka [Hydrogen economy of the XXI century]. *Promyshlennost Kazakhstana – Industry of Kazakhstan*, 3(72), 26–30 [in Russian].
- 8 Arutyunov, V.S. (2005). Hlobalnoe poteplenie: mif ili realnost [Global Warming: Myth or Reality]. *Rossiiskii khimicheskii zhurnal – Russian Chemical Journal*, Vol. 44, 4, 102–109 [in Russian].
- 9 Arutyunov, V.S. (2005). Nekotorye problemy enerhetiki nachala XXI veka [Some energy problems of the beginning of the XXI century]. *Rossiiskii khimicheskii zhurnal – Russian Chemical Journal*, Vol. 44, 4, 4–10 [in Russian].
- 10 Vilchitsky, V.V., & Sergeyev, I.V. (1979). Metody povysheniia effektivnosti dehazatsii uholnykh plastov [Methods of increasing the efficiency of degassing of coal seams]. *Uhol – Coal*, 9, 10–12 [in Russian].
- 11 Vilchitsky, V.V., & Sergeyev, I.V. (1977). Razvitie sposobov dehazatsii [Development of ways of degassing]. *Uhol – Coal*, 9, 14–16 [in Russian].
- 12 Zaydenvarg, V.E., Ayruni, A.T., & Zabdurdiaev, V.S. (1993). Novye metody dehazatsii razrabatyvaemykh uholnykh plastov [New Methods of degassing developed coal seams]. *Uhol – Coal*, 3, 20–23 [in Russian].

13 Ageev, N.P., Ageev, P.G., Desyatkin, A.S., & Eleukov, G.A. (2015). Tekhnolohiia plazmenno-impulsnoho vozdeistviia — netraditsionnyi podkhod k dekhazatsii uholnykh plastov [Technology of plasma-pulse action - non-traditional approach to degassing of coal seams]. *Hornaia promyshlennost – Mining industry*, 1(119), 28–33 [in Russian].

14 Mukhamedzhanov, D. (2013). Metanom nado upravliat [Methane should be managed]. *Industrialnaia Karahanda – Industrial Karaganda*, 3. (May 28, 2011) [in Russian].

15 Drizhd, N.A., Kharkov, V.S., & Sharipov, N.Kh. (2008). K probleme metana uholnykh plastov Karahandy [To the problem of methane of coal seams in Karaganda]. Proceedings from Innovative role of science in the preparation of modern technical personnel: *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia – Proceedings of the International Scientific and Practical Conference* (579 p.). Karaganda: Izdatelstvo KarHTU [in Russian].

16 Ershov, S. (2016). Zarozhdaetsia smezhnaia otrasl [An adjacent branch is emerging]. *Kazakhstanskaia pravda – The Kazakh Truth*, 7. (March 2) [in Russian].

17 Kubaychuk, U. (2013). Enerhiia budushcheho zarozhdaetsia sehodnia [The energy of the future arises today]. *Kazakhstanskaia pravda – The Kazakh Truth*, 4. (February 16) [in Russian].

18 Gorbunov, S. (2017). Ne uhlem edinyim [Do not coal one]. *Kazakhstanskaia pravda – The Kazakh Truth*, 20. (February 10) [in Russian].

С.К. Кунязова¹, М.К. Каримбергенова¹, Д. Фиц²

¹С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Қазақстан;

²Зеленогура мемлекеттік университеті, Зелено-Гура, Польша
(E-mail:kunjazovas@mail.ru)

Аймақтың тұрақты дамуын қамтамасыз етуде бизнесінің әлеуметтік жауапкершілігінің рөлі

Мақалада Қазақстан Республикасының халқын әлеуметтік қамтамасыз етудің және әлеуметтік қорғаудың жаңа механизмдерін іздеу және халықтың өмірінің сапасын сандық және сапалық бағалау үшін дамыған елдерде қолжеткізілген нақты өмірлік стандарттарды бағалау қажеттілігі қарастырылды. Авторлар Қазақстан Республикасында 2012–2016 жылдары динамикасында халықтың өмірі сапасының негізгі өлшемдерін қарастырды: тұрғын үй жағдайлары, табыс, жұмыс, білім, денсаулық және экология. Әрбір көрсеткіш Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің мәліметтеріне сәйкес ұсынылған және ЭЫДҰ елдерінің көрсеткіштерімен салыстырылды. Экономикалық, экологиялық, әлеуметтік құраушы бойынша жеке-жеке тұрақты даму шеңберінде бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің негізгі бағыттары бөлінді. Жұмыскерлердің республикалық бірлестіктері тұлғасында жұмыс берушілердің қоғамдық бірлестіктері атап өтілді. Құқықтық мемлекетте әлеуметтік серіктестіктің маңыздылығы көрсетілді. Қазақстан Республикасында әлеуметтік серіктестік үшін бүтіндік, жүйелілік, ұзақмерзімділік және көпдеңгейлі сипат қажет екендігі айтылды. Кез келген бизнес қоғамның материалдық және рухани әлеуетінің жоғарылауына ықпал етуі, әрбір индивидтің қабілеттерін және дарындарын тәжірибеде жүзеге асыру үшін қолайлы орта құруы және қоғам алдында әлеуметтік жауапты қағидаларға негізделуі тиіс екендігі жөнінде қорытынды жасалды.

Кілт сөздер: тұрақты даму, өмір деңгейі, корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік, бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі, әлеуметтік серіктестік.

Экономикалық өсуге қолжеткізу оның сапалық параметрлерімен бірлікте ғана мүмкін, атап айтқанда, әлеуметтік тұрақтылықтың өсуі, экологиялық жүктеменің азаюы және адам капиталының артуы – бұл параметрлер республиканың экономикалық тұрғыдан жоғарылауына әсер ете алады. Яғни экономикаға халықтың өмірінің сапасының жоғарылауын қамтамасыз ететін өсу қажет. Халықтың өмірі деңгейін және сапасын жоғарылату мемлекет пен қоғамның негізгі мақсаты болып табылады. ХХ-шы ғасырдың соңғы онжылдығында қайыршылықпен күрес міндеті тұрса, қазіргі уақытта биліктің барлық деңгейлерінің күштері осы салада маңызды сапалық өзгерістерге бағытталған: басты басымдылық әлеуметтік кепілдіктер беруге емес, қарқынды даму мен өзін-өзі таныту үшін жағдайлар жасауға беріледі. Халықтың тіршілік әрекетінің жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайлары, дамыған елдерде қолжеткізілген нақты өмірлік стандарттарды сезіну және бағалау мүмкіндіктерінің пайда болуы халықтың өмір сапасын сандық және сапалық бағалау және Қазақстан Республикасының халқын әлеуметтік қамтамасыз ету және әлеуметтік қорғаудың жаңа механизмдерін іздеу қажеттілігін негіздеді.

Осы мақалада пайдаланылатын «өмір сапасы», «әлеуметтік жауапкершілік» негізгі ұғымдарын қарастырайық.

Өмір сапасы – «өмір деңгейі» ұғымының жалпыламасын ұсынатын жалпылайтын әлеуметтік-экономикалық санат, өзіне материалдық құндылықтарды және қызметтерді тұтыну деңгейін ғана емес, сондай-ақ рухани мұқтаждықтарды қанағаттандыруды, денсаулықты, өмір ұзақтығын, адамның айналасындағы орта жағдайларын, моральдік-психологиялық климатты, рухани жайлылықты енгізеді [1].

Тар мағынада бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі – кәсіпорында әлеуметтік-еңбек қатынастарын реттеу технологиясы, инвестицияларды тарту үшін қолайлы жағдайлар жасау және еңбек уәждемесін жоғарылату. Кең мағынада бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі өзіне кәсіпорынның жұмыскерлеріне қамқорлық жасауды ғана емес, сондай-ақ аумақ немесе жалпы мемлекет деңгейінде әлеуметтік бағдарламаларды жүзеге асыруды да енгізеді, яғни бизнестің экономикалық, экологиялық және әлеуметтік салаларға қосқан үлесі, оның ішінде заңнамалық міндеттемелер шеңберінен шығатын үлесі [2].

Соңғы ондаған жылдар ішінде Қазақстан халықтың өмірінің сапасын жақсартуда көптеген жетістіктерге қолжеткізді. 2012–2016 жылдары бойынша динамикада халықтың өмірінің сапасының әрбір өлшемін қарастырайық.

1. Тұрғын-үй жағдайлары.

1 - кесте

«Тұрғын-үй жағдайлары» өлшемінің дамуының динамикасын анықтайтын көрсеткіштер

Көрсеткіштер	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.
Тұрғын-үй ғимараттарын пайдалануға енгізу:	6 742	6 844	7 516	8 940	10 513
мың ш.м (жалпы аудан)					
алдыңғы жылға пайыздармен	103,2	101,5	109,8	118,9	117,6

Ескерту. «2012–2016 жж. Қазақстанда халықтың өмірінің деңгейі» статистикалық жинағы. — 2017 ж.

2012 жылдан бастап тұрғын үйлерді пайдалануға енгізу 55 %-ға ұлғайды. 2016 жылы Қазақстан Республикасында тұрғын үй жағдайларымен қамтамасыз етілу бір адамға есептегенде 0,8 бөлмені құрады, бұл ЭЫДҰ елдері бойынша орташа көрсеткіштен (1,8 бөлме) аз (1-кесте).

2. Табыс.

2 - кесте

«Табыс» өлшемінің дамуының динамикасын анықтайтын көрсеткіштер

Көрсеткіштер	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.
Қолда бар табысты пайдалану есебінде үй шаруашылықтарын соңғы тұтынуға шығындар, млрд. тг	13659,2	17616,6	18805,9	21491,9	24550,55
халықтың жан басына шаққанда, мың тг, алдыңғы жылға пайызбен	813,5	1034,1	1087,7	1 225,0	1379,75
	110,1	110,6	101,1	101,8	101,15
Халықтың орташа номиналды ақшалай табыстары, тг айына	51 860	56 453	62 271	67 321	76 575
Нақты ақшалай табыстың индексі, алдыңғы жылға пайыздармен (бағалау)	107,5	102,9	103,4	101,4	99,3
Халықтың ақшалай шығындары (айына халықтың жан басына шаққанда орташа есеппен), тг	31 886	34 796	37 131	38 502	41 847
Ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен табыстары бар халықтың үлесі, пайызбен	3,8	2,9	2,8	2,7	2,6
Ең төменгі күнкөріс деңгейімен ара қатынастар (халықтың жан басына шаққанда орташа есеппен), пайызбен:					
халықтың орташа номиналды ақшалай табыстары тағайындалған ай сайынғы зейнетақының орташа көлемі	308,4	317,3	326,6	342,7	354,3
	176,3	179,4	189,2	198,2	196,5
Азық-түліктік себеттің құнынан төмен табыстар бар халықтың үлесі, пайызбен	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1

Ескерту. «2012–2016 жж. Қазақстанда халықтың өмірінің деңгейі» статистикалық жинағы. — 2017 ж.

Салықтарды төлеуден кейін үй шаруашылығының орташа түзетілген таза табысы жылына 9 622 АҚШ долл. құрайды, ал ЭЫДҰ елдері бойынша орташа көрсеткіш – жылына 29 016 АҚШ долл. (2-кесте).

3. Жұмыс.

Жұмыспен қамтылуға келетін болсақ, Қазақстанда 15-тен 64 жасқа дейінгі халықтың 74 %-нан астамының төленетін жұмысы бар, бұл ЭЫДҰ елдері бойынша жұмыспен қамтылудың орташа деңгейінен айтарлықтай асады (66 %). Ерлер арасында төленетін жұмыспен шамамен 79 % қамтылған, ал әйелдер арасында – 69 %. Қазақстандықтар орташа есеппен жылына 1805 сағ. жұмыс

жасайды, яғни ЭЫДҰ мүше-елдерінің көбінен (1763 сағ.) асады. Сонымен бірге Қазақстанда жұмыскерлердің тек болмашы үлесінде ғана (2,4 %) ЭЫДҰ елдері бойынша орташа 13 %-бен салыстырғанда ұзартылған жұмыс күн жұмыс істейді (3-кесте).

3 - кесте

Еңбек нарығының негізгі индикаторлары

Индикаторлар	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.
Жұмыс күші, мың адам	8 981,9	9 041,3	8 962,0	8 887,6	8 998,8
Жұмыспен қамтылған халық, мың адам	8 507,1	8 570,6	8 510,1	8433,3	8 553,3
Өзін-өзі жұмыспен қамтыған қызметкерлер, мың адам	2 693,5	2 621,0	2 400,4	2138,4	2 210,5
Жұмыссыз халық, мың адам	474,8	470,7	451,9	454,2	445,5
Жұмыссыздық деңгейі, пайызбен	5,3	5,2	5,0	5,1	5,0
Жұмыспен қамту органдарында жұмыссыз ретінде тіркелген адамдар саны, мың адам	34,6	30,0	33,4	34,6	37,5

Ескерту. 2012–2016 жж. еңбек және жұмыспен қамту статистикасы. — 2017 ж.

4. Білім беру.

Қазақстанда 25-тен 64 жасқа дейінгі ересек халықтың 94 %-ның толық орта білімі бар, бұл ЭЫДҰ бойынша орташа көрсеткіштен (76 %) айтарлықтай жоғары. Білім беру сапасына келетін болсақ, оқушылардың білім беру жетістіктерін бағалау бойынша, ЭЫДҰ халықаралық бағдарламасының соңғы мәліметтеріне сәйкес (PISA-2015), Қазақстандағы оқушы оқу сапасы математика мен жаратылыстану бойынша білімнен 448 балл жинайды, бұл ЭЫДҰ бойынша орташа көрсеткіштен біраз төмен (497 балл) (4-кесте).

4 - кесте

Білім берудің негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.
Тұрақты мектепке дейінгі ұйымдардағы балалардың орынмен қамтамасыз етілуі (100 орынға келетін балалар)	104,7	105,0	109,5	105,0	106,1
Техникалық және кәсіби білім беретін мемлекеттік колледждерді бітірген мамандар, мың адам, 10000 адамға	108,5 64,1	102,2 59,6	98,2 56,4	95,7 54,2	86,8 48,4
Мемлекеттік жоғарғы оқу орындарының саны олардағы студенттер, мың адам, 10000 адамға	53 280,4 165,8	50 251,7 146,7	49 232,1 133,2	50 216,9 122,7	47 217,2 121,2
Мемлекеттік жоғарғы оқу орындарын бітірген мамандар, мың адам, 10000 адамға	77,6 45,9	70,7 41,2	75,3 43,2	61,7 34,9	53,2 29,7

Ескерту. 2012–2016 жж. әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштері. — 2017 ж.

5. Денсаулық.

Халық денсаулығы тұрғысынан, Қазақстанда туылу кезінде өмірдің орташа ұзақтығы 72,4 жылды құрайды, бұл ЭЫДҰ бойынша (79,9 жыл) көрсеткіштен 7,5 жылға аз. Әйелдерде өмірдің орташа ұзақтығы 76,6 жылды құрайды, ерлерде – 68 жыл (5-кесте).

Денсаулық сақтауды дамытудың негізгі көрсеткіштері

Көрсеткіштер	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.
Барлық мамандықтағы дәрігерлер саны, мың адам,	64,4	66,0	68,9	69,7	74,6
халықтың 10000 адамына шаққанда	38,4	38,8	39,5	39,5	41,6
Орта медициналық қызметкерлер саны, мың адам,	168,7	169,6	160,0	163,9	170,8
халықтың 10000 адамына шаққанда	100,4	99,5	91,9	92,8	95,3
Ауруханалар саны	990	995	911	901	877
Ауруханалар төсегінің саны, мың адам,	113,0	107,5	105,2	102,5	100,1
халықтың 10000 адамына шаққанда	66,8	62,6	60,4	58,0	55,9
Халыққа амбулаториялық-емханалық көмек көрсететін дәрігерлік мекемелердің саны	3 651	3 566	3 163	3 149	3 126
Әйелдер консультацияларының бөлімшелерінің (кабинеттерінің) саны	131	126	132	146	131
Жүкті және босанатын әйелдерге арналған төсек саны, мың	9,7	9,4	9,0	8,7	8,5
Ауру балаларға арналған төсек саны, мың	19,2	18,3	18,6	18,6	18,4

Ескерту. 2012–2016 жж. әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштері. — 2017 ж.

6. Экология.

Ауада өкпеге ену және денсаулыққа зиян келтіру үшін жеткілікті көлемі 10 мкм аз өлшенген бөлшектердің (көрсеткіш РМ10), яғни ұсақ дисперсті ластайтын бөлшектердің құрамы Қазақстанда текше метрге 10 микрограмды құрайды, бұл ЭЫДҰ бойынша орташа көрсеткіштен (текше метрге 14 микрограмм) төмен. Қазақстанда пайдаланылатын судың сапасына халықтың 85 %-ы қанағаттанады, бұл ЭЫДҰ бойынша көрсеткіштен (84 %) біршама жоғары [3].

Халықтың өмірінің жоғары сапасына қолжеткізу әлеуметтік-бағдарланған нарықтық экономиканың мақсаты болып табылады және тұрақты даму тұжырымдамасына сәйкес, қоғамның тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуының негізі ретінде шығады. Әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуді орындай алмай, билік әлеуметтік сұрақтардың бір бөлігін болсын шешуді жүктеуге болатын компанияны іздейді. Осындай субъект ретінде бизнес-қауымдастығы пайымдалады, ол, өз кезегінде, бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі тұжырымдамасының қағидаларын ұстану қажеттілігін өзі де сезіне бастайды.

Дамыған елдерде жеке ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі, сондай-ақ барлық ұлттың гүлденуі басқа факторлардан басқа әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономиканың барлық субъектілерінің әлеуметтік жауапты іс-қимылына да тәуелді және олардың бастысы бизнес болып табылады. Қоғамдық дамудың эволюциясы қоғамның экономикалық және әлеуметтік есеуі кәсіпкерлік ортаның жұмысының нәтижесі болатыны жөнінде шындықты растайды.

Нарықтық жүйенің созылмалы кемшіліктері бар – ол экологиялық, әлеуметтік және кейбір басқа міндеттерді шешуді қамтамасыз етпейді, сондықтан оны түрлендіру жолдарын іздеу жүріп жатыр. Осындай ізденістермен БҰҰ жанындағы бірнеше маманданған ұйымдар (ХЕҰ, Халықаралық стандарттау ұйымы), сондай-ақ ЭЫДҰ және бірқатар басқа ұйымдар, сондай-ақ әртүрлі кәсіподақ бірлестіктері мен ҰЕҰ айналысады.

Қазіргі уақытта экономика, экология және әлеуметтік қатынастар саласында мақсаттарды сәйкесінше экономикалық және қаржылық қуатқа ие шынымен де өте ірі компаниялар салыстырмалы түрде жеңіл үйлестіре алады. Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі қағидаларын ендіру инновацияларды жылдамдату талап етеді, себебі ГТП арқасында ғана қажетті қосымша ресурстарды алуға болады. Бұл жұмыс сондай-ақ кәсіпкерлер, үкіметтер, кәсіподақтар мен халықаралық ұйымдар арасында ынтымақтастықты күшейтуді талап етеді.

Әлеуметтік жауапкершілік халықтың өмірінің сапасын жоғарылату процесінің әрбір қатысушысы үшін нақты белгіленуі және үш бағытта тұрақты даму бойынша халықаралық стандарттарға сәйкес қаралуы тиіс:

- экономика;
- әлеуметтік саясат;
- экология.

Тұрақты даму шеңберінде бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі:

– экономикалық құраушыда — олар негізінен капиталдық салымдар мен өндірілетін тауарлардың және қызметтердің тұтынушылық қасиеттерін және әлеуметтік маңыздылығын жақсартатын заманауи технологияларды ендіру;

– экологиялық құраушы — өндіріс экологиясын және оның қауіпсіздігін дамыту бойынша арнайы жабдықтарға шығындар;

– әлеуметтік құраушы — кәсіпорындардың қызметкерлерінің және олардың отбасыларының мүшелерінің әлеуметтік кепілдіктерін қамтамасыз етуге, сондай-ақ жұмыспен қамту, білім беру, тұрғын-үй, қауіпсіздік, денсаулықты қорғау және т.б. салалардағы мәселелерді шешуге жіберілетін қаражат.

Әлеуметтік жауапкершілік мәселесі жұмыс берушілердің қоғамдық бірлестіктерінің тарапынан белсенді жұмысты талап етеді, себебі шешілмеген әлеуметтік мәселелер бизнеске де әсер етуі мүмкін.

Қазақстан Республикасында жұмыскерлердің республикалық бірлестіктері: Қазақстан Республикасының кәсіподақтар федерациясы, Қазақстанның еңбек конфедерациясы, олардың негізгі мақсаты – еңбеккерлердің мүдделерін қорғауды қамтамасыз ету. Жұмыс берушілердің республикалық бірлестіктері мыналар: Қазақстан Республикасының жұмыс берушілерінің конфедерациясы, Еуразиялық өнеркәсіптік қауымдастық, Қазақстанның кәсіпкерлер конгресі, Қазақстанның тауар өндірушілері мен экспорттаушылары одағы, «Атамекен» кәсіпкерлер мен жұмыс берушілердің жалпыұлттық одағы [4-6].

Бизнестің әлеуметтік жауапкершілігін қалыптастыру – әлеуметтік құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғам құрудың бағыттарының бірі ғана. «Құқықтық мемлекет» мемлекетке қажетті идеологиялық тұрақтылық қамтамасыз ететін әлеуметтік серіктестік қағидаларын және құндылықтарын жүзеге асырусыз тіршілік ете алмайды. Сонымен бірге әлеуметтік ретінде адамның құқықтарының және еркіндіктерінің құндылықтары, әлеуметтік адалдық пен өзара ынтымақтастық қағидалары мойындалатын әрбір серіктестік саналады.

Әлеуметтік серіктестік ортақ рухани-құндылық процесс болып табылады, оның арқасында бизнес, мемлекет және азаматтық қоғам ұйымдары күнделікті кеңістікті құрастырады, оның шеңберінде билік әлеуметтік-жауапты және өз азаматтарының әл-ауқатын ойлайтын құрылым ретінде қабылданады. ҚР-да әлеуметтік серіктестікке бүтіндік, жүйелілік, ұзақмерзімділік және көпдеңгейлі сипат қажет. Әлеуметтік серіктестік туралы келісімдерді жеке компаниялар емес, аймақтық биліктің патронажымен өндірістік тізбектер жасаулары тиіс. Әлеуметтік серіктестікті қолдау бойынша іс-шаралар жеке-жеке және ұзақмерзімді емес сипатқа ие болулары тиіс, өйткені әлеуметтік бастамалардан интеграциялық және синергиялық әсердің жоқтығы компания үшін олардың экономикалық тиімділігін төмендетеді.

Бизнестің және биліктің әлеуметтік жауапкершілігіне қатынаста екі негізгі келісті бөлуге болады. Біріншісінің мәні ірі және орта капитал ақшаны мемлекет немесе жер-жердегі билік көрсететін әлеуметтік жобаларға салуы тиіс екендігінен тұрады. Уәждеме қарапайым: халық – кедей, көбі – қайыршылық шегінде. Бөлісу керек, қаржылай дағдарыс кезінде адамдарды жұмыстан шығармау қажет. Иә, ол орын алуы мүмкін. Бірақ – ерікті түрде. Біз сізге салықты төмендетеміз, ал сіз қаражатты біз айтқан бағытта аударасыз деген сияқты мәжбүрлеу немесе саудаласу керек емес. Екінші келіс бизнестің функционалды мазмұнынан шығады, атап айтқанда: бизнестің қоғам алдындағы жауапкершілігі, ең алдымен, өз функциясын орындау, экономиканы дамытумен айналысу, жаңа, жоғары тиімді жұмыс орындарын ашу, еңбек өнімділігін жоғарылату, жаңалықтар енгізу үшін. Еліміздің үлесіне жоғары технологиялық өнімнің әлемдік нарығының 1 %-нан аз бөлігі келеді (АҚШ-тың үлесіне – 33 %, Еуропалық одақ пен Жапонияның үлесіне – 18-20 %-дан). Егер біз нарықтық инновациялық экономика жағдайында өмір сүргіміз келсе, онда мемлекет емес, бизнес экономиканың моторы болып табылады.

Осылайша, әлеуметтік жауапкершілік бизнестің ұзақмерзімді дамуының маңызды құралдарының бірі болып табылады. Әлеуметтік-бағдарланған нарықтық экономиканың қалыптасу жағдайларында

кез келген ұйымның негізгі функциясын түбегейлі қайта қарау қажет: меншікті пайданы максимизациялаудан бастап барлық қоғам үшін экономикалық және әлеуметтік пайдалылықты максимизациялауға дейін. Ең табысты дамып келе жатқан елдердің нақты жағдайы көрсеткендей, кез келген бизнес қоғамның материалдық және рухани әлеуетінің жоғарылауына ықпал етуі, әрбір индивидтің қабілеттерін және таланттарын тәжірибеде жүзеге асыру үшін қолайлы орта жасауы, стратегияларды әзірлеудің әлеуметтік жауапты қағидаларына негізделуі тиіс.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Райзберг Б.А. Качество жизни // Современный экономический словарь. — 2-е изд., испр. / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. — М.: ИНФРА-М, 1999. — 479 с.
- 2 Уськова Т.В. Социальная ответственность бизнеса: проблемы и тенденции / Т.В. Уськова, Е.Д. Разгулина. — Вологда: ИСЭРТ РАН, 2015. — 56 с.
- 3 ҚР Статистика бойынша агенттігі. 2012–2016 жылдарға Қазақстанда халықтың өмір деңгейі [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://www.state.kz>.
- 4 2015–2020 жылдарға Қазақстан Республикасының Кәсіподақтар федерациясының қызметінің стратегиясы. [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://fprk.kz/strategy/>.
- 5 Ресми сайт: Қазақстанда корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://www.csrkz.org/ru/meropriyatiya/sobytiya.html>.
- 6 Халықаралық стандарт CSR/KCO – 2008 «Ұйымның әлеуметтік жауапкершілігі. Талаптар» / Бүкілресейлік сапа ұйымының сараптамалық бағдарламалар орталығы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://www.cerpvok.ru/docs/socsert/standart_inter_kso.doc.

С.К. Кунязова, М.К. Каримбергенова, Д.Фиц

Роль социальной ответственности бизнеса в обеспечении устойчивого развития региона

В статье рассматривается необходимость оценки реальных жизненных стандартов, достигнутых в развитых странах, для количественной и качественной оценки качества жизни населения и поиска новых механизмов социального обеспечения и социальной защиты населения Республики Казахстан. Выделены основные критерии качества жизни населения в динамике за 2012–2016 гг. в Республике Казахстан: жилищные условия, доход, работа, образование и здоровье, экология. Каждый показатель представлен в соответствии с данными Агентства по статистике РК и сопоставлен с показателями стран ОЭСР. Определены основные направления социальной ответственности бизнеса в рамках устойчивого развития, отдельно по экономической, экологической, социальной составляющим. Отмечены общественные объединения работодателей в лице республиканских объединений работников. Подчеркнута важность социального партнёрства в правовом государстве. Отмечено, что социальному партнёрству в РК необходимы целостность, системность, долгосрочность и многоуровневый характер. Сделан вывод о том, что любой бизнес должен способствовать повышению материального и духовного потенциала общества, создавать благоприятную среду для практической реализации способностей и талантов каждого индивида и основываться на социально ответственных принципах бизнеса перед обществом.

Ключевые слова: устойчивое развитие, уровень жизни, корпоративная социальная ответственность, социальная ответственность бизнеса, социальное партнёрство.

S.K. Kunyazova, M.K. Karimbergenova, D. Fic

The role of business social responsibility in the sustainable development of the region

The article examines the necessity of real standards evaluation achieved in developed countries, for quantitative and qualitative assessment of the population of quality life and search for new mechanisms of social security and social protection in the population of the Republic of Kazakhstan. The article considers the basic criteria in the quality of life of the population in the dynamics for 2012-2016 in the Republic of Kazakhstan: housing, income, work, education and health, ecology. Each indicator is presented in accordance with the data of the statistics Agency of Kazakhstan and compared with the indicators of OECD countries. The main directions of the social responsibility in business were singled out separately in the framework of sustainable

development according to the economics, ecological, social components. Public associations of employers represented by the Republican Association of workers are marked. In the article the importance of social partnership in the constitutional state was emphasized. It was noted that social partnership in Kazakhstan needs integrity, systematic, long-term and multi-level nature. It is concluded that any business should promote to the improvement of the material and spiritual potential of society, create a favorable environment for the practical realization of the abilities and talents of each individual and be based on socially responsible principles of business to society.

Keywords: sustainable development, standard of living, corporate social responsibility, social responsibility of business, social partnership.

References

- 1 Rayzberg, B.A., Lozovsky, L.Sh., & Starodubtseva, E.B. (1999). Kachestvo zhizni [Quality of life]. *Sovremennyyi ekonomicheskii slovar – Modern economic dictionary*. (2nd Ed.). Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 2 Uskova, T.V., & Razgulina, E.D. (2015). *Sotsialnaia otvetstvennost biznesa [Social responsibility of business]*. Vologda: ISERT RAHN [in Russian].
- 3 KR Statistika boiynsha ahenttihi. 2012–2016 zhyldarha Kazakstanda halyktyn omir denheii [Agency for Statistics of the RK. Living Standards in Kazakhstan for 2012–2016]. *state.kz*. Retrieved from <http://www.state.kz> [in Kazakh].
- 4 2015–2020 zhyldarha Kazakstan Respublikasynyn Kasipodaktar federatsiiasynyn kyzmetinin stratehiiasy [2015–2020 Kazakhstan The Republic of Kazakhstan Professional federations of federations Strategies]. *fprk.kz*. Retrieved from <http://fprk.kz/strategy/> [in Kazakh].
- 5 Resmi sait: Kazakstanda korporativtik aleumettik zhauapkershilik [Official site: Corporate social responsibility in Kazakhstan] [Jelektrondyk resurs]. *csrkz.org*. Retrieved from <http://www.csrkz.org/ru/meropriyatiya/sobytiya.html> [in Kazakh].
- 6 Halykaralyk standart CSR/KSO – 2008 «Uiyminyn aleumettik zhauapkershilihi. Talaptar» [International Standard CSR / CSR - 2008]. *Bukilreseilik sapa uiyminyn saraptamalyk bahdarlamalar ortalyhy – Russian Quality Organization expert Application Center*. Retrieved from http://www.cepvok.ru/docs/socsert/standart_inter_kso.doc [in Kazakh].

N.T. Batyrova¹, G.R. Mombekova¹, S.K. Yerzhanova², Zh. Huszti³

¹*Ahmet Yasawi University, Turkestan, Kazakhstan;*

²*Ye.A.Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;*

³*Pech University, Hungary*

(E-mail: nazturkestan75@mail.ru)

The problems of developing restaurant business in Kazakhstan

This article explores the restaurant business in Kazakhstan, which takes a special place in increasing revenue sources by attracting external visitors to the country. This is due to the possibility of timely and immediate investigation of the restaurant business market. Currently, in connection with the crisis, it is difficult to say that eating out, in restaurants and cafes is in great demand and is in the first place. Therefore, because of the consequences of the crisis, people began to save on food outside the house. The lack of staff and qualified personnel, the lack of modern culinary schools, above all, the transition from the Soviet catering, which ruled the country until the times of independence, to modern conditions of public catering is not easy, besides it requires a qualification technique and a specialized approach. The problematic aspects of management and marketing of the restaurant business area deserve a scientific interest, therefore this article is an actual scientific research of novelty and scientific and practical importance. The conducted analysis to identify the problematic aspects of the development of the public catering sector will allow management to make more effective decisions when planning the future activities of catering establishments where there is a high probability of success in the restaurant business. The developed proposals can be used to create state targeted marketing and organizational programs for the development and improvement of the restaurant business and the resolution of problematic parties.

Keywords: restaurant business, personnel, marketing, management, development, Kazakhstan, competition, services, products.

Introduction

Due to the fact that in the history of the development of the society, the process of restaurant business is one of the most important places, this sphere has been continuously developed since ancient times and now the catering sphere has reached many heights, but still requires further improvement in the form of development of services and directions for improvement. Currently, there are many restaurants in the catering sector of Kazakhstan, and most of them are formed in large cities. Therefore, the competitiveness between restaurants also prevails in these cities. To be competitive in this area, restaurants must constantly improve the quality of services provided, keep a competitive price for products, and in various ways attract customers to themselves.

The requirements of the time to match the current stream of modern society. Therefore, in our country, various measures are taken to improve and develop various spheres of production. They also concern the catering business. From all the countries around the world, who came to the house to an unfamiliar guest or relatives, special attention was paid and high respect was shown, so the constant improvement of public catering services has now become an actual problem.

In the Middle Ages, the interests of holding events in crowded places were already being manifested. Therefore, the rich people organized evenings, where hundreds of guests were served. On such invitations, depending on the status of the different ranks of the guests, different food was offered, so the different services on one side were humiliating. The masters of high position, aristocrats, respectively, got the most tasty pieces of food. Usually in all places of public catering dozens of varieties of food were prepared, tables and food consumption tools were neatly covered, but spruce dishes were not exemplary, but by savage crude methods. In the role of forks, fingers were used, chunks of meat were taken from fatty soups. The knife performed two functions: they cut it and ate it. Ready meals were placed on wooden boards or arranged on equally cut pieces of old dried bread. In ancient times, even in the Middle Ages, few thought about hygiene and microbes. Food was stored on the shelves, and sometimes lay on the floor. Nobody knew how, in what conditions and at what temperature it is necessary to store food. As a result, without taking into account the difference between the rich and the poor from one to the other, various infectious diseases were transmitted.

Since the ancient time process of nutrition in the history of human development has played a particularly important role, the current state of the public catering sector has achieved much higher success, but many parties still require further improvements.

Discussion and Results

Public catering is the sphere of the national economy, which includes the preparation and sale of finished products and consumer services. Usually catering food in organizations, restaurants, canteens, buffets, as well as providing food on order from catering places to the house or workers and training places, etc. [1].

Currently, in the sphere of tourism, the peculiarity of the role of institutions providing services at the location of tourists has grown so much that the so-called catering sphere turns into a special sphere of services. The reason for this is that catering enterprises, along with catering services, provide other services, including accommodation, entertainment and health improvement, becoming enterprises with the highest rates of income from tourist arrivals. Being the main base of public catering in tourism, food enterprises plan and independently promote the development of tourism.

The restaurant business industry plays an important role in the working life of people, because every worker, leaving the house for work in the morning and returning only in the evening, obligatory for breakfast or lunch visits places of public catering. Therefore, the products sold in places of public catering directly affect the health of this part of humanity.

Public catering enterprises are part of the trading places of public and private organizations. Since ancient times the authorities have paid special attention to the development of public catering. A lot of restaurants and taverns in the time of the Soviet government were processed into canteens to feed workers and their families. The general development of public catering establishments is based on the development of the industry through the creation of highly automated enterprises that provide semi-finished products, finished products, canned and frozen finished products, also manufactured at specialized enterprises or in the relevant sphere of industry or production [2].

The growth of goods turnover and production of catering products is realized in two directions: by expanding the territory of the population served by the public catering system and increasing the share of consumption of catering products for each consumer served in this area in the total turnover of public catering establishments.

Tourism has an active influence on the economy of the country. Creation and functioning of economically active subjects in the sphere of tourism is inextricably linked with the development of road transport, public catering and other spheres that provide trade, medical and cultural services to the population. The acquisition of Kazakhstan's independence laid the foundation for regulating tourism activities and modernizing the historical and cultural heritage of the population [3].

Kazakhstan is a republic with more than 100 nationalities. The history of institutions of public catering from ancient times goes back to the habits and custom of receiving guests. Since long ago the guest has been given special attention, he was sitting in the honorable places of the house to the right of the owner

Intensive development of public catering establishments began with the advent of the Great Silk Road. From ancient times and in the Middle Ages from the Hemisphere to China, the system of crossing the caravan routes of Eurasia was considered the source of the emergence and development of trade and cultural ties between peoples. On these lands, large shopping centers were built, so travelers from different countries arrived here. It was impossible to accommodate all the tourists in the yurt, so inns and restaurants began to appear. In the inns, the most necessary services were provided: accommodation, meals, water services. On the trade routes were built caravan-sheds, for horses and camels special construction points were built [4].

The political situation determined the choice of the timetable for diplomats and traders. This also contributed to the emergence of tourism and catering business. The cities began to stand out for their places of business. In places with mineral waters, sanatoriums were built. With the development of therapeutic tourism began to develop mountain tourism and began to build places for tourists overnight [5].

So in Kazakhstan with the development of public catering a lot of tourist bases were built. Every year, despite the number of places for public catering, places of additional types of means of accommodation and services for tourists began to grow rapidly. At first it was impossible to keep track of the main and additional types of accommodation facilities in the catering business. Along with public catering places, private flats rented began to provide accommodation and services. So the emergence of new institutions of public catering and tourism in Kazakhstan is the beginning of the twentieth century.

Recently, the tourism industry in the restaurant business has become one of the useful businesses in the world. It simultaneously develops the sphere of tourism. And tourism, at one time, as an intersectoral complex of social and domestic infrastructure, plays a key role in the world economy. Therefore, in the near future will be its most important factor [6].

The restaurant business is an integral part of the tourist industry. Marketing tools of catering services have taken an important place in the tourism industry [7]. There is an opinion that the catering business reduces the profitability of developed competitive firms, since the development of new services, which often requires a number of additional costs, leads to an increase in advertising costs, and these activities require huge funds [8]. However, the competitive advantage is not always accompanied by a decrease in profitability. The most important competitive advantage of a firm is not due to extensive development, but by increasing the effective use of its constituent instruments, i.e. reducing costs, improving management by increasing the professionalism of employees, etc.

The influence of places of public restaurant business in educational institutions and other workers' organizations showed that for a long time every child and worker serving in places of public catering manifested himself in changing moods, the state of methods and methods of nutrition, tried to have fun, to be more polite, more attentive to each other in time of joint nutrition, showed a warm relationship and high respect [9]. These qualities helped people to be closer to others and to a higher mutual understanding, which ultimately leads to an increase in the efficiency of the work of everyone using the services of public catering places.

The economic growth of the country and the increase in the prosperity of the population create the attractiveness of the catering business market. Presently, the catering business is manifested as one of the potential and promising sectors of the country's economic development.

Business in the field of public catering is a kind of entrepreneurial activity, consisting of types of service services, based on the manifestation of attention and hospitality while maintaining the principles of catering when dealing with guests [10].

The display of high respect for the guests, in every possible way to achieve success in pleasing clients, to provide high-quality services to external visitors of the country and the internal population who are ready to use public catering services lead to high profitability of public catering establishments. This situation itself leads to the immediate development of the restaurant business in the country.

The restaurant business takes a special place in increasing revenue sources by attracting external visitors to the country. This is due to the possibility of timely and immediate investigation of the restaurant business market, a clear definition of customer needs and constant analysis of competitors' activities, proper assessment of their own capabilities and making strategically correct decisions than management in catering.

Restaurant business is a kind of entrepreneurial activity related to the production, processing, sale and organization of food consumption [11].

Methods

At present, there are a lot of restaurants in the restaurant business of Kazakhstan, and most of them are located in Almaty, so the competition between them in this city is high. To confront this struggle, restaurants need to improve the quality of services provided, maintain a competitive price for food products, and also in every possible way attract potential consumers and customers. Research in this area is engaged in marketing.

Management in the restaurant business is one of the leading places. To date, management problems in the restaurant business in Kazakhstan are relevant. Kazakhstani firms receive only the initial stage of experience in the field of management.

According to experts, per capita, the average cost of restaurant services in Kazakhstan, compared to other countries, this figure is much lower. For example, in 2016, in Kazakhstan, per person, the average out-of-home expenses, that is, in public places, amounted to approximately 15 thousand tenge. This Kazakhstan indicator is much lower than the corresponding indicator in other countries, for example, in the USA it was - 190 thousand tenge, in France - 125 thousand tenge, and in Germany - 60 thousand tenge [12]. As you can see, the lowest indicator is assigned to Kazakhstan. Lagging this indicator in Kazakhstan indicates that in the country with a high potential of the restaurant market there is not enough of its provision (Fig.).

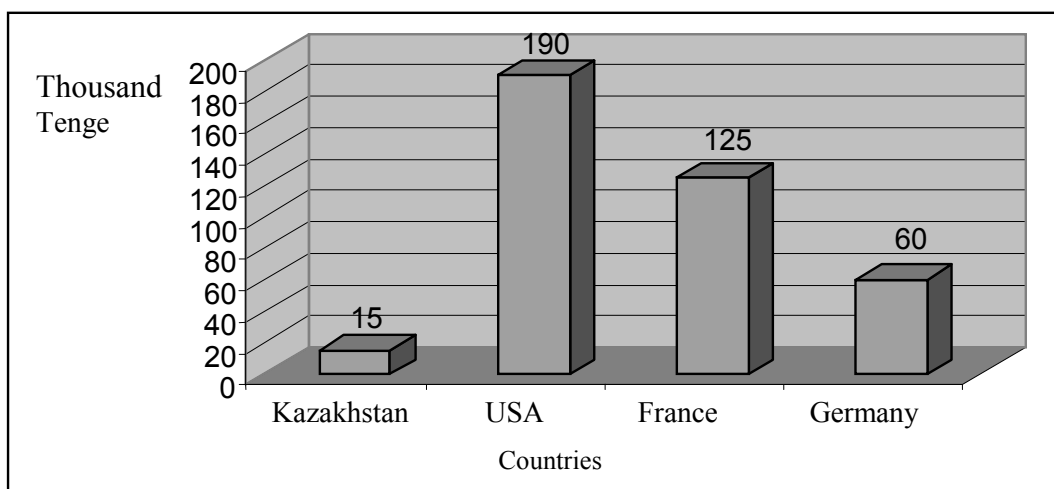

Figure. Average out-of-home expenditure in public catering places per capita (thousand tenge per person per year) in different countries

According to the established state standards in the traditional classification of restaurants are divided into 3 classes: luxury, supreme and first. Each of them corresponds to the established and approved requirements. But today there is another modern division: elite, middle class restaurants and a number of cafes. In recent years, the public catering business interests and attracts investors from other areas of business. For institutions of public catering there is one main concept, as constant maintenance of inflow of clients. Therefore, many restaurants are located in the central places of passage of the population. This phenomenon is explained by the fact that guests and residents of the city prefer to spend their free time in interesting places in the central districts of the city. But in the catering business, there are also some reverse sides, which are shown in the table below in the analysis (Table).

Table

SWOT - analysis of the influence of micro and macroenvironment on the activities of restaurant business organizations

Opportunities	Threats
1	2
1. Reducing the position of competitors 2. Average competition 3. Growth in the level of real income of the population 4. Changing views on social standards of consumer demand	1. Increased competition 2. Toughening customer requirements for quality of services 3. Changes in the macro environment (the dynamics of changes in the exchange rate, inflation, rising prices for products, depreciation, changes in the laws in the field of public catering)
Strengths	Weaknesses
1. Location 2. Affordable prices 3. Specialized institutions (for example, pancake) 4. Demand and interest of the consumer 5. Availability of car parking 6. The presence of air conditioning	1. Lowly qualified personnel 2. Narrow and modifiable assortment 3. Lack of advertising 4. Insufficient participation in competition
Common problems of catering organizations	
1. Ineffective advertising strategy 2. Poor quality of service 3. Narrow assortment 4. Disadvantages in the menu for the client 5. Insufficient desire for big business in the market of public catering	

1	2
Suggestions	
<ol style="list-style-type: none"> 1. Develop an effective advertising strategy 2. Continuing professional development of the staff 3. Growth of quality control of service 4. Presence in the menu of own, firm dishes 5. Reproduction and development of varieties of dishes separately for each day. Include days of national cuisine 6. Offer natural natural remedies to tea 7. Develop and frequently change (for example, every week) new menu views 8. Continuous introduction of innovations 9. Permanent offer of additional services 10. Organization of family, corporate parties, parties for children 11. Delivery of meals at home or at the workplace 12. Organization of lunch dishes for target groups (children, students, etc.) 13. Development of relationship marketing 14. Concomitant to changes in the dynamics of market conditions 	

The structure of the restaurant business market has changed at all stages of its development. In the first half of the 90s, undoubtedly, the leaders of the restaurant business market were expensive restaurants and cafes. And it should be noted that they were visited in many ways by visitors with high and medium incomes. In subsequent years, the country's long-term economic growth has raised the standard of living and the state of the middle class, which has begun to make up for what was lost in the past. As a result, in recent years and the beginning of the global financial crisis, the development of the market has been driven mainly by the enterprises of the democratic segment: cafeterias, ready-to-eat boutiques, fast food preparation places on the roads, shopping places, etc. They reached significant heights in their income and the number of fast food places, their annual growth in quantity was 25-30 % [13]. This, in turn, led to a drop in the growth rate of the segment of elite restaurants.

Conclusion

Thus, in Kazakhstan it is possible to nullify the serious market experience and long-standing traditions of serving customers in the public catering sector. Along with this, there is no methodological base that would help in the restaurant business. Another common mistake of investors who came to the restaurant business from other spheres of business - they direct all their efforts and make bets on the national cuisine, which they know and understand. But this is not enough. In order to make the restaurant profitable, in order to attract and retain the target audience, it is necessary to create a targeted and competent marketing policy. Therefore, it is necessary to inform the public in advance about opening a public catering establishment, then, along with the retention of familiar customers, it is necessary to constantly attract new consumers and maintain a constant influx of interest in the institution.

However, nowadays, in connection with the crisis, it is difficult to say that eating out, in restaurants and cafes is in great demand and is in the first place. Therefore, because of the consequences of the crisis, people began to save on food outside the house. Moreover, the favorite dishes and a fairly high level of service are offered by a number of newly opened restaurants. Despite this, it's too early to talk about them as a successful project. Of course you do not want to believe in their decline in the market of catering business, but unfortunately this is a real possibility. The following concept has long been defined in the restaurant business market of the «southern capital»: a catering establishment is opening, they are fully informed about the opening, but they cannot attract and retain a sufficient number of customers.

The lack of staff and qualified personnel, the lack of modern culinary schools, above all, the transition from the Soviet catering, which ruled the country until the times of independence, to modern conditions of public catering is not easy, besides it requires a qualification technique and a specialized approach. The problem aspects of management and marketing of the public catering sphere deserve a scientific interest, therefore this article is an actual scientific research that has a novelty and scientific and practical significance

The study uses statistical data on average per capita expenditures in restaurant business places of different countries and on the dynamics of changes in the number of places of public catering in Kazakhstan. An analysis was carried out for 1 person of the average cost of restaurant services in Kazakhstan compared to other countries, in the course of statistical and literary review, a SWOT analysis was developed, which makes it possible to take into account the most problematic aspects of management and marketing of the catering industry. On the way of development of the restaurant business sector in Kazakhstan in the coming years, adhering to the conclusions and proposals of this scientific article in the activities of entrepreneurs engaged in restaurant business would lead this industry in our country to development and prosperity and it would be a source of high profit.

The conducted analysis to identify the problematic aspects of the development of the restaurant business sector will allow management to make more effective decisions when planning the future activities of catering establishments where there is a high probability of success in the restaurant business. The developed proposals can be used to create state targeted marketing and organizational programs for the development and improvement of the restaurant business sector and the resolution of problematic parties.

References

- 1 Дайырбеков О.Д. Терминологический словарь по страхованию и предотвращению болезней в местах общественного питания / О.Д.Дайырбеков, Б.Е.Алтынбеков, Б.К.Торғауытов, У.И.Кенесариев, Т.С.Хайдарова. — Шымкент: Гасыр-Ш, 2005.
- 2 Liu, Dan. Study on the Service Quality Management Countermeasures of restaurant business. 4th International Conference on Social Sciences and Society, Pt 3. — Paris, FRANCE: MAY 20-21, 2015
- 3 Райс В. Контроль издержек в ресторанном бизнесе / В.Райс. — М.: Креатив Холдинг, 2006. — С. 6–7.
- 4 Пикалев А. Как увеличить доход ресторана, бара, кафе / А.Пикалев, А.Маевская. — СПб.: Бизнес-пресса, 2004. — С. 18–32.
- 5 Егемен Қазақстан. — 2016. — № 17. — С. 3.
- 6 McLauchlin J. An assessment of the microbiological quality of liver-based pate in England 2012-13: comparison of samples collected at retail and from restaurant businesses / J.McLauchlin, F.Jorgensen, H. Aird // *Epidemiology and Infection*. — Pt. 145. — Vol. 8. — P: 1545–1556. JUN 2017.
- 7 Kim Jewoo. The Behavioral and Intermediate Effects of Advertising on Firm Performance: An Empirical Investigation of the Restaurant Industry / Kim, Jewoo; Jun, Jinhyun; Tang, Liang (Rebecca) // *Journal of Hospitality & Tourism Research*. — Pt. 42. — Vol. 2. — P. 319–337. FEB 2018.
- 8 Sezgin, Erkan; Gode, Merve Ozgur. Local survivor vs. global brand: Behavioural intention and brand loyalty tales of fast food restaurants *TOURISM*. — Pt. 65, V: 4, p.: 406-421, DEC 2017
- 9 Park Jungsun. Vulnerability of employees in businesses with fewer than five workers (micro-enterprises) to occupational safety and health problems / Park Jungsun, Park Jong-shik, Han Boyoung // *American Journal of Industrial Medicine*. — Pt. 60. — Vol. 12. — P. 1056–1065. DEC 2017.
- 10 Kim Kathleen Jeehyae. The Effects of Visible Customer Characteristics on Servers' Perceptions of Tipping: Potential Threats to Service Interactions / Kim Kathleen Jeehyae, Bae Gumkwang, Kim Dae-Young // *Cornell Hospitality Quarterly*. — Pt. 58. — Vol. 4. — P. 400–408. NOV 2017.
- 11 Cho Meehee. Contingent effects of close relationships with suppliers upon independent restaurant product development: A social capital perspective / Cho Meehee, A.Bonn Mark, Giunipero Larry // *International Journal of Hospitality Management*. — Pt. 67. — P: 154–162. OCT 2017.
- 12 Jeon Seongmin. Do local consumers behave differently from visitors? An exploratory study in online group buying / Jeon Seongmin, Qi Jiayin, Wang Jiyuan // *Electronic Commerce Research And Applications*. — Pt. 25. — P. 95–104. SEP 2017.
- 13 Hensel Kelly. Management Tool Enhances the Business Side of Restaurants / Hensel Kelly // *Food technology*. — Pt. 71. — Vol. 9. — P. 21. SEP 2017.

Н.Т. Батырова, Г.Р. Момбекова, С.К. Ержанова, Ж. Хустыи

Қазақстанда мейрамхана бизнесін дамыту мәселелері

Мақалада Қазақстандағы мейрамханалық бизнес зерттелді, ол елге сыртқы келушілерді тарта отырып, табыс көздерін ұлғайтуда ерекше орын алады. Бұл жағдай мейрамхана бизнесі нарығын уақтылы және дер кезінде зерттеуге мүмкіндік береді. Қазіргі кезде дағдарысқа байланысты мейрамханалар мен кафелерде тамақтану үлкен сұранысқа ие және бірінші кезекте тұр деп айту қиын. Сондықтан дағдарыстың салдарынан адамдар үйден тыс тамақтанудан үнемдей бастады. Қызметкерлер мен білікті мамандардың жетіспеушілігі, заманауи аспаздық мектептердің болмауы, ең алдымен, тәуелсіздік жылдарына дейін елге билік ететін қоғамдық тамақтандырудың заманауи шарттарына

байланысты кеңестік тамақтанудан өту оңай емес, сонымен қатар біліктілік техникасы мен мамандандырылған тәсіл қажет. Мейрамхана бизнесін басқару мен маркетингтің проблемалық аспектілері ғылыми қызығушылыққа ие, сол себепті авторлар жаңалықтың және ғылыми-практикалық маңызды ғылыми зерттеулердің бірі болып табылады. Қоғамдық тамақтандыру секторының дамуының проблемалық қырларын анықтау үшін өткізілген талдау менеджментке мейрамхана бизнесінде табысқа жету ықтималдығы жоғары болатын қоғамдық тамақтандыру мекемелерінің болашақ қызметін жоспарлау кезінде тиімді шешімдер қабылдауға мүмкіндік береді. Өзірленген ұсыныстарды ресторан бизнесі секторын дамыту және жетілдіру және проблемалық тараптарды шешу үшін мемлекеттік мақсатты маркетингті және ұйымдастырушылық бағдарламаларды құру үшін пайдалануға болады.

Кілт сөздер: мейрамхана бизнесі, персонал, маркетинг, басқару, дамыту, Қазақстан, бәсекелестік, қызметтер, өнімдер.

Н.Т. Батырова, Г.Р. Момбекова, С.К. Ержанова, Ж. Хустьи Проблемы развития ресторанного бизнеса в Казахстане

В данной статье исследован ресторанный бизнес в Казахстане, который занимает особое место в увеличении доходных источников путем привлечения внешних посетителей в страну. Это связано с возможностью своевременного и незамедлительного исследования рынка ресторанного бизнеса. В настоящее время в связи с кризисом трудно сказать, что питание вне дома, в ресторанах и кафе, имеет большой спрос и стоит на первом месте. Сказывается нехватка кадров, квалифицированного персонала и отсутствие современных кулинарных школ. Переход от советского общепита, который властвовал в стране до времен независимости, к современным условиям общественного питания не прост, к тому же требует квалификационной методики и специализированного подхода. Проблемные стороны менеджмента и маркетинга сферы ресторанного бизнеса заслуживают научно-исследовательского интереса. В статье представлено исследование, имеющее новизну и научно-практическую значимость. Проведенный анализ для выявления проблемных сторон развития сферы общественного питания позволит руководству предприятия при планировании и будущей деятельности принимать более эффективные решения. Разработанные предложения могут быть использованы при создании государственных целевых маркетинговых и организационных программ развития и совершенствования сферы ресторанного бизнеса и при решении проблемных сторон данной отрасли.

Ключевые слова: ресторанный бизнес, кадры, маркетинг, менеджмент, развитие, Казахстан, конкуренция, услуги, продукция.

References

- 1 Dajyrbekov, O.D., Altynbekov, B.E., Torgauytov, B.K., Kenesariyev, U.I., & Khaidarova T.S. (2005). *Terminologicheskii slovar po strakhovaniyu i predotvrashcheniyu boleznei v mestakh obshchestvennogo pitaniya* [Terminological dictionary on insurance and prevention of diseases in the places of public catering]. Shymkent: Hasyr-Sh [in Russian].
- 2 Liu, Dan. (2015). Study on the Service Quality Management Countermeasures of Catering Business. Conference: 2015 4th International Conference on Social Sciences and Society (ICSSS 2015), Pt 3 Location. Paris, FRANCE: MAY 20-21, 2015.
- 3 Rice, V. (2006). *Kontrol izderzhek v restorannom biznese* [Control over costs in the restaurant business]. Moscow: Creativ Holdinh [in Russian].
- 4 Pikalev, A., & Maevskaya, A. (2004). Kak uvelichit dokhod restorana, bara, kafe [How to increase the income of a restaurant, bar, cafe]. Saint-Petersburg: Biznes–pressa [in Russian].
- 5 Ehemem Kazakstan [Egemen Kazakhstan]. (2016. No. 17). [in Russian].
- 6 McLauchlin, J., Jorgensen, F., Aird, H. & et al. (2017). An assessment of the microbiological quality of liver-based pate in England 2012-13: comparison of samples collected at retail and from catering businesses. *Epidemiology And Infection*, Vol. 145, 8, 1545–1556. Published: JUN 2017.
- 7 Kim, Jewoo; Jun, Jinhyun; Tang, Liang (Rebecca), & et al. (2018). The Behavioral and Intermediate Effects of Advertising on Firm Performance: An Empirical Investigation of the Restaurant Industry. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, Vol. 42, 2, 319–337. FEB 2018.
- 8 Sezgin, Erkan; Gode, Merve Ozgur. (2017). Local survivor vs. global brand: Behavioural intention and brand loyalty tales of fast food restaurants TOURISM, Vol. 65, 4, 406–421. DEC 2017.
- 9 Park, Jungsun; Park, Jong-shik; Han, Boyoung & et al. (2017). Vulnerability of employees in businesses with fewer than five workers (micro-enterprises) to occupational safety and health problems. *American Journal of Industrial Medicine*, Vol. 60, 12, 1056–1065. DC 2017.
- 10 Kim, Kathleen Jeehyae; Bae, Gumkwang; & Kim, Dae-Young. (2017). The Effects of Visible Customer Characteristics on Servers' Perceptions of Tipping: Potential Threats to Service Interactions. *Cornell Hospitality Quarterly*, Vol. 58, 4, 400–408. NOV 2017.

11 Cho, Meehee; Bonn, Mark A.; Giunipero, Larry & et al. (2017). Contingent effects of close relationships with suppliers upon independent restaurant product development: A social capital perspective. *International Journal of Hospitality Management*, Vol. 67, 154–162. OCT 2017.

12 Jeon, Seongmin; Qi, Jiayin; Wang, Jiyuan. Do local consumers behave differently from visitors? An exploratory study in online group buying. *Electronic Commerce Research And Applications*, Vol. 25, 95–104. SEP-OCT 2017.

13 Hensel, Kelly. Management Tool Enhances the Business Side of Restaurants. *Food Technology*, Vol. 71, 9, 21–21. SEP 2017.

D.G. Mamrayeva

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: dina2307@mail.ru)*

The development of active types of tourism in Kazakhstan: theoretical aspect and practical guidelines*

Tourism is a complex socio-economic process, and its organization requires a serious scientific justification. Studies of the essence of active tourism, its specific features are complex, systematic and territorial. The study of the efficiency of using the tourist and recreational potential of the territory for many regions of Kazakhstan can be an important step on the way to optimizing the regional structure of nature management. At the same time, the development of regional tourism can solve the problem of organizing recreation of the population, attracting foreign tourists to the regions of Kazakhstan, providing them with unique, competitive tourist products with a good bundle of their services. In the article the author developed a classification of active and adventure tourism, systematized data on the territorial organization of active routes, existing and proposed by tourist companies in the regions of Kazakhstan, and also the current state of sport and active tourism in the country was analyzed.

Keywords: active tourism, adventure tourism, sport tourism, tourist products, recreation, Universiade-2017.

Today, tourism is perceived as the most mass phenomenon of the 20th century, as one of the brightest phenomena of our time, which really penetrates into all spheres of our life and changes the surrounding world and landscape. Tourism has become one of the most important factors of the economy, so we consider it not just as a trip or vacation. This concept is much broader and represents a combination of relationships and the unity of the connections and phenomena that accompany a person in travel.

Active tourism provides types of recreation and travel, entertainment, sports (hiking, rock climbing, sports games, rafting on rough rivers, underwater tourism, safaris, etc.), requiring significant physical strain [1, 2]. Often, between the concepts of active recreation and active tourism, various tourist companies put an equal sign, but these concepts are completely different: for example, if someone will be a day to row with a paddle for fun, this is an active holiday, and if in order to swim to a hard-to-reach landmark is an active tourism. The same situation occurs with the concept of sport tourism, which is also often equated with the notion of active tourism [3,4].

The classification of active types of tourism is presented on the Figure 1.

Especially popular today are adventure and extreme tourism, which are classified into 4 leading categories:

- water kinds: diving, wakeboarding, water skiing, windsurfing, rafting and many others;
- land types: mountain biking, speleotourism, speleology, jailao-tourism, backpacker tourism, etc.;
- mountain types of tourism: mountaineering, snowboarding, mountain (alpine) skiing, freeride, backcountry, etc.;
- air types: classical parachutism, skysurfing, paragliding with the motor, flight on air host, hang-gliding, etc. (Fig. 2) [5-7].

It should be noted, that every day there are new types of tourism that are developing in different parts of the world, among them: kitewing, skimboarding, flyboarding, surfing on skis, water climbing; geocaching, volcanoboarding, industrial tourism; catskiing, snowboarding, geological and mineralogical tourism; skayaking. Each of the presented species requires a certain physical preparation from the tourist, as well as a deeply thought-out tour organization system from tourist operators and agencies [8-10].

The Republic of Kazakhstan is a unique country with huge opportunities for the development of active types of tourism: on its territory there is an amazing diversity of landscapes, climate, geographical zones, and diversity of flora and fauna species. Undoubtedly, all this gives tourists a unique opportunity for a large selection of activities: speleological tourism, hiking and mountain hiking, skiing, mountaineering, horseback riding, bicycle tourism and much more.

---

*The research was performed as a part of the state order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan AP05133218 «Integral multifactorial evaluation of the tourist and recreational potential of Kazakhstan and development of a strategy for the development of competitive regional tourist products».

High rates of tourism development, large volumes of foreign exchange earnings actively influence various sectors of the economy, which contributes to the formation of its own tourism industry. It's no secret that the most important element of the tourism industry, especially in the sphere of active recreation, is the infrastructure component.

The natural landscapes of Kazakhstan are characterized by the presence of rocky-glacial highlands, mountain landscapes, small-scale massifs, forest-steppe, steppe, deserts and semi-deserts, as well as a multitude of water resources, which once again confirms the practical suitability of most of the territory of the Republic of Kazakhstan for the development of active tourism.

Human development reports compiled under the United Nations Development Program note that health and human life expectancy by 51,2 % depend on maintaining a healthy lifestyle, 20,4 % on biological data, including on heredity, 19,9 % - from the state of the environment and 8,5 % - from the level of development of health care. Undoubtedly, in this big issue the great importance is given to the solution of environmental problems, the quality of drinking water and other subjective factors, but the main reserves are hidden in the need to create a healthy lifestyle for every citizen of our country. In this regard, the understanding that the exercise of physical culture, sports and active kinds of tourism must be firmly entrenched in the public consciousness is a necessary and most important condition for the development of a healthy nation [11]. Unfortunately, statistics show that in Kazakhstan in 2015, 26,3 % of the population systematically engaged in physical culture and sports. But the target indicator of coverage in 25 % did not reach 4 areas (SKO, WKO, Mangistau, Akmola). By the total population, the increase is insignificant, while for schoolchildren, there is a decrease in indicators. At the same time in European countries more than 50 percent of the population is involved in mass sports and active tourism.

Long-term communication with nature, active movement, the joy of informal friendly communication, the opportunity to have a good rest, to get an excellent charge of cheerfulness and tempering make hiking the best type of recreation and physical rehabilitation of the organism [12, 13]. Tourists note the unusual lightness and burst of energy after a seemingly tedious trip. The conducted studies also confirm the preventive value of occupations by active kinds of tourism (Table 1) [14].

Table 1

**The preventive value of various types of tourism and recreation
in strengthening the body (on a three-point scale)**

Types of active tourism	Prophylactic value (in general)	Functional systems that need to be strengthened					
		Nervous	Cardiovascular	Breathing	Muscular	Endocrine	Thermoregulation
Water tourism (on oars)	18	3	3	3	3	3	3
Mountain tourism	17	3	3	3	2	3	3
Ski tourism	17	3	3	2	3	3	3
Cycling tourism	14	3	3	2	2	2	2
Horse tourism	11	3	1	1	2	2	2
Sledging tourism	9	2	1	1	1	2	2
Transport tourism (moto, auto)	5	2	1	0	0	1	1

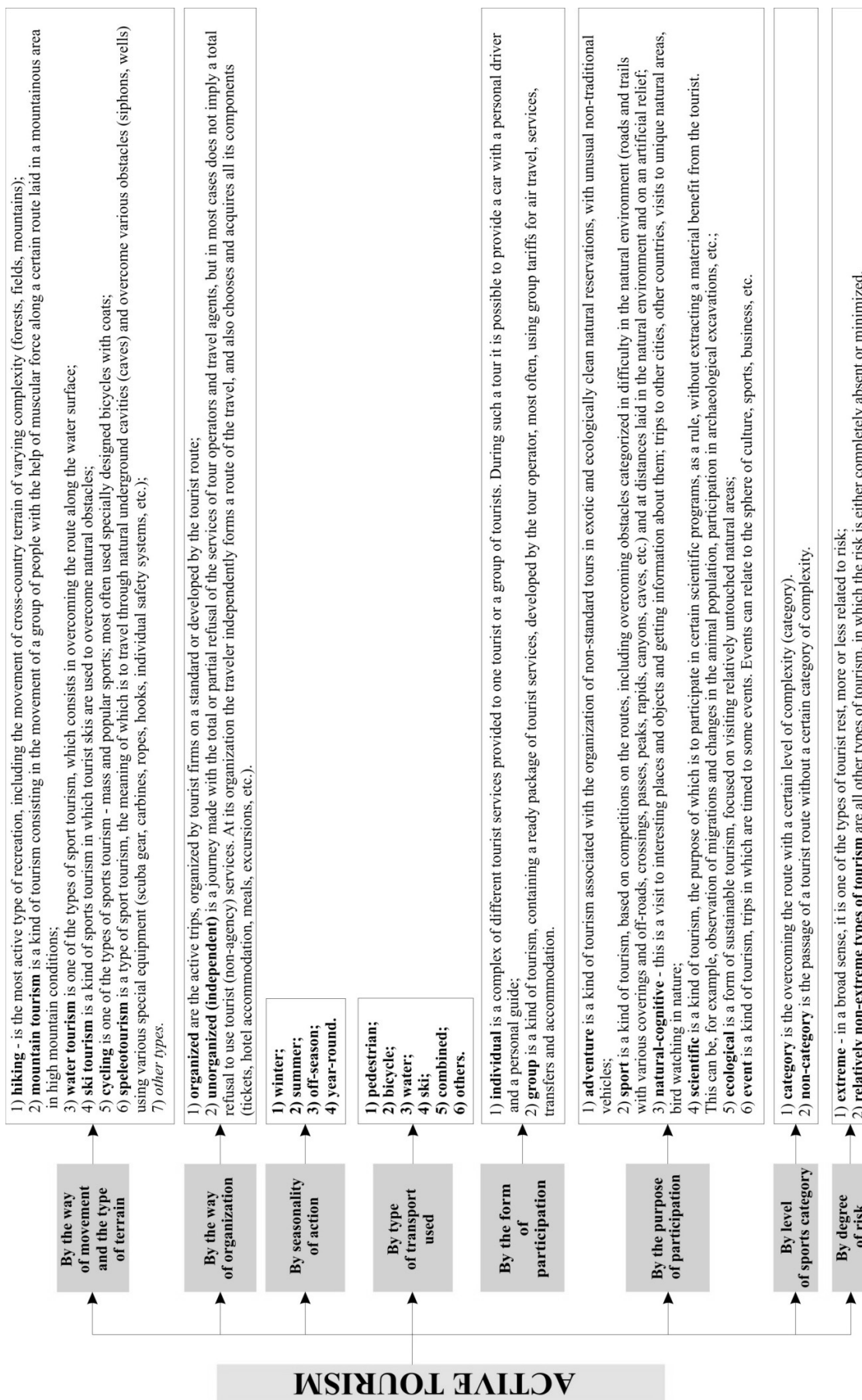

Figure 1. Classification of active types of tourism (compiled by the author)

TYPES OF ADVENTURE-EXTREME TOURISM

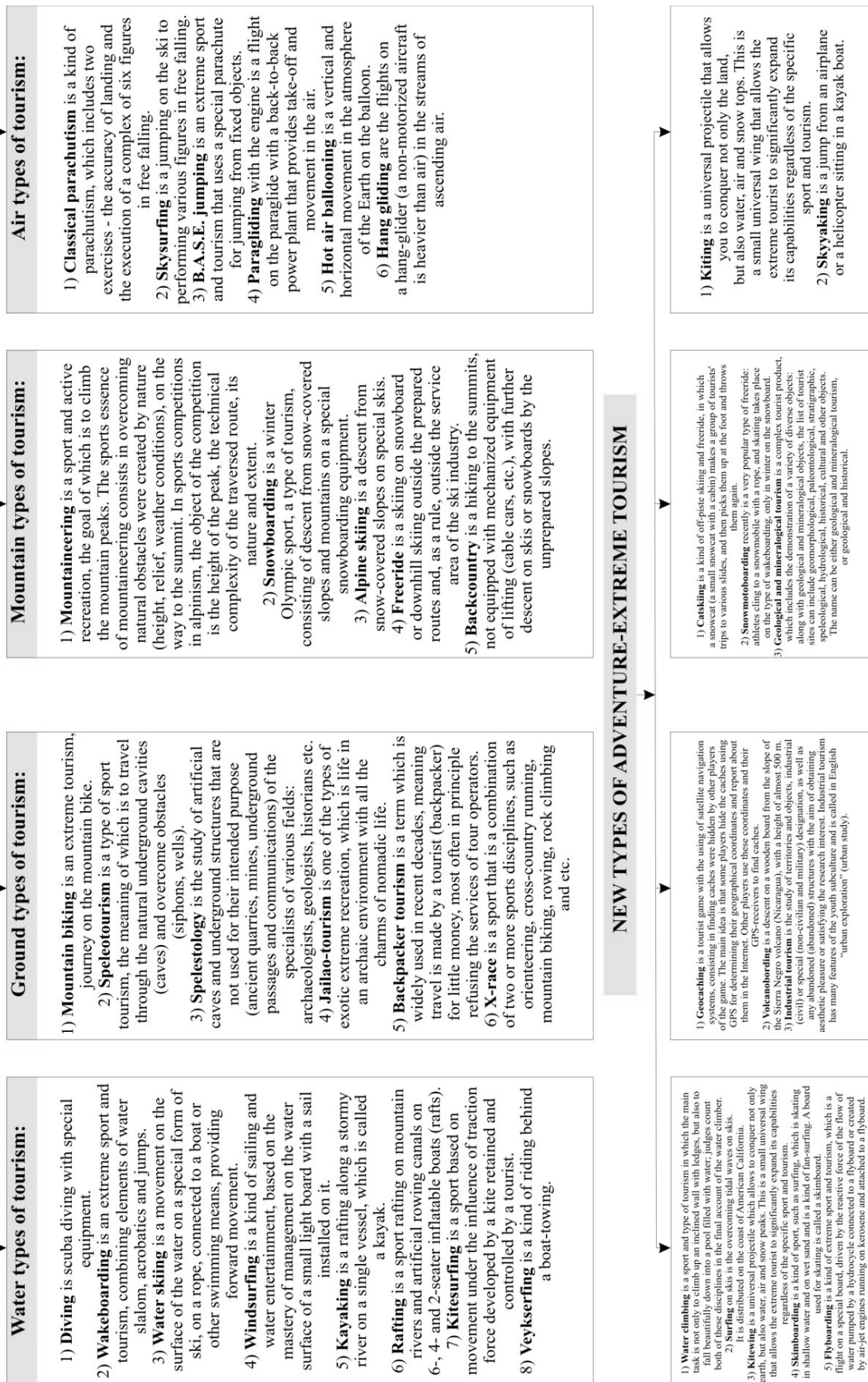

Figure 2. Types of adventure-extreme tourism (compiled by the author)

In order to organize effective work on the development of mass sports and active tourism, in almost all regions independent departments on physical culture, sports and tourism at the district level, as well as in the cities of Almaty and Astana, have been opened.

In July 2014, the first stage was launched for the creation of a bicycle infrastructure in Astana (40 bicycles with 200 bicycles) within the framework of the Memorandum of Cooperation with Samruk-Kazyna JSC and the Astana City Akimat. It should also be noted, that in September 2016 in Almaty, the ceremony of launching the Almaty Bike project was held. The first stations were installed in the central streets of the city, and 50 bike stations with a park for 270 bicycles are planned to be launched, which will help to reduce the intensity of traffic and, consequently, improve the ecology of the city. The system operates from solar panels and will be equipped with a parking terminal.

At the second stage of the project, the park is to increase the number of bicycles to 1730, and the number of bicycle stations will be 200, which in turn will cover the main business part of the city.

In the third stage of development, the number of stations will be expanded to 300, and the bike park - to 2,410 bicycles to cover almost all the busy parts of the city.

Given the city's weather conditions, it is assumed that the cycling season of the Almaty bike project will be year-round. Almaty will become the third city, whose residents «travel» on specialized bicycles. Astana citizens practice cycling for the third season and in July 2016 a project was opened in Shymkent.

Subscription fee per year for projects Almaty Bike, Astana Bike and Shymkent Bike is about \$31 per year, with discounts and hourly rates.

The memorandum of cooperation was signed in June 2016 by Akim of Almaty city and JSC «National Welfare Fund «Samruk-Kazyna»» will help to develop cycling and cycling infrastructure in Almaty, promote healthy lifestyles and improve ecology, create and develop a system of automatic bike rental in the city, children's cycling and cycling in general [15].

In 2014, together with the Center for Healthy Lifestyle, about 34,000 sports, mass and tourist events and actions were held.

Important for the development of active tourism is the construction and reconstruction of sports facilities. According to the Committee on Statistics, out of 35,783 sports facilities in 2015 (which is 857 units more than in 2014), about 64 % of the country is in rural areas. In Mangistau, Aktyubinsk and North-Kazakhstan regions, the lowest number of objects of physical culture and sports is noted. More than 2100 objects are private. This is about 22 % of the objects of physical culture, sports and tourism.

In general, in Kazakhstan, 16743 youth representatives are in one swimming pool, in Russia - 8938, in the USA - 38. In Kazakhstan, there are 15799 youth representatives in one full-size football field, while in Russia - 3959, in Germany - 667.

More than 73 % of sports facilities belong to educational organizations, only 26 % of the buildings are accessible to the adult population.

The leader in the number of sports facilities is the South-Kazakhstan region - 5178 units, in the second and third places - Pavlodar and Almaty regions (3350 and 3294 units respectively). But it should be mentioned, that these regions are leading mainly due to the indicator «the number of flat sport facilities» (sports fields, skating tracks, ski and ski slopes, etc.), while on a number indicators, for example «the number of ski bases», «the number of tennis courts», are inferior to other regions of the republic. According to the number of hockey courts, the absolute leader is the North-Kazakhstan region; this is also desirable to note about the city of Almaty, on the territory of which there is a record number of tennis courts for the whole republic - 61 units, while on average there are only 47 of them.

It should be noted, that with the holding of the 7 Winter Asian Games in 2011 in Almaty, old-style springboards have been reconstructed and new ones have been built that fully meet all modern international standards.

Undoubtedly, the successful 28th World Winter Universiade in Almaty (January 29-February 8) contributed to the popularization and development of various types of active tourism.

Consider the sports facilities that were used for the competitions during the Universiade, and that will contribute to more intensive development of such types of active tourism as skiing, snowboarding, mountaineering, mountain biking, riding on rooks, ice-climbing, skiing and others (Table 2).

Kazakhstan has a large number of natural resources, suitable for the development of all types of sport tourism, including extreme tourism. On the territory of the Republic of Kazakhstan there are many beautiful tourist places suitable for organizing this type of tourism, but many have not been sufficiently studied and investigated. Natural and recreational resources of Kazakhstan, as well as national traditions and peculiari-

ties, mentality, customs have attractiveness for foreign tourists, as they are already saturated with the proposed tourist services in the markets of Europe and Asia. With the appropriate state support, it is possible to study the unexplored places of Kazakhstan's natural landscapes for creating new, interesting sports routes that are popularized by sports tourism at the world level.

Table 2

Sports objects of the Universiade - 2017

Object name	Distance to the Athletic Village	Capacity	Brief description
1	2	3	4
Halyk Arena	18,5 km	3000 seats	The facility consists of a multipurpose, universal ice arena for 3,000 spectators and a small arena with stands for 300 seats. The facility is designed with the possibility of transforming ice coverings into volleyball, basketball, mini-football, etc.
Almaty Arena	700 m	12000 seats	The facility is designed with the possibility of transforming ice coverings into volleyball, basketball, mini-football, etc. The facility is perfectly designed for conferences, forums, tourist exhibitions of various levels with equipped halls, meeting rooms, etc.
High-mountain skating rink «Medeu»	30,6 km	8300 seats	«Medeu» is the world's largest high-mountain complex for winter sports. The surface of the artificial ice field is 10,5 thousand square meters, which allows to hold competitions in speed skating, hockey and figure skating. After the modernization to the VII Asian Games the skating rink was improved. Now «Medeu» is a popular place for skating for both Almaty residents and city visitors.
Palace of Sport and Culture named after Baluan Sholak	12,7 km	5000 people	The palace consists of the Main Arena and the Minor Arena. In 2010, the Sports Palace was reconstructed in accordance with international standards for the VII Winter Asian Games. Currently, the Sports Palace hosts sports competitions of continental and world level in the Olympic sports. In November 2015, the Pacific-Asian championships for curling were held here, which were the qualifiers for the 2016 World Cup and test for the 2017 Winter Universiade.
Ski resort «Shymbulak»	35,4 km	-	The resort of Shymbulak was significantly renovated. The total length of trails from 6 km is doubled on average. The tracks are certified by the International Ski Federation (FIS). To conduct the Asian Games in 2011, a state-of-the-art cable car was built, where 114 comfortable cabins function, the capacity of the road is 2500-3000 people per hour. This ropeway is the third in the world in length (4,5 km).
International complex of ski jumps «Sunkar»	16,1 km	5200 seats	It consists of two zones: the international complex of ski jumps «Sunkar» and the Ski stadium.

1	2	3	4
Ski-biathlon complex «Alatau»	50,5 km	2600 standing places and 3600 seats	It includes the main stadium buildings, several parking areas, a helipad, a shooting range and start-finish zones. The layout of the stadiums is made according to the international standards of sports organizations FIS, IBU. The tribune of each stadium is designed for a capacity of more than 3,000 spectators (1,300 standing places and 1,800 seats). The maximum length of the ski runs is 10 km, consisting of two independent circles of 5 km red + 5 km blue. The maximum length of biathlon tracks is 4 km. The total length of the trails is 14 km.
Sport and entertainment complex «Tabagan»	36,6 km	800 seats	The ski resort «Tabagan» is located on the territory of Talgar district of Almaty region, near the national nature reserve. In the summer time «Tabagan» provides all conditions for the development of mountain tourism, quad biking and mountain biking, family recreation resort type, cultural and outdoor events.

Note. Compiled by the author.

Today Kazakhstan has all the bases and resources for activating the already existing types of active tourism. In modern realities, the tourist has become more demanding on the quality and the set of services provided: it is no longer enough for a client to just give skiing, the tourist wants to get the whole range of services - quality accommodation in an accredited hotel, professional equipment, healthy food, etc. In this regard, today it is necessary to think about creating an appropriate infrastructure and to target customers of different price segments and preferences.

The population living in conditions of unfavorable ecological conditions, needs a rest in clean air, classes with active kinds of tourism.

All over the world, rock climbing is developed mainly in the low and medium mountain areas, as well as in Kazakhstan (for example, the forest ridge in the Kishi gorge). Often, climbing routes are found on the plains in the canyons washed by large rivers. Annual competition for the prize of V. Gorbunov is held in similar conditions on the river. Ile in the area of the Pisan rocks on the holiday «Nauryz». Rock-climbing is also common in the mountainous terrain (Butakovskiy Fall, rocks near the mountain climbing camp Tuksu).

A special kind of active tourism is skyrunning. Basically skyrunning is held as a mass sporting event. In Kazakhstan, annual races are held on the peaks of Nursultan (Komsomol) and Amangeldy.

The center of water tourism in Kazakhstan is the Zhetysu Alatau (Jungar Alatau) river, among which are: Karatal, Lepsi, Kora, Tentek, and others.

The development of cycling tourism is possible in all areas of Kazakhstan, as was mentioned above.

Speleotourism is a type of active tourism, the purpose of which is to visit natural or man-made caves and labyrinths. It is interesting for a variety of forms of relief, creating obstacles for passage (wells, debris, narrow cracks, underground rivers, etc.), as well as extreme unfavorable physical conditions (high humidity and lack of natural light). In the highlands caves are found in glaciers (for example, Bogdanovich glaciers and Tuyyksu). The longest in Kazakhstan is the October cave located in the Bogdanovich glacier (length - 1390 m).

Ski tourism is popular in those regions of the country where the snow cover lasts at least 3 months. Like mountain and pedestrian, ski tourism passes along a previously prepared route and requires physical and technical training. North and East Kazakhstan are the most suitable conditions for its development [16].

Undoubtedly, that the city of Almaty is the leader among all regions in terms of the number of proposed developed routes in Kazakhstan. Its leadership is due to the presence of a large number of tourist agencies and operators, both independently developing and offering already prepared routes, as well as a rich natural landscape and a historically established strong school of tourism instructors with sports ranks of the highest class in various types of active travel (Table 3).

Table 3

Examples of active tours are offered by different companies in the context of the regions of Kazakhstan

№	The name and brief description of the proposed tour	Duration
1	2	3
Almaty city, Almaty region, South-Kazakhstan region		
1	Peak «Sovetov» (4317 meters above sea level). Season: end of May / June-September. Accommodation: in tents. District: Zailiysky Alatau, NSNP Ile-Alatau, Big Almaty Gorge, the Ozernaya River.	2 days - 1 night
2	«Incredible Turgen. Glaciers and lakes». Season: 15-20 June-September. Accommodation: in tents. District: Zailiyskiy Alatau, NSNP Ile-Alatau, Turgen gorge, Chon-Turgen gorge. Route: Turgen gorge (Batan) - glacier of the Mining Institute - Chon-Turgen plateau - moraine lakes of Chon-Turgen - 4 sphagnum lakes in Turgen - Turgen gorge - Temirtas river - Oikaragai plateau - Kairak waterfall - Turgen gorge (Batan).	6 days - 5 nights
3	«The Big Almaty Circumnavigation». Accommodation: in tents. District: Zailiyskiy Alatau, NSNP Ile-Alatau, Left Talgar, Big Almaty gorge. Route: Almaty - Chimbulak - Left Talgar - Pass of Tourists - Big Almaty Lake - Almaty. The most popular route in the Zailiysky Alatau. Its attractiveness lies in the fact that it passes through all the natural zones and the most beautiful places of the mountains of the Northern Tien Shan.	3 days - 2 nights
4	«Cossack Lakes». Season: July-September. Accommodation: in tents. District: Zailiysky Alatau, NSNP Ile-Alatau, Kaskelen Gorge. Route: Limestone quarry - Emegen gorge - Aidarys pass - South Kazachka river - Cossack lakes.	2 days - 1 night
5	«Peak Tourist is 3954 meters at sea level (backcountry)». The maximum slope is 50 %. Season: 20.04-31.05. The length of the descent is 2-2.5 km. The height difference is 550 m (3950-3400 m). Complexity: short approach, descent for the experienced. The descent passes along a stony slope, which is covered with snow unevenly; there stones are encountered.	Short trek with a descent
6	«Charyn Canyon» «Valley of Castles». Season: spring, autumn, winter. Route: Almaty - NSNP Charyn - Almaty.	1 day
7	«Three brothers» (freeride). Season: 1.12.-14.02 (31.03). High avalanche danger at the end of the season. The length of the descent is 6,0-7,5 km. The drop from 2860 to 1700 m.	5-6 hours
8	«Rafting on the Turgen River and an excursion to the waterfalls». Season: July - August. The length of the waterway is 3 kilometers. The complexity of the alloy - 2 category (for the beginners).	1 day
9	«Horse route through the mountains of the Northern Tien Shan». Season: June - September.	11 days - 10 nights
10	«Glacier Saldyrtas». Season: June-October. Complexity of the route: trekking of medium complexity. Height difference: 2000-3300 meters.	5 days
Astana city and Akmola region		
1	«One-day tour to the Kurgaldzhin Reserve». Kurgaldzhin Reserve protects 36 species of mammals and about 250 species of birds. Here you can meet representatives of the southern and northern fauna.	1 day
2	«In the land of not afraid birds». Visit to the Kurgaldzhin Reserve for monitoring the pink flamingo. There are 4 possible routes - the choice of a tourist.	1 day
East-Kazakhstan region		
1	«Rafting on the rivers of East Kazakhstan». Season: end of May. Rafting on rafts or inflatable rafts along the rough mountain rivers of East Kazakhstan, near the city of Ust-Kamenogorsk.	-
2	«Rafting along the Bukhtarma River». The tour is optimal for corporate and family holidays; restriction on age: from 7 years, from 7 to 16 years - accompanied by adults. Modern equipment is provided by the company.	4 days - 3 nights

1	2	3
Atyrau, Mangistau and West-Kazakhstan regions		
1	«Back to the Stone Age». The length of the route: 350 kilometers. 2 nights in tents. Season: April-October. The number of people in a group is no more than 10.	3 days - 2 nights
2	«Journey to Bukeyev Khanate». Route: Uralsk - Chapaeyvo - Zhangala - Urda.	3 days - 2 nights
Zhambyl and Kyzylorda regions		
1	«The Riddle of Akyrta». Visit one of the most mysterious monuments of Kazakhstan - Akyrta.	1 day
2	«Barkhan of Moyynkums». Pedestrian - equestrian two - five - day ecological routes. The total length of the route is 1000 km. The frequency of the organization of the route is daily.	2-5 days
3	«The revived Red book». One-day horseback-walking route along the Aksu - Zhabagly Reserve.	1 day
4	«Turkestan – Taraz». Itinerary: Almaty - Turkestan - Otyrar - Shymkent - Taraz.	2 days
Pavlodar and North-Kazakhstan regions		
1	«Ten-day wedding tour «Zhar-Zhar». The tour provides an opportunity for foreigners to get acquainted with the unique traditions and customs of the Kazakh people.	10 days
2	«Weekend tour – Bayanaul». Breakfast with samovar, rest on the shore of Lake Zhasybay, beach volleyball.	1 day
3	«Nature is the source of health and inspiration». Departure to nature, neighborhood of Pavlodar, conducting competitions, relay race, rope course, orientation on the terrain, team building, master classes of experienced instructors.	1-2 days
Aktobe and Kostanay regions		
1	«Kostanay is the city of the future». Hiking city tour.	4-6 hours
2	«Water tour for children: a journey to Andronovo culture». Type of tourism is water tourism. The length is 157 km. Goal of the trip: visiting the parking lot of Andronovo culture, practicing the tourist skills and skills on the rocks near the village of Pereleski.	5 days - 4 nights
Karaganda region		
1	«Ornithological tour». Bird watching.	2 days - 1 night
2	Observing the flowering of tulips.	1-3 days
3	«Kazakhstan: Back in the USSR». The Kazakhstan part of the Soviet heritage is presented in the central part of the country in the best way. It was here that the notorious correctional camps of the Stalin era Karlag and ALZHIR were located. The development of virgin lands, industrialization, the development of cities - silent witnesses of all these processes, which were part of the life of one sixth of the land called the USSR, can still be seen here, in the heart of Kazakhstan.	6 days - 5 nights
4	«Kyzylaray - height and antiquity». The Kyzylaray mountain forest oasis, located in Central Kazakhstan, provides truly exclusive opportunities for the traveler.	5 days
5	«Ulytau is the cradle of the nation». Ulytau («great mountains» in Kazakh) is the most interesting part of Central Kazakhstan, rightly considered to be the «cradle of the Kazakh people».	-

Note. The table was compiled by the author according to official websites of tourist agencies and tourist operators, as well as the information site «Visit Kazakhstan».

The tourist products were presented in the table are far from all the offers of Kazakhstan companies. Taking into account the rich nature of the country, the availability of unique historical sites, sacred places, the list of proposed routes is diverse, and differentiated by the set of services included in the tour, client skills and cost. In each of the regions of Kazakhstan you can find a tourist offer that can satisfy the desire of even the most demanding traveler. But, nevertheless, relying on the previously given statistics, most of the country's tourist companies are working to «exit», as the flow of incoming tourists to Kazakhstan is still small. Undoubtedly, the exception is those years when the largest events of the world scale were held, among them: the Winter Asian Games in 2011, the Winter Universiade - 2017, the World Exhibition EXPO-2017.

It is also important to note one more trend: today an increasing popularity among local people is gaining weekend tours, which undoubtedly contributes to the polarization of active tourism in the regions of Kazakhstan, both among the local population and among foreign visitors.

Summing up all the above, it can be concluded that the development of tourism in Kazakhstan, encountering a number of problems, nevertheless, goes in the framework of a certain direction and scenario designed to make this type of business promising in the conditions of non-raw development of the country's economy. Today, much has been done for this purposes: adopted the Concept of development of the tourist industry of the Republic of Kazakhstan till 2023, created the national company «Kazakh tourism», amends the relevant legal instruments, a great work of the Kazakhstan Tourist Association, but, nevertheless, about the promotion of active forms of tourism too early to say, because their development needs a systematic approach, the presence of highly qualified personnel, and, above all, high-quality instructors and guides, a comprehensive work on the creation of new and modernization existing infrastructure.

References

- 1 Andreiana V.A. The analysis of the degree of practicing the adventure tourism - an opportunity of attracting tourists in Dambovit county / V.A. Andreiana, M.C. Stefan, D.Panagoret // *Journal of Science and Arts*. — 2017. — № 1. — P. 95–106.
- 2 Bailey A.W. Outdoor Recreation and Adventure Tourism: Unique but Allied Industries / A.W. Bailey, H.K. Kang, T.G. Lewis // *Journal of Outdoor Recreation Education and Leadership*. — 2017. — Vol. 9. — № 2. — P. 244–247.
- 3 Buckley R. Perceived resource quality as a framework to analyze impacts of climate change on adventure tourism: snow, surf, wind, and whitewater / R. Buckley // *Tourism Review International*. — 2017. — V. 21. — № 3. — P. 241–254.
- 4 Chen C.M. The effects of macroeconomic and weather conditions on the business cycle of Taiwan's adventure tourism / C.M. Chen, Y.L. Lin, T.T. Chang // *Current Issues in Tourism*. — 2017. — Vol. 20. — № 5. — P. 447–454.
- 5 Clinch H. Instructors' Perspectives on Risk Management within Adventure Tourism / H. Clinch, V. Filimonau // *Tourism Planning & Development*. — 2017. — V. 14. — № 2. — P. 220–239.
- 6 Gibson H.J. Sport tourism: An introduction to the special issue / H.J. Gibson // *Journal of Sport Management*. — 2003. — Vol. 17. — № 3. — P. 205–213.
- 7 McKay T. The South African Adventure Tourism Economy: An urban phenomenon / T. McKay // *Bulletin of Geography-Socio-Economic Series*. — 2017. — V. 37. — № 37. — P. 63–76.
- 8 Nunkoo R. Governance and sustainable tourism: What is the role of trust, power and social capital? / R. Nunkoo // *Journal of Destination Marketing & Management*. — 2017. — V. 6. — № 4. — P. 277–285.
- 9 Peacock S. An ecological dynamics perspective on adventure tourism / S. Peacock, E. Brymer, K. Davids, M. Dillon // *Tourism Review International*. — 2017. — V. 21. — № 3. — P. 307–316.
- 10 Pomfret G. The characteristics and motivational decisions of outdoor adventure tourists: a review and analysis / G. Pomfret, B. Bramwell // *Current Issues in Tourism*. — 2016. — V. 19. — № 14. — P. 1447–1478.
- 11 Проект выступления Министра культуры и спорта РК от 12.09.2017 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://goo.gl/FJТpgC>.
- 12 Sanagustin-Fons V. Social Perception of Rural Tourism Impact: A Case Study / V.Sanagustin-Fons, T.Lafita-Cortes, J.A. Mosene // *Sustainability*. — 2018. — V. 10. — № 2. — P. 134–138.
- 13 Shonk D.J. Service quality, satisfaction, and intent to return in event sport tourism / D.J. Shonk, P. Chelladurai // *Journal of Sport Management*. — 2008. — V. 22. — № 5. — P. 587–602.
- 14 Сергеев В.Н. Туризм и здоровье / В.Н. Сергеев. — М.: Профиздат, 1987. — 79 с.
- 15 Шакина Ж.М. Перспективы развития велошейринга в системе городского туризма в Казахстане / Ж.М. Шакина, Д.Г. Мамраева, Л.В. Ташенова. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2015. — 160 с.
- 16 Об активном туризме и его видах [Электронный ресурс]. — Режим доступа: // <http://adrenalinicsilence.kz/about-tourism/ob-aktivnom-turizme-i-ego-vidax/>.

Д.Ф. Мамраева

Қазақстанда белсенді туризмнің түрлерін дамыту: теориялық қыры және практикалық нұсқаулары

Туризм — кешенді әлеуметтік-экономикалық процесс, және оны ұйымдастыру елеулі ғылыми негіз талап етеді. Ғылыми-зерттеу ұйымдар белсенді туризм, оның ерекшеліктері жан-жақты, жүйелі және аумақтық түрде ерекшеленеді. Қазақстанның көптеген аймақтары үшін облыстың туристік әлеуетін пайдалану тиімділігін аймақтық экологиялық басқару құрылымын оңтайландыру жолындағы маңызды қадам болуы мүмкіндігі бар. Сонымен қатар аймақтық туризмді дамыту оларға енгізілген қызметтердің жақсы қорапта бар бірегей бәсекеге қабілетті туристік өнімдер бере отырып, Қазақстан аймақтарындағы шетелдік туристерді тарту, қоғамдық демалыс ұйымдастыру мәселесін шеше алады.

Осы мақалада автор белсенді бағыттардың аумақтық ұйымдастыру туралы мәліметтер, белсенді және оқиғалы туризм түрлерінің классификациясын зірледі, қолданыстағы және Қазақстан өңірлерінде ұсынылған туристік компаниялар, сондай-ақ елдегі спорт ағымдағы жай-күйін және белсенді туризм түрі жан-жақты талданды.

Кілт сөздер: белсенді туризм, оқиғалық туризм, спорт туризмі, туристік өнімдер, рекреация, Универсиада-2017.

Д.Г. Мамраева

Развитие активных видов туризма в Казахстане: теоретический аспект и практические ориентиры

Туризм — сложный социально-экономический процесс, и его организация требует серьезного научно-обоснования. Исследования сущности активного туризма, его специфических особенностей отличаются комплексностью, системностью и территориальностью. Изучение эффективности использования туристско-рекреационного потенциала территории для многих регионов Казахстана может стать важным шагом на пути оптимизации региональной структуры природопользования. В то же время развитие регионального туризма может решить проблему организации отдыха населения, привлечения иностранных туристов в регионы Казахстана, предоставления им уникальных, конкурентоспособных туристских продуктов с хорошей комплектацией входящих в них услуг. В представленной статье разработана классификация видов активного и приключенческого туризма, систематизированы данные по территориальной организации активных маршрутов, существующих и предлагаемых туристскими компаниями в областях Казахстана, а также проанализировано современное состояние спортивного и активного туризма в стране.

Ключевые слова: активный туризм, приключенческий туризм, спортивный туризм, туристские продукты, рекреация, Универсиада-2017.

References

- 1 Andreiana, V.A., Stefan, M.C., & Panagoret D. (2017). The analysis of the degree of practicing the adventure tourism - an opportunity of attracting tourists in Dambovit county. *Journal of Science and Arts*, 1, 95–106.
- 2 Bailey, A.W., Kang, H.K., & Lewis, T.G. (2017). Outdoor Recreation and Adventure Tourism: Unique but Allied Industries. *Journal of Outdoor Recreation Education and Leadership*, Vol. 9, 2, 244–47.
- 3 Buckley, R. (2017). Perceived resource quality as a framework to analyze impacts of climate change on adventure tourism: snow, surf, wind, and whitewater. *Tourism Review International*, Vol. 21, 3, 241–254.
- 4 Chen, C.M., Lin, Y.L., & Chang T. T. The effects of macroeconomic and weather conditions on the business cycle of Taiwan's adventure tourism. *Current Issues in Tourism*, Vol. 20, 5, 447–454.
- 5 Clinch, H., & Filimonau V. (2017). Instructors' Perspectives on Risk Management within Adventure Tourism. *Tourism Planning & Development*, Vol. 14, 2, 220–239.
- 6 Gibson, H.J. (2003). Sport tourism: An introduction to the special issue. *Journal of Sport Management*, V. 17, № 3, 205–213.
- 7 McKay, T. (2017). The South African Adventure Tourism Economy: An urban phenomenon. *Bulletin of Geography-Socio-Economic Series*, V. 37, № 37, 63–76.
- 8 Nunkoo, R. (2017). Governance and sustainable tourism: What is the role of trust, power and social capital? *Journal of Destination Marketing & Management*, Vol. 6, 4, 277–285.
- 9 Peacock, S., Brymer, E., Davids, K., & Dillon M. (2017). An ecological dynamics perspective on adventure tourism. *Tourism Review International*, Vol. 21, 3, 307–316.
- 10 Pomfret, G., & Bramwell, B. (2016). The characteristics and motivational decisions of outdoor adventure tourists: a review and analysis. *Current Issues in Tourism*, Vol. 19, 14, 1447–1478.
- 11 Proekt vystupleniia Ministra kultury i sporta RK ot 12 sentiabria 2017 h. [Draft Statement by the Minister of Culture and Sport of the Republic of Kazakhstan from September 12, 2017]. goo.gl/FJTpgC. Retrieved from <https://goo.gl/FJTpgC> [in Russian].
- 12 Sanagustin-Fons, V., Lafita-Cortes, T., & Mosene J.A. (2018). Social Perception of Rural Tourism Impact: A Case Study. *Sustainability*, Vol. 10, 2, 134–138.
- 13 Shonk, D.J., & Chelladurai, P. (2008). Service quality, satisfaction, and intent to return in event sport tourism. *Journal of Sport Management*, Vol. 22, 5, 587–602.
- 14 Sergeev, V.N. (1987). *Turizm i zdorove [Tourism and health]*. Moscow: Profizdat [in Russian].
- 15 Shayekina, Zh.M., Mamrayeva, D.G., & Tashenova, L.V. (2015). *Perspektivy razvitiia velosheirinha v sisteme horodskoho turizma v Kazakhstane [Prospects for the development of bike-sharing in the system of urban tourism in Kazakhstan]*. Karaganda: Izdatelstvo KarHU [in Russian].
- 16 Ob aktivnom turizme i eho vidakh [On active tourism and its types]. adrenalinicsilence.kz. Retrieved from <http://adrenalinicsilence.kz/about-tourism/ob-aktivnom-turizme-i-ego-vidax/> [in Russian].

Ж.Т. Конурбаева¹, Э.С. Мадиярова¹, С. Мырзабаева¹, Э. Караилмазлар²

¹Восточно-Казахстанский государственный технический университет
им. Д. Серикбаева, Усть-Каменогорск, Казахстан;

²Университет Памуккале, Денизли, Турция
(E-mail: emadiyarova@mail.ru)

К вопросам реализации государственной программы занятости на региональном рынке труда

В статье представлены результаты исследования влияния реализации государственной программы «Дорожная карта занятости-2020» (ДКЗ-2020) на показатели рынка труда Восточно-Казахстанской области. Проблемы рынка труда должны находиться в поле зрения как экономистов, так и политиков, в противном случае, неурегулированные проблемы не только могут привести к нерациональному использованию главных производительных сил общества — ресурсов труда, потере конкурентных преимуществ страны из-за снижения потенциала человеческих ресурсов, но и обернутся серьезными социальными конфликтами. Поэтому необходимо заниматься решением проблем занятости, совершенствуя методы и формы государственного вмешательства в функционирование рынка труда, проводя эффективные институциональные изменения, особенно в период нарастания экономических кризисов. Программа ДКЗ-2020 была разработана с целью сохранения уровня занятости населения в период временных экономических трудностей. Программа включала в себя механизмы антикризисного реагирования, повышения эффективности регулирования рынка труда, вовлечения населения в активные меры содействия занятости. Рассмотрены по отдельности все направления ДКЗ-2020, указаны положительные стороны и минусы компонентов программы, а также их влияние на основные показатели рынка труда региона. Анализ показал, что цели и задачи программы ДКЗ-2020 были достигнуты, что государственные программы по содействию занятости значительно увеличивают уровень занятости населения, а также то, что регулирование рынка труда является приоритетным направлением государственной политики.

Ключевые слова: рынок труда, занятость населения, программа «Дорожная карта занятости-2020», уровень безработицы.

Рынок труда является многоплановой сферой экономической и политической жизни общества. Поэтому проблемы рынка труда должны находиться в поле зрения как экономистов, так и политиков, так как неурегулированные проблемы могут привести не только к нерациональному использованию ресурсов труда, которые являются главной производительной силой общества, потере конкурентных преимуществ страны из-за снижения потенциала человеческих ресурсов, но и могут обернуться серьезными социальными конфликтами [1, 2]. В связи с этим необходимо заниматься решением проблем занятости путем совершенствования методов и форм государственного вмешательства в функционирование рынка труда, проводя эффективные институциональные изменения, особенно в период нарастания экономических кризисов. В своем Послании народу Казахстана от 14 декабря 2012 г. «Стратегия «Казахстан–2050» Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев определил безработицу как одну из главных угроз мировой нестабильности [3]. В связи с этим Правительством была разработана и принята программа «Дорожная карта занятости-2020», целью которой являлось обучение и трудоустройство населения, помощь в открытии и развитии новых бизнесов, оптимальное распределение трудовых ресурсов в стране, поддержка занятости населения, недопущение роста уровня безработицы [4].

Для достижения поставленных целей путем реализации данной программы были определены такие задачи, как координация планирования создания постоянных и временных рабочих мест, снижение возможных негативных последствий глобального кризиса для социально-экономической ситуации в стране, развитие предпринимательской инициативы, создание условий для адаптации и проживания мобильной части занятой молодежи, повышение профессиональной и территориальной мобильности трудовых ресурсов за счет планирования внутриобластной и внутрирайонной миграции, повышение продуктивной занятости самостоятельно занятого населения, формализация их статуса, снижение иждивенчества и стимулирование трудовой активности.

Программа охватывала 3 основных направления:

1) обеспечение занятости за счет развития инфраструктуры и жилищно-коммунального хозяйства, в том числе реализация инфраструктурных проектов развития в селах, поселках, малых городах;

2) стимулирование предпринимательской инициативы, что предусматривает:

- бесплатное обучение основам предпринимательства, выплаты материальной помощи на проезд и проживание, содействие в разработке бизнес-плана;
- предоставление микрокредитов до трех миллионов тенге;
- помощь в сопровождении проектов, в том числе консультация по маркетинговым, юридическим, бухгалтерским и прочим вопросам сроком до 1 года;

3) содействие в трудоустройстве через обучение и переселение в рамках потребностей работодателя. В данном направлении также определены два компонента (подпрограммы): первый компонент «Обучение и содействие в трудоустройстве», помогающий безработным, частично и самостоятельно занятым гражданам найти стабильную работу, а если необходимо, пройти обучение по востребованным специальностям; второй компонент «Повышение мобильности трудовых ресурсов» предназначен для тех, кто желает переехать из отдаленных регионов страны в районы, благополучные для трудоустройства [3].

Также в рамках третьего направления предусмотрены:

- консультации по вопросам профессионального обучения, трудоустройства;
- направление на бесплатные курсы повышения квалификации, профессиональной подготовки и переподготовки;
- поиск подходящих вакансий и содействие трудоустройству, в том числе на социальные рабочие места и молодежную практику;
- предоставление служебных жилищ;
- предоставление комнат в общежитиях для молодежи;
- профессиональная ориентация.

Участниками Программы являлись граждане Республики Казахстан из числа безработного, малообеспеченного, самостоятельно занятого населения, частично занятого, а также оралманы и иные категории граждан, приоритетное участие которых было установлено Программой.

Приоритетное право на участие в Программе имели:

1) молодежь в возрасте до двадцати лет, включая выпускников и учащихся 9, 11 классов общеобразовательных школ, организаций технического и профессионального, послесреднего, высшего и послевузовского образования в течение трех лет после завершения обучения;

2) воспитанники детских домов, дети-сироты и дети, оставшиеся без попечения родителей, в возрасте от восемнадцати до двадцати девяти лет;

3) инвалиды, не имеющие противопоказаний для занятий трудовой деятельностью по состоянию здоровья;

4) женщины, проживающие в сельской местности;

5) лица старше 50 лет до достижения пенсионного возраста;

6) пенсионеры, вышедшие на пенсию до общеустановленного возраста;

7) лица, ранее занятые на тяжелых работах, работах с вредными и (или) опасными условиями труда и являющиеся получателями государственных пособий;

8) лица, уволенные из рядов Вооруженных сил Республики Казахстан;

9) лица, освобожденные из мест лишения свободы и (или) принудительного лечения;

10) лица, высвобожденные в связи с ликвидацией работодателя — юридического лица, прекращением деятельности работодателя — физического лица или по сокращению численности или штата работников.

Восточно-Казахстанская область была одним из передовых регионов по реализации программы ДКЗ-2020. На реализацию программы за 2013–2016 гг. для ВКО выделено 38,2 млрд тенге, из них 15,8 млрд тенге на первое, 13,6 млрд на второе, 5,6 млрд на третье направления и 3,1 млрд тенге на прочие расходы, такие как содержание центров занятости, информационно-пропагандистская работа (табл. 1).

При реализации первого направления отремонтировано более 1200 объектов социальной сферы, создано 6254 рабочих места, трудоустроено через центры занятости 3584 человека.

За 4 года минимальное финансирование приходится на 2015 г., соответственно, количество созданных рабочих мест тоже меньше. Однако доля трудоустроенных лиц через центры занятости больше (60 %) в сравнении с другими годами. Это объясняется тем, что объектов в разы было меньше и центры занятости могли более тесно отработать с каждым работодателем. Хотя следует отметить,

что по правилам программы ДКЗ-2020 количество лиц, трудоустроенных через центры занятости, должно быть не менее 50 % от числа созданных рабочих мест. Данный показатель достигнут во все годы. Преимущество данного направления — это развитие инфраструктуры, но рабочие места, создаваемые при реализации первого направления, являются временными.

Т а б л и ц а 1

Сведения по реализации первого направления ДКЗ-2020 по ВКО за 2013-2016 годы

Пункты реализации	Годы			
	2013	2014	2015	2016
Сумма выделенных средств, тыс.тенге	4865	4331	1091	5739
Количество объектов	212	286	79	633
Количество созданных рабочих мест	1242	1929	476	3037
Количество трудоустроенных лиц через органы занятости	634	1034	286	1630
Доля трудоустроенных через органы занятости, %	51	53,6	60	53,6

Примечание. Составлено авторами на основании [5].

В отличие от других регионов республики в Восточно-Казахстанской области в рамках реализации первого направления ДКЗ-2020 была утверждена региональная программа «Жанару», которая предусматривала ремонт объектов в сфере образования, в приоритетном порядке средства были направлены на школы в сельских местностях. Так, только в 2017 г. было отремонтировано более 280 школ области.

Для реализации следующего направления Дорожной карты занятости-2020 «Стимулирование предпринимательской инициативы» было выделено 13,6 млрд тенге. Самый большой объем финансирования приходится на 2013 г. (6600 млн тенге). Для выдачи микрокредитов были определены два финансовых оператора — АО «Национальная компания «Социально-предпринимательская корпорация «Ертіс», АО «Фонд финансовой поддержки сельского хозяйства». Были созданы более 400 кредитных товариществ. Однако, как показал опыт предыдущих лет, главным риском данного направления является частичная невозвратность выданных микрокредитов. Проблемы по возврату микрокредитов возникли по нескольким причинам. Первая — около 70 % микрокредитов было выдано на развитие животноводства. Однако цены на мясо и скот снизились, вследствие чего заемщики не смогли реализовать свою продукцию. Для решения данной проблемы были организованы ярмарки продукции участников ДКЗ-2020, предоставлены места на рынках без оплаты аренды. Вторая причина — микрокредиты выдавались на основе договоров солидарной ответственности, без предоставления залогового имущества. В 2014 г. была создана комиссия по вопросам возврата микрокредитов, которая рассматривала причины и последствия невозврата. Поэтому в последующие годы при предоставлении бюджетных заявок на данное направление было запрошено меньше средств, чем в 2013–2014 гг. (рис.). На сегодняшний день регион должен вернуть в государственный бюджет 6,6 млрд тенге, полученные в 2013 г., так как срок возврата составляет 5 лет.

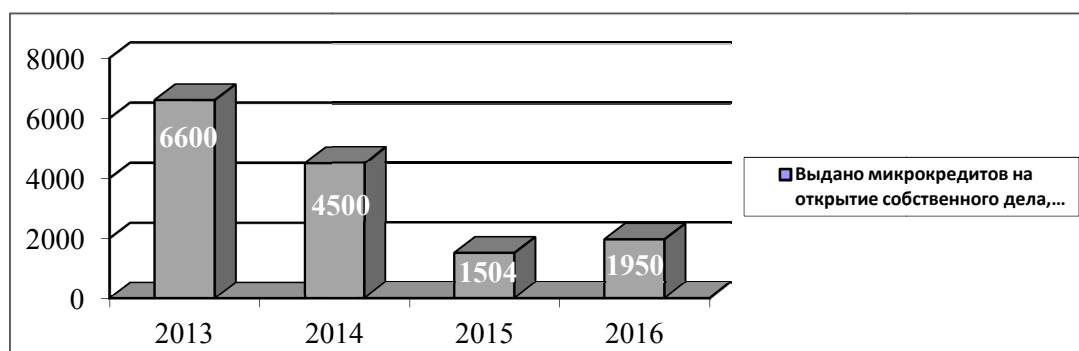

Рисунок. Объем выделенных средств на реализацию второго направления

Одним из главных результатов данного направления является то, что более 3000 человек из числа участников программы, получивших микрокредиты, зарегистрировались в качестве индивидуальных предпринимателей в налоговых органах. Всего за 2013–2016 гг. микрокредитованием были охвачены 5720 человек. Около шестидесяти процентов полученных средств были использованы на открытие собственного дела, остальные — на расширение бизнеса. При этом за счет расширения малого бизнеса в производительную деятельность были дополнительно вовлечены еще 8900 человек. Таким образом, одна из основных задач программы — поддержка предпринимательской инициативы — была достигнута. Также стоит отметить, что второе направление предусматривало развитие опорных сел, в связи с этим 80 % средств были направлены на микрокредитование лиц, проживающих в селах. При выдаче микрокредитов в приоритетном порядке отбирались проекты, которые могли повысить благоустройство региона. Поэтому в каждом районе были утверждены «Карты предпринимательства региона». На реализацию первого компонента третьего направления ДКЗ-2020 за 2013–2016 гг. было выделено 5574,7 млн тенге, охвачено активными мерами содействия занятости 13324 человек. Количество участников третьего направления зависит от суммы финансирования (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Сведения по реализации третьего направления ДКЗ-2020

Годы	Обучение		Социальные рабочие места		Молодежная практика	
	Количество участников, чел.	Сумма выделенных средств	Количество участников, чел.	Сумма выделенных средств	Количество участников, чел.	Сумма выделенных средств
2013	2077	1220,3	2554	375,7	1114	154,2
2014	1303	156,3	1678	224,9	1107	154,5
2015	82	17,4	526	113,4	444	113,1
2016	1044	139,7	827	112	568	92,9

Обучение в рамках программы ДКЗ-2020 производится по запросам работодателей путем заключения социального контракта между обучающимся, учебным заведением и работодателем, в связи с чем количество лиц, прошедших обучение, уменьшается. Но данное правило позволяет трудоустроить более 90 % лиц, закончивших обучение. Участнику данного направления выплачивается стипендия, выдается материальная помощь для транспортных затрат.

Социальные рабочие места организуются путем создания временных рабочих мест и предназначены специально для целевых групп. По инициативе работодателя гражданин, принятый на социальное рабочее место, может быть принят на постоянную работу до окончания срока заключенного трудового договора. Поэтому на данный компонент ежегодно выделяются около 20 % от всего объема средств, выделенных на третье направление.

За 2013–2016 г. 3233 выпускника прошли молодежную практику и получили возможность постоянного трудоустройства. Молодежная практика дает возможность трудоустроиться выпускникам учебных заведений без опыта работы. Ежегодно на данную форму активных мер содействия занятости выделяются средства, хотя сумма выделенных средств не имеет положительной динамики. Активные меры содействия занятости, такие как обучение, трудоустройство на социальные рабочие места, направление на молодежную практику, не только обеспечивают временную занятость безработных, но и дают возможность трудоустройства на постоянную работу. Доля лиц, трудоустроенных на постоянные рабочие места после активных мер содействия, ежегодно растет: в 2013 г. — 71 %, в 2014 г. — 74 %, в 2015 г. — 76,2 %, в 2016 г. — 81,3 %.

Следующий немаловажный компонент программы — это переселение граждан в целях повышения мобильности трудовых ресурсов. В Восточно-Казахстанской области в последние годы наблюдается отрицательное сальдо миграции, что, безусловно, влияет на рынок труда. Для решения проблемы трудодефицитности в области была разработана Карта переселения, где отражались вакансии городов и районов региона с дополнительной информацией о количестве мест в дошкольных учреждениях, школах, а также об имеющемся фонде жилья. Также были организованы выездные ярмарки вакансий, встречи с населением Южно-Казахстанской, Алматинской областей. Первые 22 семьи из южных регионов страны принял город Риддер в декабре 2014 г. В целом из трудоизбыточных регионов пересе-

лено 60 семей, члены которых трудоустроены на постоянные рабочие места. Также в рамках данного направления производятся выплаты по субсидированию переезда переселенцев и оралманов. Размер субсидий составляет 50 МРП на главу семьи и 35 МРП на каждого члена семьи. Для решения жилищных проблем переселенцев были построены многоэтажные, индивидуальные жилые дома и общежития. Однако на сегодняшний день строительство не ведется, а производятся субсидии не только для переезда, но и на аренду жилья. Таким образом, государство решает проблемы демографического дисбаланса.

Для мониторинга эффективности программы была разработана общенациональная база данных, которая включает в себя:

- 1) вакансии в разрезе конкретных предприятий и специальностей;
- 2) оперативный прогноз потребности в трудовых ресурсах (на 1 год) в разрезе конкретных специальностей и населенных пунктов;
- 3) среднесрочный (на 5 лет) прогноз потребности в трудовых ресурсах в разрезе групп специальностей и регионов.

Ежегодно разрабатываются и утверждаются комплексный план содействия занятости и карта занятости региона, в которых отражаются сведения по охвату мерами занятости различные категории граждан.

В области функционируют 19 центров занятости населения, созданные в целях реализации активных мер содействия занятости, организации социальной защиты от безработицы. Также для ведения работы по анализу и мониторингу рынка труда функционируют в городах и районах местные исполнительные органы занятости — отдела занятости и социальных программ.

Рассматривая основные показатели рынка труда по Восточно-Казахстанской области за 2013-2016 гг. (табл. 3), можно провести оценку влияния программы «Дорожная карта занятости-2020».

Т а б л и ц а 3

Основные показатели рынка труда по Восточно-Казахстанской области за 2013-2016 годы

Показатели	Годы			
	2013	2014	2015	2016
Количество обратившихся в органы занятости по вопросам трудоустройства, чел.	26364	39473	48081	52594
Количество трудоустроенных, чел	19188	23315	30227	31433
Создано новых рабочих мест, чел	17722	20245	18001	16860
Количество непродуктивно самозанятых, чел	88829	81687	52811	23755
Уровень безработицы, %	5,1	4,8	5,0	4,9
Уровень молодежной безработицы, %	6,3	4,4	4,4	3,1

Примечание. Составлено авторами на основании [5].

Исходя из данных следует отметить, что количество обратившихся лиц в органы занятости увеличилось на 50 %. На данный показатель повлияло проведение активной информационно-разъяснительной работы среди населения. В рамках информационно-пропагандистской работы были организованы встречи с населением, пресс-конференции с участием журналистов, установлены «led» экраны и билборды с информацией о программе.

Видна тенденция к увеличению трудоустроенных лиц по сравнению с 2013 г., в 2016 г. их количество увеличилось на 12245 человек. Однако не наблюдается положительной динамики по количеству созданных рабочих мест. В силу тесной интегрированности Казахстана с глобальной экономикой воздействие финансово-экономического кризиса было неизбежно. Одним из негативных последствий такого рода ситуации стало сокращение производства, сбыта, услуг у работодателей. В складывающихся экономических условиях работодатели, стремясь оптимизировать свои расходы, снижают их, в том числе за счет уменьшения затрат на содержание персонала. Поэтому и сократилось количество созданных рабочих мест, а в некоторых компаниях прошли мероприятия по сокращению численности (или штата) работников. Конечно, государство стремится урегулировать вопросы сокращения штатов. Для этого в области создана трехсторонняя комиссия по социальному парт-

нерству и регулированию социальных и трудовых отношений, где рассматриваются вопросы проблемных предприятий с участием представителей местных исполнительных органов, профсоюзов и палаты предпринимателей. Стоит отметить, что лица, потерявшие работу по причине сокращения штата, также получают государственную поддержку в органах занятости населения.

Для поддержки малого предпринимательства в непростой период для экономики страны были разработаны наряду с Программой «Дорожная карта занятости-2020» и другие государственные программы, предусматривающие микрокредитование и субсидирование. Одной из целей данных программ является формализация самостоятельно занятого населения. За период 2013–2016 гг. число непродуктивно самозанятого населения снизилось до 23755, доля непродуктивно самозанятых в составе экономически активного населения составила 3,2 %. Самозанятость сама по себе не является проблемой для государства, однако необходимо вести работы по выводу самодостаточных непродуктивно самостоятельно занятых в легальное поле. Проблемы самозанятости в особенности затрагивают сельскую местность. В селах основное население имеет личное подворье, занимается животноводством и растениеводством, но не задумывается об отчислениях, которые в последующем повлияют на пенсию и участие в системе обязательного медицинского страхования. В связи с этим ведется разъяснительная работа в целях легализации малых предприятий, формализации трудовых отношений наемных работников с соответствующими отчислениями.

В связи с продуманной эффективной политикой государства в области наблюдается снижение уровня безработицы с 5,2 % в 2013 г. до 4,9 % в 2016 г. (табл. 4). Согласно статистическим данным уровень безработицы по Восточно-Казахстанской области ниже среднереспубликанского значения.

Т а б л и ц а 4

Уровень безработицы в разрезе областей

Наименование региона	2016 г.				
	I квартал	II квартал	III квартал	IV квартал	год
1	2	3	4	5	6
Республика Казахстан	5,1	5,0	4,9	4,9	5,0
Акмолинская область	5,0	4,9	4,9	4,9	4,9
Актюбинская область	4,9	4,9	4,8	4,8	4,8
Алматинская область	5,0	4,9	4,8	4,8	4,8
Атырауская область	5,0	4,9	4,9	4,9	4,9
Западно-Казахстанская область	5,0	5,0	4,9	4,9	4,9
Жамбылская область	4,9	4,9	4,9	4,9	4,9
Карагандинская область	5,1	5,1	4,9	4,9	5,0
Костанайская область	5,0	4,9	4,9	5,0	4,9
Кызылординская область	5,0	5,0	4,8	4,8	4,9
Мангистауская область	5,1	5,1	5,1	5,0	5,0
Южно-Казахстанская область	5,5	5,2	5,1	5,1	5,2
Павлодарская область	4,9	4,8	4,8	4,8	4,8
Северо-Казахстанская область	5,1	5,1	4,9	4,9	5,0
Восточно-Казахстанская область	5,0	5,0	4,9	4,8	4,9
г. Астана	4,7	4,7	4,6	4,6	4,6
г. Алматы	5,2	5,4	5,3	5,3	5,3

Исходя из изложенного можно сделать вывод, что государственные программы эффективны в решении проблем занятости. Однако по результатам реализации программы необходимо актуализировать нормативно-правовые инструменты, корректировать финансирование направлений. На сегодняшний день уровень безработицы в регионе и в целом по республике не превышает уровня естественной безработицы. Существует другая проблема, которая связана с самозанятым населением. В этой связи необходимо разработать программу именно для данной категории лиц. Возможно это будет кредитование по гибким условиям, но одних финансовых средств недостаточно, необходимо на начальном этапе помочь самостоятельно занятому лицу вести бизнес с помощью опытных специалистов как в юридических, так и в финансовых вопросах.

Глава государства обращает внимание на то, что приоритетной задачей социальной политики является сохранение и создание новых рабочих мест. Для исполнения данных поручений Главы государства по обеспечению занятости населения программа по содействию занятости периодически актуализируется и обновляется. В этой связи ведется системная работа по совершенствованию инфраструктуры рынка труда и нормативно-правовой среды их функционирования, адекватной специфике рыночной системы хозяйствования с учетом международного опыта. Так, с 2017 г. реализуется новая программа «Программа продуктивной занятости и массового предпринимательства», утвержденная постановлением Правительства РК № 919 от 29 декабря 2016 г. Основная цель новой программы — вовлечение самостоятельно занятых, безработных и иных лиц без квалификации в продуктивную занятость. При этом предусматривается массовое обучение и привитие навыков по востребованным профессиям и основам предпринимательства, создание условий для массового предпринимательства, развитие рынка труда через содействие в трудоустройстве и поддержку трудовой мобильности.

Список литературы

- 1 Адамчук В.В. Экономика труда / В.В. Адамчук. — М: ИНФРА-М, 2009. — 415 с.
- 2 Рофе А.И. Рынок труда / А.И. Рофе. — М.: МиК, 2003. — 272 с.
- 3 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» / Н.А. Назарбаев. — Астана: Акорда.
- 4 Постановление Правительства Республики Казахстан от 19 июня 2013 г., № 636 «Об утверждении Дорожной карты занятости-2020». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001548>.
- 5 Статистический бюллетень «О рынке труда» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersLabor/.
- 6 Косдаулетова Р.Е. Эффективность государственных программ Республики Казахстан в устойчивом развитии национальной экономики / Р.Е. Косдаулетова // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Экономика. — 2016. — № 4(84).

Ж.Т. Конурбаева, Э.С. Мадиярова, С. Мырзабаева, Э. Караилмазлар

Жұмыспен қамтудың мемлекеттік бағдарламасын аумақтық еңбек нарығында іске асыру мәселелері

Мақалада «Жұмыспен қамту-2020 жол картасы» Мемлекеттік бағдарламасының Шығыс Қазақстан облысының еңбек нарығының көрсеткіштеріне әсеріне қатысты зерттеулер нәтижесі ұсынылған. Еңбек нарығының мәселелері экономистермен қатар, саясаткерлердің де көз аясында болуы қажет, себебі реттелмеген мәселелер қоғамның басты өндірістік күші болып табылатын еңбек ресурстарын дұрыс пайдаланбауға, адам ресурстарының әлеуетінің төмендеуіне байланысты елдің бәсекеге қабілеттігін жоғалтуға ғана емес, сонымен қатар күрделі әлеуметтік шиеленісулерге үйлесуі мүмкін. Сондықтан тиімді институционалдық өзгерістер өткізе отырып, еңбек нарығының жұмысына мемлекеттің араласу тәсілдері мен нысандарын жетілдіріп, жұмыспен қамту мәселелерін шешумен айналасу қажет. Сондықтан уақытша экономикалық қиындықтар кезеңінде халықтың жұмыспен қамтылу деңгейін сақтау мақсатында «ЖҚЖК-2020» бағдарламасы қабылданды. Бағдарламада дағдарысқа қарсы, еңбек нарығын реттеу тиімділігін арттыру, жұмыспен қамтудың белсенді шараларына халықты тарту механизмдері қарастырылған. «ЖҚЖК-2020» бағдарламасының барлық бағыттары жеке-кей зерттелген, оның компоненттерінің артықшылықтары мен кемшіліктері, аумақтың еңбек нарығы көрсеткіштеріне әсері көрсетілген. Талдау нәтижесінде бағдарламаның мақсаттары мен міндеттері орындалғанын, жұмыспен қамту мемлекеттік бағдарламаларының жұмыспен қамту деңгейін арттыратынына, сонымен қатар еңбек нарығын реттеу мемлекеттік саясаттың басты бағыттарының бірі екеніне көз жеткізілді.

Кілт сөздер: еңбек нарығы, халықты жұмыспен қамту, «Жұмыспен қамту-2020» Жол картасы, жұмыссыздық деңгейі.

Zh.T. Konurbayeva, E.S. Madiyarova, S. Myrzabayeva, E. Karayilmazlar

To the issues of implementation of the state employment program in the regional labor market

The article presents the results of a study on the impact of the state program «Dorozhnaya karta zanyatosti-2020» on the labor market indicators of the East Kazakhstan region. The problems of the labor market should be known by both economists and politicians otherwise unresolved problems can lead to irrational use of the main productive forces of society - labor resources, loss of competitive advantages of the country due to the decrease in the human resources potential, but also turn into serious social conflicts. Therefore it is necessary to deal with the problems of employment, improving methods and forms of state intervention in the labor market functioning with effective institutional changes, especially in the period of the growth of economic crises. The DKZ-2020 program was developed for preservation of the level of employment in the period of temporary economic difficulties. Program included mechanisms for anti-crisis response, increase of efficiency labor market regulation, involving the population in active measures to promote employment. All directions of DKZ-2020 are considered separately, positive aspects and minuses of the program components are indicated, as well as their impact on the main indicators of the labor market in the region. The analysis showed that the goals of the DKZ-2020 program were achieved, that state programs on the promotion of employment significantly increase the level of employment of the population and a labor market regulation is a priority in public policy.

Keywords: labor market, employment of population, dorozhnaya karta zanyatosti-2020, unemployment rate.

References

- 1 Adamchuk, V.V. (2009). *Ekonomika truda [Labor Economics]*. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 2 Rofe, A.I. (2003). *Rynok truda [Labor market]*. Moscow: MiK [in Russian].
- 3 Nazarbayev, N.A. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan «Stratehiia «Kazakhstan-2050»: novyi politicheskii kurs sostoiavshehosia hosudarstva» [The Address of the President of the Republic of Kazakhstan Strategy «Kazakhstan-2050»: a new political course of the state]. Astana: Akorda [in Russian].
- 4 Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 19 iiunia 2013 h. № 636 «Ob utverzhdenii Dorozhnoi karty zaniatosti-2020» [Government of the Republic of Kazakhstan dated June 19, 2013, No. 636 «On approval of the Employment Road Map 2020»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1300001548> [in Russian].
- 5 Statisticheskii biulleten «O rynke truda» [Statistic bulletin «On the labor market»]. *stat.gov.kz*. Retrieved from http://stat.gov.kz/faces/wcnav_externalId/homeNumbersLabor [in Russian].
- 6 Kosdauletova, R.Ye. (2016). Effektivnost hosudarstvennykh prohramm Respubliki Kazakhstan v ustoichivom razvitii natsionalnoi ekonomiki [The effectiveness of state programs of the Republic of Kazakhstan for the sustainable development of the national economy]. *Vestnik Karahandinskoho universiteta. Seriya Ekonomika – Bulletin of the Karaganda university. Economy series, 4(84)*, [in Russian].

А.Т. Тлеубердинова, Б.Р. Оспанов, А.Т. Джунисова

*Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: tat404@mail.ru)*

Тұтынушылар сұранысы экологиялық турөнімді қалыптастыру негізі ретінде

Сарапшылардың басым бөлігінің пікірлері бойынша, республиканың табиғи әлеуеті мен туристік инфрақұрылымының даму деңгейі қазіргі таңда Қазақстан Республикасының дамуы үшін туризмнің болашағы бар түрі ретінде экологиялық туризмді анықтады. Жұмыс мақсаты — турөнімді құрастыруға қажетті экотуристердің жалпы тұтынушылық қалауын туристік саласы дамыған Еуропа мен Америка елдерін мысал ретінде алып, анықтау. Жұмыс теориялық-эмпирикалық зерттеу болып табылады. Мақалада «экологиялық туризм» түсінігі нақтыланған, оның ерекшеліктері зерттелген. Авторлар экотуризмнің пайда болу тарихына шолу жасаған. Экологиялық туризмге деген сұраныстың артуы себептеріне түсініктеме берген. Қазақстандағы экологиялық туризмнің дамуының өзектілігін негіздеп, маңыздылығын анықтаған. Қазақстандағы экологиялық туризм дамуын ынталандыратын іс-шаралар мысалға келтірілген. Жұмыстың нәтижесі ретінде әртүрлі елдердің экотуристер қалауларына салыстырмалы талдау жасап, туристік қызметтерге деген сұраныстың жалпы сипаттамасын анықтаған. Мақалада тұтынушылардың экологиялық туризмге деген сұранысын талдау бойынша шетелдік тәжірибе қарастырылған. Халықаралық туризм тарихынан алынған экологиялық туризм дамуына кедергі келтіретін мәселелер белгіленген. Авторлар елдегі экотуризмнің дамуын белсендіру бойынша іс-шараларды белгіленген. Зерттеу нәтижелерін қолдану саласы болып туристік индустрия субъектерінің қызметі табылады.

Кілт сөздер: экологиялық туризм, тұтынушылар, қалаулар, экотуристер, «жұмсақ» туризм, «катаң» туризм, ұлттық парк, жаяу туризм, табиғи туризм, ерекше қорғалатын аймақтар.

Туристік қызметтен табыс көзін барлық мүдделі тараптар үшін — мемлекетке, кәсіпкерлерге, жұмысшыларға, тұрақты және қуатты түрде өсіруге жәрдемдесе отырып, Қазақстанның туристік саласының дамуы, экономиканы диверсификациялау, республика халқының өмір сүру сапасын жақсартумен және әл ауқатын көтерумен байланысты.

Қазақстанда туристік қызметті дамытудың бірден бір перспективалық бағыты экотуризм болып келе жатыр, туризмнің бұл түрі соңғы он жыл ішінде танымалдылыққа ие болып, кез келген мемлекеттің тұрақты дамуының бір құралы болып табылады. Қазіргі таңда оның жедел дамуын қамтамасыз еткен экологиялық туризмнің негізгі артықшылықтары – экотуризм саласына тартылған аймақтардың тұрақты дамуы, экотуристік бағдарламалар мен технологиялардың табиғатты қорғау сипаты, халықтың экологиялық дүниетанымын қалыптастырудың нарықтық механизмдерін қолдану.

Әлемдік туризм мониторингінің халықаралық консалтингтік тобы (International Tourism Consulting Group, World Travel Monitor Company, IPK Group), Қазақстанға келудің негізгі себебі ретінде табиғи ландшафттардың әртүрлілігі (кең далалардан қар басқан таулы шыңдарға дейін) және байырғы халқы екенін анықтады.

Қазақстанда туристер үшін келесілер тартымды болып табылады:

- ерікті/жабайы табиғат;
- тұщы және ащы көлдері бар кең дала;
- шексіз жазық пен ландшафттар;
- көшпенділер мәдениеті;
- таулар;
- табиғат тазалығы [1, 2].

Экотуризм әлеуметтік құбылыс ретінде туризмді дұрыс ұйымдастыру арқылы адамның тіршілік әрекетінің экологиялық, әлеуметтік және экономикалық аспектілерінің арасындағы тепе-теңдікті қалпына келтіру мақсатында пайда болды. Экотуризмнің дамуы жаппай туризмнің баламасы ретінде 80-жылдары басталды. 1980 жылы неміс футурологы Роберт Юнк «жұмсақ туризм» терминін енгізіп, оның қарама-қарсы өндірістік, «катаң туризм» өзгешелік қасиетін қалыптастырды. Айналымға «экотуризм» терминін бірінші болып мексикалық экономист-эколог Гектор Цебаллос-Ласкурейн 1983 жылы енгізді. Осы жылдардан бастап, экологиялық туризм бағытындағы қозғалыс дүниежүзілік мағынаға ие бола бастады [3].

Содан соң 1990 жылдары экотуризм туралы сұрақтармен ресми және нақты түрде айналысатын халықаралық экотуристтік қоғам қалыптасты (The International ecotourism society). Бүгінгі күні экотуризм тез дамып келе жатқан бағыттардың бірі болып табылады. Оның мағынасы мен тәжірибесі негізінде туристік индустрияда экологиялық технологиялар кең тарала бастады.

Мысалы, осындай технологияларды қолданатын қонақ үйлер бірлестіктері пайда болды. Көптеген ірі әмбебап туроператорлар өздерінің тұтынушыларына қосымша экотуристтік бағдарламалар ұсына бастады және өздерінің қызметтерін экологияландыра бастады. Туристтік журнал Conde Nast Traveler-мен (Conde Nast Publications халықаралық корпорациясымен шығарылатын саяхаттаушыларға арналған американдық журнал) жүргізілген сауалнамада 96 % оқырман қонақ үйлер мен курорттар олардың тұтынушыларының әсеріне ұшырайтын қоршаған ортаны қорғау туралы жауапкершілікті өздеріне алу керек деп жауап берді, ал қонақ үйді таңдауда неге жүгінесіз деген сұраққа 75 % экологиялық саясат деп жауап берді. Экотуризмнің ғаламдық маңыздылығы артуының тағы бір дәлелі болып, экотуризм кедейлікпен күресудің, қоршаған ортаны қорғаудың және тұрақты даму қағидалары жүзеге асырудың маңызды элементі ретінде мойындайтын Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Ассамблеясы қабылдаған резолюциясы (21 желтоқсан 2012 ж.) табылады [1, 4].

Дүниежүзілік туристік ұйым (ДТҰ) мамандары экологиялық туризмді негізгі ынталандырушысы табиғатты түсіну мен бақылау, сонымен қатар табиғатқа және әлеуметтік-мәдени ортаға аз ғана кері әсер ететін табиғи аумақта бар дәстүрлі мәдениет болып табылатын туризм түрі ретінде қарастырады. Табиғи туризм белгілі бір қызмет түрін өткізуге арналған соның ішінде негізгі мақсаты болып демалыс, экстрим немесе тұтыну (мысалы, жағажайда демалу, желкенді спорты, альпинизм, аңшылық пен балық аулау) болып табылатын табиғи жағдайларды қолданатын кең ауқымды шаралар кешенін қамтиды.

ДТҰ қарамағындағы экотуризм қоғамы экологиялық туризмді экожүйенің тұтастығын бұзбайтын және жергілікті тұрғындар үшін тиімді табиғи ресурстарды қорғауды жүзеге асыратын жергілікті мәдениет пен табиғи ортаны терең түсіну мақсатында табиғи аумаққа бағытталу ретінде белгілейді. (Экотуризм қоғамдастығы. — 1994) [5].

Гектор Цебаллос-Ласкурейн бойынша, экотуризм – бұл салыстырмалы түрде бүлінбеген табиғи территориялар бойынша табиғатты және мәдени көрікті жерлерді зерттеп көріп, сүйсіну мақсатында қоршаған орта алдында жауапкершілікпен саяхаттау, бұл табиғатты қорғауға көмектеседі, қоршаған ортаға жайлы әсер етеді, жергілікті халықтың белсенді әлеуметтік, экономикалық қатысуын және сол қызметтен артықшылықтарын иемденуді қамтамасыз етеді [3].

Бұл анықтамалардың негізгі ерекшелігі — экотуристтік лектен түсетін пайданы жергілікті халыққа беру. Бұл анықтамалар тобын классикалық деп айтуға болады, себебі олар алғашқылардың бірі болып табылады. Мұндай акцент анықтамалар мен басқа тілдерде де бар, мысалы, неміс және орыс. Кейбір атақты анықтамаларды келтірейік.

Экологиялық туризм (нем. «okotourismus») минималды жағымсыз өзгеріс түрінде қоршаған ортаға және әлеуметтік-мәдени факторларға әсер ету, ерекше қорғалатын табиғи аймақты қаржыландыру және жергілікті халықтың табыс көзін қалыптастыру формасына жатады [4].

А.В.Дроздов бойынша, экологиялық туризм бес критерийге сай келу керек:

- табиғи ресурстарды қолдану арқылы табиғатқа бет бұру;
- қоршаған ортаға тиетін әсердің болмауы және минималдығы, яғни экологиялық тұрақтылық;
- табиғатпен тең серіктестік қатынас құруға және экологиялық білімге бағытталу;
- жергілікті әлеуметтік-мәдени қоғамды сақтауда қамқорлық көрсету;
- оның жүзеге асырылатын аумақтардың дамуын қамтамасыз ететін экономикалық тиімділік [6].

Сонымен, экологиялық туризмді, өзіне салыстырмалы түрде қол тимеген табиғи орындарға саяхат жасауды біріктіретін, берілген аймақтың табиғи және мәдени этнографиялық ерекшеліктері жайлы пікір алу мақсатында және экожүйенің тұтастығын бұзбай, табиғатты қорғау мен табиғи ресурстар жергілікті тұрғындар үшін тиімді болатындай экономикалық жағдайлар туғызатын туризм түрі ретінде анықтауға болады.

Қазақстан Республикасында экологиялық туризмді дамыту қажеттілігі тек қана экономикалық факторлармен ғана емес, жаңа жұмыс орындарын ашумен, алыс аймақтарда жергілікті бірлестіктерді дамытумен, сонымен қатар әлеуметтік тапсырыс бойынша, яғни жергілікті халықтың денсаулық сақтау мәселелеріне және бос уақытты пайдалануға толық, жүйелі ықпал етуді қамтамасыз етумен байланысты. Үлкен туристік әлеует үшін, Қазақстан әлемдік туризмдегі жаңа бағыт ретінде

қарастырылады. Оның негізін бірегей табиғи жағдайлар мен Еуразия орталығындағы ландшафттар, көптеген табиғи, тарихи ескерткіштер, тарихтың әртүрлі кезеңдерінде Қазақстан аумағын мекендеген халықтардың мәдени және этникалық мұрасы құрайды.

Қазақстан аумағында экотуризм дамуына бағдарланған, туристік мақсатта қолдануды реттеу мүмкін болатын 118 ерекше қорғалатын табиғи аймақтар, соның ішінде 11 мемлекеттік ұлттық парктер [7]. Соның нысандары болып табиғи, мәдени ескерткіштер, дәстүрлі мәдениет қоршаған табиғи ортамен біртұтас элементті құрайтын табиғи антропогендік ландшафттар болатынын ескерсек, экологиялық туризмнің дамуы табиғи аумақтарға тек қана қаржылық қолдау көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар оларды сақтап қалуға мүмкіндік беріп, қызығушылық туғызады.

Әдеттегідей, экотуризм негізгі факторлар болып флора, фауна және мәдени мұра табылатын аймақтарға сапар шегуді біріктіреді. Ол табиғи мекен ету орындарын тереңірек түсінуге ықпал ете отырып, білім беру арқылы қоршаған ортаны сақтауды қолдайды. Жергілікті қоғамдастықтың туристерді тұрғылықты табиғи аумақтарға тартуда қызығушылығы болуы мүмкін, себебі жергілікті халықтың әл-ауқатын жақсартуға септігін тигізеді. Бұдан бөлек, экотуризм тікелей қаржылық салымдар есебінен қоршаған ортаны қорғауға әсер етуі мүмкін.

Экологиялық туризм саласына қатысты аймақтардың тұрақты дамуы туристік инфрақұрылымды құру, жаңа жұмыс орындарын ұйымдастыру, жергілікті халықтың қызмет көрсету саласына қатысуы арқылы қамтамасыз етіледі, осының салдарынан жергілікті халықтың өмір сүру деңгейі артады және байырғы аумақта тұрақтануы жүзеге асады.

Тур бағдарламасының мазмұнын және оны ұйымдастыру түрін анықтайтын негізгі нысан бойынша, экотурлар ботаникалық, зоологиялық, геологиялық, экологиялық этнографиялық, археологиялық, экологиялық мәдени, спелеологиялық, су-тау агротурлар немесе ауылдық турлар және т.б болып бөлінеді. Сонымен қатар экотуризмді ерекше қорғалатын табиғи аумақтар шегінде және сыртында ажыратуға болады.

KINF-2015 («Туризм және саяхаттар» көрмесінің қатысушыларынан алынған сауалнамаға сәйкес) зерттеулерінің қорытындылары көрсеткендей, Қазақстанда экологиялық туризмді дамыту үшін үлкен мүмкіндіктері бар [8].

Бірақ экологиялық туризм туризмнің басқа да түрлерінен қоршаған ортаға аз әсер етуімен ерекшеленеді және аса дамыған инфрақұрылымды талап етпейді, рекреациялық туристік инфрақұрылымның көп бөлігі орнығу кезеңінде болғанына байланысты осы бағыттағы қызмет айтарлықтай қиындықтарға тап болады.

Қазақстан экотуризмнің экономикалық әлеуеті шексіз деуге негіз бар, алайда оның орнығып дамуы үшін үлкен капитал салымдары мен шығындар қажет. Экологиялық туризм үшін қажетті инфрақұрылымды құру туристерге табиғаттың бірегей аймақтарына қолжетімді болуды қамтамасыз етеді. Салымдарды және жеке капиталды тартуға, экологиялық туризм нысандары бойынша инвестициялық жобаларды жүзеге асыруға жағдай жасау керек.

Экотуризмнің ойдағыдай дамуы тек қоршаған орта жағдайына оң әсер етіп қана қоймай, сонымен қатар аймақтарда шағын кәсіпкерліктің дамуына әсер етеді және сол аймақтың мәдениеті мен табиғат әсемдігі жайлы ақпарат тарату көзі болып табылады, сондай-ақ жалпы Қазақстан туризмінің дамуы әлеуеті болып табылады.

Шет елдер тәжірибесі көрсеткендей, экотуризмнің дамуына келесі факторлар кедергі болуы мүмкін:

1. Жетілмеген заңнама, ең алдымен, салық саясаты, визалық жүйелер, жер қолдану ережелері экотуризм дамуына қолайлы жағдай туғызбайды. Салықтық саясатты және жерді қолдану бойынша заңнаманы жетілдіру — шетелдік капиталды тартуға негізгі шарт.

2. Өңделмеген экотуризмді дамыту механизмдері. Бұл салаға кешенді ыңғай туғызу және оның республика мен аймақтар деңгейіндегі координациясы мемлекеттік басқару жүйесінің жетілмегендігімен қиындайды.

3. Экологиялық туризмнің ауыл шаруашылығы, орман өнеркәсібі, тау-кен индустриясы, көлік, спорт, курорттық қонақ үй индустриясы, денсаулық сақтау және тағы басқаларымен қосылып аймақтық әлеуметтік экономикалық даму жоспарына біріктіруді қарастыратын бірегей стратегиялық тұжырымдаманың болмауы.

Аталмыш шаралар Қазақстанның табиғи әлеуетін ескеретін, ғаламдық туристік нарықта бәсекелесе алатын толыққанды экотуристік өнімді құрастыруға мүмкіндік береді.

Бірнеше жыл бұрын Қазақстандағы экотуризм мәселелерімен айналысатын отандық сарапшылар туристік өнімнің осы түріне деген қызығушылық жалпы әлеуеттің 60 % құрайтынын айтқан, бұл абсолютті түрде 9 млн адамды құрайды. Қазіргі таңдағы көрсеткіштер белгісіз, атап айтсақ, әлем бойынша экотуризм қызметтері нарығының көлемі жыл сайын 20-30 %-ға артады [1].

Дүниежүзілік туристік ұйым зерттеулерінің қорытындылары бойынша, экотурлардың басты себептері болып қоршаған табиғаттан ләззат алу, жаңа әсер алу және сол орынға қайта бару, сондай-ақ жету орнының «жаңашылығы». Барлық танымал бағыттар паркте жұмыс істеу (жабайы табиғатты тамашалау, жорық, бір күндік сапарлар мен судағы шаралар) тәжірибесін алумен байланысты.

Жаяу жүру туризмі Канаданың барлық экотуристері үшін негізгі саяхат болып табылады, содан кейін олардың жартысынан астамы үшін әртүрлі су шаралары (каное, каякинг, рафтинг және парус спорты) және велосипедпен жүру. Сонымен қатар кейінгі сауалнама жабайы табиғаттағы жорықтар мен альпинизм – соңғы 2 жылда саяхат жасаған (29 %) экотуристерді ең қызықтыратын таза ауадағы басты шара болып табылатынын көрсетеді және алдағы 2 жылда 27 %-ға өсуі ықтимал [9].

Мысалы, Канадада, парктерге барып, қайтып келе жатқан халықаралық туристер арасында өткізілген сауалнама экотуристердің жартысынан астамы (56 %) отель / мотельдерде тұрақтағанын көрсетті. Сәйкесінше канадалық экотуристер, өздерінің өткен және алдағы сапарлары үшін отель / мотельдерді таңдайды. Дәстүрлі орналастыруға деген салыстырмалы жоғары сұраныстың болуы бірнеше факторлармен байланысты екенін атап өткен жөн, олар: респондентте балама «оқиғаның» болмауы; жету орнында қолжетімді орналастыру диапазоны; «қауіпсіз» орындарда қалуды қалау [10].

Канадалық экотуристердің шамамен жартысы кәдімгі қонақ үйде орналасуды қалайды, бірақ айтарлықтай көлемі (шамамен жартысы) табиғатпен байланысты (мысалы, шатырлар, каюта) тұрғын жайды қалайды. Бұдан басқа көптеген жауаптар жалпылама сипатта болды, бұл экотуристер таңдауының икемділігінің белгісі. Орналастыру бойынша фокус топтағы экотуристердің талаптары келесідей:

- жоғары сапа болуы керек;
- таза, тұруға жайлы шағын үй;
- бөлек жатын бөлмелермен;
- бөлек санитарлық бөлмелермен;
- түскі ас және бар сервисімен.

Экотуристер фокус топ қатысушылары өздері үшін маңызды саяхат белгілеріне баға берді.

Тәуелсіз саяхаттаушылар үшін екі ең маңызды артықшылық болып түсіндіру тәжірибесі, жабайы табиғатта және алыс аймақтарда өмір сүру және үйрету болып табылады. Солардан кейін жергілікті мәдениет пен өнімдерді тану болды. Сараланған басқа міндеттеріне келесілер енеді:

- 1) жабайы / алыс аймақтарды бақылау;
- 2) түсіндірмелі / оқу тәжірибесі;
- 3) жергілікті мәдениетпен және азық түлікпен таныстыру;
- 4) табиғатта демалу;
- 5) жабайы табиғатты бақылау;
- 6) байырғы халықтар мәдениетімен өзара қатынасу;
- 7) жергілікті парктер / қорғалатын аймақтар;
- 8) таза ауадағы іс-шаралар;
- 9) сақтауға жәрдемдесу;
- 10) жергілікті қоғамдастықтың дамуына жәрдемдесу;
- 11) таңсық дүниелермен танысу;
- 12) қызықты тұлғалармен қарым-қатынас құру;
- 13) тәжірибелі операторлар;
- 14) салтанатты тұрғын жайлар [11].

Экотуристердің қалаулары өздерінің тұрғылықты жерлерімен ғана шектелмейді. Мысалы, Қытай экотуристерінің басты бағыты болып Африка елдері табылады.

Соңғы жылдары қытайлық шығу туризмі нарығындағы шығу туризмі өнімінің құрылымы біршама өзгеріске ұшырады. Қытай саяхатшылары жоғары сапалы турларды қалайды, және бір немесе екі ел аумағындағы тереңдетілген турларға сұранысы артуда. Тереңдетілген турлармен салыстырғанда, бірнеше елді қамтитын, көрікті жерлерді тамашалау тұрақты маршруттарына деген сұраныс азайып бара жатыр [12].

Қытай – кең аймақты және экономикалық дамуы әркелкі ел. Бейжің, Шанхай, Гуандун және айналасындағы дамыған аудандар нарық көздерінің бірінші деңгейіне жататын шет елге саяхаттаушы туристердің негізгі көзі болып табылады; Ханчжоу, Нанкин, Харбин, Шэньян, Далань, Чэнду, Ухань сияқты аудандар және көбірек дамыған провинция қалалары нарық көздерінің екінші деңгейіне жатқызылады; дамушы аудандардың басқа да қалалары нарық көздерінің үшінші деңгейіне жатады. Африка елдері үшін олардың маркетингі мен жылыжытуы қазіргі таңда нарықтың бірінші деңгейінде шоғырланып, біртіндеп нарықтың екінші деңгейіне таралуы тиіс [13].

Қытай үкіметінің статистикалық мәліметтеріне сәйкес, Қытайдан Африка елдеріне алғашқы келу орны ретіндегі сапарлар жыл сайын 4,5 есеге өсуде. Африка елдеріне баратын кейбір Қытай туристері статистикаға енгізілмеген басқа да мақсаттармен баратынын атап өткен жөн. Осылайша, Қытайдан Африка елдеріне шығудың жалпы саны жоғарыда атап өтілген саннан әлдеқайда артық деуге болады [14].

Африка елдеріне келетін Қытай туристерінің көбісі Мысыр, Оңтүстік Африка және Кения секілді бағыттарға қызығады. Жалпы Қытай туристік агенттері ұйымдастырған Африка елдерінің алғашқы ондығына Мысыр, Оңтүстік Африка, Кения, Марокко, Намибия, Маврикий, Зимбабве, Сейшел аралдары, Танзания және Эфиопия кіреді. Осының ішінде басқа да Африка елдерімен салыстырғанда Қытай саяхатшылары Мысыр мен Оңтүстік Африкада басым. Қытай азаматтары Африка жайлы көбірек хабардар бола бастағаннан, Қытай мен Африка арасындағы ұшу бағыттары кең өріс ала бастағандықтан, Африкадағы қытай туристерінің саны артты, әсіресе 2006 жылы өткен «Бейжіңдегі әріптестік бойынша Қытай Африкалық форумынан» кейін Қытай азаматтары Африка елдері төңірегінде көптеп саяхаттай бастады. Бос уақыт нарығының өсуі өте маңызды [15].

Африка елдеріне баратын қытай саяхатшыларының екі негізгі категориялары болып келесілер табылады:

1. Саяхаттауда үлкен тәжірибеге ие туристері, Еуропа мен Австралияға саяхаттаудан соң Африка елдерін таңдаған немесе әрқилы Африка тарихы, мәдениеті мен дәстүрлеріне қатысты ерекше қызығушылық танытатын туристер.

2. Сонымен қатар Африка елдеріне баратын ресми / іскерлік саяхатшылар туристік ағымдардың маңызды тобын құрайды.

Қытай саяхатшыларын қызықтыратын Африка елдерінің негізгі көрікті жерлері болып әсем табиғи ландшафттар, көне тарихи және мәдени ескерткіштер, сонымен қатар таңғажайып жабайы табиғаты, дәстүрлері мен мәдениеті табылады [16].

Қытайлықтардың басым бөлігі Африка жайлы мағлұматы аз; олар Африканы біртұтас бағыт ретінде қарастырып, түрлі Африка елдерінің арасындағы айырмашылықты байқамайды. Кейбір саяхатшыларда әртүрлі елдерге қатысты қилы ойлар қалыптасқан, мысалы, Мысыр – көне өркениетті ел, Оңтүстік Африка – жоғары модернизацияланған аса дамыған ел, ал Кения – қарапайым және жабайы [17].

Қытай саяхатшыларының Африка елдеріне сапар шегуі кезіндегі талаптары мен күтетін әсерлері келесідей: Африка елдері жайлы көбірек мағлұмат алу (әсіресе қытай тілінде); қытай мен африка елдері арасындағы тікелей рейстердің ашылуы мен артуы; Африкаға сапар шегу кезіндегі қытай саяхатшыларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету; қытай саяхатшыларына сәйкес келетін туристік қызметтерді ұсыну, мысалы, қытай тіліндегі кәсіби гидтер; таза әрі жайлы номерлерде орналасу; қытайлықтардың талғамдарына сай азық түлікпен қамтамасыз ету және т.б.

Сонымен қатар қытай экотуристерін Африкаға саяхаттауын тежейтін бірнеше факторлар бар:

- Африка нарығы жайлы жеткілікті мағлұматтың болмауы;
- арақашықтықтың алыстығы, ұшу уақытының ұзақтығы, шектеулі рейстер мен тікелей рейстердің аздығы;

- жағымсыз жарнаманың көптігі және қауіпсіздік пен денсаулық мәселелері;

- көліктің қолжетімсіздігі және Африканың көптеген елдерінде туристерді қабылдау мүмкіндігінің бірқалып болмауы.

- Африка туристік өнімінің бағасы Еуропа, Австралия және Америка секілді басқа да алыс маршруттармен салыстырғанда артықшылықтың болмауы;

- Қытай нарығындағы тауарлардың Африка елдері нарығындағы тауарлармен сәйкес келмеуі, нәтижесінде көптеген тауарлар жаппай нарыққа бағдарланып, Қытай тұтынушылары талаптарының түрлі деңгейін қанағаттандыра алмайды. Африка елдерінің жергілікті өнімдері қытай талғамдарына сәйкес келмейді [18].

Түрлі елдер экотуристерінің ерекшеліктері мен талғамдарына салыстырмалы талдау жасауға болады (кестені қара). Берілген кестеде Германия, АҚШ, Канада, Қытай елдер экотуристерінің

ерекшеліктері мен талғамдарына салыстырмалы талдау жасалған. Олардың өлшем шарттары болып саяхат себебі, ұзақтығы, мақсатты топтары, талап етілетін тұрғын-жайлары, жастық тобы, әлеуметтік жағдайы болды.

К е с т е

Мемлекеттерді өлшемшарттары бойынша салыстыру

Мемлекеттер	Өлшемшарттары					
	Саяхат себебі	Ұзақтығы	Мақсатты топтар	Талап етілетін тұрғын-жайлар	Жастық топ	Әлеуметтік жағдайы
Германия	Табиғатты сақтау, жергілікті тұрғындардың өмір салты және салт-дәстүрімен танысу; табиғатты бақылау	Ел ішінде — 1 аптадан аз; Еуропа елдері ішінде — 2 апта шамасында; дүние жүзі бойынша — 3 апта және одан да көп	Төменгі табыс деңгейлі жастар (26 %); 60 жастан асқан зейнеткерлер (29 %); орта жастағы жоғары білімді азаматтар (14,7 %); орта жастағы және (30-59) жас шамасындағы орта немесе жоғары білімді азаматтар (30 %)	50 % жергілікті тұрғындардың үй-жайы; 30 % арнайы қонақ үйлер; 20 % табиғат аясында түнеу	14-19 және 30-59 жас аралығындағы азаматтар	Жоғарғы білімді және жоғары табысты азаматтар; көбінесе мұғалімдер
АҚШ	Жабайы табиғатты тамашалау, аң аулау, археологиялық ескерткіштерді аралау, жергілікті халықтың тұрмыс-салтымен танысу, құстарды бақылау	Ел ішінде — 12 күн шамасында, шетелдерге — 17 күн	54 % ер адамдар; көбінесе жоғарғы білімді және жоғары табысты азаматтар	50 %-дан көбі арнайы қонақ үйлерді тандайды	35-54 жас аралығы — 42 %; 18-34 жас аралығы — 34 %; 18 жасқа дейін — 14 %; 55 жастан жоғары — 10 %.	Көбінесе 42,4 % инженерлер, 19,8 % менеджерлер
Канада	Су іс-шаралары (каноз, каякинг, рафтинг) табиғатта велосипед тебу, туристік жорықтар, ашық табиғаттағы альпинизм	Ел ішінде — 2 аптаға жуық, шетелдерге — 2 аптадан көп	50 % жоғары білімді азаматтар	56 % қонақ үйлерді тандайды, 44 % басқа түнеу орындары	25-54 жас, 45-74 жас аралығындағы азаматтар	Үйленген азаматтар — 44 %; балалы отбасылар — 38 %
Қытай	Жабайы табиғатты бақылау, жергілікті халықтың тұрмыс-салты мен дәстүрімен танысу	Ел ішінде — 10 күн, шет елдерге — 2 аптаға жуық	58 % жоғары білімді азаматтар	60 %-дан көбі арнайы қонақ үйлерді талап етеді	20-35 жас аралығы 62 %, 36-54 жас аралығы — 38 %	Жоғарғы білімді, жоғары табысты азаматтар

Ескерту. Авторлармен [1, 8, 9, 12] әдебиеттері негізінде құрастырылған.

Әрбір елдің экотуристерінің саяхат себебі әртүрлі. Мысалы, Германияда — табиғатты сақтау, жергілікті тұрғындардың өмір салты және салт-дәстүрімен танысу; табиғатты бақылау болса, АҚШ

елінде жабайы табиғатты тамашалау, аң аулау, археологиялық ескерткіштерді аралау, жергілікті халықтың тұрмыс-салтымен танысу, құстарды бақылау. Сонымен, Канада елінде экотуристер аса зор мәнді су іс-шаралары мен велосипед тебуге, туристік жорықтар жасау мен ашық табиғаттағы альпинизмге берсе, Қытай елінде жабайы табиғатты бақылау мен жергілікті халықтың тұрмыс-салты мен дәстүрімен танысуға көңіл бөледі. Жалпы алғанда, экотуризмнің негізгі себебі — табиғат. Алайда жаңа тәжірибе жинау, яғни жаңа мемлекеттің тұрмыс-салтымен танысу да экотуристер үшін өте маңызды екенін байқауға болады. Экотуристердің табиғаттағы белсенді іс-әрекеті туристік жорықтар, альпинизм, аң аулау, су-спорт түрлерімен айналысу және тағы басқалары болып табылады. Ұсынылатын тұрғын-жайлардан көбінесе арнайы қонақ үйлер, содан соң экотуризмге тиесілі арнайы шатырлар, шағын үйлер сұранысқа ие. Экотуризм басқа туризм түрлері сияқты, қомақты қаржыны талап етпесе де, жоғарғы білімді, жоғары табысты және орта жастағы адамдар арасында көп қолданылады.

Экотуристердің бұл туризм түріне жұмсауға дайын уақыты әр елде әртүрлі. Мысалы, Германияда ел ішінде туристер 1 аптадан аз уақыт жұмсауға дайын болса, Еуропа елдері ішінде 2 апта шамасында және дүние жүзі бойынша 3 апта және одан да көп уақыт жұмсауға дайын, АҚШ-та ел ішінде 12 күн шамасында, шетелде 17 күн жеткілікті деп санайды, Канадада ел ішінде 2 аптаға жуық, шетелде 2 аптадан көп деп ойласа, Қытай ел ішінде 10 күн, шетелде 2 апта жеткілікті деп санайды. Бұл туризм үшін әр елдің азаматтары 7–14 күн шамасында уақыт жұмсауға дайын. Экотуризмге жылдан жылға әртүрлі жастағы азаматтардың қызығушылығы артуда [18].

Экотуризмнің мақсатты топтарына тоқталсақ, Германия елінде экотуризмге көбіне зейнеткерлер (29 %) және орта жастағы және (30–59) жас шамасындағы орта немесе жоғары білімді азаматтар (30 %) қызығатын болса, АҚШ-та 54 % ер адамдар; көбінесе жоғары білімді және жоғары табысты азаматтар болып табылады. Ал Канада елінде 50 % жоғары білімді азаматтар және егде жас адамдары көбірек, яғни сұраныс егде жас адамдары арасында басымырақ. АҚШ экотуризмге көп уақыт бөлуші елдер қатарына жатқызылады. АҚШ азаматтары бұл саяхат түріне 17 күнге дейін уақыт бөлуге дайын екенін көрсетті [3; 9].

Экотуристердің тұрғын-жай өлшем шарттары бойынша жауаптары келесідей: Германия 50 % жергілікті тұрғындардың үй-жайы; 30 % арнайы қонақ үйлер; 20 % табиғат аясында түнеу; АҚШ 50 %-дан көбі арнайы қонақ үйлерді таңдайды; Канада 56 % қонақ үйлерді таңдайды, 44 % басқа түнеу орындары; Қытай 60 % дан көбі арнайы қонақ үйлерді талап етеді. Жалпы алғанда экотуристер көбіне қонақ үйлерде түнеуді қалайды, тек Германия экотуристері, нақтырақ 20 %-ы, табиғат аясында түнеуді қалайды.

Қорыта келсек, экотуризм — бұл табиғаттың адам аяғы баспаған, табиғаты өзгеріске ұшырамаған табиғат аймақтарына серуендеу болып табылады. Бұл экотуристердің негізгі мақсаты — қоршаған ортаны сақтау, жергілікті халықтың қал-жағдайын жақсартуға бағытталған туризм түрі. Бұл саяхат түрінің мақсаттары өте көп, яғни әр жас ерекшеліктері, әлеуметтік жағдайы әртүрлі саяхат себептерін таңдауға себепші болады. Экотуризм терминін алғаш рет АҚШ, Калифорния штатының Беркли жоғарғы оқу орынының академигі Клаус-Дитер (Nick) Хетцер 1965 жылы енгізіп, алғашқы экосаяхатты 1970 жылдардың басында Юкатан түбегіне жүргізген болатын. Сол кезден бастап әлемде осы туризм түрі қолданылып, дамып келе жатыр [3].

Қазіргі таңда еліміздің азаматтары арасында да бұл туризм түрі танылып, жылдан жылға сұраныс артуда. Сондай-ақ Қазақстанда экологиялық туризмді дамыту саласында турбизнес өкілдерін және экотуризм дамуында қызығушылық танытқан өкілдерді біріктіретін 20-дан астам үкіметтік емес ұйымдар мен туристік ұйымдар қызмет атқарады. Және үлкен артықшылық болып табылатын 2023 жылға дейінгі туризмнің даму тұжырымдамасы құрастырылған, онда табиғи ерекше қорғалатын аумақтарда экологиялық туризмді дамыту бойынша мемлекеттік бағдарлама қарастырылған.

Біздің ойымызша, Қазақстанда экологиялық туризмнің дамуын ынталандыру үшін келесідей іс-шараларды жүзеге асыру қажет:

– ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда экологиялық инфрақұрылымын құру мақсатында инфрақұрылымды дамытудың негізгі жоспарларын құрастыру бөлімінде мемлекеттік ұлттық табиғи парктер мен мемлекеттік табиғи резерваттардың техникалық, экономикалық негіздемесіне түзетулер енгізу;

– ақпарат тарату және экологиялық туризмді дәріптеу;

– қонақ үйлерді құру кезіндегі энергияның баламалы көздерін және экотурларды ұйымдастыру кезінде көліктің экологиялық таза түрлерін қолдануына ықпал ету;

- экологиялық туризмнің дамуы мәселелері бойынша халықаралық ұйымдармен бірлесе қызмет атқару;
- экотуристтік қызметтің қоршаған ортаға нақты әсер етуіне бақылау жүргізу;
- жергілікті халық ұсынатын материалдарды, өнімдер мен қызметтерді қолдануын арттыру;
- жергілікті қоғамдастыққа негізделген экотуризмді дамыту;
- қоршаған ортаны қорғау саласында үкіметтік және үкіметтік емес ұйымдармен бірлесе қызмет атқаруды жүзеге асыру.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тлеубердинова А.Т. Жители Германии как целевой сегмент экологического и природного туризма Казахстана / А.Т. Тлеубердинова // Туризм: право и экономика. — 2017. — № 2. — С. 18–22.
- 2 World Travel Monitor® Data // International consulting group on tourism research, 2010 [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.ipkinternational.com/>.
- 3 Тлеубердинова А.Т. Учет потребностей экологического туриста США при использовании природно-рекреационных ресурсов Казахстана / А.Т. Тлеубердинова, Д.М. Салауатова // Туризм: право и экономика. — 2014. — № 2. — С. 25–30.
- 4 The German Ecotourism Market. Special Report, Number 10. Capitan Naya 42, 28020 Madrid [Electronic resource]. — Access mode: www.world-tourism.org.
- 5 Federal Ministry for Economic Co-Operation and Development (ed.): Ecotourism as an Instrument on Nature Protection. — Bonn, 1995 [Electronic resource]. — Access mode: <http://www.bmz.de/en/publications/index.html>.
- 6 Эйтингтон А.В. Структура экологического и медико-санитарного описания территории, вовлекаемой в туристское освоение / А.В. Эйтингтон, А.В. Дроздов // Актуальные проблемы туризма-99. Перспективы развития туризма в Южном Подмоскowie: сб. докл. и тез. сообщ. науч.-практ. конф. — 1999 г., апрель. — С. 25–27.
- 7 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.stat.kz.
- 8 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: ikaz.info/turizm-industriyasyny-damuyna-ser-etushi-faktorlar.
- 9 The Canadian Ecotourism Market. 2002 World Tourism Organization [Electronic resource]. — Access mode: www.unwto.org.
- 10 Eagles P.F.J. Understanding the market for sustainable tourism. In: McCool, Stephen F.; Watson Alan E. (comps) Linking tourism, the environment and sustainability. [Volume of compiled papers from a special session of the annual meeting of the National Parks and recreation Association]. Available on the international Ecotourism Society website [Electronic resource]. — 1994. — Access mode: www.ecotourism.org.
- 11 Hall, C. Michael and Alan Lew (Eds.). Sustainable Tourism: A Geographical Perspective (Addison Wesley Longman Ltd.). [Electronic resource]. — 1998. — Access mode: <http://www.academia.edu/17326482/>.
- 12 China Association of Travel Services The Current Status and Development Strategies of Chinese Travel Services [Electronic resource]. — 2006. — Access mode: http://www.wta-web.org/eng/hymd_4014/yz/zglxsh/.
- 13 China National Tourism Administration China Tourism Statistics (Online), available: [Electronic resource]. — 2009. — Access mode: <http://www.cnta.gov.cn/>.
- 14 Ivy Alliance Tourism Consulting Co., Ltd., Analysis Report of China Outbound Travel Market [Electronic resource]. — 2007. — Access mode: <http://www.ivyalliance.cn/?lang=en>.
- 15 Noel N. de Villiers. Open Africa Inbound Tourism Model (Online), available [Electronic resource]. — 2006. — Access mode: <http://www.africandream.org/>.
- 16 RNCOS E-Services Private Limited, South African Tourism Sector Analysis [Electronic resource]. — 2007. — Access mode: <http://www.rncos.com/Report/IM537.htm>.
- 17 Decree of the State Council of the People's Republic of China (Feb. 2009), № 550. Regulations on Travel Agencies [Electronic resource]. — Access mode: http://www.fdi.gov.cn/1800000121_39_4577_0_7.html.
- 18 World Tourism Organization, Tourism Market Trends, 2007 Edition, UNWTO, Madrid [Electronic resource]. — 2008. — Access mode: <http://mkt.unwto.org/publications>.

А.Т. Тлеубердинова, Б.Р. Оспанов, А.Т. Джунисова

Потребительский спрос как основа формирования экологического турпродукта

По мнению большинства экспертов, располагаемый природный потенциал республики и уровень развития туристской инфраструктуры определяют в качестве наиболее перспективного вида туризма для развития в Республике Казахстан на современном этапе экотуризм. Цель работы — определение общих потребительских предпочтений экотуристов на примере развитых стран Европы и Северо-Американского континента, необходимых для последующего формирования турпродукта. Работа представляет собой теоретико-эмпирическое исследование. В статье уточнено понятие «экологический туризм», определены его отличительные характеристики. Авторами проведен экскурс в историю возникновения экологического туризма, дано объяснение причин растущего спроса на него. Авторы

обосновывают актуальность развития такого вида туризма в Казахстане, приведены мероприятия по стимулированию его развития. Сделан сравнительный анализ предпочтений экотуристов различных стран и определены общие характеристики спроса на туристские услуги. В статье рассмотрен опыт зарубежных стран по анализу спроса потребителей на экотуризм. На основе истории международного туризма определены проблемы, наиболее часто препятствующие развитию экологического туризма. Представлены меры по активизации развития экотуризма в стране. Областью применения результатов исследования является деятельность субъектов туристской индустрии.

Ключевые слова: экологический туризм, потребители, предпочтения, экотуристы, «мягкий» туризм, «жесткий» туризм, национальный парк, пеший туризм, природный туризм, особо охраняемые территории.

A.T. Tleuberdinova, B.R. Ospanov, A.T. Junissova

Consumer demand as a basis for formation of environmental turproduct

According to the majority of experts, the available natural potential of the republic and the level of development of tourism infrastructure are predetermined as the most promising type of tourism for development in the Republic of Kazakhstan at the current stage – ecological tourism. The purpose of the work is to determine the general consumer preferences of ecotourists, on the example of the developed countries of Europe and the North American continent, which are necessary for the subsequent formation of a tourist product. The paper is a theoretical-empirical study. The article clarifies the concept of «ecological tourism», its distinctive characteristics are defined. The authors conducted an excursus into the history of ecological tourism. The reasons for the growing demand for eco-tourism are explained. The authors substantiate the relevance of the development of ecological tourism in Kazakhstan. Examples are given of measures to stimulate the development of ecological tourism in Kazakhstan. The result of the work was a comparative analysis of the preferences of ecotourists from different countries and the definition of general characteristics of the demand for tourist services. The article examines the experience of foreign countries in analyzing consumer demand for ecological tourism. From the history of international tourism identified the problems that most often impede the development of ecological tourism. The authors defined measures to enhance the development of ecotourism in the country.

Keywords: ecological tourism, consumers, preferences, ecotourism, «soft» tourism, «hard» tourism, national park, hiking, nature tourism, specially protected areas.

References

- 1 Tleuberdinova, A.T. (2017). Zhiteli Hermanii kak tselevoi sehment ekolohicheskoho i prirodnoho turizma Kazakhstana [Residents of Germany as a target segment of ecological and natural tourism in Kazakhstan]. *Turizm: pravo i ekonomika – Tourism: law and economics*, 2, 18–22 [in Russian].
- 2 World Travel Monitor® Data. International consulting group on tourism research (2010). Retrieved from <http://www.ipkinternational.com/>
- 3 Tleuberdinova, A.T., & Salauatova, D.M. (2014). Uchet potrebnosti ekolohicheskoho turista SShA pri ispolzovanii prirodno-rekreatsionnykh resursov Kazakhstana [Accounting for the needs of the US environmental tourist using the natural and recreational resources of Kazakhstan]. *Turizm: pravo i ekonomika – Tourism: law and economics*, 2, 25–30 [in Russian].
- 4 The German Ecotourism Market. Special Report, Number 10. Capitan Haya 42, 28020 Madrid. *world-tourism.org*. Retrieved from www.world-tourism.org.
- 5 Federal Ministry for Economic Co-Operation and Development (ed.): Ecotourism as an Instrument on Nature Protection? Bonn, 1995. *bmz.de*. Retrieved from <http://www.bmz.de/en/publications/index.html>
- 6 Eitington, A.V., & Drozdov, A.V. (1999). Struktura ekolohicheskoho i mediko-sanitarnoho opisaniia territorii, vovlekaemoi v turistskoe osvoenie [Structure of the ecological and medical-sanitary description of the territory involved in tourism development]. Proceedings from Actual problems of tourism '99. Prospects for the development of tourism in the southern suburbs: *nauchno-prakticheskaia konferentsiia – scientific and practical conference*. (1999, April). Moscow [in Russian].
- 7 *stat.kz*. Retrieved from www.stat.kz.
- 8 *ikaz.info*. Retrieved from ikaz.info/turizm-industriyasyny-damuyna-ser-etushi-faktorlar.
- 9 The Canadian Ecotourism Market (2002). World Tourism Organization. *unwto, e-;ibrary*. Retrieved from www.unwto.org, e-;ibrary.
- 10 Eagles, P.F.J. (1994). Understanding the market for sustainable tourism. In: McCool, Stephen F.; Watson Alan E. (comps) Linking tourism, the environment and sustainability. [Volume of compiled papers from a special session of the annual meeting of the National Parks and recreation Association]. (Available on the international Ecotourism Society website: *ecotourism.org*. Retrieved from www.ecotourism.org.)
- 11 Hall, C. Michael & Alan Lew (Eds.). (1998). Sustainable Tourism: A Geographical Perspective (Addison Wesley Longman Ltd.). *academia.edu*. Retrieved from <http://www.academia.edu/17326482/>.

12 China Association of Travel Services (2006), The Current Status and Development Strategies of Chinese Travel Services. *wta-web.org*. Retrieved from http://www.wta-web.org/eng/hymd_4014/yz/zglxsxh/

13 China National Tourism Administration (2009). China Tourism Statistics (Online), available: *cnta.gov*. Retrieved from <http://www.cnta.gov.cn/>

14 Ivy Alliance Tourism Consulting Co., Ltd. (2007). Analysis Report of China Outbound Travel Market. Retrieved from *ivyalliance.cn*. <http://www.ivyalliance.cn/?lang=en>

15 Noel, N. de Villiers (2006). Open Africa Inbound Tourism Model (Online), available: *africandream.org*. <http://www.africandream.org/>.

16 RNCOS E-Services Private Limited (2007). South African Tourism Sector Analysis. *rncos.com*. <http://www.rncos.com/Report/IM537.htm>.

17 Decree of the State Council of the People's Republic of China (Feb. 2009), № 550. Regulations on Travel Agencies. *fdi.gov.cn*. http://www.fdi.gov.cn/1800000121_39_4577_0_7.html.

18 World Tourism Organization (2008). Tourism Market Trends, 2007 Edition, UNWTO, Madrid. *mkt.unwto.org*. Retrieved from <http://mkt.unwto.org/publications>.

G.A. Aiesheva¹, Z.Kh. Sultanova¹, G.Aimukhanbetova²

¹Non-profit Joint Stock Company «Zhangir khan West Kazakhstan Agrarian-technical University», Uralsk, Kazakhstan;

²International Business School, Geneva, Switzerland

(E-mail: gulshat74@bk.ru)

Effective import substitution in the market of agro-food products and the development of export potential

The article considers issues of providing the economic and social security which are consequence of import substitution. As stated in the article, import substitution enhances the competitiveness of different sectors of the national economy and, in finally, allows to take own place on the world market for goods and services. The content of definitions such as import substitution, import substitution policy, export potential was considered. The authors consider various interpretations of these concepts, give their assessment. Different methods for dealing with this problem were cluster-by-cluster described. Particularly issues of import substitution in sphere of APC, ways of its solving both in the republic and CIS countries were detailed analyzed. It was pointed out that one of the most powerful methods to solve this problem is improvement to the system of the regulation and support of agricultural production. Conditions and drivers of supporting APC in the republic were considered. It was indicated that capacity-building should be provided taking account of all regions. Was noted that it is necessary to form the export food potential of the country and its regions, which implies the possibility of carrying out an active export policy in the future, both at the state level and at the level of a separate region, supported by economic diplomacy, internal institutional measures, and a comprehensive regulatory mechanism.

Keywords: market, economic security, food security, import substitution, export potential, national economy, import, export, agro-food market, agriculture

The development of interstate economic relations is based on the evolutionary process of the international division of labor. The active participation of the economic complex of the country and its regions in the international division of labor is a necessary condition for the formation, development and rational utilization of the potential of the national economy. In the economic literature, import substitution is seen as a model of the country's entry into the system of world economic relations, oriented to the economic growth of the state. Import substitution was proclaimed as one of the goals of economic development in theoretical models developed by such representatives of the neokeynesian school as H. Chenery, M. Bruno, A. Straoug, N. Carter. The ultimate goal of import substitution as a factor of integration of the state with segments of the global market is the growing competitiveness of national industries and the further export of national goods to the world market.

The need for import substitution for certain groups of goods is especially acute during times of economic instability. In such periods, the problem of replacing imported goods with cheaper domestic ones becomes not only actual, but a priority, especially if it concerns food products. At the same time, the problem of the possibility and economic feasibility of replacing imported products with domestic counterparts is multifaceted and includes a level of quality that can ensure domestic enterprises, difficulties with finding markets, the need to protect the domestic market from foreign competition, etc. The effectiveness of import substitution is quite complex economic category. It combines the parameters of domestic economy and world economy. According to the theory of A. Smith, imports should not only be more reasonable, but also a more profitable way of meeting the domestic needs of the country. According to a number of scientists, the need to ensure economic security as an integral part of national security significantly increases in the context of the crisis phase of the development of society, because «the inevitable economic and social costs of this phase largely distort the factors and safety criteria and at the same time further burden all the mechanisms for maintaining stability in society, reduce its ability to develop and implement programs of economic compensation and stabilization [1-4].

One of the components of economic security is food security. The food sector of the national economy is one of the key sectors, and therefore should be maximally protected [5-6]. Significant experience in protecting the domestic commodity producer is accumulated by all developed countries. The OECD countries allocate up to 60 % of their budget to support agriculture. This is not considering what is allocated from the budget of the countries entering the organization. According to the OECD methodology, the state support of agriculture in the value of realized products is 50-70 % in self-sustaining countries.

The vastness of the territory of Kazakhstan and its regions affects the territorial specialization of agricultural production, its results and, consequently, the uneven distribution of food. The country's regions have different internal development and self-sufficiency potentials, while spatial differences are key factors for the progressive development. It is important to note that in recent years, the regions of Kazakhstan have faced the economic challenges of the global crisis, which necessitated a review of the policy on import substitution of agro-food products and strengthening of measures of state and regional policy. Conceptual approaches should be developed in addressing the import substitution problem at the country and region level. Import substitution policy should be defined as a kind of transition to the export orientation of the agro-food system.

The urgency of the solution of this problem is also due to the presence of a number of the following principal points reflecting the essence and specific features of the processes of spatial polarization: the existence of a territorial differentiation of the country's economic space due to various internal development potentials and regions' self-sufficiency and the availability of different starting conditions for the development of regions caused by a variety of natural-climatic and socio-economic conditions of management.

Studies on the direction of the project in Kazakhstan, Russia were conducted by scientists such as A.Altukhov, V.Boev, N.Borkhunov, I.Buzdalov, A.Gataulin, V.Klyukach, V.Nazarenko, I.Ushachev, E.Logacheva, C. Maksimenko, E. Gusakova, S. Borisov, G. Kaliev, O. Sabden, A. Makarov, R. Myrzabaeva, A. Moldashev, N. Nurlanova, G. Nikitina.

Despite the close attention of scientists to the potential of import substitution, it seems that until now there is insufficient substantiation of theoretical and methodological provisions, the absence of certain basic concepts, and the concept of effective agro-food import substitution potential itself.

The transition to import substitution and the building up of export potential should be based on the principles of differentiation of food products and agricultural raw materials in terms of the degree of complexity of achieving sustainable production within the framework of the implementation of the Food Security Doctrine. For different types of goods, the following types of strategies can be implemented: export-oriented production, outstripping import substitution or targeting domestic demand. Export-oriented growth in the production of agricultural products is characteristic of the food donor regions. Import-substituting production, in turn, can be carried out both in the conditions of donor regions and recipient regions.

In our view, the most significant problems that need to be addressed are: a comprehensive assessment of the potential for the formation of import substitution and export orientation, forecasting the parameters of food self-sufficiency in the domestic market, identifying potential niches for effective import substitution in the agro-food market, and structuring the institutional space for import substitution in the industry, the definition of the stages of import substitution and the determinant of export orientation in agricultural sectors; development of a mechanism for implementing the policy of effective import substitution and increasing the export potential of agro-food products with the rationale for integrating regional agro-industrial entities into clusters, proposing an indicative model for the development of agricultural production and processing industry, and a methodological tool for differentiated regional agrarian policy of import substitution; development of regional models of import substitution in the market of agro-food products, taking into account the specificity of its transformational and structural problems, as well as territorial provisions of regions that ensure the priorities of inter-branch and cooperation ties both within and outside regions.

In the current conditions of instability of global economic processes, effective import substitution and increasing the country's export capabilities are priorities of effective replacement of the national economy in the process of its integration into the world economy. This is the path chosen by Japan, the newly industrialized countries of Asia, as well as by a number of countries using the potential of their territories (Germany, USA, Switzerland, Canada). A logical way to develop the economy after increasing production, import substitution and ensuring domestic demand is the development of export potential and its implementation. However, the process of building this capacity is quite long. Therefore, it is advisable that measures to increase production volumes for effective import substitution and formation of export potential would be carried out simultaneously.

Today, following the principles of transferring foreign trade to the system of WTO principles and mechanisms with protectionist measures in accordance with international practice are especially topical; attraction and effective use of foreign and domestic investments to enhance the competitiveness of export potential; multi-vector foreign economic relations and participation in the development of international regional

integration [7]. These principles allow combining elements of a free trade policy and selective protectionism, which corresponds to a country that solves the problems of openness of its economy.

The implementation of the goals of modern foreign economic policy predetermines the implementation of a mixed development strategy - the construction of an export-oriented and import-substituting economy model that allows to preserve the national economic complex, to form an internal market, to build high-tech production, to create exported clusters, to expand exports, rationalize import flows, ensure economic security, realize selective and controlled entry into the world market [8-9]. The strategy for combining export-oriented and import-substituting development is explained by the fact that the development of the economy by import-substituting model is justified in the period of industrialization, when countries, having solved the tasks of catching-up development, get the opportunity to use the world experience of technological reconstruction of national production. However, in the future, the predominant policy of import substitution, as evidenced by world experience, is accompanied by a deterioration in the main macroeconomic indicators, a reduction in exports, a decrease in the competitiveness of resources and goods. In this regard, in the future, import-substituting policies should, in our view, contain a focus on the development of exports of import-substituting products and access to foreign markets, which can stimulate economic growth, strengthen the balance of payments, and the national currency.

Thus, it can be concluded that import substitution in Kazakhstan is a particularly important strategy for creating the basis for sustainable innovative development of the industry and ensuring the growth of production of competitive agri-food products. Moreover, Kazakhstan has a good export potential in agriculture and food industry. However, in the conditions of the international division of labor and the globalization of economic ties, it is almost impossible to have a completely self-sufficient economic system within one particular territory of the region. On the contrary, the links between different countries allow achieving higher rates of economic development. Thus, we see that the efficiency of import substitution should be taken into account not only at the micro-level and in the short term, but also in the system of world economic relations.

The agrarian sector of Kazakhstan's economy has great potential. For example, the total area of agricultural land in the republic is 223 million hectares, including arable land - 21 million hectares. 84 % of land can be used for livestock.

However, according to the World Bank estimates, at present, labor productivity in domestic agricultural production is 5 times less than, for example, in Eastern Europe.

This situation is associated with a number of factors that negatively affect the effectiveness of agricultural entrepreneurship. Some of these factors are: low productive properties of the soil; developing desertification process, covering up to 66 % of the country's territory; deterioration of the quality of land as a result of the use of mineral fertilizers.

At the same time, the high level of agricultural production in the economically developed countries of the world is the result of long and hard work. For example, US agricultural producers needed about 20 years to increase their milk yield to 3,200 kg and to 10,400 kg for another 10 years.

During the 60-90s of the last century, world grain production increased almost threefold, milk production doubled, milk powder tripled, grain yields doubled. From 1965 to 1975, the world production of beef increased by 47 %, lamb and pork - by 80 %, poultry - 5 times.

During the same time, world cotton production almost doubled without expansion of crop areas. It should be noted that over the past decades, the doubling of agricultural output in the EU countries occurred with a decrease in agricultural land by more than 10 %. In addition, the growth in agricultural production is associated with an increase in the level of intensification of production.

For example, from 1950 to 1991 the increase in the yield of winter wheat in Germany is almost 3 times; rye and barley - in 2 times occurred due to the increase in the technical equipment of agriculture. During the same period, the number of tractors increased 11 times, combine harvesters - 100 times.

In recent years, agriculture has supported commodity production in the Republic of Kazakhstan.

The Ministry of Agriculture of the Republic of Kazakhstan, in accordance with the formalized agricultural specialization of the regions, recommends the following amount of acreage (Table 1).

Table 1

Crop area for crops, thousand hectares

Name of culture	Crop area in 2013	Recommended acreage in 2020
Wheat	13 090	11 500
Barley	1 877	3 030
Buckwheat	83,5	170
Oats	223	320
Millet	58	80
Rye	36	50
Corn for grain	109	140
Rice	90	80
Other grains and legumes	226	620
Soya beans	103	150
Sunflower	878	680
Safflower	295	295
Rape	264	400
Linen	410	460
Cotton	140	105
Vegetables	133	132
Melons	82	82

Note. Source: [10].

Summarizing the experience of supporting agriculture by various countries of the world has shown that most countries use subsidies as a key tool for supporting agricultural production.

In terms of the level of support for the agrarian sector of the economy, Kazakhstan is at an average level. General support for agriculture in this case includes both payments to agricultural enterprises from the budget, as well as indirect support measures (for example, tariff protection).

To convert the potential of the AIC into an actual advantage, a significant amount of state support is required. In accordance with the Message to the people of Kazakhstan from 2012 STRATEGY «Kazakhstan-2050» The new political course of the state, it was commissioned by the President to increase the volume of state support to the agro-industrial complex by 4.5 times by the year of 2020 (Table 2).

Table 2

Volumes of state expenditures, billion tenge

2016			2017		
Approved by the program Agribusiness 2020	Proposed MA	Deviation	Approved by the program Agribusiness 2020	Proposed MA	Deviation
345	266	79	383	286	97

Note. Source: [10].

It should be noted that, despite Kazakhstan's accession to the WTO, an agreement was reached to apply government support to agriculture, in the form of direct subsidies - the «yellow basket» at 8.5 % of gross agricultural output (Table 3).

Table 3

Permitted level of government support measures for agriculture in the form of direct subsidies

Kazakhstan	Russia	Kyrgyzstan	Ukraine
8,5 %	5 %	5 %	5 %

Note. Source: [10].

Analysis of current trends in the development of leading countries showed that further development of Kazakhstan's agrarian business should proceed as follows:

1. We need to focus on increasing the competitiveness of agricultural products by increasing the effectiveness of state support and creating equal favorable conditions for the development of agricultural business.

2. In addition, developed countries have formed a separate area of agriculture - the production of organic products. The development of the organic market in the world shows quite high growth rates, despite higher prices.

As the results of the research show, today one of the main tasks of the country's economic development is the improvement of the system of regulation and support of agricultural entrepreneurship. Therefore, in our opinion, it is necessary to improve the conditions and factors for the development of agricultural entrepreneurship in the following areas:

Firstly, we need financial rehabilitation of the subjects of agricultural entrepreneurship.

Secondly, it is necessary to increase the economic accessibility of goods, works and services to the subjects of agrarian business (increasing the availability of grain storage services, financial services, educational services, the results of agrarian science and consulting services).

Thirdly, it is necessary to develop the state system of providing the subjects of agrarian business (to develop the phytosanitary and veterinary safety system).

Fourth, it is necessary to improve the efficiency of the state regulation of the agrarian business (increase the efficiency of agrochemical services in agriculture, develop a system of information support for agrarian business entities, develop a system of technical regulation, create conditions for the development of production and turnover of organic agricultural products, develop agricultural cooperation and international cooperation in the field of agricultural entrepreneurship).

Import substitution and increasing the export opportunities of agriculture as priority development goals of the agro-industrial complex were proclaimed by the State Program for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 [10]. So in 2016 the GDP of agriculture increased by 5.5 % compared to 2015, and in 2015 in real terms - below the level of 2011 by 4.1 %. The growth rates of food production in general do not keep up with the rate of growth in consumption, as a result of which the free niche in the market is replenished by imports and its share in domestic consumption remains very significant.

On average, over the last five years, cheese and curd (51 %), sausages (46 %), meat and canned meat (40 %) and butter (36.4 %) account for the largest share of imports for livestock products. By products of processing of plant products, the largest share of imports is recorded for sugar (42 %), and taking into account the import of cane sugar, imports reach 97 %, while the production capacity of sugar refineries is loaded by 37.1 %. The import of canned fruits and vegetables amounted to 84 % of domestic consumption (27 % at processing companies). The share of imports in domestic consumption of oil and fat products reaches 30-40 % (with the workload of enterprises at 45-50 %). This means that today the acute issue is the lack of quality raw materials for loading production capacities for the processing industry as a whole.

Today, we often face the facts of selling poor-quality products. One of the main reasons is the underdevelopment of the system of harvesting and promoting agricultural products from producers to markets, including enterprises for processing agricultural raw materials. Among the main reasons for the insufficient level of food security are the following: limited material and financial resources; low labor productivity, insufficient investment in the industry.

The development of the agricultural processing and food processing industries should be directed to the production of priority products for saturation of the domestic market with food products and the realization of export potential. An objective national competitive advantage of the agricultural sector of Kazakhstan can also be the production and sale of organic agricultural products.

Modernization of the national agriculture in the context of import substitution has been practiced for a long time in many countries. In some countries, such as the USA, Germany, Great Britain, France, Japan, the problem of food security has been practically solved. At the same time, there remain a large number of countries for which this problem has not yet been resolved, including Kazakhstan.

The development and implementation of the policy of import substitution in sensitive areas today is of great importance for the EEA countries. To date, 61 % of the total trade turnover of the EEA countries is made up of imports. And again, the products that can be produced in the territory of the Union are imported. The purchase of goods expends about \$ 26.5 billion [11]. For comparison, the total annual state support for all participating countries is almost three times less. In this regard, it is especially important to develop proposals for the formation and implementation of directions and mechanisms for integration in the field of agricultural development and food industry in the EAEC.

Today, the formation of new mechanisms for effective import substitution in the market of agro-food products and increasing the export potential in an open, market economy and taking into account the specifics of the development of individual regions and Kazakhstan as a whole is of great importance. As the analysis showed, annual inflation in 2016 was 8.5 %. And the main contribution to inflation was made by the rise in price of food products by 9.7 %. Also in 2016, Kazakhstan's foreign trade turnover decreased by 18.9 % compared to 2015, including exports - a decrease of 20.0 %, in 2015 - by 42 % and imports - a decrease of 17.6 % %, in 2015 - by 26.9 %.

Formation and implementation of the mechanism of effective import substitution and export potential development - the totality of the elements of this system will allow developing and implementing targeted actions and procedures for changing its parameters, structure and functions in response to the influence of external and internal environmental factors. On the basis of this definition, it can be concluded that it is necessary to develop an adaptive mechanism that allows taking into account the influence of internal and external environmental factors.

The problem of import substitution in agriculture is among the most relevant in modern economic policy and economic practice. Its urgency is caused, first, not only by political reasons, but also by economic ones. Secondly, it is not limited to the sphere of economic practice, but it is also scientific, theoretical, and third, it is not a local and country, but a universal international character, meaning that all countries sooner or later face the problem of import substitution.

Today, it is necessary to form the export food potential of the country and its regions, which implies the possibility of carrying out an active export policy in the future, both at the state level and at the level of a separate region, supported by economic diplomacy, internal institutional measures, and a comprehensive regulatory mechanism. This is especially important in relation to agricultural production, which has a significant export potential. We are talking about the possibility of a significant expansion of both commodity and geographical structure of foreign economic relations of Kazakhstan and its regions, a multiple increase in the export of food products and agricultural raw materials.

References

- 1 Ушачев И.Г. Перспективы развития АПК России в условиях глобальной и региональной интеграции / И.Г. Ушачев // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. — 2014. — № 1. — С. 9–15.
- 2 Алтухов А. Продовольственная безопасность России в условиях зарубежных санкций / А. Алтухов // АПК: Экономика, управление. — 2014. — № 12. — С. 19–29.
- 3 Ушачев И.Г. Импортозамещение в АПК России: проблемы и перспективы / И.Г. Ушачев, А.И. Алтухов, Г.В. Беспяхотный и др. — М., 2015. — 767 с.
- 4 Мырзабаева Р. О реализации программы импортозамещения / Р. Мырзабаева // Казахский экономический вестник. — 2011. — № 2. — С.43-47.
- 5 Молдашев А.Б. АПК Казахстана: Проблемы развития и поиск их решения / А.Б. Молдашев // Проблемы агрорынка. — 2016. — С. 7–13.
- 6 Максименко С.Р. Реализация импортозамещения в РФ и наращивание экспортного потенциала / С.Р. Максименко // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. — 2017. — № 7 (ч. 2). — С. 288–292.
- 7 Калиев Г.А. Влияние единого экономического пространства и вступления в ВТО на продовольственную безопасность Казахстана / Г.А. Калиев // АПК: Экономика, управление. — 2013. — № 2. — С. 71–82.
- 8 Сабден О. Национальная конкурентоспособность Казахстана / О.Сабден // Центральная Азия и Кавказ. — 2007. — № 6 (54). — С. 166–176.

9 Логачева Е.В. Актуальность проблемы импортозамещения некоторых групп товаров в современных условиях российской экономики и международной экономической конъюнктуры / Е.В. Логачева // Мировая экономика и международные экономические отношения. — 2009. — № 1 (50). — С. 360–363.

10 Государственная программа развития АПК Республики Казахстан на 2017–2021 гг. Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://mgov.kz/ru/aza-stan-respublikasyny-a-k-damyudy-2017-2021-zhyldar-a-arnal-an-memlekettik-ba-darlamasy> (доступ: 24.02.2018).

11 Официальный сайт Комитета статистики СНГ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.cisstat.com/>.

Г.А. Айешева, З.Х. Султанова, Г. Аймуханбетова

Аграрлық азық-түлік нарығындағы тиімді импорт алмастыру және экспорттық әлеуетті дамыту

Мақала импорт алмастырудың нәтижесі болып табылатын мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыз етуге арналған. Импорт алмастыру ұлттық экономиканың түрлі салаларының бәсекеге жарамдылығын арттыруға және нәтижесінде тауарлар мен қызметтердің әлемдік нарығына нәтижелі интеграциялануға мүмкіндік береді. «Импорт алмастыру», «импорт алмастыру саясаты», «экспорттық әлеует» түсініктерінің мазмұны жан-жақты ашылып қарастырылды. Авторлар осы түсініктердің түрлі анықтамаларын қарастырып, оларға баға беруде. Кезең кезеңмен бұл мәселені шешудің түрлі әдістері қарастырылған. Соның ішінде АӨК саласында импорт алмастыру сұрақтары, оларды республика және ТМД елдері деңгейінде шешу жолдары толық зерттелген. Бұл мәселені шешудің ең нәтижелі әдістерінің бірі бұл ауыл шаруашылық өндірісті реттеу және қолдау жүйесін жетілдіру екені келтірілген. Республиканың агроөнеркәсіптік кешенін қолдау шарттары мен факторлары қарастырылған. Республиканың экспорттық әлеуетін елдің барлық аймақтарын ескеріп іске асыру қажет екені анықталған. Байқалып отырғандай, мемлекет және бөлек бір аймақ деңгейінде белсенді экспорттық саясатты болашақта атқаруға мүмкіндік беретін елдің және аймақтардың экспорттық азық-түлік әлеуетін қалыптастыру қажет, ол экономикалық дипломатия, ішкі институционалды шаралармен, кешенді реттеуші механизммен қамтамасыз етілу керек.

Кілт сөздер: нарық, экономикалық қауіпсіздік, азық-түлік қауіпсіздігі, импорт алмастыру, экспорттық әлеует, ұлттық экономика, импорт, экспорт, аграрлық азық-түлік нарығы, ауыл шаруашылығы.

Г.А. Айешева, З.Х. Султанова, Г. Аймуханбетова

Эффективное импортозамещение на рынке агропродовольственной продукции и развитие экспортного потенциала

Статья посвящена вопросам обеспечения экономико-социальной безопасности государства, которая является следствием импортозамещения. Как отмечается в статье, импортозамещение ведет к росту конкурентоспособности различных отраслей национальной экономики и, в конечном итоге, позволяет успешно интегрироваться в мировой рынок товаров и услуг. Раскрывается содержание понятий, рассматриваются различные их трактовки и дана их оценка. Поэтапно рассмотрены различные методы решения проблемы импортозамещения агропродовольственной продукции. В частности, подробно анализируются вопросы импортозамещения в сфере АПК, пути их решения как в целом по республике, так и в странах СНГ. Указано, что одним из действенных методов в решении данной проблемы является совершенствование системы регулирования и поддержки сельскохозяйственного производства. Рассмотрены условия и факторы для поддержки АПК республики. Установлено, что формирование экспортного потенциала республики необходимо проводить с учетом всех регионов страны. Отмечено, что необходимо формировать экспортный продовольственный потенциал страны и ее регионов, который предполагает возможность проведения в перспективе активной экспортной политики на уровне как государства, так и отдельного региона, обеспеченной поддержкой экономической дипломатии, внутренними институциональными мерами, комплексным регулятивным механизмом.

Ключевые слова: рынок, экономическая безопасность, продовольственная безопасность, импортозамещение, экспортный потенциал, национальная экономика, импорт, экспорт, агропродовольственный рынок, сельское хозяйство.

References

1 Ushachev, I.G. (2014). Perspektivy razvitiia APK Rossii v usloviakh hlobalnoi i rehionalnoi intehratsii [Prospects for the development of the AIC of Russia in the context of global and regional integration]. *Ekonomika selskokhoziaistvennykh i pererabatyvaiushchikh predpriatii – Economics of agricultural and processing enterprises*, 1, 9–15 [in Russian].

- 2 Altuhov, A. (2014). Prodovolstvennaia bezopasnost Rossii v usloviakh zarubezhnykh sanktsii [Food Security of Russia in the Conditions of Foreign Sanctions]. *APK: Ekonomika, upravlenie – AIC: Economics, management*, 12, 19–29 [in Russian].
- 3 Ushachev, I.G., Altuhov, A.I., Bepahotnyj, G.V., & et al. (2015). *Importozameshchenie v APK Rossii [Import substitution in the agrarian and industrial complex of Russia]*. Moscow [in Russian].
- 4 Myrzabaeva, R. (2011). O realizatsii prohranny importozameshcheniia [On the implementation of the import substitution program]. *Kazakhskii ekonomicheskii vestnik – The Kazakh economic bulletin*, 2, 43–47 [in Russian].
- 5 Moldashev, A.B. (2016). APK Kazakhstana: Problemy razvitiia i poisk ikh resheniia [Development problems and solutions]. *Problemy ahrorynka – Problems of the agro market*, 7–13 [in Russian].
- 6 Maksimenko, S.R. (2017). Realizatsiia importozameshcheniia v RF i narashchivanie eksportnoho potentsiala [Realization of import substitution in the Russian Federation and increase of export potential]. *Mezhdunarodnyi zhurnal prikladnykh i fundamentalnykh issledovanii – International Journal of Applied and Fundamental Research*, 7 (part 2), 288–292 [in Russian].
- 7 Kaliev, G.A. (2013). Vliianie edinoho ekonomicheskoho prostranstva i vstupleniia v VTO na prodovolstvennuiu bezopasnost Kazakhstana [The impact of a single economic space and WTO accession on Kazakhstan's food security]. *APK: Ekonomika, upravlenie – AIC: Economics, management*, 2, 71–82 [in Russian].
- 8 Sabden, O. (2007). Natsionalnaia konkurentosposobnost Kazakhstana [National competitiveness of Kazakhstan]. *Tsentralnaia Aziia i Kavkaz – Central Asia and the Caucasus*, 6 (54), 166–176 [in Russian].
- 9 Logacheva, E.V. (2009). Aktualnost problemy importozameshcheniia nekotorykh hrupp tovarov v sovremennykh usloviakh rossiiskoi ekonomiki i mezhdunarodnoi ekonomicheskoi koniunktury [The urgency of the problem of import substitution of certain groups of goods in the current conditions of the Russian economy and the international economic situation]. *Mirovaia ekonomika i mezhdunarodnye ekonomicheskie otnosheniia – World economy and international economic relations*, 1 (50), 360–363 [in Russian].
- 10 Hosudarstvennaia prohranna razvitiia APK Respubliki Kazakhstan na 2017-2021 hh. Ministerstvo selskoho khoziaistva Respubliki Kazakhstan [The State Program for the Development of the Agroindustrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021]. *mgov.kz*. Retrieved from <http://mgov.kz/ru/aza-stan-respublikasyny-a-k-damytydy-2017-2021-zhyldar-a-arnal-an-memlekettik-ba-darlamasy> [in Russian].
- 11 Ofitsialnyi sait Komiteta statistiki SNH [Official site of the CIS Statistics Committee]. *cisstat.com*. Retrieved from <http://www.cisstat.com/> [in Russian].

Б.К. Спанова

Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Казахстан
(E-mail: bake1973@mail.ru)

Функционирование и развитие социальной инфраструктуры сельской местности

В статье подчеркивается, что в ходе своего развития рыночные механизмы вовлекли в свою орбиту не только традиционные отрасли материального производства, но и социальную инфраструктуру, ее составляющие: образование, здравоохранение, культуру, жилищно-коммунальное хозяйство, транспорт и связь по обслуживанию населения. В связи с этим все более определяющим становится возрастающее значение социальных факторов развития, а это вызывает необходимость исследований, связанных с совершенствованием социальной инфраструктуры на селе. На основе анализа мероприятий реализуемой государственной программы по социальному развитию села исследованы тенденции укрепления инфраструктурного потенциала сельских территорий, взаимосвязь с повышением привлекательности для проживания населения и инвестиционной привлекательности аграрной экономики. Сделан вывод о результативности государственных мер по развитию сельских территорий и необходимости принятия мер для создания комфортных условий жизнедеятельности населения. Требуется значительно увеличить масштабы государственной поддержки села, в первую очередь, для решения проблемы обеспечения населения жильем, образованием, как основы для создания конкурентоспособного воспроизводства социальной инфраструктуры. На основе статистических данных сделан вывод о том, что одной из главных проблем социальной сферы является несоответствие социальных гарантий государства и финансирования социальной сферы, направленной на выполнение государственных гарантий. Требуется участие государственных органов для решения крупномасштабных социальных проблем.

Ключевые слова: сельские территории, социальная инфраструктура, устойчивое развитие, предприятие, государство, уровень и качество жизни сельского населения, образование, здравоохранение, жилищно-коммунальное хозяйство.

Современный этап развития АПК РК характеризуется усложнением проблем, связанных с развитием рыночных отношений. Глобальные процессы, происходящие в мире, переход от эпохи индустриального общества к постиндустриальному, когда человек становится целью развития и созидания, требуют, в свою очередь, и кардинального пересмотра проблем, связанных с изменением роли социальной инфраструктуры и ее функций.

В ходе своего развития рыночные механизмы вовлекли в свою орбиту не только традиционные отрасли материального производства, но и социальную инфраструктуру, ее составляющие: образование, здравоохранение, культуру, жилищно-коммунальное хозяйство, транспорт и связь по обслуживанию населения. В связи с этим все более определяющим становится возрастающее значение социальных факторов развития, а это вызывает необходимость исследований, связанных с совершенствованием социальной инфраструктуры на селе.

Цель исследований — провести анализ особенностей и условий развития социальной инфраструктуры в сельской местности для определения приоритетных направлений совершенствования ее элементов.

Результаты и их обсуждение. Социальная инфраструктура — часть производительных сил общества, создающих условия для эффективного функционирования человека в производстве. Она выражает экономические отношения между обществом и его членами в потреблении ими как материальных, так и нематериальных услуг, необходимых для воспроизводства рабочей силы и гармоничного развития человека. Социальная инфраструктура села имеет свои особенности, которые отражают специфику сельскохозяйственного производства.

Эффективная производственная деятельность сельскохозяйственных предприятий требует создания необходимых условий как в процессе производства, так и при воспроизводстве рабочей силы. Эту задачу призваны выполнить подразделения и службы социальной инфраструктуры.

Социальная инфраструктура представляет собой часть производительных сил общества, которые направлены на создание необходимых условий для эффективного функционирования работников в процессе производства. Главной задачей социальной инфраструктуры является дальнейшее улучшение социально-бытовых условий сельского населения.

Таким образом, в зависимости от характера потребностей, удовлетворяемых социальной инфраструктурой села, мы выделяем три группы отраслей:

- отрасли, удовлетворяющие физиологические потребности, к которым следует отнести бытовое обслуживание населения, жилищно-коммунальное хозяйство, услуги торговли, общественного питания, пассажирский транспорт и связь по обслуживанию сельского населения;
- отрасли социальной инфраструктуры, удовлетворяющие социальные потребности сельского населения в услугах здравоохранения, физической культуры и спорта;
- отрасли, удовлетворяющие духовные потребности сельского населения в получении образования, повышении уровня культуры, культуры производства.

Отрасли социальной инфраструктуры не участвуют непосредственно в создании конечной продукции, но они обеспечивают предпосылки для нормального развития производственного процесса. Роль социальной инфраструктуры состоит в том, что она способствует обеспечению потребностей производства в кадрах требуемой квалификации, содействует воспроизводству и закреплению их в сельской местности, обеспечивает охрану труда и технику безопасности.

К объектам социальной инфраструктуры в сельском хозяйстве относят подразделения жилищно-коммунального хозяйства, медицинские и детские дошкольные учреждения, организации общественного питания, учебно-производственные комбинаты, службы по охране труда, спортивно-оздоровительные организации, транспорт, обслуживающий рабочих и служащих, связь и информационные службы.

Перечисленные отрасли социальной инфраструктуры представлены не только организационно и юридически: они всякий раз имеют материально-вещественное воплощение в виде системы зданий, сооружений, специальных зон и участков, коммуникаций, сетей и т.п., сооружений для бесперебойной реализации своей основной социальной функции. Таким образом, социальная инфраструктура представляет собой целесообразно сформированную материально пространственную среду, необходимым условием организации которой является максимальная доступность и пространственно-временная приближенность её звеньев к сферам социальной и индивидуальной активности человека.

Стратегическими целями политики в области социальной сферы села являются:

- гарантированное осуществление гражданских прав сельских жителей на охрану здоровья, образование, приобщение к культурным ценностям, благоустроенное жилище;
- создание среды обитания, позволяющей воспроизводить на расширенной основе полноценный демографический потенциал, формировать способность сельских товаропроизводителей к высокопроизводительному труду и освоению эффективных технологий;
- обеспечение социальной защищенности малоимущих пользователей услуг и потребностей в социальном обслуживании инвалидов, лиц пожилого возраста;
- обеспечение возможности выбора форм обслуживания с учетом интересов разных по уровню доходов групп сельского населения.

Как показали исследования, значительные государственные ресурсы позволили существенно замедлить нарастающие кризисные явления в сельской местности [1; 69].

За истекшие годы в Казахстане реализованы две Концепции региональной политики, направленные на выравнивание уровней социально-экономического развития регионов. Кроме этого, осуществлялась реализация программ развития сельских территорий на 2004–2010 г., малых городов на 2004–2006 г., Стратегии территориального развития страны до 2015 г.

С начала января 2015 г. в Республике Казахстан начала работать «Программа развития регионов» [2], рассчитанная до 2020 г. Данная программа объединила несколько программ, действовавших ранее, таких как «Акбұлақ», «Доступное жилье-2020», «Модернизация ЖКХ на 2011–2020 гг.», «Программа развития моногородов на 2012–2020 гг.» и «Развитие регионов».

Программа направлена на принятие решений по обеспечению населения жильем, модернизации коммуникаций различного уровня, а в целом на создание комфортабельных условий для жизни граждан страны с учетом особенностей региона.

По результатам мониторинга социально-экономического развития насчитывается 6672 сельских населенных пункта, в которых проживают 7,7 млн человек. Из общего количества сельских населенных пунктов 1229 соответствуют высокому, 4938 — среднему, а 478 — низкому потенциалу развития. При этом более половины сельских населенных пунктов являются малочисленными, где всего 8,9 % сельских жителей.

Рассмотрим основные задачи, которые должна решить каждая из составных отраслей социальной инфраструктуры.

Государственная политика в области образования основывается на ряде принципов. Основные из них — общедоступность системы образования и светский характер обучения в образовательных учреждениях. Актуальность модернизации системы образования Казахстана обусловлена важностью такой социальной функции, как выработка и трансляция знаний, которые выполняют в современном обществе ключевую роль в разделении труда.

В рейтинге «Индекс человеческого развития» Казахстан занимает 56-е место из 188 государств, расположившись в списке стран с высоким уровнем человеческого развития. По показателю экономической конкурентоспособности по версии Института менеджмента IMD-2017 — на 9-й позиции. Улучшена позиция Казахстана по субфактору «Образование» — 35-е место в мире. Также Казахстан вступил в Комитеты ОЭСР по инновационной и образовательной политике.

В Республике Казахстан организационной основой национальной образовательной политики является Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2016–2019 гг [3].

Программа направлена на создание современной системы оценки качества образования, совершенствование стандартов образования, требований к уровню подготовки выпускников учебных заведений, на появление различных типов учебных заведений разных форм собственности, информатизацию образования и внедрение новых технологий обучения, активное привлечение негосударственных источников финансирования образования.

В соответствии с Государственной программой развития образования и науки Республики Казахстан на 2016–2019 гг. определены основные направления модернизации и развития системы образования: развитие дошкольного образования, повышение квалификации педагогических работников, введение электронного образования, проект «E-learning», модернизация высших учебных заведений, модернизация профессионально-технического образования, инновации в среднем образовании.

В 2017 г. привлечено более 84 млрд тг частных инвестиций (из них 71 млрд за счет оказания платных услуг и 13 млрд за счет развития стартапов и софинансирования).

Доля расходов на образование от общих затрат населения, как показано в таблице 1, в 2016 г. составила 3,3 %. В период с 2011 по 2016 гг. на образование тратилось в среднем 15,7 тыс. тг в год, или чуть более 1 тыс. тг в месяц, на душу населения. В городе затраты на образование в среднем на 5,9 тыс. тг больше, чем в селе.

Т а б л и ц а 1

Расходы населения на образование на душу населения, тенге

Год	Всего по РК	Город	Село
2011	14 075	16 227	11 490
2012	14 838	16 801	12 469
2013	15 945	18 195	13 201
2014	16 529	19 167	13 281
2015	16 360	19 412	12 335
2016	16 697	20 247	11 939

Примечание. Источник: КС МНЭ РК [4].

За последние 4 года наибольшие изменения зафиксированы в расходах населения на дошкольное образование (-6,3 %) и наем жилья для студентов (+6,6 %). В общей структуре расходов на образование в 2016 г. население больше всего потратило средств на высшее образование — 1/5 часть всех затрат. По сравнению с 2015 г. выросли расходы на питание (3,7 %) и покупку школьной формы (3 %).

В 2016 г. в рамках проекта «С дипломом — в село!» принимались меры по поддержке специалистов социальной сферы и АПК, прибывающих в сельскую местность, на сумму 8 669,6 млн тенге. За счет выделенных средств 2 893 специалистам выданы бюджетные кредиты для приобретения жилья [2].

Основными задачами развития образования на селе являются:

– обеспечение общедоступности бесплатного начального общего, основного общего, среднего (полного) общего образования и начального профессионального образования в пределах государственных образовательных стандартов и на этой основе повышение конкурентоспособности выпускни-

ков сельских общеобразовательных учреждений на рынке труда и при поступлении в учреждения среднего и высшего профессионального образования;

– приближение общеобразовательных учреждений к месту жительства учащихся путем сохранения и развития сети малокомплектных сельских школ;

– удовлетворение потребности сельского населения в дошкольных учреждениях с льготной оплатой содержания и воспитания;

– развитие дополнительного образования детей и взрослых в целях создания условий для удовлетворения разносторонних образовательных потребностей, обеспечения занятости трудящихся и профилактики подростковой преступности;

– улучшение здоровья учащихся сельских общеобразовательных и профессиональных учебных заведений на основе нормализации учебной нагрузки, перехода к обучению в одну смену; организация бесплатного горячего питания в учебном заведении, регулярной диспансеризации учащихся; развитие материальной базы спортивных, спортивно-оздоровительных и медицинских подразделений;

– создание для сельских жителей возможности выбора учебных заведений;

– улучшение социального положения и оплаты труда педагогического персонала и руководителей в учебных заведениях;

– разработка и реализация программы выявления и государственной поддержки талантливой сельской молодежи в целях обеспечения ее доступа к высшему профессиональному образованию в отечественных и зарубежных учебных заведениях.

В сфере здравоохранения стартовала Государственная программа развития здравоохранения «Денсаулық» на 2016-2019 гг. [5]. Продолжительность жизни за последние десять лет увеличилась до 72 лет.

Т а б л и ц а 2

Объем оказанных услуг в области здравоохранения и предоставления социальных услуг в Республике Казахстан, млн тенге

Показатель	За отчетный период, всего	В том числе за счет средств		
		бюджета	населения	предприятий
Объем оказанных услуг по основному виду деятельности, всего	317 369 983	253 213 162	43 111 907	21 044 914
Оказано услуг в области здравоохранения, всего	300 710 060	237 121 024	42 849 226	20 739 810
Оказано услуг в области предоставления социальных услуг с обеспечением проживания, всего	14 561 436	14 149 335	217 711	194 390
Оказано услуг в области предоставления социальных услуг без обеспечения проживания, всего	2 098 487	1 942 803	44 970	110 714
По Карагандинской области				
Объем оказанных услуг по основному виду деятельности, всего	22 955 261	18 918 911	2 453 734	1 582 616
Оказано услуг в области здравоохранения, всего	21 004 466	17 020 161	2 402 479	1 581 826
Оказано услуг в области предоставления социальных услуг с обеспечением проживания, всего	87	1 743 900	1 700 372	42 738
Оказано услуг в области предоставления социальных услуг без обеспечения проживания, всего	88	206 895	198 378	8 517

Примечание. Источник: КС МНЭ РК [4].

Анализ показывает, что по итогам 2017 г. рост производства в промышленном секторе обеспечен за счет роста в фармпромышленности на 42 %. В 2017 г. заключены 25 долгосрочных договоров

с отечественными товаропроизводителями на поставку 873 наименований лекарств и изделий медназначения. Расширен доступ к бесплатным лекарствам на амбулаторном уровне. В 2017 г. обеспечены лекарствами порядка 2,5 млн больных на сумму 91,5 млрд тенге, а в 2018 г. запланировано обеспечение 3,8 млн больных на сумму 128 млрд тенге. Обеспечена прозрачность деятельности Единого дистрибьютора, все закупки транслируются онлайн, усовершенствована процедура закупок. Разработан законопроект по поэтапному регулированию цен на все лекарства, изменению процедур регистрации, внедрению электронной системы их маркировки и отслеживания [5].

С целью цифровой модернизации здравоохранения внедряются медицинские информационные системы, что позволит в 2019 г. перейти на безбумажный формат работы. По сравнению с 2016 г. в 2 раза увеличился охват медицинских организаций медицинскими информационными системами; в 2,4 раза выросло оснащение компьютерами; на 19 % увеличился доступ к сети Интернет. В Карагандинской, Акмолинской и Костанайской областях, ЗКО и в 4-х подведомственных организациях реализуется пилотный проект по переходу на безбумажное ведение медицинской документации. Завершается создание платформы здравоохранения и электронного паспорта здоровья.

По итогам 2017 г. улучшены основные показатели здоровья по сравнению с аналогичным периодом прошлого года: общая смертность снизилась на 3,1 %, младенческая — на 6,2 %, материнская — на 5,5 %, смертность от болезней системы кровообращения — на 1,8 %, злокачественных новообразований — на 5,3 % и туберкулеза — на 11,8 %. Общая продолжительность жизни казахстанцев составила 72,4 года.

Сформирована служба общественного здоровья на центральном и региональном уровнях. Создан Национальный центр общественного здравоохранения путем слияния 3-х госпредприятий.

Основными задачами медицинского обслуживания сельского населения, решение которых позволит снизить заболеваемость и смертность, укрепить демографический потенциал села, являются:

- гарантированное обеспечение сельского населения бесплатной медицинской и лекарственной помощью в объеме государственных минимальных стандартов;
- гарантированное обеспечение сельского населения скорой и неотложной помощью;
- бесплатное гарантированное оказание специализированной медицинской помощи сельским жителям в областных, краевых, республиканских и федеральных центрах за счет средств бюджета и средств обязательного медицинского страхования;
- организация профилактики заболеваний посредством диспансеризации сельского населения, оздоровления в лечебно-профилактических учреждениях, развития санитарно-эпидемиологических служб, охраны здоровья матери и ребенка, пропаганды здорового образа жизни;
- осуществление контроля за соблюдением государственных стандартов качества медицинской и лекарственной помощи в учреждениях здравоохранения;
- формирование на селе медико-социальной службы (сети больниц сестринского ухода и т.д.);
- организация платных медицинских услуг по видам и объемам медицинской помощи, которые не предусмотрены государственными минимальными социальными стандартами в области здравоохранения.

Состояние и проблемы развития жилищно-коммунальной инфраструктуры

Данные статистики свидетельствуют, что почти 95 % населения владело собственным жильем в 2015 г., что является очень высоким показателем в международном сравнении. Для стран бывшего СССР характерно очень высокое значение данного показателя, сформированного в результате приватизации жилья в 90-е годы, и находится в пределах от 90 % в России до 99 % в Армении. В странах Запада владение собственным жильем варьирует в пределах 40-70 %, отражая невысокую доступность жилья, компенсируемую развитым рынком арендного жилья.

В случае с Казахстаном важно отметить, что почти половина жилого фонда была построена ранее 1980 г., т.е., как минимум, требует капитального ремонта. Однако основной вопрос связан с распределением данного жилья среди населения. Однако почти 7 % домохозяйств в среднем с 2010 г. арендовало жилье и концентрировалось, скорее всего, в крупных городах.

По официальным данным на конец второго квартала 2016 г. количество нуждающихся в жилье составило примерно 2,3 млн человек, где более 400 тысяч — очередники на государственное жилье, более 700 тысяч — вкладчики Жилстройсбербанка и 1,2 млн человек — очередники на получение 10 соток земли. Тем самым можно сделать вывод, что существенная часть населения либо нуждается в жилье, либо хотела бы улучшить свои жилищные условия.

При активном строительстве обеспеченность населения жильем в Казахстане неуклонно повышалась и превысила 20 кв. м на человека в 2015 г., при этом в г. Астане и г. Алматы данный показа-

тель приближается к 30 кв.м на человека. Тем не менее в международном сравнении показатели Казахстана пока достаточно скромные на фоне 70 кв.м в США, 43 кв.м в Германии, и 24 кв.м в России.

Ситуация с демографией внешне выглядит оптимистично, население страны в конце прошлого года приблизилось к 18 миллионам, однако при этом наметилась тенденция к снижению молодого населения. Это связано с падением рождаемости в начале 90-х, в результате в ближайшие годы ожидается сокращение населения в возрасте 20-30 лет примерно на сто тысяч в год.

За последние годы доступность жилья улучшилась, однако жилье остается малодоступным. В 2017 г. в Казахстане запущена новая программа жилищного строительства «Нурлы жер». Ее разработчики ставили перед собой цель — выработать новые подходы к обеспечению казахстанцев доступным жильем. При этом в нее интегрированы задачи из предыдущих госпрограмм, в том числе вопросы повышения доступности арендного жилья.

Государственные программы жилищного строительства существенно облегчают доступ населения к недорогому жилью. С 2012 г. за счет средств государства было построено 3 млн кв.м арендного жилья (9 % от общего объема) и 2,6 млн кв.м кредитного жилья (7 % от общего объема).

Согласно концепции новой госпрограммы в сфере строительства жилья инвестиции в жилищное строительство предполагаются на уровне 16 трлн тенге, из которых 10 % за счет средств государства. За 15 лет, отводящихся на реализацию программы (2017–2031 гг.), объем инвестиций соответствует примерно 1 триллиону тенге в год, что выше 830 миллиардов тенге, сложившихся по факту в 2016 г. В случае успешной реализации программы можно ожидать ежегодный прирост жилищного строительства на 10 миллионов кв.м (10,5 млн кв.м в 2016 г.). При этом уровень обеспеченности населения жильем повысится с текущих 21 кв.м до 25 кв.м на человека по окончании действия программы в 2031 г.

Напомним, впервые в Казахстане арендные «квадраты» от государства начали выдавать в 2014 г. Новоселами тогда стали жители городов Алматы, Караганды и Шымкента. Распределением квартир занималось АО «ИО «Казахстанская ипотечная компания (КИК)». Помимо КИК, доступное жилье в аренду с выкупом реализовывали и другие операторы жилищной госпрограммы: АО «Жилстройсбербанк Казахстана» распределял арендные квартиры молодым семьям и очередникам. АО «ИО «Казахстанская ипотечная компания» в рамках госпрограммы развития регионов до 2020 г. реализовывала жилье только очередникам акиматов, АО «Фонд недвижимости «Самрук-Казына» — сначала очередникам, а затем и всем платежеспособным казахстанцам.

Основными задачами в жилищно-коммунальной сфере села являются:

- осуществление конституционного права всех групп сельских граждан на жилище;
- обеспечение доступности улучшения жилищных условий средне- и малообеспеченным слоям сельского населения;
- развитие рынка жилья на селе;
- обеспечение значительного преимущества сельского населения по сравнению с городским по обеспеченности общей (полезной) площадью жилища с учетом особенностей труда и жизни на селе и по всему комплексу жилищных условий.

Программой предусмотрены системные подходы в развитии инфраструктуры коммунальной сферы.

1. Строительство новых сетей и сооружений, вне зависимости от того, кто их будет в дальнейшем эксплуатировать, частная или государственная структура, будет производиться за счет республиканского и местного бюджетов.

2. Ремонт и реконструкция сетей и сооружений, находящихся в коммунальной собственности, будет финансироваться за счет собственных средств предприятий и бюджетных средств.

3. Ремонт и реконструкция сетей и сооружений, находящихся в частной собственности, будет финансироваться полностью за счет собственных средств предприятий.

4. Средства государственных и частных предприятий, направляемые на ремонт и реконструкцию, будут формироваться за счет внедрения новых механизмов тарифообразования.

По Программе развития регионов до 2020 г. в Карагандинской области проводится работа по модернизации жилищного фонда (термомодернизация) в части ремонта многоквартирных жилых домов [2].

Так, по Программе модернизации ЖКХ за 2011–2015 гг. отремонтировано 206 домов на сумму 3 013,7 млн тенге, в том числе: за счет выделенных средств из РБ отремонтировано 169 МЖД на сумму 2 604,3 млн тенге, за возвратные средства выполнен ремонт 37 домов на сумму 409,4 млн тенге.

Для продолжения работ по модернизации жилищного фонда по области создана единая специализированная уполномоченная организация ТОО «Центр модернизаций жилищного фонда Карагандинской области». В текущем году проводится ремонт многоквартирных жилых домов за счет возвратных средств.

Исходя из изложенного выше следует учитывать имеющиеся особенности состояния и развития социальной инфраструктуры на селе:

– территориальное развитие сельской местности зависит от численности и половозрастной структуры населения;

– современный уровень функционирования объектов социальной инфраструктуры во многом зависит от исходной, т.е. сформированной в период советской экономики материальной базы, ее компонентов и ситуации с сохранением в ходе реформ деятельности сельскохозяйственных организаций, что определяет спрос на социально-бытовые и культурно-бытовые услуги;

– территориальная дифференциация в развитии отраслей социальной инфраструктуры на селе происходит в зависимости от уровня бюджетной поддержки государства и потенциала местных бюджетов;

– в развитии объектов социальной инфраструктуры учувствуют как государство, так и рыночные механизмы, что определяет методы регулирования их взаимодействия [1; 73].

Выводы. Состояние социальной инфраструктуры определяет бытовую привлекательность и качество жизнеобеспечения. В условиях повышения конкурентоспособности и вхождения Казахстана в 30 конкурентоспособных стран мира необходим комплекс неотложных мер по созданию надлежащих условий жизнедеятельности людей на селе. Поэтому важнейшим требованием к социальной инфраструктуре сельских территорий является комплексность ее развития.

Таким образом, одной из главных проблем социальной сферы является несоответствие социальных гарантий государства и финансирование социальной сферы, направленной на выполнение государственных гарантий, поэтому требуется участие государственных органов для решения крупномасштабных социальных проблем. Вопросы развития здравоохранения, образования, жилищного и коммунального хозяйства должны решаться на уровне органов государственной власти РК и органов местного самоуправления.

Список литературы

- 1 Никонов А.Г. Особенности и условия развития социальной инфраструктуры в сельской местности / А.Г. Никонов // *Аграрная наука Евро-Северо-Востока*. — 2014. — № 6 (43). — С. 68–73.
- 2 Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2014 г. № 728 «Об утверждении Программы развития регионов до 2020 года» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz>.
- 3 Указ Президента Республики Казахстан от 1 марта 2016 г. № 205 «Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2016–2019 годы» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz>.
- 4 Официальный сайт Министерства национальной экономики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://economy.gov.kz>
- 5 Указ Президента Республики Казахстан от 15 января 2016 г. № 176 «Об утверждении Государственной программы развития здравоохранения Республики Казахстан «Денсаулық» на 2016–2019 годы» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz>.

Б.К. Спанова

Ауылдық жерлердегі әлеуметтік инфрақұрылымның дамуы мен қызметі

Мақалада нарықтық тетіктердің дамуына дәстүрлі материалдық өндірістер ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік инфрақұрылым, оның құрамдас бөліктері: білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, көлік және байланыс қызметтерін халыққа қызмет көрсету үшін тартылған. Осыған байланысты әлеуметтік даму факторларының өсіп келе жатқан маңызы барған сайын өзекті, себебі ауылдық жерлердегі әлеуметтік инфрақұрылымды жетілдіруге жақсартуға байланысты зерттеулерді қажет етеді. Ауылдың әлеуметтік дамуының мемлекеттік бағдарламасының қызметін талдау негізінде ауылдық жерлердің инфрақұрылымдық әлеуетін нығайту үрдісі, оның халық үшін тартымдылығын арттыру және аграрлық экономиканың инвестициялық тартымдылығы

зерттелді. Ауылдық елді мекендерді дамытудың мемлекеттік шаралардың тиімділігіне және оларды халық үшін қолайлы өмір сүру жағдайларын қалыптастыру қажеттілігі туралы қорытынды жасалды. Әлеуметтік инфрақұрылымның бәсекеге қабілетті көбеюінің негізі ретінде халықты тұрғын үймен қамтамасыз ету, білім беру мәселесін шешу үшін бірінші кезекте ауылға мемлекеттік қолдау ауқымын айтарлықтай арттыру қажет деген пікір айтылды. Статистикалық деректер негізінде әлеуметтік саланың негізгі проблемаларының бірі — мемлекеттік кепілдіктерді жүзеге асыруға бағытталған мемлекеттік әлеуметтік кепілдіктер мен мемлекеттік әлеуметтік кепілдіктерді қаржыландыруға сәйкес келмеуі болып табылады, демек, мемлекеттік органдарды ауқымды әлеуметтік мәселелерді шешуге тарту қажет.

Кілт сөздер: ауылдық жер, әлеуметтік инфрақұрылым, орнықты даму, кәсіпорын, мемлекет, ауыл халқының өмір сүру деңгейі мен сапасы, білім беру, денсаулық сақтау, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық қызметтері.

B.K. Spanova

Functioning and development of social infrastructure of rural areas

The article emphasizes that the development of market mechanisms involved in its orbit not only the traditional industries of material production, but also the social infrastructure, its components: education, health, culture, housing and communal services, transport and communications for serving the population. In this regard, the growing importance of social development factors is becoming increasingly important, and this raises the need for research related to the improvement of the social infrastructure in the countryside. Based on the analysis of the activities of the state program on social development of the village, the tendencies of strengthening the infrastructural potential of rural areas, its relationship with increasing the attractiveness for the population and the investment attractiveness of the agrarian economy were investigated. The conclusion is made about the effectiveness of state measures for the development of rural areas and the need to strengthen them to create comfortable living conditions for the population. The opinion is shared that it is required to significantly increase the scale of state support to the village, first of all, to solve the problem of providing the population with housing, education as the basis for creating a competitive reproduction of social infrastructure. On the basis of statistical data, it was concluded that one of the main problems of the social sphere is the discrepancy between the social guarantees of the state and the financing of the social sphere aimed at the implementation of state guarantees, and therefore the involvement of state bodies in solving large-scale social problems is required.

Keywords: rural areas, social infrastructure, sustainable development, enterprise, state, level and quality of life of the rural population, education, health, housing and communal services.

References

- 1 Nikonov, A.G. (2014). Osobennosti i usloviia razvitiia sotsialnoi infrastruktury v selskoi mestnosti [Features and conditions for the development of social infrastructure in rural]. *Ahrarnaia nauka Evro-Severo-Vostoka – Angara science of the Euro-Northeast*, 6(43), 68–73 [in Russian].
- 2 Postanovlenie Pravitelstva Respubliki Kazakhstan ot 28 iyunia 2014 hoda № 728 «Ob utverzhdenii Prohrammy razvitiia rehionov do 2020 hoda» [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan of June 28, 2014 No. 728 «On the approval of the Program for the Development of Regions until 2020»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz> [in Russian].
- 3 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 1 marta 2016 hoda № 205 «Ob utverzhdenii Hosudarstvennoi prohrammy razvitiia obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan na 2016–2019 hody» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of 1 March 2016 No. 205 «On approval of the State Program for the Development of Education and Science of the Republic of Kazakhstan for 2016 – 2019»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz> [in Russian].
- 4 Ofitsialnyi sait Ministerstva natsionalnoi ekonomiki [Official website of the Ministry of National Economy]. *economy.gov.kz*. Retrieved from <http://economy.gov.kz> [in Russian].
- 5 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 15 yanvaria 2016 hoda № 176 «Ob utverzhdenii Hosudarstvennoi prohrammy razvitiia zdavookhraneniia Respubliki Kazakhstan «Densaulyk» na 2016–2019 hody» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of January 15, 2016 No. 176 «On approval of the State Health Development Program of the Republic of Kazakhstan «Densaulyk»]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz> [in Russian].

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПОСТИНДУСТРИАЛЫҚ САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ТИІМДІЛІГІ

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕАЛИЗАЦИИ ИННОВАЦИОННОЙ И ПОСТИНДУСТРИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В КАЗАХСТАНЕ

EFFECTIVENESS OF IMPLEMENTATION THE POST-INDUSTRIAL AND INNOVATION POLICY IN KAZAKHSTAN

УДК 658.3

А.Б. Майдырова¹, Л.К. Саналиева²

¹Евразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан;

²Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, Казахстан
(E-mail: maydirova2010@gmail.com)

Подготовка кадров для инновационных предприятий региона как потенциал развития инновационной экономики

Эффективная профессиональная подготовка и переподготовка кадров, рациональное использование кадрового потенциала являются одними из основных факторов инновационного развития экономики Казахстана в целом и каждого региона в отдельности. На сегодняшний день важным условием для развития региона и повышения конкурентоспособности являются образование и навыки. Практика, инициатива руководства по обучению и повышению квалификации обучающихся и сотрудников — это и есть мощная сила инновационных нововведений, которая должна постоянно совершенствоваться. Подготовка кадров для нефтегазовой и энергетической отрасли в стране осуществляется в 39 учебных заведениях технического и профессионального образования по таким специальностям, как эксплуатация нефтяных и газовых месторождений, бурение нефтяных и газовых скважин, оператор нефтяных и газовых скважин, бурильщик эксплуатационного и разведочного бурения скважин на нефть и газ, электрооборудование электрических станций и подстанций, электромонтажник электрических сетей и электрооборудования. Для усиления подготовки специалистов проводятся: региональная научно-практическая конференция «Нефтегазовая отрасль — приоритет роста и развития Республики Казахстан» с участием зарубежных ученых, представителей местных исполнительных органов, профессорско-преподавательского состава, прессы и телевидения; круглые столы с привлечением работодателей и представителей местных исполнительных органов, поскольку для выполнения основной стратегии образовательного направления — улучшение качества обучения — надо создать условия для получения знаний по современной технике и технологиям, управлению производством и персоналом. Подготовка специалистов с высшим профессиональным образованием для нефтегазовой отрасли производится в следующих вузах: Атырауский университет нефти и газа, Казахский национальный технический университет имени К.Сатпаева, Казахстанско-Британский технический университет, Карагандинский государственный технический университет, Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова, Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова, Рудненский индустриальный институт и другие.

Ключевые слова: инновация, интеллектуальный потенциал, практикоориентированность, образование, подготовка кадров, специалисты, ресурсы, человеческий капитал, конкурентоспособность, иностранные инвесторы.

Введение

В 1999 г. Казахстан широко отметил 100-летний юбилей отечественной нефтегазовой отрасли. За эти годы экономика республики претерпела кардинальные изменения — от централизованного государственного контроля она перешла к свободным рыночным отношениям. В течение этого пе-

риода в нефтегазовом комплексе Казахстана достигнут существенный прогресс, один из самых значительных среди стран СНГ. В этих условиях роста решающим фактором становления новой экономики, основанной на знаниях, является качество образовательных услуг и приобретаемых человеком профессиональных навыков, а главным ресурсом четвертой промышленной модернизации, отмечает Президент Республики Казахстан Н.Назарбаев, стал человеческий капитал [1].

От уровня образованности человека, его твердой гражданской позиции, образа жизни зависит будущее всей страны. В сфере образования особый акцент сделан на обеспечение доступности и повышение качества образования в технических учебных заведениях, так как высоко инвестируемая нефтяная отрасль требует качественного конкурентоспособного специалиста.

В связи с пятью социальными инициативами, представленными Главой государства Н.Назарбаевым на совместном заседании палат Парламента в Астане [2], образовательный фактор в новой, инновационной постановке подготовки кадров для рынка труда становится приоритетом. В этом контексте в представленной статье дается характеристика подготовки кадров для нефтяной отрасли на основе данных Атырауского региона.

Цель статьи продиктована посылом о необходимости подготовки кадров для предприятий нефтехимического кластера Атырауского региона.

Основная часть

Подготовка кадров для нефтегазовой и энергетической отрасли в стране осуществляется в 39 учебных заведениях технического и профессионального образования (24 тыс. чел.) по специальностям: «Эксплуатация нефтяных и газовых месторождений», «Бурение нефтяных и газовых скважин», «Оператор нефтяных и газовых скважин», «Бурильщик эксплуатационного и разведочного бурения скважин на нефть и газ», «Электрооборудование электрических станций и подстанций», «Электромонтажник электрических сетей и электрооборудования».

В целях выполнения основных принципов социального партнерства по созданию необходимых условий для подготовки и переподготовки высококвалифицированных кадров технического и обслуживающего труда для отраслей экономики между Министерством образования и науки РК и ассоциацией «Kazenergy» заключен Меморандум о сотрудничестве в области профессионального образования и подготовки кадров.

В Меморандуме определены формы участия национальных компаний (бизнес-структур) в создании и укреплении учебно-производственной базы учебных заведений технического и профессионального образования. С 2017 г. Указом Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева утверждена Государственная программа развития технического и профессионального образования в Республике Казахстан. Все среднеспециальные учебные заведения обучают студентов по техническим специальностям по государственным образовательным грантам. С учетом требований рынка труда кардинально пересмотрено содержание учебных программ, разработаны новые стандарты ТиПО, модульные учебные программы, учебная литература. Для работы по новым программам переобучаются и направляются на повышение квалификации 1000 педагогических работников. Будут ежегодно приглашаться 120 зарубежных преподавателей. Планируется строительство 46 новых учебных заведений, а также 41 общежития при действующих учебных заведениях. Будет обновлена материально-техническая база учебных заведений. На переоснащение учебных заведений предусмотрена сумма в размере 4106,74 млн тенге [3]. Для принятия межведомственных решений должны быть созданы национальный и отраслевые советы по человеческим ресурсам с участием заинтересованных госорганов, представителей работодателей, общественности. Вся эта деятельность направлена на усиление конкурентоспособности кадров.

Подготовка специалистов с высшим профессиональным образованием для нефтегазовой отрасли производится в следующих вузах: Атырауский университет нефти и газа, Казахский национальный технический университет им. К.Сатпаева, Казахстанско-Британский технический университет, Карагандинский государственный технический университет, Каспийский государственный университет технологии и инжиниринга им. Ш.Есенова, Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова, Рудненский индустриальный институт и другие.

Нефтяная отрасль сегодня — это запасы по 256 месторождениям углеводородного сырья, из них по нефти — 223, по конденсату — 58 и по свободному газу — 202 месторождения. По разведанным запасам углеводородов мы занимаем одно из лидирующих мест в мире, уступая лишь некоторым странам Ближнего Востока, Латинской Америки, а также России и США. Доля Казахстана в общеми-

ровых разведанных запасов УВС составляет по нефти 3,2 % (около 5 млрд т), а по газу — 1,5 % (порядка 2 трлн м³). При этом прогнозные ресурсы по нефти достигают 9,3 млрд т, по газу — 6 трлн м³ и по конденсату — 1,8 млрд т. Суммарный объем приращенных запасов нефти в 1996–2009 гг. почти втрое опережают объем ее добычи, а стабильный ежегодный прирост запасов газа позволит развивать его производство и переработку еще десятки лет (обеспеченность по отрасли составляет порядка 70–80 лет). Следует отметить, что именно в первом десятилетии XXI в. было открыто гигантское месторождение Кашаган в акватории Каспия (2002 г.), ресурсы которого увеличили запасы страны сразу вдвое. Необходимо отметить, что многие месторождения южной части Прикаспия, открытые в 30–40-е годы прошлого столетия, находятся на поздней стадии разработки. Их выработанность достигает 75,6–98,9 %.

В настоящее время в недропользование минерально-сырьевого комплекса Казахстана инвестируют компании из 45 стран мира, в том числе корпорации из США, Нидерландов, Великобритании, Франции, Италии, Канады, Китая, Японии, России, Швейцарии, Либерии и других. И, конечно, большая часть этих капиталовложений (75 %) направлена на разработку месторождений углеводородного сырья. В первом квартале 2017 г. иностранные инвесторы вложили в Казахстан почти на 19 % больше, чем годом ранее. Основные приоритеты за это время не поменялись: деньги привлекает нефтяная отрасль, а потому большую часть средств получают западные регионы республики.

По итогам января–марта 2017 г. общий валовый приток иностранных прямых инвестиций в Казахстан составил 5,381 млрд долларов (данные Нацбанка РК). Это почти на 19 % (или 857,2 млн долларов) больше показателей первого квартала 2016 г. [4]. Почти три четверти от общего объема инвестиций приходится на 5 стран [5]: Нидерланды, США, Швейцарию, Китай, Россию. Их суммарный вклад по итогам первого квартала составил без малого 4 млрд долларов (см. рис. 1).

Валовый приток иностранных прямых инвестиций в Республику Казахстан в первом квартале 2017 г. по странам (млн долларов)

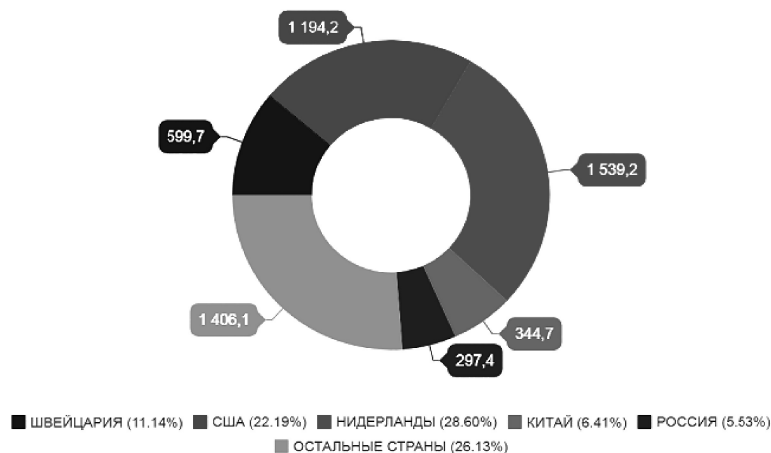

Рисунок 1. Валовый приток иностранных прямых инвестиций

Наибольший интерес у иностранных инвесторов вызывает нефтяная промышленность — в ее добычу в первом квартале 2017 г. было инвестировано 2,8 млрд долларов. Это второй результат в истории (после четвертого квартала 2016 г.), причем на долю Атырауской, Западно-Казахстанской, Актыубинской и Мангыстауской областей приходится 62 % от всех иностранных вложений. Из этого следует, что есть дополнительное давление на подготовку к кадрам для нефтяных компаний в этих регионах, так как инвесторы выставляют высокие требования к кадрам, которые должны иметь конкурентные преимущества. В условиях модернизации нефтегазовой отрасли в вузах, которые ведут подготовку по техническим специальностям, актуализируются поиск новых форм партнерства науки, образования и индустрии, качества инженерных образовательных программ, новые инструменты и технологии обучения.

Валовый приток иностранных прямых инвестиций в нефтяную отрасль по кварталам (млн долларов)

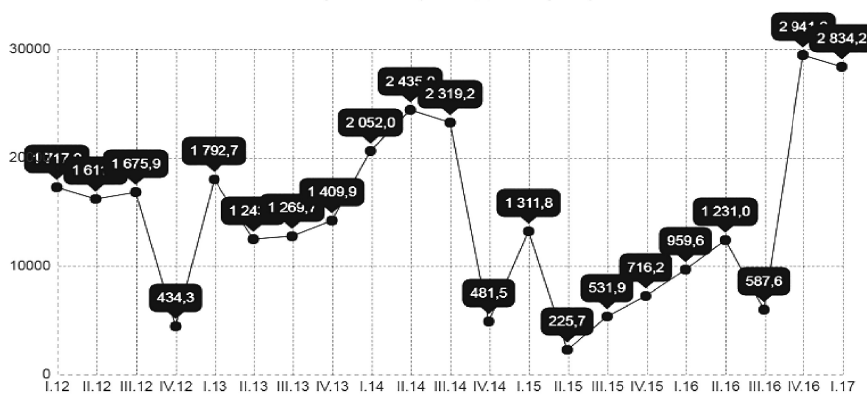

Рисунок 2. Иностранные инвестиции в нефтяную отрасль

МОН РК, совместно с КазНУ имени Аль-Фараби проведена диагностика рынка труда и получены следующие результаты: избыток выпускников по разным специальностям, но нехватка в регионах молодых специалистов, имеющих практикоориентированное обучение. Это сопряжено отсутствием системной координации на национальном уровне количества абитуриентов и количества выпускников с планами по найму работодателей, т.е. нехватка системы поддержки трудоустройства. Следовательно, особое значение приобретает Т-образная система подготовки: базовая подготовка и углубленные компетенции, упор на практикоориентированное обучение и стажировки. Эти направления подготовки кадров являются структурообразующими при обучении в Атырауском университете нефти и газа (далее АУНГ, университет). Для обеспечения квалифицированными специалистами проектов, реализуемых в рамках ГПИИР, и согласно приказу Министерства образования и науки Республики Казахстан АУНГ доверено осуществлять подготовку бакалавров по направлению «Нефтехимия» для секторов «Нефтепереработка» и «Нефтегазохимия».

Для реализации политики государства в подготовке высококвалифицированных кадров для предприятий нефтехимического кластера разработаны инновационные образовательные программы по специальности 5В070800 — «Нефтегазовое дело» («Разработка и эксплуатация нефтяных и газовых месторождений на суше и на море» и «Добыча и подготовка скважинной продукции») и по специальности 5В072100 — «Химическая технология органических веществ» («Технология производства нефтехимических продуктов» и «Химическая технология нефти и газа»). Эти программы инновационные и насыщены новым содержанием, соответствуют требованиям модернизации нефтегазовой отрасли. По программам ГПИИР выделено более 160 государственных образовательных грантов, по ним зачислены и обучаются студенты.

Для выполнения основной стратегии образования с акцентом на улучшение качества обучения в университете действуют 4 лаборатории нового поколения:

- лаборатория производства продуктов нефтехимии;
- лаборатория по сбору и подготовке продукции скважин;
- лаборатория исследование нефти и нефтепродуктов;
- уникальная учебная лаборатория «Виртуальное месторождение».

Новые образовательные программы разработаны с привлечением зарубежных вузов-партнеров и привязаны к конкретным проектам ГПИИР из Республиканской и региональной карты индустриализации Казахстана на 2015–2019 гг. На разработку образовательных программ на 2015–2017 гг. были выделены бюджетные средства в сумме 962,1 млн тенге ежегодно по стране и 80 178 200 тенге в отдельный вуз.

Для реализации поставленных задач университет сотрудничает со многими ведущими зарубежными вузами из Российской Федерации, США, Чешской Республики, Итальянской Республики, Китайской Народной Республики, Финляндии, Французской Республики, Великобритании и др.

Все образовательные программы разработаны совместно с зарубежными партнерами и работодателями. Получены экспертные заключения и отчеты об экспертизе рабочих учебных планов образовательных программ и внесены изменения в образовательные программы, по их рекомендациям включены более 25 новых дисциплин.

В период 2015–2016, 2016–2017 учебных годов 160 преподавателей и сотрудников университета прошли курсы повышения квалификации с получением сертификатов в ближнем и дальнем зарубежье [6].

Для усиления подготовки специалистов проводятся региональные научно-практические конференции «Нефтегазовая отрасль — приоритет роста и развития Республики Казахстан» с участием зарубежных профессоров, представителей местных исполнительных органов, ППС, прессы и телевидения; круглые столы с привлечением работодателей и представителей местных исполнительных органов, поскольку для выполнения основной стратегии образовательного направления — улучшение качества обучения — надо создать условия для получения знаний по современной технике и технологиям, управлению производством и персоналом. Для развития академической мобильности и реализации политики полиязычия организованы курсы интенсивного изучения иностранного (английского языка), работают «Englishclub», клуб «Parlelitaliano», Центр изучения китайского языка «Жібек жолы». В настоящее время 8 студентов университета проходят годичную языковую подготовку в университетах Китайской Народной Республики [6]. Для усиления образовательной компоненты в университете проводят занятия 28 профессоров из Европы, США, Российской Федерации, Азербайджана. Особое место в образовательном процессе занимает академическая мобильность студентов, которая позволит в предстоящем десятилетии, до 2020 г., достичь высокого уровня качества высшего образования, удовлетворяющего потребности рынка труда, соответствующего задачам индустриально-инновационного развития страны. Казахстан может преуспеть в этом усилии только в том случае, если будет максимально использовать способности и возможности своих граждан, полноценно участвовать в процессе обучения на протяжении всей жизни, а также в расширит участие в высшем образовании. Обучение, ориентированное на результат, и мобильность помогут обучающимся развивать компетенции, которые необходимы им, чтобы адаптироваться к меняющемуся рынку труда и которые позволят им стать активными и ответственными гражданами. В этом контексте, во исполнение Приказа МОН РК «О направлении для обучения за рубежом в рамках академической мобильности» от 09.06.15 г., № 369 [6], с 30.09.15 г., в рамках подготовки кадров для инновационной экономики, из Атырауского университета нефти и газа направлены на обучение в ведущие учебные заведения США, Европы и России (в Lane Community College (США, штат Орегон), в Государственную высшую школу профессионального обучения им. Яна Амоса Коменского, г. Лешно; в Политехнический университет, г. Турин (Итальянская Республика); в Университет химии и технологий, г. Прага (Чешская Республика); в Астраханский государственный технический университет, г. Астрахань; в Российский государственный университет нефти и газа им. И.М. Губкина, г. Москва) 24 студента по разным специальностям обучения [6].

Академическая мобильность студентов — ответ на глобальные вызовы современных тенденций, одним из которых является интернационализация высшего образования. Международная интеграция образования предполагает для университетов различных стран:

- введение сравнимых квалификаций и их взаимное признание;
- трехступенчатую систему высшего образования: бакалавриат – магистратура – докторантура;
- рост мобильности студентов и преподавателей;
- гармонизацию нормативной базы системы образования;
- сопоставимость наименования специальностей;
- единую систему оценки трудоемкости образовательных курсов и программ;
- идентичность обязательного компонента базовых и профессиональных дисциплин.

Для усиления практикоориентированности обучения в университете создана экспериментальная площадка «Полигон». Дуальным обучением, совместно с АО «Эмбаунайгаз», ТОО «ЖигерМунай-Сервис» охвачены специальности 5B070800 — «Нефтегазовое дело», 5B070600 — «Геология и разведка месторождений полезных ископаемых», 5B072400 — «Технологические машины и оборудование»; с КазНИГРИ, специальность 5B072900 — «Строительство»; с ТОО «Атырауский нефтеперерабатывающий завод», специальности 5B070200 — «Автоматизация и управление», 5B072100 — «Химическая технология органических веществ» [6].

В дуальном обучении реализуется принцип взаимосвязи теории с практикой, который позволяет будущему специалисту приобрести необходимые компетенции в процессе работы на предприятии. Такое образование максимально приближено к конкретным запросам производства, при этом работодатели сами участвуют в подготовке специалистов необходимого уровня. Основные принципы организации дуального обучения: 60 % времени обучения — на предприятии, 40 % времени обучения —

в колледже или вузе. Это подготовка кадров, сочетающая прохождение производственной практики на предприятии с предоставлением рабочих мест для выполнения определенных функциональных обязанностей, которые потом засчитываются в трудовой стаж обучаемого, и за это время может производиться компенсационная выплата.

Система дуального образования находит все более широкую поддержку у государственных органов и компаний, работающих в нефтегазовой отрасли. Одними из первых дуальную форму обучения в нефтегазовой отрасли в Казахстане стали применять ТОО «Павлодарский нефтехимический завод», АО «Интергаз Центральная Азия» и АО «ЭмбаМунайГаз», Атырауский университет нефти и газа, Казахстанско-Британский технический университет. Помимо этого, дуальное обучение открылось по специализации 5B070800 — «Нефтегазовое дело — бурение». От предприятия назначены наставники, под руководством которых студенты работают на технологических линиях, таких как первичная обработка нефти, вторичная обработка нефти, на установках АГ-2, АБТ-3 установках крекинга и т.д.

Студенты специальности 5B072400 — «Технологические машины и оборудование» и «Нефтегазовое дело (бурение)» обучение проходят на базе ТОО «Жигермунайсервис». В проекте участвуют всего 18 студентов, из них по специальности 5B072400 — «ТМО» 9 студентов 4 курса и 7 студентов 3 курса и по специальности «Нефтегазовое дело (бурение)» 2 студента. По производственному требованию ТОО «Жигермунайсервис» обучение будет проводиться вахтовым методом. Продолжительность вахтовых работ 4 недели. Для реализации проекта в ТОО «Жигермунайсервис» будут создаваться новые рабочие места. Студенты 3 и 4 курсов должны друг друга заменять на вахтовых работах, тем самым обеспечивается непрерывность работы рабочих мест в производстве и соблюдается требование работодателя. В текущем учебном году на базе учебно-сварочного и токарного цеха университета планируется обучение студентов по рабочей специальности «Сварочное дело».

Между АУНГ и Атырауским индустриальным колледжем подписан меморандум о сотрудничестве по обучению студентов рабочим специальностям. Согласно меморандуму студенты имеют возможность обучаться по рабочим специальностям 0902000 — «Электроснабжение», 1114000 — «Сварочное дело», 1401000 — Строительство и эксплуатация зданий и сооружений, 1403000 — «Монтаж и эксплуатация внутренних санитарно-технических устройств, вентиляций и инженерных систем».

«Дуальная система обучения отвечает интересам всех участвующих в ней сторон. Для компании это возможность подготовить кадры. Как рассказал Председатель Правления АО «ЭмбаМунайГаз» А.Е. Жаксыбеков, по результатам итогового тестирования были отобраны четверо выпускников с самыми высокими показателями. Их приняли на работу в АО «ЭмбаМунайГаз» [7].

Программа обучения предусматривает распределение по трем производственным структурным подразделениям АО «ЭмбаМунайГаз». Стажировка проводится по профессии «Оператор по исследованию скважин» цеха исследовательских работ под руководством мастеров и операторов.

По завершению стажировки студенты дуального обучения сдают экзамены, по результатам которых им присваивается квалификация по освоенной рабочей профессии и производится запись в трудовой книжке о прохождении стажером дуального обучения.

По результатам первого года проекта 19 студентов АУНГ, окончивших третий курс в 2016–2017 учебном году, продолжают дуальное обучение по новой профессии «Оператор обезвоживающей и обессоливающей установки» в цехе по подготовке и перекачке нефти. Таким образом, по окончании учебного заведения в их арсенале будут уже две рабочие профессии. Кроме того, в рамках дуальной системы обучения с января 2017 г. 10 студентов III курса Высшей школы APES Petrotechnic и 20 студентов III курса АУНГ начнут освоение профессии «Оператор по исследованию скважин».

Дуальное обучение является продуктом тесного взаимодействия образовательных учреждений и работодателей по профессиональной и социальной адаптации будущего специалиста. Обучаемый уже на ранних этапах процесса учебы включается в производственный процесс в качестве работника предприятия, который согласно функциональным обязанностям распоряжается выделенными ресурсами, несет должностную ответственность, овладевает профессиональными навыками, в определенных случаях получает заработную плату.

На сегодняшний день по дуальному обучению в АУНГ обучаются по нижеследующим специальностям:

- 5B070800 — «Нефтегазовое дело»;
- 5B072100 — «Химическая технология органических веществ»;

- 5B072400 — «Технологические машины и оборудование»;
- 5B070200 — «Автоматизация и управление»;
- 5B071800 — «Электроэнергетика»;
- 5B070600 — «Геология и разведка месторождений и полезных ископаемых»;
- 5B071300 — «Транспорт, транспортная техника и технологии»;
- 5B050800 — «Учет и аудит».

Применение такой практики обучения подтвердило эффективность при подготовке кадров для инновационных предприятий региона как потенциала развития инновационной экономики. Это связано с показателями эффективности для студента, который:

- получает определенные трудовые навыки;
- знакомится с основами производственных процессов;
- накапливает трудовой стаж, так как на предприятиях оформляются трудовые книжки;
- получает сертификат рабочей специальности «Оператор по исследованию скважин», «Оператор по подготовке нефти»;
- приобретает компетенции, способствующие профессиональному развитию по выбранной профессии;
- трудоустраивается (трудоустроенность выпускников выросла до 95 %);
- повышается конкурентоспособность выпускника.

Это усиливает эффективность образовательных программ вуза:

- повышаются имидж и привлекательность университета, сохраняется и увеличивается контингент обучающихся;
- повышается уровень востребованности выпускника на рынке труда, обученного по дуальной форме необходимой квалификации и трудовым навыкам;
- повышается качество подготовки студентов;
- расширяется взаимодействие вузов с предприятиями через включение их на стадиях реализации программы;
- улучшается профессиональная подготовка специалистов через создание условий для непрерывного профессионального образования;
- освоение профессии идет в соответствии с требованиями работодателей, через формирование универсальных компетенций обучающихся;

Преимущество дуального образования для предприятий:

- получают практикующего специалиста, знающего работу на предприятиях (в организации);
- профессиональный опыт позволяет утвердить свою позицию в производственных условиях;
- получают выгоду от новых идей и импульсов, исходящих от обучающихся;
- студенты по окончании обучения могут быть задействованы в производстве: необходимость профессиональной адаптации отпадает;
- выпускные квалификационные работы соответствуют требованиям работодателей и позволяют внедрить результаты в производство.

Заключение

Таким образом, исследование эффективности дуальной системы обучения позволяет делать следующие выводы:

- дуальная система обучения положительно оценивается большинством респондентов, тем самым выражается востребованность дуальной системы обучения;
- обучение максимально приближено к запросам производства — 60,0 % (в группах традиционного обучения в 23,2 % анкет отмечена позиция «высокий уровень»);
- сложные теории осваиваются через практику и решение реальных профессиональных задач — 62,2 % (в группах традиционного обучения «высокий уровень» — 36,3 %);
- работодатели имеют возможность оценить уровень подготовленности будущих специалистов непосредственно в производственных условиях — 64,5 % (в группах традиционного обучения «высокий уровень» — 39 %).

Студенты дуальной системы обучения нацелены на трудоустройство по своей специальности, тогда как в традиционной системе обучения есть допущения по смене профессии (некоторое количество студентов (10,4 %), обучающихся по традиционной системе обучения, ответили: «Я не буду работать по специальности после получения диплома»).

Внедрение дуальной формы обучения позволяет решить основную проблему профессионально-технического образования — разрыв между теорией и практикой. Это действительно полезное и нужное дело — проводить параллельно теоретическую и практическую подготовку студентов. Таким образом, решаются следующие проблемы:

- стажер получает необходимый опыт. После окончания учебного заведения ему будет проще найти постоянное место работы;
- предприятие при таком подходе к обучению будет обеспечено постоянным притоком квалифицированного персонала.

Опыт использования дуальной системы обучения показал следующие преимущества этой системы по сравнению с традиционной:

- устраняет разрыв между теорией и практикой;
- создает высокую мотивацию получения знаний и приобретения навыков в работе, так как качество знаний напрямую связано с выполнением служебных обязанностей на рабочих местах;
- отличается заинтересованностью руководителей соответствующих учреждений в практическом обучении своего работника;
- учебное заведение, работающее в тесном контакте с предприятием, учитывает требования, предъявляемые к будущим специалистам в ходе обучения, и т.д.;
- обеспечивается высокий процент трудоустройства выпускников, так как они полностью отвечают требованиям работодателя. Обучение максимально приближено к запросам производства.

Примечательно, что участником дуального обучения может быть самая маленькая компания — достигается высокая мотивация получения знаний, формируется психология будущего работника.

Высокая надежность дуальной системы обучения объясняется тем, что она отвечает интересам всех участвующих сторон — предприятий, работников, государства.

- Для предприятия дуальное образование — это возможность подготовить для себя кадры точно «под заказ», обеспечив их максимальное соответствие всем своим требованиям, экономя на расходах на поиске и подборе работников, их переучивании и адаптации. Есть возможность отобрать самых лучших студентов:

- Для молодых людей дуальное обучение — отличный шанс рано приобрести самостоятельность и легче адаптироваться ко взрослой жизни.

- В безусловном выигрыше остается и государство, которое эффективно решает задачу подготовки квалифицированных кадров для инновационной экономики.

Список литературы

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана 10 января 2018 г. «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.akorda.kz>.
- 2 Выступление Президента на совместном заседании палат Парламента РК [Электронный ресурс]. — Режим доступа: Zakon.kz.
- 3 Указ Президента Республики Казахстан от 1 июля 2008 г. N 626 // Государственная программа развития технического и профессионального образования в Республике Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz>.
- 4 Борибеков К.К. Система подготовки кадров для нефтегазовой и энергетической отрасли [Электронный ресурс] / К.К. Борибеков. — Режим доступа: <http://www.kazenergy.com/>
- 5 Никаноров А. Иностранные инвесторы возвращаются в Казахстан [Электронный ресурс] / А. Никаноров. — 2017. — 31 июля. — Режим доступа: 365info.kz.
- 6 Майдырова А.Б. Подготовка кадров для предприятий государственной программы индустриально-инновационного развития — звено в новой модели экономического роста / А.Б. Майдырова // Высшая школа Казахстана. — 2017. — 36 с.
- 7 Жаксыбеков А.Е. Геолог Жаксыбеков ищет нефть для «КазМунайГаза» [Электронный ресурс] / А.Е. Жаксыбеков. — Режим доступа: <http://ratel.kz/>.

А.Б. Майдырова, Л.К. Саналиева

Өңірдегі инновациялық кәсіпорындарда кадрларды дайындау инновациялық экономиканы дамыту әлеуеті ретінде

Кадрларды кәсіби тұрғыдан дайындау және қайта дайындау, кадрлар әлеуетін тиімді қолдану, жалпы Қазақстанның және оның жеке өңірлерінің экономикасының инновациялық дамуының негізгі факторлары болып табылады. Бүгінгі күнде өңірді дамыту және оның бәсекеге қабілеттілігін арттырудың басты шарты білім және дағдылар болып табылады. Білім алушылар мен жоо-ның қызметкерлерін оқыту және олардың біліктілігін арттыру бойынша басшылықтың тәжірибесі мен бастамасы үнемі жетілдіруді талап етіп отырған инновациялық жаңашылдықтардың қуатты күші болып табылады. Мұнай-газ және энергетика салалары үшін елімізде кадрларды дайындау келесі мамандықтар бойынша техникалық және кәсіби білім берудің 39 оқу орнында жүзеге асырылып отыр: мұнай және газ кен орындарының эксплуатациясы, мұнай және газ ұңғымаларын бұрғылау, мұнай және газ ұңғымаларының операторлары, мұнай және газ ұңғымаларының эксплуатациялық және барлау бұрғылау қызметін атқарушылар, электр және қосалқы станциялардың құрал-жабдықтары, электр желілері мен электр құрал-жабдықтарының электромонтаждаушылары. Мамандардың дайындығын күшейту мақсатында шетелдік профессорлардың, жергілікті атқарушы органдардың өкілдерінің, профессор-оқытушылық құрамының, баспасөз және 12 телеарналардың қатысуымен «Мұнай-газ саласы – Қазақстан Республикасының өсу және даму ерекшелігі» атты өңірлік ғылыми-тәжірибелік конференциялар, жұмыс берушілер мен жергілікті атқарушы органдардың өкілдерінің қатысуымен дөңгелек үстелдер жүргізілуде. Білім беру бағытындағы негізгі стратегияны (білім беру сапасын арттыру) жүзеге асыру үшін заманауи техникалар мен технологиялар негізінде, өндірісті және персоналды басқару негізінде білім алуға мүмкіндік жасау қажет. Мұнай-газ бағытында жоғары кәсіби білімі бар мамандарды дайындау келесі жоо-да жүзеге асырылады: Атырау мұнай және газ университеті, Қ.Сәтпаев атындағы Қазақ ұлттық техникалық университеті, Қазақ-Британ техникалық университеті, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технология және инжиниринг университеті, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті және т.б.

Кілт сөздер: инновациялар, зияткерлік әлеует, практикалық бағдарлау, білім беру, тренингтер, мамандар, ресурстар, адам капиталы, бәсекеге қабілеттілік, шетелдік инвесторлар.

A.B. Majdyrova, L.K. Sanalieva

Training of personnel for innovative enterprises in the region as a potential for the development of an innovative economy

Effective professional training and retraining of personnel, rational use of personnel potential is one of the main factors of innovative development of the economy of Kazakhstan as a whole and of each region separately. Education and skills are an important prerequisite for the development of the region and for improving competitiveness. The practice, the initiative of the leadership on training and improving the skills of trainees and employees, is the powerful force of innovative innovations that must be constantly improved. Training of personnel for the oil and gas and energy industries in the country is carried out in 39 educational institutions of technical and vocational education in such specialties as oil and gas fields exploitation, drilling of oil and gas wells, oil and gas well operators, drilling drillers for oil and gas exploration wells, electrical equipment of electric stations and substations, electrician of electrical networks and electrical equipment. To strengthen the training of specialists, regional scientific and practical conferences «Oil and gas industry - the priority of growth and development of the Republic of Kazakhstan» are held with the participation of foreign professors, representatives of local executive bodies, faculty, press and television; round tables with the involvement of employers and representatives of local executive bodies, since for the implementation of the main strategy of the educational direction - improving the quality of education, it is necessary to create conditions for obtaining knowledge on modern technology and technology, production management and personnel. Training of specialists with higher professional education for the oil and gas industry is carried out in the following universities: Atyrau University of Oil and Gas, Kazakh National Technical University named after K.Satpaev, Kazakh-British Technical University, Karaganda State Technical University, Caspian State University of Technology and Engineering named after Sh. Esenov, Pavlodar State University named after S. Toraigyrov, Rudny Industrial Institute and others.

Keywords: innovation, intellectual potential, practical orientation, education, training, specialists, resource, human capital, competitiveness, foreign investors.

References

- 1 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. Nazarbayeva narodu Kazakhstana 10 yanvaria 2018 h. «Novye vozmozhnosti razvitiia v usloviakh chetvertoi promyshlennoi revoliutsii» [Message of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan January 10, 2018 «New opportunities for development in the conditions of the fourth industrial revolution»]. *akorda.kz*. Retrieved from <http://www.akorda.kz> [in Russian].
- 2 Vystuplenie Prezidenta na sovместnom zasedanii palat Parlamenta RK [Speech of the President at the joint session of the chambers of the Parliament of the RK]. *Zakon.kz*. Retrieved from Zakon.kz [in Russian].
- 3 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 1 iiulia 2008 hoda N 626. Hosudarstvennaia prohramma razvitiia tekhnicheskogo i professionalnogo obrazovaniia v Respublike Kazakhstan [State program for the development of technical and vocational education in the Republic of Kazakhstan]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz> [in Russian].
- 4 Boribekov, K.K. Sistema podgotovki kadrov dlia neftegazovoi i enerheticheskoi otrasli [The system of training personnel for the oil and gas and energy industries]. *kazenergy.com*. Retrieved from <http://www.kazenergy.com/> [in Russian].
- 5 Nikanorov, A. (2017). Inostrannye investory vozvrashchaiutsia v Kazakhstan [Foreign investors return to Kazakhstan]. (31 iiulia). *365info.kz*. Retrieved from 365info.kz [in Russian].
- 6 Majdyrova, A.B. (2017). Podgotovka kadrov dlia predpriatii hosudarstvennoi prohrammy industrialno-innovatsionnoho razvitiia — zveno v novoi modeli ekonomicheskoho rosta [Training of personnel for enterprises of the state program of industrial-innovative development - a link in a new model of economic growth]. *Vysshaia shkola Kazakhstana – High School of Kazakhstan*, 36 [in Russian].
- 7 Zhaksybekov, A.E. Heoloh Zhaksybekov ishchet nefi dlia «KazMunaiHaza» [Geologist Zhaksybekov is looking for oil for KazMunaiGaz]. *ratel.kz*. Retrieved from <http://ratel.kz/> [in Russian].

T.A. Taipov

*Almaty Academy of Economics and Statistics, Kazakhstan
(E-mail: i.taipova@mail.ru)*

Public support models of agricultural production in the EAEU countries

The role of agro-food market development and ensuring food security in the national security system has been considered. Main factors contributing to the implementation of the State policy have been presented. Specifics of competitive agribusiness have been revealed using the example of the United States. Priority directions of economic mechanism improvement in the EAEU countries, as well as basic principles of the development and implementation of a unified agricultural and food policy in the areas of the Eurasian agro-food market, agro-industrial production, State regulation of AIC, conditions of implementation of agricultural enterprise financial rehabilitation mechanism have been considered. The authors state that introduction of a comprehensive approach to public support for agricultural sector of economy will provide equal conditions for agricultural producers in the EAEC member countries. The model of public support in the Commonwealth countries, a model of public support for agricultural production in Kazakhstan for 2017-2021 have been proposed. The directions of subsidizing crop production, processing crop production and livestock products in the republic have been analyzed. The implementation of the investment subsidy program is aimed at cost reduction of investment and reduction of payback period of investment projects. Measures supporting the effective functioning of economic mechanism in the sphere of taxation, pricing, lending, and insurance have been justified. The conclusion is made that unification of public administration mechanism in the EAEU countries will create equal economic conditions for agricultural producers, increase production efficiency, solve problem of providing population with food, and other important issues of agricultural science.

Keywords: agricultural sector, public support, food policy, crop production, livestock production, subsidizing, lending, taxation, insurance, investments, unification, agricultural science.

During transformation of national agricultural economy in the frame of the EAEU, effective public policy on regulation and support of the sector is a factor of successful integration and dynamic development of agricultural sector, which is caused by significant differences in the levels and measures of public support and management. The priority task of the country's agricultural policy in the context of integration ties -is the effective development of AIC, ensuring food security, expanded agro-food market and production of competitive products.

In the industrialized countries, especially within the integration format, the development of agro-food market and ensuring food security occupy a leading place in the national security system. Increasing competition in food production and sales and increasing threats to food security cause different approaches to agricultural production regulation and support measures between particular countries.

The implementation of public policy is expressed in constantly increasing amounts of public funds allocated from budget for provision of various subsidies, grants, subventions directly to agricultural producers, and development of the required agribusiness infrastructure. As a rule, the amount of allocated funds from public budget aimed to support industrial development is practically proportionate to contribution of the industry to national economies and amounts to approximately 35.0-40.0 % of the farmers' inputs. It should also be noted, that allocated public funds in the developed countries, first of all, are aimed at solving urgent problems of development of competitiveness issues of the industry.

In the USA, which are the most competitive agribusiness and have the most developed agro-food system in the world, a significant part of government spending is aimed at support and development of agribusiness infrastructure, development of logistics system and promoting food export. Among measures subsidized by the State, it is necessary to outline the system of procurement of agricultural and food products. The State allocates these funds through the US Credit and Commodity Corporation aimed to ensure sustainable and balanced development of food market, farmers' incomes support and consumers' protection. The level of aggregate support for agriculture in its GDP is 41.7 % in the United States, 42.2 % in the EU countries, which allows them to achieve maximum domestic market supply with their own food products.

For the EAEU countries, the experience of the EU countries in providing substantial public support to farmers is important, mainly in the form of granting budget subsidies and supporting farmers' incomes. Moreover, main public support to agricultural producers for equalizing the competitiveness conditions is provided within the frame of the EU programs financed from the budget of the European Commission. Most

part of funds is spent on regulating food export and import, protection of domestic food market. This circumstance is due to the desire to restrict import of cheap food from the United States to domestic market.

The state of food security is ensured through the implementation of government functions: incentives for producers, consumer support, regulation of agro-food sector and market.

Within the frame of the EAEU, development and implementation of a unified agricultural policy should be aimed at ensuring sustainable and balanced development of agro-food market on the basis of the effective State regulation of agroindustrial complex, extension of integration processes [1].

Cooperation in the sphere of lending to rural commodity producers should be one of the essential directions of improvement of economic mechanism. This problem should be solved in view of creating or using one of the profiling banks in the field of agricultural lending in the EAEU countries as an institution of AIC development (provision of large investment loans at low interest rates for the development of priority industries through it) [2].

The development, implementation of a unified agricultural, and food policy play an important role in the effective solution of food security issues. It is expedient to determine the following as its basic principles [3]:

■ In the field of the Eurasian agro-food market:

– development and implementation of unified food balances, which reflect the opportunities for joint solution of food security issues;

– regulation of export-import operations on agro-food market aimed at competition reduction;

– development of a unified logistics system on marketing of agro-food products to domestic and foreign markets.

■ In the field of agro-industrial production:

– development of coordinated scheme of joint development and placement of agricultural production, taking into account natural and economic conditions, improvement of specialization of agro-industrial complex;

– formation of integration links in AIC and establishing large transnational food corporations, dominating on domestic market integration formation and external food markets.

■ In the field of State regulation of agroindustrial complex:

– formation of supranational agro-industrial production management bodies;

– unification of forms and methods of State regulation and support of agricultural sector;

– conducting joint events, taking into account the world market situation, modeling and forecasting agro-food sector development, development and implementation of national and supranational food security models.

For efficient use of financial resources in the EAEU countries, it is advisable to establish standards for banking system formation and bank optimization.

Directions of economic development of the Eurasian Economic Union - creation of conditions for increased business activity and investment attractiveness; innovative development and modernization; ensuring the availability of financial resources and development of financial sector; infrastructure development; development of human resources; resource saving; regional development, cross-border and international cooperation [4].

For creating equal conditions for economic activity of agricultural producers in the EAEU, it is necessary to unify loan rates for the use of resources. When buying or selling fixed assets and equipment, including agricultural machinery, it is necessary to abolish the value-added tax, land and real estate tax.

It is proposed to implement the mechanism of financial rehabilitation of agricultural enterprises under the following conditions:

In conditions of drastic shortage of financial resources in the EAEU countries, it is necessary to use bills in settlement-credit relations that have the ability to combine properties of security, debt obligations and settlement funds.

Agricultural insurance suggests using one indicator: income from agriculture minus the received subsidies. It is necessary to establish association of insurers that performs functions of solvency guarantor of the entire system in case of bankruptcy of one of them. For this purpose it is necessary to establish a compensation fund, which will be replenished by transferring at least 5 % of insurance premiums to insurers. Insurance premium to agricultural producers should be set at 5 % of the gross income value, whereas 50 % (2.5 %) is paid by the State.

In Kazakhstan, when introducing compulsory insurance in livestock production, methodological approaches of Belarus should be used. Here, the insurance rate for animal insurance is set at 0.5 %, the insurance premium is paid at the expense of agricultural producer and budget 95 %.

In Russia and Kazakhstan, the recommended insurance rate is 1.5 %, the insurance premium at the expense of agricultural producers is 50 % and 50 % at the expense of the budget.

It is recommended to develop and approve the following unified documents: the methodology of calculating insurance tariffs, providing an objective risk assessment (damages); method of calculating insurance coverage of compulsory use by insurance companies to ensure transparent payments. It is necessary to carry out income insurance, which assumes loss recovering from price fall. The purpose of creating a single insurance market is to facilitate the promotion of insurance products and services.

Budgetary assistance to the regions. Support for agricultural production in unfavorable zones refers to the «green basket» measures, and therefore, they can be expanded. Such zones include territories with complex soil, geographic and natural climatic conditions that fundamentally affect the receipt of low income from agricultural activities.

By methodology of the Ministry of Agriculture of Russia, it was determined that this group includes 65 objects (soil, natural climatic and socio-economic indicators). More than 50 % of farmland is located at the altitude of 600 m above sea level or slopes with steepness which is higher than 15 %. According to natural and climatic indicators, the object is considered unfavorable if more than 50 % of farmland is located in zones with probability of severe droughts or waterlogging of 30 % or higher, or with unfavorable wintering conditions 15-25 %.

The introduction of the integrated approach to public support for agricultural sector of economy will provide equal conditions for agricultural producers in the EAEU countries.

In the future, the level of aggregate public support will reach: in Belarus - 13.5 %, Russia - 8.5 %, Kazakhstan - 7.9 %, level of direct public support (yellow basket): in Belarus - 5.5 %, Russia - 5 %, Kazakhstan - 5 %.

However, it should be noted that in Kazakhstan the level of direct public support would not reach the threshold set by the WTO (Table 1).

Table 1

The proposed public support model in the EAEU countries

Index	Belarus	Russia	Kazakhstan
The level of aggregate public support of agriculture to gross output, %	13,5	8,5	7,9
Level of direct public support of agriculture to gross output, %	5,5	5,0	5,0
Level of indirect public support (green basket), %	8,1	3,5	2,9
Structure of aggregate public support for agriculture, %	100	100	100
The level of direct public support in the aggregate public support, %	40,4	58,8	63,4
The level of indirect public support in the aggregate public support, %	59,6	41,2	36,6
Threshold level of public support (yellow basket), %	5,0	5,0	8,5

Based on the State Program on Development of Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 the level of aggregate public support for agricultural production will increase by 2.1 % in 2021 versus 2017, direct support by 1.6 %, indirect support by 0.5 % (Table 2).

In order to increase the efficiency of subsidies and maximal coverage of the ACP by public support measures, more detailed definition of criteria and subsidy rates will be applied. As a priority, subsidies will be directed to support production of demanded products, reduction of production costs.

Model of public support of agricultural production in Kazakhstan for 2017–2021

Index	2017	2018	2019	2020	2021
The level of aggregate public support of agriculture to gross output, %	9,1	9,7	10,2	10,5	11,2
Level of direct public support of agriculture to gross output, %	4,5	5,0	5,4	5,5	6,1
The level of indirect public support (green basket), %	4,6	4,7	4,8	5,0	5,1
Structure of aggregate public support for agriculture, %	100	100	100	100	100
The level of direct public support in the aggregate public support, %	49,0	51,5	52,9	52,3	54,5
The level of indirect public support in the aggregate public support, %	51,0	48,5	47,1	47,7	45,5
Threshold level of public support (yellow basket), %	8,5	8,5	8,5	8,5	8,5

Changes in subsidizing crop production and processing of crop production will be aimed at stimulating the introduction of new technologies, the use of high-quality seed material in sowing, large-scale application of mineral fertilizers, plant protection products, purchase of high-performance agricultural machinery and equipment, i.e. factors directly affecting the increased yields, product quality and its cost, respectively, achievement of maximum production effect. This will ensure loading of processing facilities, increase production of high value added export oriented products, and achieve import substitution for vegetable oil and sugar [5].

Budget subsidies are allocated in meat livestock production for breeding work per head of commodity breed stock: basic standard is 10 thous. Tenge, in addition - on the offspring yield from 80 % - 8 thous. Tenge, on offspring yield from 70 % - 6 thous. Tenge; breeding stock per head - 10 thous. Tenge, in addition for offspring yield from 80 % - 20 thous. Tenge, from 70 % - 15 thous. Tenge. Mixed fodder costs sold by plants to agricultural production cooperatives engaged in production of livestock products have reduced and is 20,000 Tenge per ton.

In Kazakhstan, a shift was done from subsidizing interest rates on loans and leasing with loan terms of 2 or more years to subsidizing investment costs of AIC entities with replenishment of working capital with loan period of up to one year. At the same time, the released funds will be directed to investment subsidies, which will meet the needs of investors – AIC entities.

Subsidizing investment costs will be focused on providing most effective and popular measure of government support aimed at investment cost reduction and reduction of investment projects payback period.

The implementation of the investment subsidizing program is based on the development of reimbursement of part of costs incurred by AIC entity and investments, which foresees:

- revision of priority in favor of subsidizing agricultural cooperatives which implement projects on milk receiving points, slaughter stations, fruits, vegetables and potatoes reception and storage points, poultry production, mini-feed plants, APP, purchase of agricultural equipment aimed at wide coverage of medium and small ACP;

- introduction of mandatory coordination of subsidizing large investment projects on establishing new and expanding existing production capacities aimed to effectively implement sector policies, efficient allocation of budgetary funds;

- lowering threshold criteria for availability of arable land/livestock for providing wider subsidizing of small and medium-sized ACP;

- differentiation of maximum permissible cost of subsidized machinery and equipment aimed to save budget funds.

In order to create equal economic conditions for agricultural producers in the EAEU countries, unified forms and methods of public support on pricing, insurance, subsidizing, and investing have been defined. The main objective -is effective implementation of the resource potential aimed at increasing production of competitive agricultural and food products.

The most important factors are as follows: balanced development of production and agricultural food products markets; ensuring equal conditions for access of producers to common food market; unification of requirements related to agricultural and food products circulation; protection of the producers' interests on foreign markets; increased export volumes and expansion of its nomenclature; coordinated agro-industrial policy based on the principles of equality and account of interests of mutually beneficial trade and priority of meeting the population demand.

This will require introduction of interstate interaction mechanisms: forecasting and indicative planning; public support of production; processing of agricultural products; regulation of agro-food market; uniform requirements in the sphere of production and circulation of products; ensuring veterinary and sanitary well-being; development of exports of agricultural and food products; investment development [6].

The policy of regulating agricultural prices and revenues foresees monitoring of economic indicators: production costs by groups of specialized farms or production types; price parity for industrial and agricultural products; profitability of agricultural producers and production sectors.

The pricing model in AIC – conformation of purchasing prices of agricultural products in view of the level and dynamics of the world prices. The most important function of price is regulation of incomes of agriculture for the further development of the industry. The pricing system foresees prompt monitoring of price dynamics of inputs, costs and incomes in agriculture, prices of products and AIC services.

The price system of agricultural products in the EAEU countries should include market, target, government procurement and collateral rates. The level of target price of agricultural products should be determined in view of cost recovery, income generation and land rent. Thus, there is a need of State regulation of prices of agricultural products and basic types of material and technical resources: introduction of marginal prices of energy resources, which should be protected against sharp fluctuations in world prices and exchange rate of national currency, setting marginal extra charges on main types of industrial products and services.

Primarily the buyer of the main types of agricultural products and the only seller on the external market should be a State procurement organization, which represents the lower limit of guaranteed prices of agricultural products, while the commodity producer will receive a net profit due to the difference between the collateral rate and the world price. The EAEU countries allocate subsidies for sold products to agricultural producers for processing and sales on markets, according to quotas.

The price policy of the State impact on AIC development should be aimed at solving such important objectives such as stimulating the country's self-sufficiency in food products and achieving the State's food security; equivalent interaction between agriculture and industry; reduction of negative impact of monopolies on agriculture; support of incomes of rural commodity producers at the level which provides extended reproduction; promotion use of innovation; increased production efficiency; increased labor productivity; access to the CIS and foreign markets.

The State, allocating significant funds to support agricultural producers incomes through mechanisms of preferential lending, subsidizing, tax benefits, should subsequently organize centralized purchase of a certain production volume.

Price regulation of agricultural market implies the implementation of state procurement and commodity interventions. The task of commodity interventions is to reduce price trend by selling products from intervention fund in case of its shortage on market [7].

Functioning of economic mechanism in the field of taxation, the results of comparative analysis of taxation system of agricultural producers in the EAEU countries, suggest the unification path in development of interstate taxation system, taking into account the experience of Belarus in establishing a low single tax rate for agricultural commodity producers, and Kazakhstan - in using special tax regime for peasant and private farms which provides exemption from payment of all tax types, replacing them with a single land tax, estimate basis, which is based on land area which is multiplied by estimated value, tax rate not exceeding 0.5 %, Russia - in the field of special preferential taxation with setting unified agricultural tax.

Conclusions

1. Positive trends in the development of agricultural sector of economy in the EAEU countries are restricted by insufficient use of resource potential, dependent on the CIS and foreign countries, as well as the low level of use of high-tech production means.

2. Pricing policy in agro-industrial complex of the member states of the Eurasian Economic Union should be aimed at establishing the equivalent interaction between agricultural production and industry, increased incomes of agricultural producers, increased labor productivity, ensuring the growth of production.

3. For creating unified competitive conditions, agricultural producers need the unified rules of public support, which include the unification of budgetary financing into a single program of social and economic development that has a long-term character and payback. In this regard, the balanced mechanism of interstate cooperation and integration in the sphere of production, processing, sale of agricultural and food products is required.

4. In the field of pricing in the EAEU countries, unification of prices for agricultural products aimed at minimized production cost should be carried out.

5. The lending mechanism should include preferential lending of long-term loans, lower interest rates, lending through a system of collateral transactions, development of mortgage lending.

6. The introduction of the unified mechanism of public administration in the EAEU countries will provide equal economic conditions for agricultural producers, increase production efficiency, address the issue of providing the population with food and other socio-economic issues in the development of agricultural economy.

References

1 План мероприятия по реализации концепции согласованной агропромышленной политики государств-членов Таможенного союза и Единого экономического пространства. Решение Высшего Евразийского экономического совета на уровне глав государств от 21 ноября 2014 г. — № 94. — 8 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.alta.ru>.

2 Анализ действующих систем регулирования агропродовольственного рынка в государствах-членах ЕАЭС в части налогообложения, кредитования, страхования, ценового регулирования и разрешительной системы. — М.: ЕЭК, 2015. — 12 с.

3 Закон о ратификации Договора о Евразийском экономическом союзе, подписанный президентами Казахстана, России и Беларуси в Астане 29 мая 2014 г. и вступивший в силу с 1 января 2015 г. — 72 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz>.

4 Сигарев М.И. Унификация системы государственной поддержки производства аграрной продукции и продовольствия в условиях интеграции в Евразийский экономический союз (ЕАЭС). Анализ экономических и финансовых показателей предприятий и продовольствия, а также уровня развития государственной поддержки национальных хозяйств стран ЕАЭС / М.И. Сигарев, Ж.М. Нуркужаев. — Алматы: Академия сельскохозяйственных наук Республики Казахстан, 2015. — 125 с.

5 Сигарев М.И. Субсидирование сельскохозяйственного производства Казахстана: метод. пособие / М.И. Сигарев, Ж.М. Нуркужаев. — Алматы: Министерство сельского хозяйства Республики Казахстан. Казахский научно-исследовательский институт экономики АПК и развития сельских территорий, 2014. — 33 с.

6 Алтухов А.И. Рекомендации по финансово-экономическому регулированию рынка сельскохозяйственной продукции / А.И. Алтухов, Д.Ф. Вермель, Силаева и др. — М., 2009. — 35 с.

7 Сигарев М.И. Рекомендации по совершенствованию системы учета и контроля использования государственных средств сельхозтоваропроизводителями, с учетом развития единого рынка сельхозпродукции и продовольствия в ЕАЭС / М.И. Сигарев, Ж.М. Нуркужаев. — Алматы: Министерство образования и науки Республики Казахстан. Республиканское общественное объединение «Академия сельскохозяйственных наук Республики Казахстан», 2017. — 72 с.

T.A. Taipov

ЕАЭО елдерінде аграрлық өндірісті мемлекеттік қолдаудың үлгілері

Мақалада агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың және ұлттық қауіпсіздік жүйесіндегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің рөлі қарастырылған. Мемлекеттік саясатты іске асыруға ықпал ететін негізгі факторлар көрсетілген. АҚШ-тың мысалында бәсекеге қабілетті агробизнесің ерекшеліктері анықталған. ЕАЭО елдеріндегі шаруашылық тетіктерді жетілдірудің басым бағыттары, Еуразиялық аграрлық азық-түлік нарығы салаларындағы бірыңғай ауыл шаруашылығы және азық-түлік саясатын әзірлеу және оны жүзеге асырудың негізгі қағидалары, агроөнеркәсіп өндірісін, агроөнеркәсіптік кешенді мемлекеттік реттеу, ауыл шаруашылығы құрылымдарын қаржылық сауықтыру механизмін жүзеге асыру жағдайлары зерттелген. Авторлар экономиканың аграрлық секторын мемлекеттік қолдаудың жан-жақты тәсілін енгізу ЕАЭО мүше-елдердің ауыл шаруашылық тауар өндірушілерін теңдей жағдайға қоюға мүмкіндік беретіндігін нақтылайды. Достастық елдеріндегі мемлекеттік қолдау моделі, Қазақстанда 2017–2021 жылдарға арналған ауыл шаруашылығы өндірісін мемлекеттік қолдау моделі ұсынылған. Өсімдік шаруашылығын субсидиялау, республиканың мал шаруашылығы мен өсімдік шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеу бағыттары талданған. Инвестициялық субсидиялау бағдарламасын жүзеге асыру инвестициялардың құнын төмендетуге және инвестициялық жобалардың өтелу мерзімін қысқартуға бағытталған. Салық салу, баға белгілеу, несиелеу, сақтандыру саласында экономикалық механизмнің тиімді жұмыс істеуіне ықпал ететін шаралар негізделген. ЕАЭО елдеріндегі мемлекеттік басқару тетігін біріктіру ауылшаруашылық тауар өндірушілеріне тең экономикалық жағдай жасауға, өндірістің тиімділігін арттыруға, халықты азық-түлікпен қамтамасыз

ету проблемасын шешуге және аграрлық ғылымның басқа да маңызды мәселелеріне жол ашады деген қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: аграрлық сектор, мемлекеттік қолдау, азық-түлік саясаты, өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы, субсидиялау, несиелеу, салық салу, сақтандыру, инвестициялар, біріктіру, аграрлық ғылым.

Т.А. Таипов

Модели государственной поддержки аграрного производства в странах ЕАЭС

Рассмотрена роль развития агропродовольственного рынка и обеспечения продовольственной безопасности в системе национальной безопасности. Показаны основные факторы, способствующие реализации государственной политики. Выявлены особенности конкурентоспособного агробизнеса на примере США. Рассмотрены приоритетные направления совершенствования хозяйственного механизма в странах ЕАЭС, базовые принципы, разработка и реализация единой сельскохозяйственной и продовольственной политики в сферах евразийского агропродовольственного рынка, агропромышленного производства, государственного регулирования АПК, условия реализации механизма финансового оздоровления сельхозформирований. Авторы констатируют, что внедрение комплексного подхода господдержки аграрного сектора экономики позволит поставить в равные условия хозяйствования сельхозтоваропроизводителей стран-участниц ЕАЭС. Предлагается модель государственной поддержки в Казахстане на 2017–2021 гг. Проанализированы направления субсидирования в растениеводстве, переработке растениеводческой продукции и животноводстве республики. Реализация программы инвестиционного субсидирования ориентирована на удешевление инвестиционных затрат и снижение сроков окупаемости инвестиционных проектов. Обоснованы меры, способствующие эффективному функционированию экономического механизма в сфере налогообложения, ценообразования, кредитования, страхования. Сделан вывод, что унификация механизма государственного управления в странах ЕАЭС позволит создать равные экономические условия сельхозтоваропроизводителям, повысить эффективность производства, решить проблему обеспечения населения продовольствием и другие важные для аграрной науки проблемы.

Ключевые слова: аграрный сектор, государственная поддержка, продовольственная политика, растениеводство, животноводство, субсидирование, кредитование, налогообложение, страхование, инвестиции, унификация, аграрная наука.

References

- 1 Plan meropriiatiia po realizatsii kontseptsii sohlasovannoi ahropromyshlennoi politiki hosudarstv-chlenov Tamozhennoho soiuzi i Edinoho ekonomicheskogo prostranstva. Reshenie Vyssheho Evraziiskogo ekonomicheskogo soveta na urovne glav hosudarstv ot 21 noiabria 2014 h. № 94, 8 [Action plan for implementation of the concept of coordinated agro-industrial policy of the Customs Union and Common Economic Space member States. Decision of the Supreme Eurasian Economic Council at the level of the presidents of November 21, 2014, No. 94, 8]. *alta.ru*. Retrieved from <https://www.alt.ru> [in Russian].
- 2 Analiz deistvuiushchikh sistem rehulirovaniia ahroprodovolstvennogo rynka v hosudarstvakh-chlenakh EAES v chasti nalohoblozheniia, kreditovaniia, strakhovaniia, tsenovogo rehulirovaniia i razreshitelnoi sistemy (2015) [Analysis of current regulatory systems of agrifood market in the EAEU member States in terms of taxation, lending, insurance, price regulation and licensing system]. Moscow: ECE. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz> [in Russian].
- 3 Zakon o ratifikatsii Dohovora o Evraziiskom ekonomicheskom soiuzе, podpisannyi prezidentami Kazakhstana, Rossii i Belarusi v Astane 29 maia 2014 hoda i vstupivshii v silu s 1 yanvaria 2015 h. [Law on ratification of the Treaty on Eurasian Economic Union, signed by the Presidents of Kazakhstan, Russia and Belarus in Astana on May 29, 2014, and entered into force on January 1, 2015] [in Russian].
- 4 Sigarev, M.I., & Nurkuzhaev, Zh.M. (2015). Unifikatsiia sistemy hosudarstvennoi podderzhki proizvodstva ahranoi produktsii i prodovolstviia v usloviakh intehratsii v Evraziiskii ekonomicheskii soiuz (EAES). Analiz ekonomicheskikh i finansovykh pokazatelei predpriatii i prodovolstviia, a takzhe urovnia razvitiia hosudarstvennoi podderzhki natsionalnykh khoziaistv stran EAES [The team of authors. Unification of the system of public support for production of agricultural and food products in the context of integration into the Eurasian Economic Union (EAEU). Analysis of enterprise and food economic and financial indicators, as well as the level of public support development for national economies of the EAEU countries]. Almaty: Akademiia selskokhoziaistvennykh nauk Respubliki Kazakhstan [in Russian].
- 5 Sigarev, M.I., & Nurkuzhaev, Zh.M. (2014). Subsidirovaniie selskokhoziaistvennogo proizvodstva Kazakhstana [The team of authors. Subsidizing agricultural production in Kazakhstan]. Almaty: Ministerstvo selskoho khoziaistva Respubliki Kazakhstan. Kazakhskii nauchno-issledovatel'skii institut ekonomiki APK i razvitiia selskikh territorii [in Russian].
- 6 Altukhov, A.I., Vermel, D.F., Silaeva & et al. (2009). Rekomendatsii po finansovo-ekonomicheskomu rehulirovaniu rynka selskokhoziaistvennoi produktcii [Recommendations on financial and economic regulation of agricultural production market]. Moscow [in Russian].

7 Sigarev, M.I. & Nurkuzhaev, Zh.M. (2017). Rekomendatsii po sovershenstvovaniiu sistemy ucheta i kontrolya ispolzovaniia gosudarstvennykh sredstv selkhozvaroproizvoditeliami, s uchetom razvitiia edinoho rynka selkhozproduksii i prodovolstviia v EAES [The team of authors. Recommendations on improvement of the system of accounting and control of the use of public funds by agricultural producers, in view of development of a single market of agricultural and food products in the EAEU]. Almaty: Ministerstvo obrazovaniia i nauki Respubliki Kazakhstan. Respublikanskoe obshchestvennoe obedinenie «Akademiia selskokhoziaistvennykh nauk Respubliki Kazakhstan» [in Russian].

Д.А. Ситенко¹, А.С. Есенгельдина²¹Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова, Казахстан;²Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан
(E-mail: daesha@list.ru)

Развитие инновационной экосистемы и инфраструктуры вузов Республики Казахстан

В статье рассматривается развитие инновационной экосистемы и инновационной инфраструктуры в высших учебных заведениях Республики Казахстан. Концепция инновационной экосистемы становится все более популярной среди ученых разных стран. Инновационная экосистема может быть создана в рамках вуза с целью раскрытия его инновационного потенциала. В статье рассматривается понятие инновационной экосистемы, ее входные и выходные потоки. Авторами представлена модель инновационной экосистемы, основными элементами которой являются научный сектор, инновационная инфраструктура, высокотехнологичное производство, венчурный капитал и стартапы. Активное взаимодействие структурных элементов способствует функционированию всей экосистемы. В статье рассмотрен зарубежный опыт функционирования различных участников экосистемы на примере Масачусетского технологического института (США), который отличается высокой инновационной активностью. Авторами раскрыто формирование инновационной инфраструктуры в вузах РК, на базе которой в дальнейшем будет формироваться инновационная экосистема. Рассмотрены различные элементы инновационной инфраструктуры, которые участвуют на разных этапах коммерциализации инновации. Определены основные задачи функционирования офисов коммерциализации в вузах республики. Даны рекомендации по формированию инновационной инфраструктуры в рамках инновационной экосистемы и трансфера технологий в вузах республики.

Ключевые слова: инновации, коммерциализация, инновационный процесс, стартап, венчурный капитал, инновационная экосистема, инновационная инфраструктура, Республика Казахстан.

Сегодня в условиях формирования в стране экономики, основанной на знаниях, перед высшими учебными заведениями Казахстана ставится задача развития инновационной деятельности посредством создания оптимальных условий для трансфера технологий и научных знаний в реальный сектор экономики. Успешная организация коммерциализации знаний требует от вуза формирования на его базе эффективной инновационной инфраструктуры и экосистемы. Инновационная экосистема может быть создана как на микроуровне, с целью развития инновационного потенциала отдельного вуза, так и на уровне региона, способствуя продвижению и внедрению региональных разработок.

Несмотря на значительное внимание к данной проблеме, многие вопросы организации инновационной деятельности остаются нерешенными, прежде всего это касается обеспечения процесса коммерциализации научных результатов в университетах. Опыт развитых стран показал важность преодоления барьеров на пути коммерциализации инноваций посредством создания механизмов поддержки и стимулирования в рамках формирования инновационной экосистемы вуза.

Концепция инновационной экосистемы и инновационной инфраструктуры

Изначально термин «экосистема» был заимствован экономикой из биологии [1]. В экономике экосистемы рассматриваются как концепции эволюции отношений экономических институтов, определенных моделей их инновационной деятельности, а также их взаимоотношений с окружающей средой. Как и любая система, экосистема характеризуется входными условиями и выходными результатами, т.е. является открытой системой. При этом в инновационной экосистеме входными потоками будут являться инновационные идеи, научные разработки, информация и другие ресурсы. Выходными результатами системы будут коммерциализованные (внедренные) инновации. Значение приставки «эко» в настоящее время все более смещается к указанию на коллективный характер инноваций, подчеркивая, что новшества зарождаются в определенной сетевой структуре, на базе горизонтальных связей ее участников.

Понятие инновационной экосистемы (ИЭС) активно входит в современный научный оборот. Экосистемный подход к исследованию инновационной деятельности рассматривается в трудах Факуды и Ватанабэ [2], Д. Джексона [3], Р. Аднера [4] и других. Взаимодействие университетов с другими участниками инновационного процесса рассматривалось ранее в рамках «тройной спирали»

в работах Эцковица и Лейсдорфа [5]. Ю. Караянисом и Д. Кемпбелом в 2009 г. была разработана концепция «четверной спирали» [6], где важная роль отводится обществу, формированию общественных связей на основе взаимного доверия. Таким образом, в инновационный процесс сегодня вовлекается все большее количество участников; он охватывает всю сферу экономики и социально-культурной жизни. Интенсификация инновационной деятельности на различных уровнях будет оказывать влияние и на само понятие «инновационная экосистема», которое, несмотря на значительное внимание со стороны ученых, еще только формируется.

Понятие инновационной экосистемы тесно взаимосвязано с понятием инновационной инфраструктуры. Инновационная инфраструктура лежит в основе инновационного процесса на любом уровне. Инновационная инфраструктура представляет собой совокупность взаимосвязанных, взаимодополняющих производственно-технических систем, организаций, предприятий, взаимодействующих для эффективного осуществления инновационной деятельности и внедрения инноваций [7]. Для развития инновационной экосистемы необходимо наличие уже сформированной инновационной инфраструктуры, которая наряду с венчурным капиталом, наукой и производством формирует модель инновационной экосистемы (рис. 1).

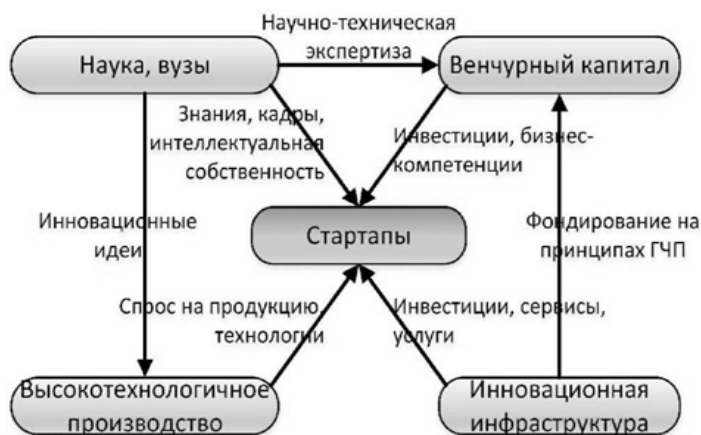

Рисунок 1. Модель инновационной экосистемы (заимствовано из [8])

Научный сектор и высшие учебные заведения являются источниками новаторских идей, профессиональных кадров для процесса коммерциализации инноваций, создания объектов интеллектуальной собственности и др. Внедрение инноваций осуществляется посредством высокотехнологичного производства, в основе которого лежат новейшие технологии, высокотехнологичные методы, процессы и средства производства. Инновационная инфраструктура осуществляет поддержку инновационной деятельности и включает в себя финансовые (фонды, грантовые схемы и др.) и нефинансовые (технопарки, бизнес-инкубаторы, консалтинговые центры и др.) институты.

Посредством венчурного инвестирования осуществляется привлечение финансовых ресурсов в малые инновационные фирмы, а также оказание консалтинговых услуг, коммерциализация идей и развитие инновационных предприятий в высокотехнологичных отраслях. В целом коммерциализация идей в инновационной экосистеме осуществляется через создание стартапов. Стартап — это временная организация, создаваемая для реализации инновационного проекта, или компания, находящаяся в стадии развития стартапа. В целом это инновационная компания, создаваемая для внедрения нового продукта и находящаяся на начальном этапе вывода инновационного продукта на рынок [9].

Таким образом, взаимодействие структурных элементов способствует функционированию всей экосистемы. При этом экосистему отличает от просто «системы» то, что она является самоорганизующейся, саморегулирующейся и самодостаточной для себя системой.

Формирование инновационной экосистемы университета

Необходимость решения проблем внедрения инноваций и задачи трансформации вузов в источник инновационных разработок, человеческого потенциала и знаний формирует потребность в создании университетских инновационных экосистем, предназначенных для коммерческого использования инноваций [10]. Применение концепции экосистем для решения проблем инновационного процесса позволяет выявить их причины, а также прогнозировать их развитие.

Фокус исследования экосистем применительно к инновационному процессу и взаимодействию участников инновационных систем обусловлен развитием концепции открытых инноваций [11], в рамках которой тенденцией выступают привлечение внешних ресурсов и формирование глобальных стоимостных цепочек. Концепция инновационной экосистемы предлагает инструмент для создания условий, повышающих конкурентоспособность отдельных организаций, территорий и регионов. В центре концепции лежит представление об инновации как о процессе трансформации идеи в конечный инновационный продукт или услугу, реализация которого требует множества участников: предпринимателей, университетов, научных центров, венчурных фондов и др. Объединяя всех участников, инновационная экосистема позволяет реализовать полный цикл развития инноваций.

Сегодня экосистемы созданы во многих ведущих вузах мира. Рассмотрим систему взаимодействия различных участников экосистемы Массачусетского технологического института (MIT) в США (рис. 2).

Рисунок 2. Взаимодействие основных субъектов инновационной экосистемы Массачусетского технологического института (составлено авторами по [12])

В MIT есть несколько сообществ: стартап-сообщество, сообщество венчурных инвесторов, куда относятся также и фонды прямых инвестиций. Сообщества привлекают различные инновационные проекты, проводят научную экспертизу и предоставляют финансирование. Как правило, выделяемого финансирования достаточно для начала реализации проектов.

На этапе зарождения проекта важной является работа офиса технологического лицензирования. При появлении проекта или стартапа он базируется на защищенной интеллектуальной собственности вуза или конкретного ученого, и в стартап осуществляется трансфер путем заключения лицензионных соглашений или других способов. Через офис технологического лицензирования передаются права на интеллектуальную собственность в сообщество венчурных инвесторов. Данный процесс представляет собой работу инновационной экосистемы изнутри.

Формирование инновационной экосистемы и инновационной инфраструктуры в вузах республики

К настоящему времени крупные университеты Казахстана прошли путь радикального обновления и трансформировались в инновационную структуру, которая основана на коллективном взаимодействии в сфере создания потоков знаний, проведения фундаментальных и прикладных исследований, формирования научных школ.

Одновременно произошло коренное изменение образовательной парадигмы, и сегодня университеты стоят во главе системного подхода к инновационной деятельности и коммерциализации научно-технических разработок.

С учетом требований мировых стандартов качества в Казахстане сделаны кардинальные шаги в формировании современной модели управления научно-исследовательской работой. Особое внима-

ние уделено созданию национальной системы оценки качества образования и исследовательской деятельности. Идеи Болонского процесса повлияли на развитие механизмов внешней и внутренней оценки деятельности вузов [13]. В настоящее время инновационная экосистема отечественных вузов только формируется.

Опыт развитых стран показывает, что инновационная инфраструктура каждого отдельного вуза формируется индивидуально, с учетом его особенностей и научной направленности. На развитие инновационной инфраструктуры вуза также оказывают влияние экономические, ресурсные, географические особенности региона, где он расположен.

В казахстанских вузах инновационная инфраструктура стала формироваться с принятием Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003–2015 гг. Стратегией было определено, что основными организационными институтами инновационной инфраструктуры НИС Казахстана станут технопарки и бизнес-инкубаторы, имеющие организационную структуру, финансовое, кадровое и материально-техническое обеспечение, необходимое для обеспечения содействия всем этапам и процессам инновационного развития. С 2011 г. в вузах и НИИ республики при поддержке АО «НАТР» стали открываться офисы коммерциализации, основная цель которых состоит в поддержке процесса коммерциализации результатов научно-технической деятельности отечественных ученых.

В таблице представлен состав инновационной инфраструктуры ведущих отечественных университетов, занимающих первые три места в рейтинге вузов QS-2018 по Республике Казахстан, а также Исследовательского Назарбаев Университета (таблица составлена на базе сайтов университетов).

Т а б л и ц а

Инновационная структура университета

Университет	Офис коммерциализации	Технопарк	Студенческий бизнес-инкубатор	Инновационные образовательные программы
Казахский национальный университет им. аль-Фараби	Офис коммерциализации	Технопарк КазНУ	14 студенческих бизнес-инкубаторов	Инновационные образовательные программы магистратуры и докторантуры PhD
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева	Департамент коммерциализации технологий	Инновационный парк	Молодежный бизнес-инкубатор	Инновационные образовательные программы магистратуры и докторантуры PhD
Казахский национальный исследовательский технический университет им. К.И. Сатпаева	Офис коммерциализации	Технопарк, 5 бизнес-инкубаторов	8 студенческих научных обществ, в том числе студенческое проектно-конструкторское бюро	12 научно-образовательных центров
Назарбаев Университет	Офис коммерциализации	Инновационно-интеллектуальный кластер (Бизнес-Инкубатор; Опытно-экспериментальный цех; Технопарк; SciencePark (Научный Парк))	Научно-исследовательские группы	Инновационные образовательные программы магистратуры и докторантуры PhD

Примечание. Составлено авторами.

Анализ данных таблицы позволяет сделать вывод о том, что в ведущих вузах республики реализованы базовые элементы инновационной инфраструктуры, которые включают в себя:

- офис коммерциализации технологий (ОКТ);
- технопарк;
- студенческие научно-конструкторские организации;
- научно-образовательные программы по инновационным направлениям.

Дополнительные элементы инновационной инфраструктуры, такие как отделы услуг по защите интеллектуальной собственности, лицензированию, консалтингу, отдел коллективного использования оборудования, как правило, входят в состав офиса коммерциализации. ОКТ, в свою очередь, является структурным подразделением научного или технологического парка, функционирующего при вузе.

Миссией офиса коммерциализации является организация эффективного управления процессом коммерциализации для университетов и научных институтов в соответствии с региональными и отраслевыми особенностями. В качестве основных задач ОКТ можно выделить:

- создание благоприятных условий для коммерциализации перспективных научных разработок ученых, докторантов, магистрантов и студентов в образовательную среду вуза и экономику региона;
- создание и управление инновационной инфраструктурой для коммерциализации технологий ученых вуза;
- предоставление дополнительных возможностей всем исследователям в проведении научно-исследовательских и опытно-конструкторских разработок, направленных на создание продукции и технологий для наукоемкого бизнеса с целью новой генерации предпринимателей в области наукоемких технологий;
- объединение усилий вузов и НИИ с производственным сектором для удовлетворения потребностей экономики региона в инновационных технологиях;
- создание базы данных инновационных проектов, патентов вуза, инвесторов и экспертов;
- предоставление услуг по защите и оценке интеллектуальной собственности, лицензированию, консалтингу;
- поиск инвесторов и посредничество в контактах с потенциальными деловыми партнерами;
- проведение информационной деятельности по популяризации идеи коммерциализации технологий в вузе и содействие развитию системы коммерциализации технологий на региональном уровне [14].

Таким образом, офис коммерциализации выполняет роль связующего звена между научными институтами и инновационными предприятиями на базе вузов, с одной стороны, и крупными промышленными предприятиями и другими элементами инфраструктуры — с другой.

В большинстве рассмотренных университетов функционируют технопарки. Цель создания технопарка — содействие инновационной деятельности в вузе и создание благоприятных условий для организации и развития новых стартап компаний, обеспечивающих ускоренное освоение результатов НИОКР в реальном секторе экономики, создание инновационных технологий, товаров и услуг и доведение их до потребителя на коммерческой основе. Как правило, технопарк предоставляет следующие виды услуг:

- размещение для промышленных и коммерческих производств, создаваемых стартап-компаний в результате коммерциализации проектов и/или предприятий малого и среднего бизнеса;
- бизнес-сопровождение (закуп, бухгалтерские, консалтинговые услуги);
- обеспечение инфраструктуры (инженерные сети, коммуникации, логистика).

Так, действующий технопарк при КазНУ им. аль-Фараби оказывает поддержку молодым изобретателям и студентам посредством проведения бесплатных тренингов для молодых предпринимателей, консультирования по юридическим вопросам, организации сопровождения на всех этапах развития проекта. С 2013 по 2015 гг. около 40 молодых стартап-компаний были размещены в технопарке, из которых 7 компаний получили грантовое финансирование, а 6 компаний — дальнейшее развитие и покинули технопарк [15].

Технопарк при КазНТУ им. Сатпаева оказывает услуги по технологическому бизнес-инкубированию, куда входят услуги по размещению, предоставлению оборудования, юридическому консультированию, ведению бухгалтерского учета, информационному сопровождению, привлечению рискованных инвестиций, управлению инновационными проектами, а также иные услуги, необходимые для реализации индустриально-инновационных проектов. В настоящее время в базе технопарка представлено 190 инновационных проектов, с которыми могут ознакомиться потенциальные инвесторы [16].

Несмотря на наличие большого числа отечественных разработок, их выход на мировой рынок инновационной продукции достаточно затруднителен. Среди основных причин можно выделить следующие:

- необходимость перевода на английский язык всей сопроводительной документации по инновационной продукции;
- существенные различия в стандартах на производимую продукцию;
- высокая стоимость регистрации патента в патентном бюро США (более 10 000 долл. США за оформление заявки);
- необходимость быстрого реагирования на запросы клиентов с целью обеспечения конкурентоспособности продукции;
- высокие затраты на защиту инновационной продукции от несанкционированного копирования [17; 58].

Тем не менее международные рынки инноваций предоставляют гораздо больше возможностей для внедрения инновационной продукции для отечественных ученых. Для продвижения казахстанских НИОКР могут быть использованы действующие международные центры трансферта технологий, которые созданы в Казахстане совместно с зарубежными партнерами. Такие центры созданы совместно с Францией, Южной Кореей, США, Россией и Китаем. Их задачей является налаживание сотрудничества между компаниями и научно-исследовательскими учреждениями двух стран, поиск инвесторов, партнеров и технологий, координация совместных научно-исследовательских и инновационных проектов, организация совместных программ по подготовке и развитию персонала в рамках создания и управления инновациями.

Студенческие научные общества, проектно-конструкторские бюро, а также молодежные бизнес-инкубаторы создаются с целью развития новой волны инноваторов и предпринимателей в сфере высоких технологий, устранения разрывов между фундаментальным и академическим образованием, применения полученных навыков в практической предпринимательской деятельности. Студенческие научные организации способствуют развитию научно-технического потенциала молодежи, повышению качества подготовки специалистов за счет внедрения новых форм обучения, а также включению студентов в инновационный процесс.

В рамках студенческих проектно-конструкторских бюро и бизнес-инкубаторов возможна реализация высокотехнологичных проектов и разработок. Так, студентами Назарбаев Университета разработан ряд инновационных проектов, среди которых «Приложение для смартфона для людей с ослабленным зрением», «Моделирование и оптимизация энергетической системы в гибридном «умном» доме» и другие проекты.

Научно-образовательные центры при вузах создаются с целью проведения научных исследований, подготовки и переподготовки кадрового состава в приоритетных направлениях деятельности университета. В большинстве ведущих вузов республики реализуются инновационные образовательные программы магистратуры и докторантуры PhD. В КазНТУ им. К.И. Сатпаева функционирует Казахстанско-французский научно-образовательный центр «Гео-Энергетика», в рамках которого ведется подготовка специалистов по программе международной магистратуры с выдачей двух дипломов — Казахстана и Франции. Также функционирует Научно-образовательный центр «КазНТУ-Apple», который реализует образовательные программы для подготовки бакалавров, магистров и докторантов в области IT-технологий.

На различных этапах формирования инновационной среды вуза могут быть эффективными разные составляющие инновационной инфраструктуры, которая может постепенно трансформироваться с учетом отраслевой и ресурсной направленности научных исследований. Инновационная инфраструктура вуза должна обеспечивать поддержку тем инновационным проектам, которые учитывают его специфику, специализацию проблемных лабораторий и инновационных стартапов, которые вуз планирует создавать, а также особенности целевых рынков, на которые ориентируется вуз.

Выводы

В РК процесс формирования и развития инновационных экосистем осуществляется невысокими темпами, что объясняется низкой кооперацией в научном секторе, недостаточной интеграцией в мировую инновационную экосистему, малой эффективностью существующих технопарков и бизнес-инкубаторов, низкой активностью венчурного капитала. В республике не сформировалась «критическая масса» инновационных проектов, остается низким уровень бизнес-компетенций. Наибольшей

проблемой инновационной деятельности являются последние этапы инновационного процесса — трансфер и коммерциализация инноваций. В развитых странах данная проблема успешно решается усилением внимания к формированию и развитию стартапов, которые являются основной целью становления и развития инновационных экосистем.

В ряде ведущих вузов республики созданы и функционируют объекты инновационной инфраструктуры, что является необходимым условием развития инновационной экосистемы. Для развития в вузах инновационной экосистемы необходимо совершенствование законодательства в сфере функционирования малых инновационных фирм (стартапов) на базе вузов, в сфере передачи прав на технологии, изобретения, технологические инновации. Вузам необходимо разрабатывать стратегический подход к коммерциализации результатов инновационной деятельности, отдавать предпочтение долгосрочным выгодам. По возможности, инновационная деятельность должна быть направлена не на патентование, а на коммерциализацию разработки.

Процессы трансфера и коммерциализации технологий являются многокомпонентными, так как включают разнообразное количество этапов, партнеров, ресурсов, вследствие чего результатами коммерциализации могут быть: продажа лицензии, заключение контракта на дальнейшие работы, совместное производство и др. Наиболее активными и адаптивными на рынке являются малые инновационные предприятия. Таким образом, создание совместных инновационных проектов и стартапов с отечественными и зарубежными вузами и компаниями является актуальной задачей, способствующей становлению инновационной экосистемы и активному развитию инновационного предпринимательства в Казахстане, превращению накопленных научных результатов в инновации.

Список литературы

- 1 Франк Е.В. Построение модели опорного вуза как элемента инновационной инфраструктуры экономики региона / Е.В. Франк // Экономика: вчера, сегодня, завтра. — 2016. — Т. 6. — №. 12А. — С. 143–150.
- 2 Fukuda K. Japanese and US perspectives on the National Innovation Ecosystem / K.Fukuda, C.Watanabe // Technology in society. — Vol 30. — Issue 1. — Jan. — 2008.
- 3 Jackson D.J. What is an Innovation Ecosystem? National Science Foundation, Arlington, V.A. [Electronic resource] / D.J. Jackson. — 2011. — Access mode: <http://urenio.org/wp-content/uploads/2011/05/What-is-an-Innovation-Ecosystem.pdf>.
- 4 Adner R. Match your innovation strategy to your innovation ecosystem / R. Adner // Harvard business review. — 2006. — Vol. 84. — №. 4. — С. 98.
- 5 Etzkowitz H., Leydesdorff L. The dynamics of innovation: from National Systems and «Mode 2» to a Triple Helix of university–industry–government relations / H.Etzkowitz, L.Leydesdorff // Research policy. — 2000. — V. 29. — №. 2. — С. 109–123.
- 6 Carayannis E.G. 'Mode 3' and 'Quadruple Helix': toward a 21st century fractal innovation ecosystem / E.G. Carayannis, D.F.J. Campbell // International journal of technology management. — 2009. — Vol. 46. — №. 3-4. — С. 201–234.
- 7 Суханова П.А. Инновационная инфраструктура в региональной инновационной экосистеме и ее элементы / П.А. Суханова // Вестн. Сиб. ин-та бизнеса и информационных технологий. — 2012. — №. 3(3). — С. 49–52
- 8 Трофимова Л.А. Информационное сопровождение создания и развития инновационной экосистемы российских университетов / Л.А. Трофимова, В.В. Трофимов, А.Ю. Кулев // Вестн. Сиб. гос. автомобильно-дорожной академии. — 2014. — № 6(40). — С. 129–135
- 9 Бланк С. Стартап: Настольная книга основателя / С. Бланк, Б. Дорф. — М.: Альпина Паблишер, 2013. — 616 с.
- 10 Угнич Е. А. Коммерциализация результатов интеллектуальной деятельности в университетах: концепция инновационной экосистемы / Е.А. Угнич, М.А. Изотов, И.И. Волощенко // Интернет-журнал «Науковедение». — 2015. — Т. 7. — № 4(29). — С. 1–13.
- 11 Chesbrough N. The era of Open innovation / N. Chesbrough // Sloan Management Review. — 2003. — № 3. — P. 35–44.
- 12 Хачин С.В. Сравнительный анализ развития инновационной экосистемы Томского политехнического университета / С.В. Хачин и др. // Известия Волгоград. гос. техн. ун-та. — 2017. — №. 2 (197). — С. 80–88.
- 13 Бишимбаева С.К. Ключевые показатели оценки и критерии инновационности университета как элементы системы менеджмента качества / С.К. Бишимбаева, К.К. Нурашева, А.А. Нурмуханбетова // Междунар. науч.-исслед. журнал. — 2017. — №. 11(65). — Ч. 4. — С. 136–142.
- 14 Коммерциализация и трансфер технологий в КазНУ им. аль-Фараби // Национальный научный портал Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.nauka.kz/page.php?page_id=75&lang=1&article_id=3428,06,2016.
- 15 Акционерное общество «Технопарк КазНУ им. аль-Фараби» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sciencerpark.kz/ru/>.
- 16 Акционерное общество «Технопарк КазНТУ им. К.И.Сатпаева» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://tpntu.kz>.
- 17 Соколова В.В. Развитие инновационной инфраструктуры университета / В.В. Соколова // Известия Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. — 2014. — № 166. — С. 53–61.

Д.А. Ситенко, А.С. Есенгельдина

Қазақстан Республикасының жоғарғы оқу орындарының инновациялық экожүйесін және инфрақұрылымын дамыту

Мақалада Қазақстан Республикасының жоғарғы оқу орындарында инновациялық экожүйелер мен инновациялық инфрақұрылымды дамыту қарастырылды. Инновациялық экожүйенің тұжырымдамасы әртүрлі елдердің ғалымдары арасында кеңінен танымал бола түсуде. Университеттің инновациялық әлеуетін ашу үшін инновациялық экожүйе құруға болады. Мақалада инновациялық экожүйенің тұжырымдамасы, оның кіріс және шығыс ағындары зерттелді. Авторлар инновациялық экожүйенің үлгісін ұсынды, оның негізгі элементтері ғылыми сектор, инновациялық инфрақұрылым, жоғары технологиялық өндіріс, венчурлық капитал және стартаптар болып табылады. Құрылымдық элементтердің белсенді өзара әрекеті бүкіл экожүйенің жұмыс істеуіне ықпал етеді. Мақалада Массачусетс технологиялық институтының (АҚШ) мысалында әртүрлі экожүйелік қатысушылардың жұмыс істеуінің шетелдік тәжірибесі талданды, бұл жоғары инновациялық қызметпен ерекшеленді. Авторлар Қазақстан Республикасының жоғарғы оқу орындарында инновациялық инфрақұрылымның қалыптасуын анықтады, оның негізінде болашақта инновациялық экожүйе қалыптасады. Инновацияларды коммерцияландырудың түрлі сатыларына қатысатын инновациялық инфрақұрылымның әртүрлі элементтері қарастырылды. Республиканың жоғарғы оқу орындарында коммерцияландыру кеңселерінің жұмыс істеуінің негізгі міндеттері анықталды. Инновациялық экожүйе шеңберінде инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру және республиканың жоғарғы оқу орындарында технологияларды беру бойынша ұсынымдар берілген.

Кілт сөздер: инновациялар, коммерцияландыру, инновациялық үдеріс, стартап, венчурлық капитал, инновациялық экожүйе, инновациялық инфрақұрылым, Қазақстан Республикасы.

D.A. Sitenko, A.S. Yessengeldina

Development of innovation ecosystem and infrastructure of HEIs of the Republic of Kazakhstan

The article considers the development of innovation ecosystem and innovation infrastructure in higher educational institutions of the Republic of Kazakhstan. The concept of an innovation ecosystem is becoming increasingly popular among scientists from different countries. Innovation ecosystem can be created within the framework of the university in order to reveal its innovative potential. The article considers the concept of an innovation ecosystem, its input and output streams. The authors present a model of an innovation ecosystem, which main elements are the scientific sector, innovation infrastructure, high-tech production, venture capital and start-ups. The active interaction of structural elements contributes to the functioning of the entire ecosystem. The article examines the foreign experience of functioning of various ecosystem participants on the example of the Massachusetts Institute of Technology (USA), which is distinguished by high innovation activity. The authors disclose the formation of an innovation infrastructure at the universities of the Republic of Kazakhstan, on which basis an innovation ecosystem will be formed in the future. Various elements of the innovation infrastructure that are involved in different stages of the commercialization of innovation are considered. The main tasks of functioning of commercialization offices at higher educational institutions of the republic are determined. Recommendations are given on the formation of innovation infrastructure in the framework of the innovation ecosystem and the transfer of technology at higher educational institutions of the republic.

Keywords: innovation, commercialization, innovation process, start-up, venture capital, innovation ecosystem, innovation infrastructure, the Republic of Kazakhstan.

References

- 1 Frank, E.V. (2016). Postroenie modeli opornogo vuzа kak elementа innovatsionnoi infrastruktury ekonomiki rehiona [Construction of a model of a supporting university as an element of the innovation infrastructure of the region's economy]. *Ekonomika: vchera, sehodnia, zavtra – Economics: yesterday, today, tomorrow*, Vol. 6, 12A, 143–150 [in Russian].
- 2 Fukuda, K., & Watanabe, C. (2008). Japanese and US perspectives on the National Innovation Ecosystem. *Technology in society*, Vol. 30, 1 Jan.
- 3 Jackson, D.J. (2011). What is an Innovation Ecosystem? National Science Foundation, Arlington, V.A. *urenio.org*. Retrieved from <http://urenio.org/wp-content/uploads/2011/05/What-is-an-Innovation-Ecosystem.pdf>.
- 4 Adner, R. (2006). Match your innovation strategy to your innovation ecosystem. *Harvard business review*, Vol. 84, 4, 98.

- 5 Etzkowitz, H., & Leydesdorff, L. (2000). The dynamics of innovation: from National Systems and «Mode 2» to a Triple Helix of university–industry–government relations. *Research policy*, Vol. 29, 2, 109–123.
- 6 Carayannis, E.G., & Campbell, D.F.J. (2009). 'Mode 3' and 'Quadruple Helix': toward a 21st century fractal innovation ecosystem. *International journal of technology management*, Vol. 46, 3-4, 201–234.
- 7 Sukhanova, P.A. (2012). Innovatsionnaia infrastruktura v reionalnoi innovatsionnoi ekosisteme i ee elementy [Innovative infrastructure in the regional innovation ecosystem and its elements]. *Vestnik Sibirskogo instituta biznesa i informatsionnykh tekhnologii – Vestnik of the Siberian Institute of Business and Information Technologies*, 3(3), 49–52 [in Russian].
- 8 Trofimova, L.A., Trofimov, V.V., & Kulev, A.Y. (2014). Informatsionnoe soprovozhdenie sozdaniia i razvitiia innovatsionnoi ekosistemy rossiiskikh universitetov [Information maintenance of the innovation ecosystem creation and development in Russian universities]. *Vestnik Sibirskoi gosudarstvennoi avtomobilno-dorozhnoi akademii – Bulletin of Siberian State Automobile And Highway Academy*, 6(40), 129–135 [in Russian].
- 9 Blank, S., & Dorf, B. (2013). *Startup: Nastolnaia kniha osnovatelya* [The Startup: The Founder's Handbook]. Moscow: Alpina Publisher [in Russian].
- 10 Ugnich, E.A., Izotov, M.A., & Voloshchenko, I.I. (2015). Kommertsializatsiia rezultatov intellektualnoi deiatel'nosti v universitetakh: kontseptsiiia innovatsionnoi ekosistemy [Commercialization of the results of intellectual activity in universities: the concept of an innovation ecosystem]. *Internet-zhurnal «Naukovedenie» – Internet Journal of «Science»*, Vol. 7, 4(29), 1–13 [in Russian].
- 11 Chesbrough, N. (2003). The era of Open innovation. *Sloan Management Review*, 3, 35–44.
- 12 Khachin, S.V., & et al. (2017). Sravnitelnyi analiz razvitiia innovatsionnoi ekosistemy Tomskogo politekhnicheskogo universiteta [Comparative analysis of the development of the innovation ecosystem of Tomsk Polytechnic University]. *Izvestiia Volgogradskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta – Izvestia Volgograd State Technical University*, 2(197), 80–88 [in Russian].
- 13 Bishimbayeva, S.K., Nurasheva, K.K., & Nurmukhanbetova, A.A. (2017). Kliuchevye pokazateli otsenki i kriterii innovatsionnosti universiteta kak elementy sistemy menedzhmenta kachestva [Key indicators of evaluation and criteria of innovation of the university as elements of the quality management system]. *Mezhdunarodnyi nauchno-issledovatel'skii zhurnal – International Scientific and Research Journal*, 11(65), 4, 136–142 [in Russian].
- 14 Kommertsializatsiia i transfer tekhnologii v KazNU im. al-Farabi [Commercialization and technology transfer to KazNU al-Farabi]. *Natsionalnyi nauchnyi portal Respubliki Kazakhstan – The National Scientific Portal of the Republic of Kazakhstan*. Retrieved from http://www.nauka.kz/page.php?page_id=75&lang=1&article_id=34 [in Russian].
- 15 Aktsionernoe obshchestvo «Tekhnopark KazNU imeni al-Farabi» [Joint Stock Company «TechnoparkKazNU al-Farabi». *sciencepark.kz*. Retrieved from <http://sciencepark.kz/en/> [in Russian].
- 16 Aktsionernoe obshchestvo «Tekhnopark KazNTU imeni K.I.Satpaeva» [Joint Stock Company «TechnoparkKazNTU named K.Satpayev». *tpntu.kz*. Retrieved from <http://tpntu.kz> [in Russian].
- 17 Sokolova, V.V. (2014). Razvitie innovatsionnoi infrastruktury universiteta [Development of the Innovative Infrastructure of the University]. *Izvestiia Rossiiskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A.I. Hertzena – Izvestia of the Russian State Pedagogical University named after. A.I. Herzen*, 166, 53–61 [in Russian].

A.B. Tasmaganbetov, S.Zh. Tasmaganbetova

*K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Kazakhstan
(E-mail: aslandelo@mail.ru)*

Contemporary issues of transport logistics development in Republic of Kazakhstan

The article studies the role of transport potential of the Republic of Kazakhstan in the development of logistics infrastructure in market conditions. The main attention is paid to solving management problems of materials and information flows in logistics. The materials flow of logistics is classified on certain grounds: in relation to the logistics system; the quantitative basis; the specific gravity and the consistency of the goods. The determined role of the information flow in the logistics system is aimed at achieving the efficient movement of the materials flow. Grouped logistic operations are performed in the process of production with materials resources, as well as operations for processing, transmission and storage of relevant information. The article also defines the role of logistics in the planning, management and control of movements of materials, information and financial resources in different systems. Moreover, the essence and importance of transport logistics are revealed by the authors. Because transport is characterized as the main link between the elements of logistics systems. There are main advantages and disadvantages of different transport modes which are related to the rational organization of the goods movement. The activity of Kazakhstan transport and logistics centers providing logistics services in the railway industry is analyzed. Which allows to propose a number of recommendations to address the problems of transport logistics development in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: transport, transport potential, logistics, logistics infrastructure, transport logistics, logistics operations, customs warehouses.

In the annual Message of the President of Kazakhstan N. A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan on January 31, 2017 «The third modernization of Kazakhstan: global competitiveness», the head of state defined the development of transport and logistics as one of the important priorities for the development of Kazakhstan, thus, set the task for the government of Kazakhstan on the need to increase the country's income from transit transportation by 5.5 times – up to 4 billion dollars a year [1].

It is obvious that modern Kazakhstan pays great attention to the development of infrastructure projects, for example, the international transit corridor «Western Europe – Western China». Which will reduce the time of cargo transportation from China to Europe by almost 3.5 times in comparison to the sea route, i.e. from 40 days of the waterway to 10 days of landway transportation.

Kazakhstan's high transport potential with the effective development of logistics infrastructure by using digitalization of the economy led to the disappearance of entire industries and the creation of fundamentally new industries resulting the emergence of a new model of economic growth. This can ensure the global competitiveness of the country.

The annual Message of the head of state to the people of Kazakhstan has become a milestone in the development of the Republic, as it determines the domestic and foreign policy of the country, which in turn emphasizes the strategic importance of this official document.

An efficient logistics system at the international level and within the country plays a key role in achieving the goal of Kazakhstan's development as a transit country between Europe and East Asia, as well as a regional transport and logistics center in Central Asia. Having created favourable conditions for transit and eliminated the existing physical and non-physical barriers, Kazakhstan acts as a land bridge between East and West, opening the way for goods from Western China to Europe, Russia, the Persian Gulf, Central Asia and the Caucasus.

Along with the realization of the transit potential, the transport and logistics system of the country should meet the prospective needs of customers in transport and logistics services. The implementation of this strategy, as well as the reduction in the cost of transported goods and the creation of competitive routes through Kazakhstan largely depend on the efficiency of the supply chain. This carries out the export and import of goods or transit.

Logistics is a science of planning, organization, control and management of transportation, warehousing and other materials and non-materials operations. These operations are conducted in the process of bringing raw materials to the manufacturing plant, in-plant processing of raw materials and semi-finished products, finished products to the consumer in accordance with the requirements of the latter, as well as the transfer, storage and processing of relevant information [2].

Solving problems of management of materials and information flows are the main ones that impact logistics.

The materials flow includes cargo, materials resources, inventory, considered in the process of logistics operations in a specific time interval.

The main task of logistics is the management of materials flows, which are classified by different features (Table 1).

Table 1

Classification of materials flow logistics

№	Signs of classification	Types of flow
1	In relation to the logistics system	- external; - internal; - incoming; - outgoing.
2	On quantitative grounds	- mass (large); - medium; - small.
3	According to the specific gravity	- heavy; - light.
4	The consistency of goods	- bulk; - liquid; - general.

Note. Source: compiled by authors on [3-5].

The classification of materials flow logistics is characterized by the following features:

1) in relation to the logistics system – external, internal, incoming and outgoing. The external thread flows in the external to the organization environment. For example, it is the materials flow of raw materials for the processing plant, until its delivery to the warehouse. Since the inventory receipt and movement within the company, this thread is to become internal. At the entrance to the enterprise materials flow will be incoming, and after processing and delivery from the warehouse of finished products-outgoing;

2) on quantitative grounds – mass or large, medium and small. Mass materials flow is transported by multiple vehicles: trains, dozens of vehicles; mid–single cars, cars, small – quantity production which is insufficient to load one vehicle;

3) by specific gravity-heavy (coal, metals, ore, etc.), lightweight (tobacco, cotton, etc.);

4) according to the consistency of goods – bulk, liquid and general. Bulk goods are transported, as a rule, in railway wagons (grain, raw sugar, wood, coal, etc.); liquid-oil and oil products, liquefied gas, which are delivered in tanks and pipelines; general - transported in containers, boxes (non-ferrous metals, household appliances and equipment, etc.).

Information flow is a set of messages circulating inside the logistics system, between it and the external environment. This is necessary for the management and control of logistics operations, logistics system and between the logistics system and the external environment, aimed at achieving effective movement of materials flow.

The information flow is ahead of the materials flow, which allows processing information about the delivered cargo in advance [6].

The information logistics system represents in a certain way the organized set of the interconnected means of computer equipment, various reference books and the necessary software providing the solution of these or those tasks of management of movement or storage of a materials stream.

Information logistics involves the availability of automated information systems that solve the following main tasks [6]:

- uninterrupted provision of reliable, relevant and adequate information on the movement of the materials flow;
- operational management of the organization by key indicators (cost, cost structure, profitability level);
- ensuring transparency of information for management on the use of investment capital;

- providing management with information for strategic planning and the structure of total costs and expenses;
- timely identification of «bottlenecks»;
- reallocation of the organization resources;
- terms estimation of consumer orders execution;
- ensuring the profitability of organizations by optimizing logistics business processes.

Materials flow is formed as a result of a combination of certain actions with materials objects. These actions are called logistics operations.

A logistics operation (in a narrow sense) is any action that does not fit the further division into smaller actions and is aimed at transforming the materials and (or) information flow.

Logistics operations (in a broad sense) are all operations that take place in the course of production with materials resources and objects of materials goods production, as well as operations for processing, transfer and storage of relevant information production.

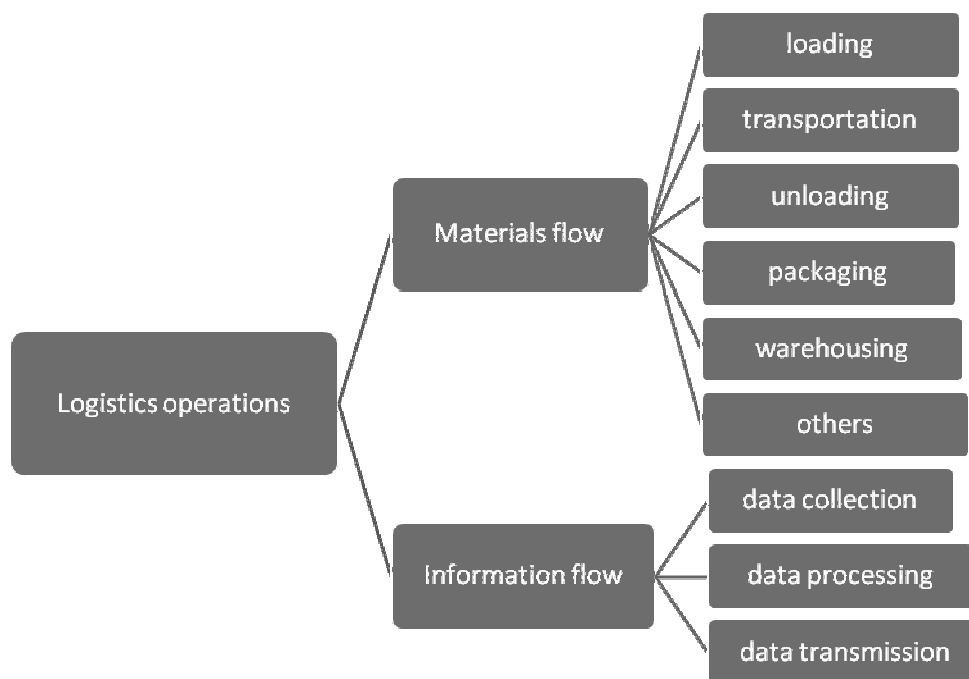

Figure. Grouped logistics operations Source: compiled by authors on [3, 4, 6]

As Figure shows, the materials flow logistics operation includes loading, transportation, unloading, packaging, warehousing, and other operations. Logistics operations with information flow include the collection, processing and transmission of materials flow data.

The use of different elements in the performance of logistics functions and operations are related to the external environment which forms a logistics system.

Logistics is a science, the subject of which is the organization of the rational process of movement of goods and services from suppliers of raw materials to consumers, the functioning of the sphere of circulation of products, goods, services, inventory management and provisions, the creation of the infrastructure of commodity movement, the formation of which started at the beginning of the 50-ies of the twentieth century [6].

A broader definition of logistics treats it as a teaching on the planning, management and control of the movement of materials, information and financial resources in different systems.

From the management position of the organization, logistics can be considered as a strategic management of materials flows in the supply process: procurement, transportation, sale and storage of materials, parts and finished inventory (equipment and others). The concept also includes the management of relevant information flows as well as financial flows. Logistics is aimed at cost optimization and rationalization of production, sales and related services both within one enterprise and for a group of enterprises. The main link between the elements of logistics systems is transport.

Transport logistics is a type of logistics that controls the complex of operations that provide physical movement of inventory between the participants of the supply chain with minimal costs, i.e. the movement of the required amount of goods to the desired point, the optimal route for the required time and at the lowest cost [7].

In accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan, transport logistics is a set of interrelated actions of the participants of the transportation process for planning and management of goods transportation from the shipper (manufacturer) to the consignee along the optimal route using various modes of transport (railway, road, sea, air), including the monitoring movement of goods at each stage of transportation [8].

The subject of transport logistics is a set of tasks related to the rational organization of the movement of goods by General-purpose transport.

Consider the main advantages and disadvantages of modes of transport.

Air mode of transport is the most expensive way of transportation and has the highest capital intensity, material / energy intensity, but it has the highest speed of cargo delivery, high reliability, highest safety of cargo and the shortest routes. This mode of transport depends on weather conditions.

Unlike all other modes of transport, road transport is characterized by high accessibility, manoeuvrability, flexibility, dynamism, regularity and the possibility of door-to-door delivery. Road transport has the ability to use different routes and delivery schemes, coupled with high speed delivery. The wide choice of different carriers in the automotive industry is due to the lack of monopoly.

Road transport is characterized by the following disadvantages: low productivity, high cost of transportation over long distances, the presence of harmful emissions, reduced speed depending on weather and road conditions. The additional advantages of this type of transport is the consolidation of small consignments from different geographical areas, provided that the endpoints of their routes coincide.

High carrying capacity, independence from climatic conditions, time of year and day, regularity of transportation, high speed of delivery of goods over long distances characterize the railway mode of transport.

The railway industry is one of the fundamental branches of the country's economy and is the main vehicle in the transportation of goods in export, import and transit. This type of transport is intended for transportation of bulk and containerized cargoes. The low cost of transportation of goods over long distances is a significant advantage of rail transport.

The disadvantages of rail transport include a limited number of carriers. In Kazakhstan, the main carrier of goods and the owner of the main production assets in railway transport is the national company «Kazakhstan Temir Zholy».

In accordance with the state program documents on the reformation of the railway industry, corporate strategy and national legislation, in order to attract cargo in new segments of the market of transit and multimodal transportation, and in the traditional on the basis of JSC «locomotive» And the Directorate of the transportation process, a national freight carrier - JSC «KTZ - Freight», which began to carry out activities on the transportation of goods from 1 July 2016, was established.

Taking into account that railway transport has a leading role in the implementation of state objectives for the development of transit potential of Kazakhstan, the business strategy of «NC «KTZ» JSC provides for growth in the segment of transit and multimodal transport and logistics services through:

- development of new competencies and integration of services into a single logistics service;
- entering new market segments and offering new transport products;
- modernization of transport infrastructure;
- formation of internal and external network of transport and logistics centers;
- development of dry cargo fleet;
- forming partnerships and alliances;
- institutional development of international transport corridors [9].

Carrying out transportation, creating logistics services, developing national infrastructure and new sectors of the economy, «NC «KTZ» JSC makes a significant contribution not only to the development of the national transport and logistics system, but also international transport corridors and transport and logistics services on the Eurasian continent.

Currently, Kazakhstan Railways as a single multimodal transport and logistics operator forms its own external and internal network of transport and logistics centers.

Terminals where transit containers are loaded into wagons are essential in the supply chain. These terminals are usually also engaged in the processing of specialized cargoes, such as loading of vehicles into special wagons, containers from the EU, China or countries within the Customs Union. Containers from foreign countries undergo customs clearance at the temporary storage warehouse on the territory of the terminal. Operator the basic quantity of terminals is Kazakhstan railway in the face of its subsidiaries kaztransservis and KedenTransServis that is capable of processing per year 102 thousand and 184 thousand containers 17 terminals in all regions of the country.

JSC Kedentransservice has a wide terminal network of branches in 14 regions of Kazakhstan and two representations:

- representation in Xinjiang Uygur Autonomous region of the people's Republic of China (Urumqi);
- representation in the Republic of Uzbekistan (Tashkent).

The terminal network of the company consists of the cargo sites located at 18 railway stations across all territory of Kazakhstan.

It is the largest network in Kazakhstan in terms of volume of processed goods in wagons and containers and the second largest in Kazakhstan network of railway terminals after the station network of JSC «NC «KTZ» [10].

In the market of terminal cargo handling it is necessary to separate a segment of the market of rendering services of customs clearance and customs warehouses of temporary storage. In accordance with the customs legislation of the Republic of Kazakhstan, all goods arriving in the country before the completion of customs procedures must be under customs control in the customs control zones, which are temporary storage Warehouses (TSW). The production process of customs clearance consists of the following components:

– first, the design of the DCD (delivery control document). The DCD is needed to control the delivery of goods under the procedure of internal customs transit. According to the Customs code of the Republic of Kazakhstan, when importing, exporting and transit of goods through the territory of the Republic of Kazakhstan, it is necessary to draw up a document of delivery control;

– secondly, when goods are placed on the SVH, a brief Declaration is issued;

– thirdly, it is the registration of GTD (cargo customs Declaration) – a document provided for the goods at the main customs clearance. For import or export of goods and transport services, Kazakh companies and individuals must issue cargo customs declarations to customs authorities.

The period of storage at the SVH is limited by law to 60 days, and therefore many participants of foreign economic activity (FEA) are forced to resort to placing their goods in Customs warehouses (TS). SWH market refers to the fast-growing and profitable business environment with the requirement of a license to engage in these activities.

However, in this segment there are problems connected with low transparency of customs procedures and complexity of registration. The participants of foreign economic activity note the problems associated with the imperfect procedure of customs valuation, high cost of agricultural services and non-transparent system of customs classification of goods.

Thus, considering the current problems of transport logistics development of the Republic of Kazakhstan, the following conclusions can be drawn:

– in Kazakhstan, as in other CIS republics, there is a fairly high share of the transport component in the final price of the goods, bearing in mind the competitiveness in the international dimension. Transport component, however, affects the development of companies operating in the domestic market, as it is necessary to compete with Chinese products, goods from other countries entering Kazakhstan;

– the market economy in Kazakhstan is in the process of development. At the present stage, it is not yet possible to fully and effectively implement, for example, intersectoral coordination. And the transport industry is also not yet fully using its potential, does not fully contribute to the effective integration of modes of transport, the introduction of modern logistics technologies. This is quite a natural process of growth. Hence, the increase in turnover of railway cars, and the irrational use of trucks, and certain distortions in the structure of rolling stock in General;

– state support of logistics systems should become one of the forms of state regulation of the economy, which is to coordinate the economic interests of enterprises and participants of logistics links, promoting mutually beneficial relations between them. This requires the creation of new or the transformation of existing principles of management of the state, society and business structures to achieve the main goal of logistics-to obtain final results-to reduce total costs and obtain competitive advantages through rationalization, optimization of economic processes with a high degree of coordination;

- insufficient use of modern automated cargo management systems, electronic document management reduces the speed and reliability of transportation, making transport companies in Kazakhstan relatively unattractive for the provision of transport and logistics services in the global market;
- transport infrastructure of Kazakhstan plays an important role in ensuring the connection of transport links with other States, the integrity of the territorial space, the conduct of trade, exchange of information, ensuring the passage of transit goods and goods, integration into international trade flows of the world, as well as in creating the possibility of unhindered transport of export products of the country;
- the main problem of the logistics system of Kazakhstan is a narrow range of services and unreliability of the supply chain. These problems are caused by low coordination and integration between the participants of the transportation process, the lack of modern information systems, storage and handling systems.

References

- 1 Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31 января 2017 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nazarbaeva-narodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g.
- 2 Михайлова О.Н. Введение в логистику: учеб.-метод. пособие / О. Н. Михайлова. — М.: Издат. дом «Дашков и К», 1999. — 104 с.
- 3 Логистика: учеб. пособие / Б.А. Аникин [и др.]; под ред. Б.А. Аникина, Т.А. Родкиной. — М.: ТК «Велби», изд-во «Проспект», 2005. — 408 с.
- 4 Логистика в схемах и таблицах: учеб. пособие / Ю.М. Неруш. — М.: ТК «Велби», изд-во «Проспект», 2006. — 192 с.
- 5 Управление потоками в логистических системах мировой экономики / И.А. Еловой, В.И. Похабов, М.М. Колос; под науч. ред. В.Ф. Медведева. — Минск: Право и экономика, 2006. — 266 с.
- 6 Основы логистики: учеб. пособие / А.М. Гаджинский. — М.: ИВЦ «Маркетинг», 1995. — 124 с.
- 7 Транспортная логистика: учеб. пособие для студентов технических специальностей вузов / ЕНУ им. Л.Н. Гумилева / Т.Б. Сулейменов, М.И. Арпабеков. — Астана, 2012. — 211 с.
- 8 Закон Республики Казахстан «О транспорте в Республике Казахстан» от 21 сентября 1994 года № 156-ХІІІ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://online.zakon.kz>.
- 9 Общая информация о деятельности АО «Национальная компания «Қазақстан темір жолы» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.railways.kz.
- 10 Годовой отчет АО «Кедентранссервис» за 2015 год [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.kdts.kz/ru/>.

А.Б. Тасмаганбетов, С.Ж. Тасмаганбетова

Қазақстан Республикасындағы көлік логистикасы дамуының өзекті мәселелері

Мақалада Қазақстан Республикасындағы көлік әлеуетінің нарықтық жағдайдағы логистикалық инфрақұрылымын дамытудағы ролі зерттелген. Логистикадағы материалдық және ақпараттық ағындарды басқару шараларын шешуге басты назар аударылған. Авторлар белгілі бір сипаттарына сәйкес логистиканың материалдық ағындарын жіктеген: логистикалық жүйеге қатысы бойынша; сандық сипаты негізінде; нақты ауырлық дәрежесі бойынша; жүктердің құрамы бойынша. Материалдық ағынның тиімді қозғалысын қамтамасыз етуге бағытталған логистикалық жүйенің ақпараттық ағынының ролі айқындалған. Авторлар өндірістік үдеріске материалдық ресурстармен, сондай-ақ өндіруге қатысты ақпаратты өңдеу, беру және сақтау жөніндегі операцияларды жүзеге асыруға қатысты логистикалық операцияларды топтастырған. Мақала әртүрлі жүйелердегі материалдық, ақпараттық және қаржылық ресурстардың қозғалысын жоспарлау, басқару және бақылаудағы логистиканың ролі айқындалған. Көлік логистикалық жүйелердің элементтері арасындағы негізгі байланыстырушы буын ретінде сипатталған. Көліктік логистиканың мәні мен маңызы теориялық негізде ашылған. Жүктердің қозғалысын ұтымды ұйымдастыруға байланысты әртүрлі көлік түрлерінің негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері қарастырылған. Темір жол саласындағы логистикалық қызметтерді ұсынатын қазақстандық көлік-логистикалық орталықтардың қызметі талданған. Авторлар Қазақстан Республикасында көліктік логистиканы дамыту мәселелерін шешу бойынша бірқатар ұсыныстар берген.

Кілт сөздер: көлік, көлік әлеуеті, логистика, логистикалық инфрақұрылым, көлік логистикасы, логистикалық операциялары, кеден қоймалары.

А.Б. Тасмаганбетов, С.Ж. Тасмаганбетова

Актуальные проблемы развития транспортной логистики в Республике Казахстан

В статье исследована роль транспортного потенциала Республики Казахстан в развитии логистической инфраструктуры в рыночных условиях. Основное внимание уделено решению задач управления материальными и информационными потоками в логистике. Авторами классифицирован материальный поток логистики по определенным признакам: по отношению к логистической системе, по количественному признаку, удельному весу, консистенции грузов. Определена роль информационного потока логистической системы, направленная на достижение эффективного движения материального потока. Авторами сгруппированы логистические операции, которые совершаются в процессе производства с материальными ресурсами, а также операции по обработке, передаче и хранению соответствующей производству информации. В статье определена роль логистики в планировании, управлении и контроле движениями материальных, информационных и финансовых ресурсов в различных системах. Транспорт охарактеризован как главное связующее звено между элементами логистических систем. Раскрыты сущность и значение транспортной логистики. Рассмотрены основные преимущества и недостатки разных видов транспорта, связанные с рациональной организацией перемещения грузов. Проанализирована деятельность казахстанских транспортно-логистических центров, оказывающих логистические услуги в железнодорожной отрасли. Авторами предложен ряд рекомендаций по решению проблем развития транспортной логистики Республики Казахстан.

Ключевые слова: транспорт, транспортный потенциал, логистика, логистическая инфраструктура, транспортная логистика, логистические операции, таможенные склады.

References

- 1 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.Nazarbaeva narodu Kazakhstana «Tretia modernizatsiia Kazakhstana: hlobalnaia konkurentosposobnost» ot 31 yanvaria 2017 h. [Address of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan «The Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness» of January 31, 2017]. *akorda.kz*. Retrieved from http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaevanarodu-kazahstana-31-yanvarya-2017-g [in Russian].
- 2 Mikhailova, O.N. (1999). *Vvedenie v lohistiku [Introduction to logistics]*. Moscow: Izdatelskii dom «Dashkov i K» [in Russian].
- 3 Anikin, B.A. & et al. (2005). *Lohistika [Logistics]*. B.A. Anikin, T.A. Rodkina (Ed.). Moscow: TK «Velbi», Izdatelstvo «Prospect» [in Russian].
- 4 Nerush, U.M. (2006). *Lohistika v skhemakh i tablitsakh [Logistics in scheme and tables]*. Moscow: TK «Velbi», Izdatelstvo «Prospect» [in Russian].
- 5 Elova, I.A., Pokhabov, V.I., & Kolos, M.M. (2006). *Upravlenie potokami v lohisticheskikh sistemakh mirovoi ekonomiki [Flow management in logistics systems of global]*. Medvedev V.F. (Ed.). Minsk: Pravo i ekonomika [in Russian].
- 6 Gadzhinski, A.M. (1995). *Osnovy lohistiki [Basics of logistics]*. Moscow: IVTs «Marketinh» [in Russian].
- 7 Suleimenov, T.B., & Arpabekov, M.I. (2012). *Transportnaia lohistika [Transportation logistics]*. Astana [in Russian].
- 8 Zakon Respubliki Kazakhstan «O transporte v Respublike Kazakhstan» ot 21 sentiabria 1994 hoda № 156-XIII [Law of the Republic of Kazakhstan «On transport in the Republic of Kazakhstan», September 21, 1994, No. 156-XIII]. *online.zakon.kz*. Retrieved from <http://online.zakon.kz> [in Russian].
- 9 Obshchaia informatsiia o deiatel'nosti AO «Natsionalnaia kompaniia «Kazakhstan temir zholy» [General information about performance of AO «National company «Kazakhstan Railways»]. *railways.kz*. Retrieved from www.railways.kz [in Russian].
- 10 Hodovoi otchet AO «Kedentransservis» za 2015 hod [Annual report of AO «Kedentransservice» for 2015]. *kds.kz/ru*. Retrieved from <http://www.kds.kz/ru/> [in Russian].

T.B. Kazbekov, E.B. Romanko, A.O. Mussabekova, T.A. Mukashev

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: romanko.55@mail.ru)*

The main lines of the State programme «Digital Kazakhstan» implementation

The general trend of digital technologies development is disclosed. Their specification as one of the ways of national economy diversification, its reorientation from raw material industries to industrial-service model is given. It is proven that given program will allow to develop and approve new tools directed to modernization and digitalization of our enterprises with export orientation, as well as improving the quality of life of the population and economic competitiveness of Kazakhstan by means of progressive development of digital ecosystem. It is noted that program is directed to development of following areas: digital Silk way, creative society, digital transformations in the branches of economy, proactive state. It is emphasised that infrastructure, sufficient for a good start is created in Kazakhstan: basic level of digitalization is present in all branches of economy, the majority of the population has access to the Internet, electronic government is created and successfully functions. Innovative technologies and intelligent systems are considered, which will be introduced to key economic branches with the aid of digitalization of the branches of economy in order to ensure productivity growth and increase in the competitiveness on international level; as well as creation of innovative ecosystem, increase in the amount of technological start-up projects initiated in Kazakhstan and their capitalization. Feasibility of creation of Astana Hub international IT start-ups technology park, development of the Law «On venture financing» is justified; transition to digital state; creation of the centre of competence to digital industry; realization of projects to partial computer-aided manufacturing by introducing and modernization of the sensor system that will allow to increase significantly in productivity. It is concluded that program «Digital Kazakhstan» implies realization of the complex of interconnected measures for achievement of the key purpose - creation of innovative economy, entry into developed countries and transformation of the society and production, in order not to be left behind of modern technological world; integration of information systems of State authorities. The key to preservation of our economy competitiveness is development of digital component by joint efforts of the state and business.

Keywords: digitalization, digital technologies, digital infrastructure, digital Silk way, proactive state, innovative ecosystem, start-ups, digital state, digitalization of Kazakhstan enterprises, digital economy.

Currently, digitalization is a global trend, which is followed by all parties aimed to development of competitive economy and improving the quality of life of the population.

The need to develop the state program «Digital Kazakhstan» was identified by the Head of state in the Address «the Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness»

In the development of the state program «Digital Kazakhstan» was taken into account global challenges and possibilities that brings the digital era for the economy of Kazakhstan, which were identified as two areas: building long-term innovation development for sustainability of the digitization process and ensuring a pragmatic start of the program consisting of specific projects in the real sector.

The program «Digital Kazakhstan» was adopted, prepared with the participation of experts from national companies, state corporations, international consultants.

In the next Address Of the head of state to the people of Kazakhstan «New opportunities for development in the conditions of the fourth industrial revolution» it was noted that in 2018 it is necessary to begin the development of the third five-year plan of industrialization, «digital era»

For Figure 1 the state program «Digital Kazakhstan» is presented. The need to develop the state program «Digital Kazakhstan» was identified by the Head of state in the Address «the Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness».

Given program will allow to develop and approve new tools directed to modernization and digitalization of our enterprises with export orientation.

The government as starting manoeuvre chose accelerated digitalization of 9 key economic branches, among which there is power sector and raw materials, agriculture, industry, logistics and the sector of information technologies.

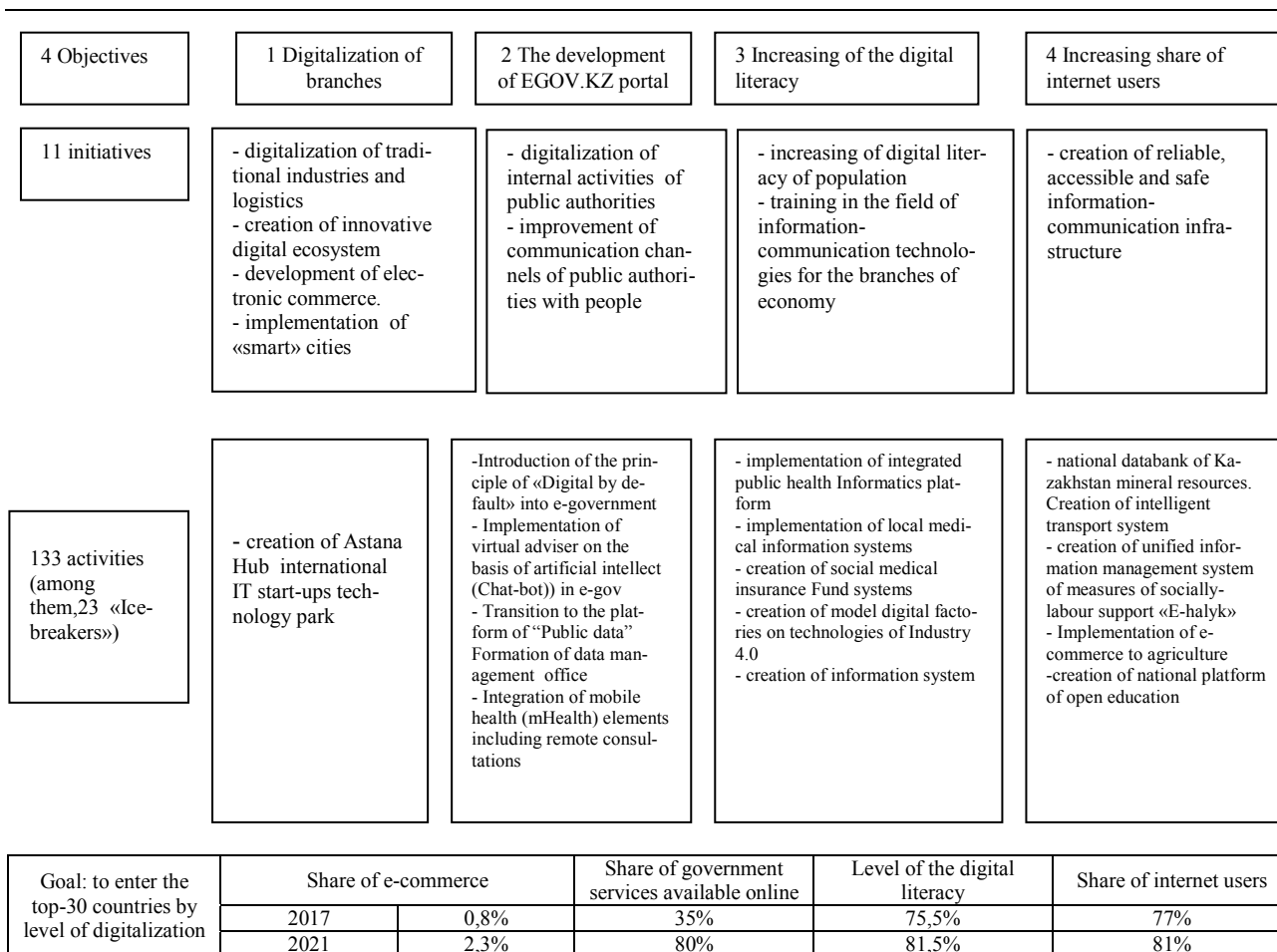

Figure 1. State program «Digital Kazakhstan»

It follows that two tasks are solved:

- an additional impetus is provided for the technological modernization of the country's flagship industries and conditions are formed for large-scale productivity growth;
- the role of information and communication services in the world market is being strengthened and support is being provided for domestic production and export of information services to improve the competitiveness of the information industry and modernize the economy of our country.

Strengthening of information-communication services role on world market and giving support of domestic productions and export of information services for increase in information industry competitiveness and modernization of our country economy.

It should be noted that attention of the state to development of digital technologies, is considered as one of the ways of national economic diversification, its reorientation from raw material industries to industrial-service model.

The purpose of state program «Digital Kazakhstan» is improving the quality of life of the population and Kazakhstan economy competitiveness by means of progressive digital ecosystem development.

In this approach Kazakhstan is not alone, building of national innovative economy based on technological progress of key economic branches – it's the way of numerous world leaders.

The main goals of the Programme should be:

- growth of digital economy considerably outpacing economical growth as a whole;
- Kazakhstan will take the 30th place in international ranking of digital competitiveness by 2050.

For country digitalization four basic elements are necessary:

- digitalization of basic sectors of the economy;
- development of mobile state;
- formation of creative society;
- construction of new infrastructure, needed for digital transformation of country.

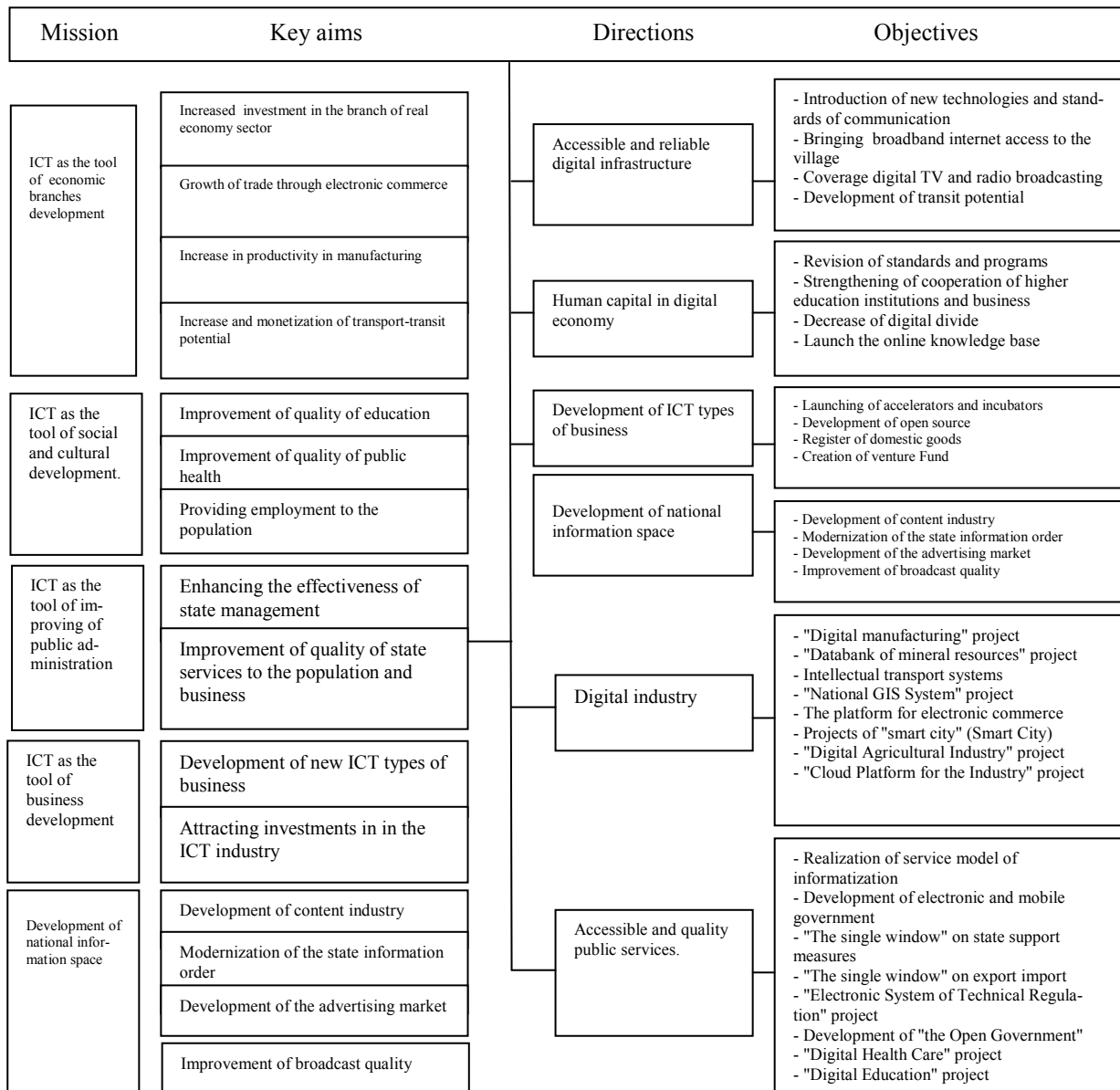

Figure 2. Depicts the mission of State program «Digital Kazakhstan»

The program is aimed at the development of the following spheres:

1. Digital Silk way is creation of hi-tech digital infrastructure by carrying out in rural settlements of broadband Internet access; improvement of broadcast and radio network, development of telecommunication hub; ensuring information security.

2. Creative society – development of the human capital through increase in digital literacy of population, upgrading the qualifications of specialists in the field of information and communication technologies, development of creative thinking.

3. Digital transformations in branches of the economy – development of the digital industry through introduction of digital technologies in the sphere of agricultural industry, the industry; improvements of accounting systems of mining branch; automation of transport and logistics system of the country; development of electronic trading; improvement of health care; development of information and communication branch of the country; realization of technologies for smart cities creation.

Proactive state is formation of digital government through further development of electronic and mobile government; increase in public services provided in an electronic form; formation of open government and open parliament.

Its realization will allow to improve the quality of life of the population due to digital technologies using and will create conditions for transition of economy of Kazakhstan to essentially new trajectory of development. And for this purpose there are all makings.

The infrastructure sufficient for a good start is created in Kazakhstan. The basic level of digitalization is present at all branches of economy, more than 70 % of the population have Internet access. Electronic government is created and successfully functions.

It will allow to achieve strategically important indicator, to create not less than a third of an yearly economic growth due to sectors of digital economy.

Due to joint efforts of the state and business Kazakhstan should build the digital sector as the new branch of economy penetrating all life of the country in 10 years.

One more important point is qualified personnel. In this direction a great deal of work is being carried out, first of all with educational institutions. Kazakhstan students show good results at the international Olympic Games and competitions. Nowadays, bright prospects to apply knowledge in the homeland for our talented youth are offered.

It is necessary to consider such factor as a business environment. The large and medium-sized Kazakhstan enterprises along with the multinational companies intend to introduce digitalization elements in different industries.

This program contains 5 directions.

The first is a digitalization of branches of economy. It means that innovative technologies and intellectual systems will be introduced in key branches of economy that will give impetus to their development by providing a productivity growth and increase in competitiveness at the international level. As a result growth of domestic export on foreign markets both in raw material industries, and in agro-industrial complex will be provided, that in turn will lead to growth of capitalization of the largest production companies.

The fourth industrial revolution is connected with mass introduction on production of such technologies as Internet of things (the various digital devices connected to Network), artificial intelligence, robotization. All this will lead to productivity growth by branches on average for 50 % by 2022.

To date, a number of Kazakhstan enterprises successfully introduces elements of the Industry 4.0, it means that management comes to recognize the need of investment in innovations. In a short time of implementation of pilot projects in an oil and uranium fields essential (up to 10 %) optimization of costs of the electric power, chemical reagents, transportation costs is demonstrated. Such enterprises as ERG, Kazzink LLP, JSC NAC Kazatomprom, JSC KEGOC, Astana REC, Kazakhmys corporation are ready to continue this work.

And finally, the fifth direction of the program – creation of an innovative ecosystem: increase in the number of technological start-up projects initiated in Kazakhstan and their capitalization. The innovative ecosystem will be created on the basis of existing technology parks, venture funds, research institutions and higher education institutions, as well as on the basis of currently being set up Astana Hub technology park. This environment will provide conditions for bringing new ideas, technologies, digital decisions and also active involvement of talented Kazakhstan citizens who are engaged in IT projects abroad.

It is full support of implementation of courageous projects of people with ideas – technological businessmen. Most of the world IT industry giants existing today – Apple, Google, Facebook – aspiring entrepreneurs in the past, who with the help of created innovative ecosystem conditions, could construct huge multinational corporations. Now we have great opportunities to contributing significantly to social and economic development of the country, as well as to providing additional opportunities to citizens to realize themselves.

First of all the program includes creation of Astana Hub international IT start-ups technology park. Within the framework of the project initiated by the Head of state conditions for attracting technological businessmen and experts from around the world will be created, thus, we will have the critical mass of world-class IT professionals.

Residents of Astana Hub will take advantages IFCA (International Financial Center Astana) regarding the special labor and visa regimes, the principles of English law and the International Court of IFCA.

With the growth of companies they will need support for expansion, so-called scaling up of business that means accessible financing. However, when it comes to start-ups, we speak about a specific high risk type of financing – venture. The international experience shows that only about 10-20 % of start-ups become successful.

On this basis development of the Law «About Venture Financing» which will allow to apply the best world practices in Kazakhstan is provided. Within the framework of Astana Hub work with representatives

of Kazakhstan business for the purpose of cultural development of investment in startups will be carried out. Many progressive businessmen already consider this direction.

New, but very perspective direction – corporate innovations will develop. This is interaction of large business with representatives of SMB which are start-ups at the initial stage of development. Corporations in their activity need a large amount of various type of service and goods which can be provided by start-ups. «Digital Kazakhstan» will create conditions for mutually beneficial cooperation of aspiring entrepreneurs innovators with the existing corporations.

As we can see programme «Digital Kazakhstan» assumes realization of complex of interconnected measures for key ambitious goal achievement – creation of innovative economy, entry into 30 developed countries by 2050 and transformation of society and production in a way that not to be left behind the modern technological world. Achievement of this goal demands consolidation and mobilization of all society, a breakthrough within a short timeframe. There is no time for doubts, forward to the digital world of future!

Let's give examples and ways of realization of accepted directions of «Digital Kazakhstan» program.

The domestic IT companies and research institutions will be involved in realization of the first direction. This measure will be considered an excellent opportunity for Kazakhstan developers to find practical application for the technologies. «Ust-Kamenogorsk Titanium Magnesium Plant» which introduces developments of KBTU programmers and KazNRTU after K. Satpayev can set excellent example of such cooperation. The East Kazakhstan state technical university opened department at the Kazzink enterprises: learning the theory at the university, students master their knowledge in production activities. And on the basis of KazNRTU – the center of competence – will train teachers of higher education institutions, representatives of industrial enterprises and students to plan and realize projects of Industry 4.0.

The second direction is transition to the digital state. It is quite simple to describe this process: it is necessary to reduce the number of workflow and to deliver services to the people and business at the earliest time possible. It will be reached by integration of public authorities information systems.

First, about 20 million references will be cancelled, secondly, public authorities will switch to electronic workflow (exchange of references and information), thirdly, access to personal information to the third parties with permission of citizens – customers will be provided.

So far, only a quarter of public services is provided in electronic format. In accordance with principle of «paper free» (completely paperless processes) 80 % of public services will be rendered only in electronic form. Such documents as address reference, the certificate of criminal record, the real estate and about 30 more types of references will disappear. These data will be transferred in a digital form between the systems of public authorities and also in special protected mode are available to banks of the second level, municipal services and other institutions.

Based on the research of «Boston Consulting Group» company, reflected in the article «Kazakhstan on the Way to Digital Economy» on the level of digitalization of economy Kazakhstan holds the 50th place of rating from 85 states and is in group with a nascent digital economy. The digital divide between the states leaders and the countries lagging furthest behind increases from year to year. A key to maintaining competitiveness of our economy is development of a digital component by through joint efforts of the state and business [3].

Until 2019 proactive services (which does not demand visiting) will be introduced, each of which includes up to 5 services. Now community service centres provide to 40 million references in a year. It is very simple to count budgetary savings due to process of digitalization that represents approximately 33,5 billion tenges.

Significant improvement will be reached with respect to automation of internal processes of public authorities, for example, strategic and budget planning, management of land and mineral resources or import and export operations.

One of key questions is effective use of transit capacity of our country. Introduction of such systems as a single window of export-import transactions and the intellectual transport system, is directed to minimization of a human factor, acceleration and ensuring transparency of all processes.

The third, one of strategically important directions – realization of digital Silk way. There are two important initiatives – expansion of communication networks covering and strengthening of cyber security.

The first measure covers questions of development of broadband access to global networks infrastructure and the secure transmission.

It is planned to construct fibre-optic connection lines in more than 1 200 rural settlements according to the scheme of state private partnership. Thus more than 2,1 million people will have technical capability of

connection to the high-speed Internet. In all regional centers there will be mobile infrastructure of new generation (networks 4G, and 5G in the future).

The fourth – development of the human capital. For achievement of the best results Kazakhstan needs to create qualitative personnel potential. Therefore the program provides measures for increase in digital literacy on average, technical and professional, higher education. Step by step the subject «Programming Bases» beginning with the 2nd class will be introduced. And the program of high school will be complemented with such subjects as robotics, virtual reality, 3D-printing and others.

For development and support of talented youth on a regular basis hackathons, the Olympic Games and competitions are already held, various groups on robotics and programming everywhere open. The population, including jobless, will have access to on-site training for study demanded digital skills.

It should be noted that for increase in labor productivity, increase in production and decrease in below - cost of products of processing industry implementation of measures of stimulation of digital technologies use is necessary for the Republic of Kazakhstan.

For carrying out system and consecutive approach to elements of the fourth industry «the Industry 4.0» is required to analyse the level of technological development of Republic of Kazakhstan economy and to identify potential of economic branches to new challenges.

Also for digitalization of the industry in Kazakhstan Mekinsey E Co together with SEZ park of innovative technologies plans to create the center of competence on the digital industry on basis of MSC center of competence together with the technological multinational companies which purpose will be the implementation of pilot project in the mines on streamlining and automation of productions, implementation of projects on collecting and in-depth analysis of data.

First of all the ICT infrastructure will be created, namely events for connection of neurochannel Internet access and also the industrial Internet for implementation of projects on the digital industry at 10 large enterprises and 1 SEZ will be held.

Implementation of 10 projects on partial automation of production by introduction and modernization of system of sensors is intended in the future that will allow to increase labor productivity to 15-20 % by 2020 at these 10 enterprises and 1 SEZ [4].

In a follow-up President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev's Address to the Nation of Kazakhstan «New opportunities under the fourth industrial revolution» is noted: The Comprehensive program «Digital Kazakhstan» is adopted. It is necessary to realize the pilot project on digitization of several Kazakhstan industrial enterprises, and then widely extend this experience. Development of own ecosystem of digital and other innovative solutions developers becomes crucial issue.

In 2018 it is necessary to begin development of the third five-years period of the industrialization devoted to formation of «digital era» industry [5].

The government of Kazakhstan will continue to build institutes of long-term innovative development, creating favorable climate for self-realization of people and business in digital economy.

The countries making a right choice have an opportunity of new branches creation and ways of big objectives solution.

In view of the foregoing, conditions for cultural transformation of society, structural changes of economy, transition to the concept of proactive state and increase in digital competitiveness in the world will be created in Kazakhstan. As a result the labor productivity will increase, the volume of electronic trading and a share of electronic services will increase.

It should be noted that these measures would be implemented through development of the concept, and then – new State program of industrial innovative development, devoted to formation of industry «Digital era».

References

- 1 Послание Президента Н.А. Назарбаева «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://dixinews.kz/articles/26570>.
- 2 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.kazpravda.kz. К умной «цифровой, комфортной жизни». — 2017. — 15 декабря. — № 242(28621). — С. 3.
- 3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: digital.kz/up/oad/iblock/020/4410. mik.rk.2017.
- 4 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: docp/ayer.ru/26814247-Gosudarstve_nnao-programma-cifrovoy-Kazahstana.ptmi.

5 Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции». — 2018. — 10 янв. — № 6(28635). — С.1. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.Kazpravda.kz.

Т.Б. Казбеков, Е.Б. Романько, А.О. Мусабекова, Т.А. Мукашев

«Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асырудың негізгі бағыттары

Мақалада цифрлық технологиялардың дамуының жалпы үрдісі ашылған. Ұлттық экономиканы әртарапандыру оның шикізаттық үлгісінен индустрия-сервистік түріне қайта бағдарлау жолдарының бірі ретіндегі сипаттамасы берілген. Аталған бағдарлама өнім экспортына бағдарлана отырып, кәсіпорындардың жанартылуына және цифрлануына бағытталған жаңа құралдарды жасап шығарып, алғашқы өндірістік байқаудан өткізуге, сондай-ақ цифрлық экожүйенің прогрессивті дамуы арқылы халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға және Қазақстан экономикасының бәсеке қабілеттілігін арттыруға мүмкіндік беретіндігі дәлелденген. Бағдарлама Жібек жолы, креативті қоғам, экономика саласындағы цифрлық түрлендіру, белсенді мемлекет секілді салаларға бағытталғандығы айтылған. Қазақстанда жақсы бастау алуға жеткілікті инфрақұрылым жасалғандығы көрсетілген, цифрландыру деңгейі экономиканың барлық салаларында жеткілікті дәрежеде жоғары, интернет халықтың басым бөлігінде қолжетімді, электронды үкімет құрылып және ол сәтті қызмет атқарып жатқандығы көрсетілген. Өнімділіктің артуы және халықаралық деңгейде бәсекеқабілеттілігін қамтамасыз ету мақсатында экономика салаларын цифрландыру көмегімен экономиканың іргелі салаларын енгізлетін технологиялар және зияткерлік жүйелер, сондай-ақ Қазақстанда бастама көтерумен инновациялық жүйені құру, технологиялық стартап-жобалар санын арттыру қарастырылған. IT-стартап Astana Нив Халықаралық технопаркін құру қажеттілігі, «Венчурлік қаржыландыру туралы» Заң жобасын әзірлеу, цифрлы үкіметке көшу, цифрлық өнеркәсіп бойынша құзыреттілік орталығын ашу, еңбек өнімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік беретін өлшеуіш құралдар жүйесін енгізу және жанарту жолымен ішінара автоматтандырылған жобаларды іске асыру негізделген. «Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының өзекті мақсаты – дамыған елдер қатарына ену және заманауи технологиялық әлемнен қалып қоймау үшін қоғам мен өндірісті түрлендіру, мемлекеттік органдардың ақпараттық жүйесін интерациялауды білдіретіндігі туралы қорытынды жасалған. Отандық экономиканың бәсекеқабілеттілігін сақтап қалудың шарты – цифрлық құраушыны мемлекет пен бизнестің бірлесіп дамытуы болып табылғандығы дәлелденген.

Кілт сөздер: цифрландыру, цифрлық технологиялар, цифрлық инфрақұрылым, Жібек жолы, белсенді мемлекет, инновациялық экожүйе, бастамашылық, сандық мемлекет, қазақстандық кәсіпорындарды цифрландыру, сандық экономика.

Т.Б. Казбеков, Е.Б. Романько, А.О. Мусабекова, Т.А. Мукашев

Основные направления реализации Государственной программы «Цифровой Казахстан»

Раскрыта общая тенденция развития цифровых технологий. Дана их характеристика как один из путей диверсификации национальной экономики, ее переориентации с сырьевой на индустриально-сервисную модель. Данная программа позволит разработать и апробировать новые инструменты, направленные на модернизацию и цифровизацию наших предприятий с ориентацией на экспорт продукции, а также поможет обеспечить повышение качества жизни населения и конкурентоспособности экономики Казахстана посредством прогрессивного развития цифровой экосистемы. Отмечается, что программа направлена на развитие следующих сфер: цифровой Шелковый путь, креативное общество, цифровые преобразования в отраслях экономики, проактивное государство. В статье показано, что в Казахстане создана инфраструктура, достаточная для хорошего старта: базовый уровень цифровизации присутствует во всех отраслях экономики, большинство населения имеют доступ в Интернет, создано и успешно функционирует электронное правительство. Рассматриваются инновационные технологии и интеллектуальные системы, которые будут внедрены в базовые отрасли экономики с помощью цифровизации отраслей экономики с целью обеспечения роста производительности и повышения конкурентоспособности на международном уровне, а также создание инновационной экосистемы, увеличение количества технологических стартап-проектов, инициированных в Казахстане, и их капитализация. Обосновывается целесообразность создания международного технопарка IT-стартапов AstanaHub, необходимость разработки Закона «О венчурном финансировании», перехода на цифровое государство, создания центра компетенции по цифровой промышленности; реализации проектов по частичной автоматизации производства путем внедрения и модернизации

системы датчиков, что позволит существенно увеличить производительность труда. Авторами сделан вывод, что программа «Цифровой Казахстан» предполагает: реализацию комплекса взаимосвязанных мер для достижения ключевой цели — создания инновационной экономики, вхождения в число развитых стран и преобразования общества и производства, чтобы не остаться за бортом современного технологического мира; интеграцию информационных систем государственных органов. Ключом к сохранению конкурентоспособности нашей экономики является развитие цифровой составляющей совместными усилиями государства и бизнеса.

Ключевые слова: цифровизация, цифровые технологии, цифровая инфраструктура, цифровой Шелковый путь, проактивное государство, инновационная экосистема, стартапы, цифровое государство, оцифровка казахстанских предприятий, цифровая экономика.

References

- 1 Poslanie Prezidenta N.A. Nazarbayeva «Tretia Modernizatsiia Kazakhstana: hlobalnaia konkurentosposobnost» [The President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev's Address to the Nation of Kazakhstan «Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness»]. *dixinews.kz*. Retrieved from <http://dixinews.kz/articles/26570> [in Russian].
- 2 *kazpravda.kz*. Retrieved from www.kazpravda.kz. К умной «сифровой, комфортной жизни» [To «smart» digital and comfortable life]. 2017, 15 December, № 242 (28621), 3 [in Russian].
- 3 *digital.kz*. Retrieved from digital.kz/up/oad/iblock/020/4410. mik.rk.2017.
- 4 *docp/ayer.ru*. Retrieved from docp/ayer.ru/26814247-Gosudarstve nnayo-programma-cifrovoy-Kazahstan-na.ptmi.
- 5 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N. Nazarbayeva narodu Kazakhstana «Novye vozmozhnosti razvitiia v usloviakh chetvertoi promyshlennoi revoliutsii» [The President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev's Address to the Nation of Kazakhstan «New opportunities under the fourth industrial revolution»]. 2018, № 6 (28635), 10 January, 1. *Kazpravda.kz*. Retrieved from www.Kazpravda.kz [in Russian].

Sung-Kyu Lee¹, A.N. Ramashova²

¹Andong National University, Andong, South Korea;

²Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan

(E-mail: r.aissulu87@mail.ru)

A model of assessment the effectiveness of innovative growth of Kazakhstan's human resources

The article considers and suggests a scheme of an integrated approach to the processes of formation and development of innovation-oriented human resources. The authors developed a model for assessing the effectiveness of using innovative growth in human resources in the Republic of Kazakhstan. The authors identified a set of interrelated economic and mathematical models. At the same time, a methodology has been developed for calculating the valuation of innovation-oriented human resources. The authors calculated the current investments in the activation of innovative development of human resources as the processes of innovation development improve and improve on the basis of the quality of human resources. The complex and a number of economic and mathematical models have been identified, on the basis of which it is possible to forecast the volume of production of innovative products, depending on the dynamics of investment changes and innovation-oriented personnel potential in the manufacturing industry. At the same time, a methodology has been developed for calculating the valuation of innovation-oriented human resources on the basis of a special coefficient (goodwill) to the cost of traditional labor, taking into account the cost of knowledge and skills. A two-level complex of models is finally formed. The main payback period for production has been determined. The main motives are deducing the estimates of the economic efficiency of human resources as an innovative factor in the development of the economy.

Keywords: personnel potential, innovation, methodology, assessment, main factors, resources, capital, coefficient of elasticity, process, qualification.

The mechanism of using human resources is based on the system of rules for its innovative development. At the same time, the process of formation and components of innovative development of the human resources of the organization are determined by the strategy of its future development, depending on the aggressiveness of the external environment and internal capabilities.

Therefore, according to I. Kibalyuk, the main goal of innovative development of human resources is to provide the necessary functional and production systems of the organization with the necessary staff and the required qualifications. This goal is achieved through effective human resources work in the field of hiring, assessment, labor adaptation, incentives and motivation, training, attestation, work and workplace organization, staff utilization, career planning, personnel reserve management, innovation management in personnel work, security and the release of personnel [1].

The main objective of innovative development of the human resources of the organization determines the sub-goals and principles of the personnel management system, that is, the rules, guidelines and norms that managers and specialists must follow in the process of innovative development of the human resources of the organization. Principles of innovative development of the personnel potential of the organization reflect objective tendencies, social and economic laws, scientific recommendations of social psychology and management theory.

In the conditions of market transformations, one of the decisive factors of efficiency and competitiveness of the organization is to ensure the high quality of innovative development of its human resources on the basis of the corresponding concept of the organization's long-term development. It must be borne in mind that the work with the staff does not begin with the appearance of a vacancy and does not end with a hiring. The process of working with personnel should be built in such a way that the shortest way to arrive at the desired result with respect to any issue or problem in the personnel sphere. Innovative development of human resources, in the ideal case, is formed and implemented in three stages.

At the same time, organizational and staff policy is understood as planning of the need for labor resources, formation of the structure and staff, appointment, creation of a reserve, movement in accordance with the policy of innovative development of the organization under study. The information policy determines the creation and support of a system of movement of personnel information (availability of vacancies, opportunities for professional and career growth, social issues, etc.) in connection with business processes and tasks of innovative development of the research organization.

The financial policy forms the principles of the distribution of funds, ensures the effectiveness of the labor incentive system, and determines the need for investment in the provision of technologies and projects for the long-term development of the organization under study in terms of the preparation and use of its human resources. Staff development policy is the provision of a program for prospective staff development, career guidance and staff adaptation, individual advance planning, team building, training and skills development, taking into account current trends in scientific and technological progress.

The content and specificity of innovative development programs of the personnel potential of the organization are influenced by factors of two types - external to the organization and internal. Activities on innovative development of the human resources of the organization should be aimed at determining the strategic goals of the organization, that is, when taking decisions in the field of personnel management, both the economic aspects and the needs of workers should be taken into account.

In addition, it should be aimed at determining the conditions for ensuring a balance between the economic and social efficiency of using the organization's labor resources. Provision of economic efficiency in the field of personnel management will help to realize the tasks of innovative development of the human resources of the organization, taking into account the rational use of its human resources. Social effectiveness is ensured by the implementation of a system of measures aimed at satisfying the socio-economic expectations, needs and interests of employees of the organization whose dynamics of changes are directly dependent on the achievements of scientific and technical progress in the field of personnel management.

It is quite understandable that such an understanding of the essence of innovative development of personnel potential of economic entities requires appropriate methods for assessing its effectiveness.

Moreover, the main methodological problem of assessing the effectiveness of innovative development of the human resources potential of the socio-economic system (SES) is to elucidate the characteristics of human resources, their evaluation and the actual criteria for assessing effectiveness. In addressing this problem, - according to I. Votyakova - it is necessary to proceed from the objectives of assessing the effectiveness of innovative development of human resources, the degree of influence of human resources on the investment attractiveness of SES and the market environment.

There are two groups of methods for assessing the effectiveness of innovative development of human resources: expert and instrumental. Expert methods for assessing the effectiveness of innovative development of human resources have some limitations.

Firstly, their use is possible and productive only in stable, long-running SES, where people have long been acquainted and have an established opinion about each other.

Secondly, these individual opinions can only be taken as an approximation to the objective evaluation of a given person (and yet in each case there remains some doubt in the absence of accidental or intentional misstatement of the assessment).

Thirdly, the expert survey, certification and similar measures to assess the effectiveness of innovation development of human resources, as a rule, greatly disorganize the work of the SES, change the normal situation in the team, which in turn also affects the degree of objectivity of the assessment.

Fourth, the expert evaluation is aimed at determining the actual level and «past merits», but practically does not provide information for forecasting the effectiveness of the future work of a person, his potential capabilities.

All these reasons do not allow considering this method to be an effective tool for evaluating the innovative development of the human resources potential of the socio-economic system. In addition, as noted by I. Votyakov, not only the first (expert), but also the second (instrumental) approaches to assessing the effectiveness of innovative development of human resources have certain limitations that do not allow each of them to be considered a universal means of solving the problem of effectiveness evaluation [2].

The use of certain methods of assessing the effectiveness of innovative development of human resources has its pros and cons, depending on the selection criteria. Among the main criteria include the extent to which the employee and his management are involved in the evaluation process, the time and money spent, the accuracy of the evaluation of the effectiveness of innovative development of human resources (based on experience). Understanding the limitations of individual approaches to assessing the effectiveness of innovative development of human resources, specialists are increasingly trying to find the opportunity to combine them in the framework of one evaluation technology, but in solving this problem, significant difficulties arise.

The reason for these difficulties, according to this expert, lies in the fundamental difference of both approaches.

The expert approach presupposes a view of a person as an element of the personnel potential of the SES, therefore, the evaluation of the effectiveness of innovative development of human resources is understood here as the definition of the conformity of the qualities of a person to a directly, but quite definite standard of a member of the socio-economic system.

The instrumental approach, on the other hand, considers a person outside his connections with the socio-economic system as a whole. Therefore, the evaluation of the effectiveness of innovative development of human resources here is the definition of the degree of expression of some standard human qualities. Incompatible are not evaluation procedures and methods (the questionnaire of «group assessment of personality» can be supplemented with a pair of psychodiagnostic tests), and the final, the latest, the nearest to achieving the goals, stages of assessing the effectiveness of innovative development of human resources: how to make a specific personnel decision - based on the results of testing or based on the combined opinion of the group.

Thus, a large choice of tools and methods for assessing the effectiveness of innovative development of human resources and a variety of assessment situations still do not allow solving the problem of ensuring the objectivity of assessing one person to another. Ideally, an assessment of the effectiveness of innovative development of human resources must be given: objectively - regardless of someone's private opinion or individual judgments; Relatively - relatively free from the influence of situational factors (mood, weather, past successes and failures, etc.); reliably in relation to activities - the real skill level should be assessed (how successfully a person copes with his business); predictive - the assessment should give an idea of what types of activity and at what level a person is potentially capable of; Comprehensively - not only each member of the organization is assessed, but also the relationships and relationships within the organization, as well as the staffing capabilities of the organization as a whole; accessible - the process of assessment, indicators and criteria for assessing the effectiveness of innovative development of the human resources of the organization should be clear to the assessors, observers, and the estimated.

Not always a unit of the evaluation of the effectiveness of innovative development of human resource capacity of SES is a separate employee; on the contrary, it is increasingly becoming a group. At the level of group assessment, interactions, a general creative atmosphere are better visible; there is no need to allocate a personal contribution of the employee when all participants perform heterogeneous kinds of work. Systems for assessing the effectiveness of innovation development help to identify the staff potential of SES.

In turn, when choosing criteria for assessing the effectiveness of innovative development of the human resource capacity of SES, in our opinion, several factors should be taken into account:

- Firstly, for the solution of specific problems, the results of the evaluation are used;
- Secondly, for which category of workers are the criteria established, given that they will be differentiated depending on the complexity, responsibility and nature of the activity.

The statistics of the personnel structure, as well as information on the processes of innovative development of the personnel potential of SES, provide information on the composition of the collective. At the same time, it is subdivided according to various criteria: for example, workers and employees; number of working men and women; trained, untrained and qualified without interruption from production, at the workplace; marital status, duration of work in production, etc. Information statistics informs about the innovative development of human resources and indicators of development effectiveness for a number of years, on the age and staffing levels.

The production age composition is an important detail in assessing the effectiveness of innovative development of human resources in the SES in the modern economy. This tool is of particular importance for the recruitment of personnel and the planning of training programs for personnel, to enhance the effectiveness of the implementation of relevant innovative capacity development activities. In order to gain a deeper understanding of the age structure of the collective, it is possible to compile separate age pyramids separately for different groups of untrained or trained employees, specialists, technical and commercial employees, senior officials, etc.

Changing the working time is the following information, analyzed in the framework of the evaluation of the effectiveness of innovative development of human resources. Changes in working hours include future legal, tariff and production rules not only of day and week working hours, but also annual, including taking into account holidays and days off.

Statistics of remuneration for work, as part of the evaluation of the effectiveness of innovative development of human resources, provides explanations on the issues of average earnings and salary levels in comparison with other SES, as well as on the effective development of the wage system. The statistics of the social process provide information on old-age security, grants, vacation payments and social benefits. A very

significant part of the indicators for assessing the effectiveness of innovative development of the human resources potential of the socio-economic system are particularly expressive when certain periods are identified and when a time comparison is possible.

In the conditions of market transformations, one of the decisive factors of efficiency and competitiveness of the organization is to ensure the high quality of innovative development of its human resources on the basis of the corresponding concept of the organization's long-term development. It must be borne in mind that the work with the staff does not begin with the appearance of a vacancy and does not end with a hiring. The process of working with personnel should be built in such a way that the shortest way to arrive at the desired result with respect to any issue or problem in the personnel sphere.

The main objective of innovative development of the human resources of the organization determines the sub-goals and principles of the personnel management system, that is, the rules, guidelines and norms that managers and specialists must follow in the process of innovative development of the human resources of the organization. Principles of innovative development of the personnel potential of the organization reflect objective tendencies, social and economic laws, scientific recommendations of social psychology and management theory.

It should be noted that numerous publications on the evaluation of the personnel potential of the enterprise are considered most often by the cost approach [2]. At the same time, the assessment of the effectiveness of the work of personnel is carried out in most cases with the help of traditional indicators of economic analysis: labor productivity, the fund of working time, the profitability of personnel.

However, they characterize only the production level of the work collective, not taking into account the intellectual component of the personnel of the enterprise. Therefore, the possibility of qualitative assessment of the level of development of the innovative potential of labor resources is of fundamental importance [3].

In particular, from the point of view of the accuracy of the derivation of the estimate - this opinion is clarified by P. Kalachikhin: «A unified methodological approach to the assessment of innovative potential would allow to agree on estimates of innovation potential for a set of single-level and similar objects obtained by different authors, but such an approach does not currently exist. Different authors identify the resource factor, organizational-functional factor or personality factor as the main factor of innovation potential. Resource factor indicates the availability of the necessary amount of resources for output. The organizational and functional factor is expressed in the achievement by the functional divisions of the enterprise of their production goals. The personal factor testifies to the level of professional abilities and the experience of the innovator involved in the innovation process» [4].

Therefore, in our opinion, we should pay attention to the above mentioned statement by L. Lukicheva on «the expressiveness of estimates based on time comparisons», since this means conducting research based on dynamic series of key characteristics, and this already provides an opportunity for applying more precise economic instruments -mathematical analysis and forecasting [5].

However, it should be noted that there are very few methodological developments in this direction, moreover, the developments taking place are of an extremely complicated nature, for example, in the form of differential equations and formal logic equations, etc., more theoretical than practical [6].

In this study, we take this approach, which is connected with the analysis of the dynamic series of a number of indicators and the derivation of a formalized dependence of the resultant index of innovation development on key factors, as the basis for the formation of tools for assessing the innovative effectiveness of human resources [7, 8].

With the help of this approach, we see the economic and mathematical tools in the system statement:

- the main model that determines the trend of the dependence of the volume of innovative products, on such factors as investment in fixed assets and, in fact, innovative-oriented human resources;
- auxiliary models that allow estimating the predicted values of these factors, and, thus, carry out the forecast of the resulting index for the main model.

The dependence of the estimation of the volume of production of innovative products in the theoretical plan can be represented in the form of the following three-factor model:

$$Vinn = f(Iop, Tiokp, t), \quad (1)$$

where Vinn - the volume of innovative products; Iop - investments invested in the fixed capital of the manufacturing industry; Tiokp - valuation of innovation-oriented human resources; t is a time factor, which is traditionally supplemented by the main factors, in order to exclude possible autocorrelation links between them.

In the methodological plan, the indicator of innovation-oriented human potential is of some complexity, since official statistics do not count and, accordingly, do not have such an indicator.

In this regard, we made an attempt to postpone the value evaluation of this factor on the basis of special adjustments to the value of traditional labor, which is understood as the payroll fund. Thus, the valuation of innovation-oriented human resources can be calculated by the following formula:

$$Tiokp = (1 + \alpha_{inn}) ST, \tag{2}$$

where ST is the value of traditional labor; α_{inn} — goodwill or coefficient reflecting the growth of labor costs taking into account innovative factors (knowledge, skills, skills, etc.).

In a more simplified sense, this coefficient represents the share of accumulated knowledge (So) and skills (Sp), as an intangible intellectual capital, in the cost of labor, and can be estimated by the formula:

$$\alpha_{inn} = (So + Sp)/ST \tag{3}$$

Auxiliary models should be formed as trend, that is, depending on the time factor. The system for deducing models and making calculations for assessing the effectiveness of innovation-oriented human resources can be presented in the form of the scheme outlined in Figure 1.

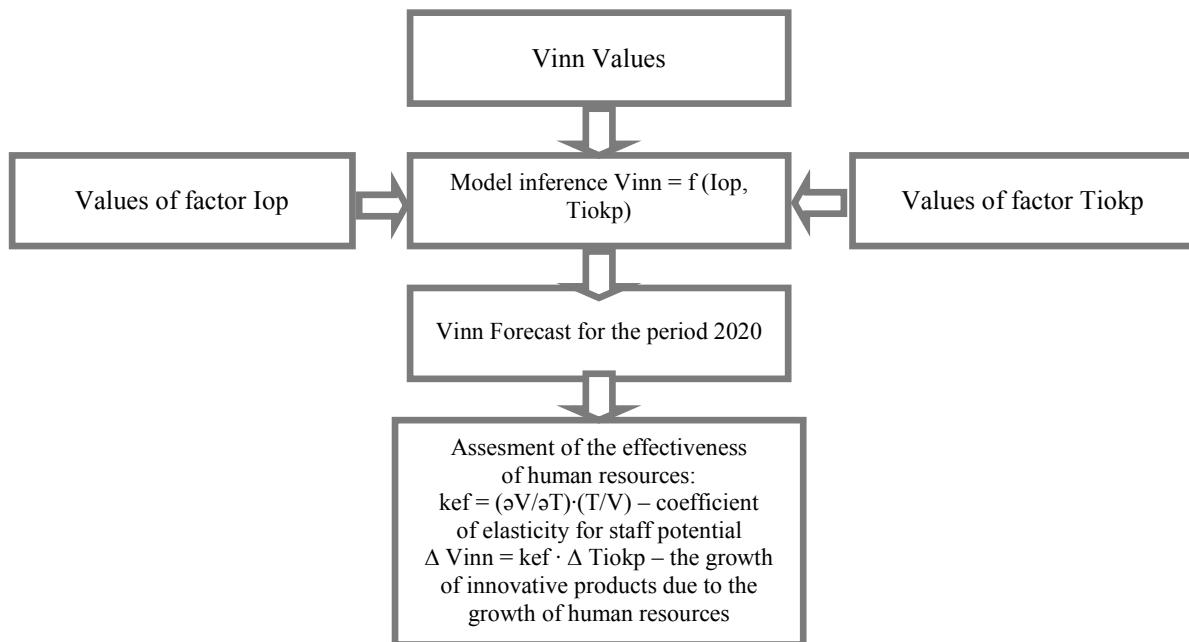

Figure 1. Methodological scheme for calculating the effectiveness estimates (developed by the author of the study)

To implement this scheme, an information base has been formed in the form of dynamic series of indicators taken as a basis for 2003-2014 (Table). At the same time, as a measure of knowledge, certainly, with some degree of conventionality, the costs for education are taken, and as a measure of skills - the costs of enterprises for retraining and training in industry.

Table

Dynamic series of indicators for the manufacturing industry in Kazakhstan, billion tenge

Year	Vinn	Iop	Tiokp
1	2	3	4
2003	65,0	131,0	184,3
2004	74,7	200,4	232,1
2005	120,4	274,3	285,9
2006	156,0	313,6	351,1

1	2	3	4
2007	152,5	322,7	468,9
2008	111,5	363,0	563,7
2009	82,6	379,5	643,3
2010	142,2	413,1	754,7
2011	236,0	481,9	908,9
2012	379,0	610,7	1065,6
2013	578,3	686,9	1160,2
2014	580,4	722,3	1280,2

Note. Sources: Data of the Committee on Statistics under the Ministry of National Economy- Access mode: <http://stat.gov.kz>

Calculations of the parameters of the theoretical factor model (1) using a standard package of statistical analysis and data processing based on the method of least squares lead to a practical choice of the following formalized model of the indicator of the volume of innovative products:

$$Vinn = 16,1694 \cdot Iop + 3,6937 \cdot Tiokp + 0,4401 \cdot t - 1,9783. \quad (4)$$

The coefficient of multiple correlation $R = 0.9902$, which indicates an exceptionally high connection between the volume of innovative products and the factors of investment and human capacity in industry. Graphical same illustration (Fig. 2) clearly demonstrates the high degree of approximation properties of the obtained model (4).

All this makes it possible to use the obtained economic-mathematical model with a high degree of reliability for the purposes of forecasting for the future until at least 2020.

In order to carry out the forecast of the volume of production of innovative products and evaluate the contribution of the innovation-oriented personnel potential, it is necessary to predict the values of the factors determining the content of the model (4).

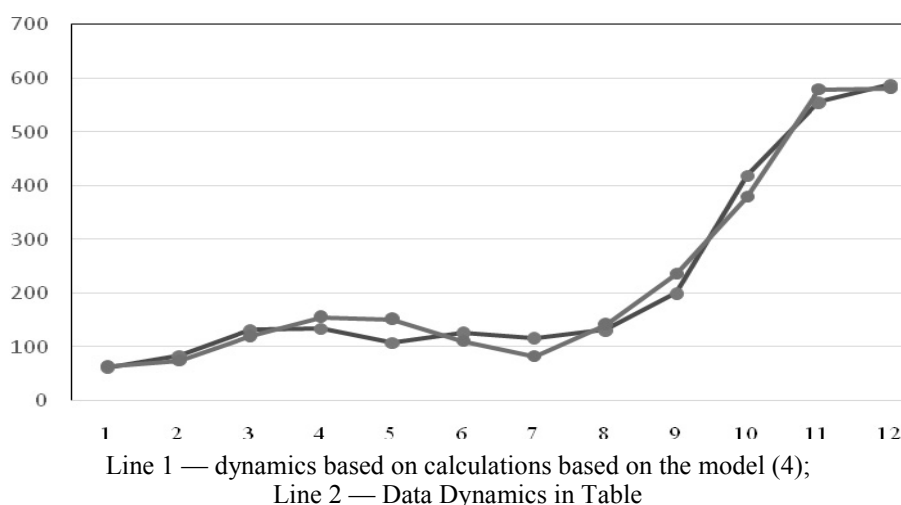

Figure 2. Graphical illustration for calculations by model (4) (based on the author's calculations)

Based on the data in Table 1, the following were derived:

a) the model of the investment factor in the fixed capital of the manufacturing industry:

$$Iop = 81,7652 + 50,2336 t, R=0,975; \quad (5)$$

b) the model of innovation-oriented personnel potential factor:

$$Tiokp = - 14,297 + 103,4675 t, R=0,9903. \quad (6)$$

The finalized two-level model complex allows forecasting investments in fixed assets, which in 2020 will amount to KZT 986 billion and innovative-oriented personnel potential, which for the same period will amount to KZT 1,848.1 billion, and on the basis of these estimates - the production volume forecast innovative products, which in 2020 may amount to KZT 978.1 billion.

It should be noted that the above methodology can also be used as a tool for assessing the results of the State Program for Industrial and Innovative Development of the Republic of Kazakhstan for 2015-2019, since the program does not include such a target indicator as the volume of production of innovative products, unlike the previous state program for the period up to 2014 of the year.

Now we can carry out an assessment of the effectiveness of innovative development of human resources. In accordance with the scheme, calculate the elasticity coefficient for the personnel potential:

$$kef = (16,1694 \times 0,4401 \times Tiokp - 0,56) \times (Tiokp / Vinn) = 0,105 \times (1848,1 / 978,1) = 0,1984 \text{ or } 0,2.$$

This indicator, according to the theory of statistical analysis, means that 1 % of the innovative increase in the personnel potential can give an effect in the form of an increase in the volume of manufactured innovative products by 0.2 %.

With the growth of innovation-oriented human potential in 2020 compared to 2014 in 44.3 %, the increase in the volume of innovative products due to this factor alone can amount to:

$$\Delta Vinn = kef \Delta Tiokp = 0,2 \times 44,3 = 8,86 \%, \text{ or } 51,4 \text{ billion tenge}.$$

Thus, current investments in the activation of innovative development of human resources can, on average, pay off in 4.6 years, and as the processes of innovation development improve and the quality of human resources on this basis improves, the payback periods will be significantly reduced.

On the whole, the conducted research and the results obtained make it possible to conclude: despite the prevailing view that investment in social projects, which can be attributed to those associated with raising the level of education and qualification, are ineffective because of the time-consuming economic returns from investments, investments in building innovation-oriented human resources have a higher return and are comparable in efficiency with investment projects in breakthrough realities economy.

References

- 1 Кибалюк И. Методы инновационного развития кадрового потенциала организации: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / И.Кибалюк. — М., 2006. — 167 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/metody-innovatsionnogo-razvitiya-kadrovogo-potentsiala-organizatsii#ixzz3WKJqQdm2>.
- 2 Карпенко Е. Оценка величины потенциала предприятия, порождаемого человеческими ресурсами / Е. Карпенко // ЭКОВЕСТ. — 2003. — № 3. — С. 314–326.
- 3 Логачев В. Интеллектуальный капитал с позиции трудовой теории стоимости / В. Логачев, Е. Жирков // Экономист. — 2006. — № 9. — С. 36–41.
- 4 Калачихин П. Экономико-математическая модель оценки инновационного потенциала результатов интеллектуальной деятельности / П. Калачихин // Вестн. Оренбург. гос. ун-та. — 2013. — Вып. 12(161). — С. 93–99.
- 5 Лукичева Л., Салихов М. Подходы к оценке стоимости интеллектуального капитала организаций / Л.Лукичева, М. Салихов // Менеджмент в России и за рубежом. — 2006. — № 4. — С. 114–122.
- 6 Маркарьян Э. Экономический анализ хозяйственной деятельности: учебник / Э.Маркарьян, Г.Герасименко, С. Маркарьян. — Ростов: Феникс, 2005. — 560 с.
- 7 Савицкая Г. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник / Г. Савицкая. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2004. — 425 с.
- 8 Барткова Н. Оценка уровня развития потенциала трудовых ресурсов предприятия / Н. Барткова, Т. Погорельская // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия б: социально-экономические науки. — 2009. — Т. 9. — Вып. 4. — С. 129–139.

Санг-Кю Ли, А.Н. Рамашова

Қазақстанның кадрлық әлеуетінің инновациялық өсуін пайдалану тиімділігін бағалау үлгісі

Мақала авторлары инновациялық-бағытталған кадрлық әлеуетті қалыптастыру мен дамыту үдерістеріне кешенді көзқарастың сызбасын қарастырып ұсынды. Сонымен қатар Қазақстан Республикасындағы адам ресурстарының инновациялық өсуін пайдалану тиімділігін бағалаудың үлгісін жасады, бір-бірімен байланысты экономикалық және математикалық үлгілерді анықтады. Инновациялық-бағдарланған кадрлық әлеуетті бағалауды есептеу әдістемесі әзірленіп, инновациялық даму процестері жақсарып, жетілдірілу жағдайында, кадрлық әлеуеттің инновациялық дамуын

жандандыруға ағымдағы инвестициялардың әсерінен болатындығы дәлелденіп, есептеп шығарылды. Инвестициялық өзгерістердің динамикасына өңдеу өнеркәсібінде инвестициялардың өзгеру динамикасы мен инновациялық-бағытталған кадрлық әлеуетке байланысты инновациялық өнімді өндіру көлемін болжауға мүмкіндік беретін экономикалық және математикалық үлгілердің (модельдердің) кешенді және бірқатар түрлері анықталды. Сондай-ақ, білім мен дағдылар құнын ескерумен, дәстүрлі еңбек құнын есептеудің арнайы есептік коэффициенті (Гудвилл) негізінде инновациялық-бағытталған кадрлық әлеуеттің бағалау әдістемесі жасалды. Модельдердің екі деңгейлі кешені құрастырылды. Өндірістің негізгі өтелу мерзімі анықталды. Экономиканы дамыту факторы ретіндегі кадрлық әлеуеттің экономикалық тиімділік бағаларын шығаруға мүмкіндік пайда болуы қарастырылды.

Кілт сөздер: кадрлық әлеует, инновациялар, әдіснама, бағалау, негізгі факторлар, ресурстар, капитал, икемділік коэффициенті, процесс, біліктілік.

Санг-Кю Ли, А.Н. Рамашова

Модель оценки эффективности использования инновационного роста кадрового потенциала Казахстана

В статье рассмотрена и предложена схема комплексного подхода к процессам формирования и развития инновационно-ориентированного кадрового потенциала. Авторами разработана модель оценки эффективности использования инновационного роста кадрового потенциала в Республике Казахстан. Выявлен комплекс взаимосвязанных экономико-математических моделей. При этом разработана методика расчетов стоимостной оценки инновационно-ориентированного кадрового потенциала. Авторами были рассчитаны текущие вложения в активизацию инновационного развития кадрового потенциала по мере совершенствования процессов инновационного развития, на основе качества кадрового потенциала. Выявлен ряд экономико-математических моделей, на основе которого возможно осуществлять прогнозирование объема производства инновационной продукции в зависимости от динамики изменения инвестиций и инновационно-ориентированного кадрового потенциала в обрабатывающей промышленности. При этом разработана методика расчетов стоимостной оценки инновационно-ориентированного кадрового потенциала на основе специального коэффициента (гудвилл), с учетом стоимости знаний и навыков. Окончательно сформирован двухуровневый комплекс моделей. Определены основные сроки окупаемости на производстве. Выделены главные мотивы выведения оценок экономической эффективности кадрового потенциала как инновационного фактора развития экономики.

Ключевые слова: кадровый потенциал, инновация, методика, оценка, основные факторы, ресурсы, капитал, коэффициент эластичности, процесс, квалификация.

References

- 1 Kibalyuk, I. (2006). Metody innovatsionnogo razvitiia kadrovogo potentsiala orhanizatsii [Methods of innovative development of the personnel potential of the organization]. *Candidate's thesis*. Moscow. Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/metody-innovatsionnogo-razvitiya-kadrovogo-potentsiala-organizatsii#ixzz3WKJqQdm2> [in Russian].
- 2 Karpenko, E. (2003). *Otsenka velichiny potentsiala predpriatiia, porozhdaemogo chelovecheskimi resursami* [Assessment of the magnitude of the potential of the enterprise generated by human resources]. EKOVEST [in Russian].
- 3 Logachev, V., & Zhirkov, E. (2006). Intelktualnyi kapital s pozitsii trudovoi teorii stoimosti [Intellectual capital from the position of labor theory of value]. *Ekonomist – Economist*, 9, 36–41 [in Russian].
- 4 Kalachikhin, P. (2013). Ekonomiko-matematicheskaia model otsenki innovatsionnogo potentsiala rezultatov intellektualnoi deiatelnosti [Economic-mathematical model for assessing the innovation potential of the results of intellectual activity]. *Vestnik Orenburshskogo gosudarstvennogo universiteta – Bulletin of the Orenburg State University*, 12(161), 93–99 [in Russian].
- 5 Lukicheva, L., & Salihov, M. (2006). Podkhody k otsenke stoimosti intellektualnogo kapitala orhanizatsii [Approaches to the valuation of the intellectual capital of organizations]. *Menedzhment v Rossii i za rubezhom – Management in Russia and abroad*, 4, 114–122 [in Russian].
- 6 Markaryan, E., Gerasimenko, G., & Markaryan, S. (2005). *Ekonomicheskii analiz khoziaistvennoi deiatelnosti* [Economic analysis of economic activity]. Rostov: Feniks [in Russian].
- 7 Savitskaya, G. (2004). *Analiz hoziaistvennoi deiatelnosti predpriatiia* [Analysis of the economic activity of the enterprise]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 8 Bartkova, N., & Pogorelskaya, T. (2009). Otsenka urovnia razvitiia potentsiala trudovykh resursov predpriatiia [Assessment of the level of development of the potential of the labor resources of the enterprise]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 6: sotsialno-ekonomicheskie nauki – Bulletin of the Novosibirsk State University. Series 6: Socio-economic sciences*, Vol. 9, 4, 129–139 [in Russian].

Zh.A. Ospanbayev¹, A.M. Myrzakhmetova¹, D. Celetti²

¹*Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan;*

²*University of Padua, Italy*

(E-mail: zhandos.ospanbaev@gmail.com)

Structural changes in the economy through the prism of macroeconomic indicators On the example of the Republic of Kazakhstan

In the context of the post-industrial development of the world economy, the intensification of internationalization and the globalization of international economic relations led to unprecedented structural changes in the economic system of society. The transition of the development of society to a postindustrial stage requires a radical change in the structure of the national economy. Here, first of all, we should pay attention to increasing the share of the sectors of the processing industry and services in the structure of the national economy, as well as their constant support. There are some macroeconomic indicators that characterize the effectiveness of structural changes in the economy. The article analyzes some of these indicators, including changes in the GDP growth rate, the structure of exports and imports, and the employment structure of the population. The results of any structural changes in the economy should bring changes directly to the structure of GDP, exports and imports, the balance of payments, and also to the employment structure of the economy. Structural changes in the economy, carried out during the years of independence, are analyzed and estimates of these changes are given. In conclusion, the need to carry out structural changes in the economy of Kazakhstan under conditions of a decline in world prices for mineral resources is argued.

Keywords: structural changes, economic growth, diversification, GDP structure, export, import, manufacturing, structural policy.

Introduction

One of the most important elements of the state policy aimed at the sustainable economic development is the structural policy including diversification of the economy for the purpose of formation of the branch structure corresponding to tendencies of development of modern world economy. Though new market economies are still capable to exploit the opportunities of the catching-up development, they have to make constant, rapid and sometimes difficult structural changes along with the reforms and construction of new institutes. The ability to assimilation of structural changes has deeply settled in many new market economies, became a basis of potential growth of these economies [1; 232]. Transition of the Post-Soviet countries to market methods of housekeeping doesn't cancel the need of the state structural policy, it just leads to the change if the methods and instruments of execution of such policy. In the conditions of openness of the economy to the world the structure of the economy is highly influenced by the environment of the world markets which can lead to the unbalanced growth of national economy and its instability in the changing conditions of the world market. The purpose of the structural policy of the state in such conditions is to provide sustainability of the national economy, and the main tool here would be its diversification.

This article analyses structural changes of the economy of Kazakhstan during the years of independence at the macro-level i.e in the large spheres and sectors of economy and the problems of its diversification for the purpose of making national economy resistant to the influence of sharp changes in the environment of the world market.

For more detailed analysis of structural changes at the macro-level it is expedient to divide the years of independent economic development of Kazakhstan into three main stages: 1991-1999 – a stage of intensive economic reforms; 2000-2007 – a stage of stabilization and rapid economic growth; 2008-2016 – a stage of economic development in the conditions of world financial and economic crisis.

At the first stage in connection with the transition to the market economy the government of Kazakhstan, first of all, needed to change all available normative legal acts and the legislative base, adapting them to the new conditions of housekeeping. At this time integration into the world economy has been defined by the country leaders as the priority direction of the state economic policy. It has served as an incentive for implementation of major structural changes in the economy both at macro and micro scales, since the international and regional economic organizations recommended to modify the structure of the economy, create

new institutes of market economy and adopt new laws and statutory regulations. During this period the Constitution of the Republic of Kazakhstan in 1993 and 1995, the Law on investments, the Law on banks and bank activity, the Decree of the President which is valid the law on National bank, the Law on monetary policy, and other major acts have been adopted. At the same stage the policy of privatization of property has been executed. All these measures have been directed to the accelerated adaptation of subjects of economy and national economy in general to new conditions, i.e. the market ones.

At the second stage the economy of Kazakhstan boomed thanks to the high prices of mineral raw material resources in the world commodity markets. Kazakhstan took the leading positions in the world rates of economic growth. At this stage of development the state leaders accepted a number of programs and strategies dedicate to diversification of national economy. With this purpose there was established the foundation for a number of clusters was and were free economic zones created.

The third stage of development of national economy of Kazakhstan took place on the background of a permanent economic crisis that began in 2008. Those years the national economy went through several reforms dedicated to the change of the structure of economy, lowering its dependence on the environment of the world markets of raw materials. Reforms were introduced within specific programs and strategies, such as Kazakhstan-2030, «The state program on industrial innovative development for 2010-2014», «The concept of innovative development of the Republic of Kazakhstan till 2020», «The state program on industrial innovative development for 2015-2019», etc.

Analysis of macroeconomic indices

Now practically all theoretical and applied models of state regulation of market economy include structural policy as an element of economic policy of the state [2; 14].

The executed reforms of the national economy resulted in the positive structural shifts, creation of new branches and types of services that characterize diversification of national economy in a varying degree. However, these changes were insufficient, first, to provide independence of economy of Kazakhstan on the world prices for raw materials and, secondly, to ensure development of new branches.

The main goal of structural reforms in Kazakhstan is to make economy diversified and competitive. But today it has extremely high dependence on export of oil and other natural resources. With low prices on energy carriers the country survives only on transfers from National fund, and its resources are not infinite. Successful and fast implementation of structural reforms is vital for Kazakhstan. However, the current situation shows that we have serious problems with them now [3]. It is known that before the beginning of world financial and economic crisis in 2008 the economy of Kazakhstan had been developing in many respects due to huge demand and the raised prices of mineral raw material resources which Kazakhstan delivers to the world market. After 2008 the growth rates of GDP of Kazakhstan promptly decreased as the prices on mineral raw material resources fell in connection with a world economic crisis. We provide the table reflecting growth rates of GDP of Kazakhstan selectively for the last twenty years (Table 1) [4].

Table 1

Growth rates of GDP of Kazakhstan in 20 years (1996-2016)

Years (1996-2016)	1996	2001	2006	2011	2012	2013	2014	2015	2016
GDP growth rates, %	0,5	13,5	10,7	7,5	5,0	6,0	4,3	1,5	1,0

Note. The table is made by the authors on the basis of data of a source [4].

One of the indicators characterizing diversification of economy is the branch structure of GDP. During the years of independence the structure of GDP of the country has shown little changes towards increase in a share of industry and decrease in a share of agriculture. These changes are reflected in Table 2.

Table 2

Share of branches of economy in GDP of Kazakhstan in 1996-2016, %

Branch and field of activity	1996	2001	2006	2011	2016
GDP	100	100	100	100	100
Including:					
<i>Production of goods</i>	37,8	46,1	43,9	42	36,4
Rural, forest and fishery	12,2	8,7	5,5	4,9	4,6
Industry	21,2	32,0	29,5	30,7	25,8
Costruction	4,4	5,4	8,9	6,4	6,0
<i>Production of services</i>	57,2	49,3	52,6	49,1	57,9
Trafe	17,3	11,8	12,0	13,6	17,1
Transport*	9,7	10,9	9,0	6,8	8,3
Communication	1,6	-	2,1	2,6	2,1
Other branches	28,6	26,6	29,5	26,1	30,4

Note. The table is made by the authors on the basis of data of a source [5]. in 2001 «Transport» and «Communication» were united in one point – «Transport and communication».

The analysis of the statistical data provided in Table 2 allows to draw a conclusion that the branch structure of GDP of Kazakhstan hasn't changed significantly for years of reforms except for an agriculture share. Therefore, it is possible to note that structural changes did not become a quintessence of self-development of industries and dynamic economic growth. Increase in a share of production of services has become possible thanks to so-called traditional types of service, such as trade, public transport, education, communication and others. New branches which are directed to production of innovative products or services haven't given essential results yet. Now it is important for Kazakhstan to cope with the system effects that are certainly inherent for resource economies of the countries with developing markets and to implement its own model of innovative development in order to avoid increase of technological abyss and dependence on competitors [6; 5].

In fact, structural changes are the most indicative fact of quality of economic growth: the most accurate examples of such changes are industrialization and transition to service economy [7].

Results of any structural transformations in economy have to make changes directly to the structure of GDP, export and import, the balance of payments and also to structure of employment of the population on branches of economy. In Kazakhstan in different years, in particular after the 2000s, the programs dedicated to diversification of economy, first of all export and at decrease in an dependence on import in the Kazakhstan economy were actively implemented.

Below we will consider commodity structure of export and import of Kazakhstan from these positions for the last twenty years (Table 3).

Table 3

Commodity structure of export of Kazakhstan in 20 years

№	Name of groups of products	Share in export, %				
		1996	2001	2006	2011	2016
1	Mineral products	36,9	58,0	71,9	77,6	65,0
2	Metals and products from them	31,3	24	16,1	13,2	16,7
3	Products of chemical and related industries (including rubber and plastic)	9,2	5	4,2	3,9	7,2
4	Products of animal and phytogenesis, final food products	12,1	5	2,8	2,1	5,8
5	Machines, equipment, vehicles and devices	5,4	3	1,8	0,9	1,9
6	Other	5,1	5	3,3	2,3	3,4
	Total	100	100	100	100	100

Note. The table is made by the author on the basis of data of a source [5].

As you can see from Table 3 about 2/3 of Kazakhstan's exports for 2016 make mineral resources which shows raw oriented economy. It means that 2/3 of foreign trade balance of the country is only dependent on the market of mineral raw material resources, the prices for which are unstable. Of course, the state program on industrial innovative development (GPFIR) for 2010-2014 allowed to create certain prerequisites for further development of the industrial sector: the system of institutes of development has been created, a number of necessary normative legal acts has been adopted, separate tools have been developed. Execution of GPFIR resulted in trend shift towards increase in level of manufacturing industry, but it still remains rather low [8; 110].

Respectively, there is an opposite picture in structure of import. Here we can see a high share of ready-made products, cars, equipment, devices, the prices for which are more stable. In the conditions of open market the high efficiency of export of raw materials has created steady tendencies of growth of the share of primary and raw sectors at essential reduction of the share of processing industries, especially high-tech industries. Due to underdevelopment of processing industries the opportunities for extension of the nomenclature of export production are extremely insignificant [9; 443]. «Scissors of the prices» which were formed because of sharp reduction of prices of fuel resources were reflected on conditions of the budget, trade and payment balances of the country [Table 4].

Table 4

Commodity structure of import of Kazakhstan in 20 years

№	Name of groups of products	Share in import, %				
		1996	2001	2006	2011	2016
1	Mineral products	21,2	14	14,3	14,6	9,1
2	Metals and products from them	10,9	14	13,3	10,0	12,5
3	Products of chemical and related industries (including rubber and plastic)	15,1	14	10,8	13,4	16,1
4	Products of an animal and phytogenesis, final foodproducts	13,3	8,0	7,0	10,8	12,1
5	Machines, equipment, vehicles, devices	29,3	41	45,2	39,3	37,8
6	Other	10,2	9,0	9,4	11,9	12,4
	Total	100	100	100	100	100

*Note. The table is made by the authors on the basis of data of a source [5].

Another macroeconomic indicator that characterizes development of the economy is the level of employment of the population. For assessment of structural changes in economy the structure of employment by economic sectors play an important role.

Table 5

Structure of the employment of the population by sectors of economy (1996-2016)

№	Sectors of economy	Employed population, %				
		1996	2001	2006	2011	2016
1	Rural, forest and fishery	21,3	40,2	31,5	26,5	16,2
2	Industry and construction	20,6	15,6	18,0	19,0	20,6
3	Services sector	58,1	44,2	50,0	54,5	63,2

Note. The table is made by the authors on the basis of data of a source [5].

Apparently, as we see from Table 5, the share of the employed population in the services sector dynamically grows which characterizes development of the tertiary sector of economy (see Fig.).

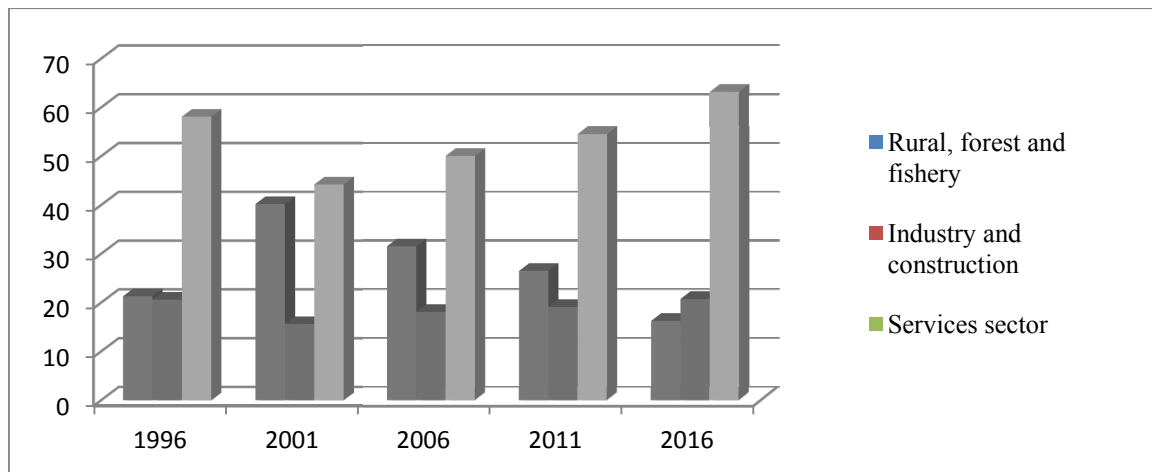

Figure. Dynamics of structure of employment by sectors of economy

However, as we have already mentioned above, it is promoted by growth of so-called traditional types of service (trade, transport, education and others). In the developed countries we observe restructuring of all economy and concentration of resources around the most profitable business related to innovations [10; 62].

And the main instrument of active implementation of structural changes both at the level of the enterprises and at the state level is the innovative policy, i.e. creation of new products, production technologies and administrative tools. To survive in the environment of competition, the enterprises should promptly adapt the portfolio of their goods and services to the changing demand of consumers [11]. To provide competitiveness the companies and the countries have to introduce innovations in all of their forms, which means that the strategies which are mainly directed to cost cutting will be less effective than the strategies based on more innovative ways of the offer of products and services [12; 48].

As the President of the country N. Nazarbayev noted in the Message to the people of Kazakhstan in 2017 «It is necessary to develop such perspective branches in the country as 3D-printing, online trade, mobile banking, digital services, including in health care and education, and others. These industries have already changed structure of economies of the developed countries and gave new quality to traditional branches» [13]. In modern conditions it is necessary to develop such branches as information technologies, heavy mechanical engineering, the textile industry, space, fiber-optic technology, genetic engineering etc. in Kazakhstan. These branches should become the engine of the national economy against the background of decrease in the world prices for raw materials [14].

Thus, Kazakhstan is a developing, open and small economy that supplies raw materials to the world markets, therefore it depends heavily on the conjuncture of the world commodity markets. The drop of prices for oil, the devaluation of the Russian ruble, the decline in prices for exports, the overall geopolitical and economic crisis have a negative impact on the trade balance and the economy of Kazakhstan [15].

Thus, it is possible to make a conclusion that the modern raw structure of national economy of Kazakhstan shows the strong vulnerability from an environment of the world market. Therefore the policy of diversification and industrialization has to complete rather quickly the formation of complete sectors of economy as local centers of stability. In particular in the agrarian sector in the closest years it is necessary to take to a self-dependent level on milk, vegetables, fruit, meat to 90-100 %. It is necessary to strengthen the functioning of the agro-industrial sector on processing and production that have a considerable internal potential and demand [16]. The taken measures on questions of state regulation of economy, introducing the amendments into the adopted programs and strategy, restoration of an environment of the energy market have short-term character. The main thing is taking the course towards essential changes of structure of economy aimed at the accelerated development of processing industry and new technologies for which there are favorable conditions in Kazakhstan.

Conclusions and recommendations

As a result of the retrospective analysis of dynamics of basic macroeconomic indicators and quantitative assessment the historical picture of efficiency of the carried-out structural changes in economy of Kazakhstan is received. The received results allow to draw the following conclusions:

1. The economy of Kazakhstan remains strongly dependent on the world prices for mineral raw material resources.

2. The undertaken structural reforms generally had short-term character and therefore haven't given essential effects in the long-term period.

3. Despite the undertaken structural reforms, in structure of import the share of ready-made products of processing industry, and in structure of export mineral and raw products of mining industry prevails.

For improvement of structure of economy and for the solution of the existing problems according to us the country leaders need to pay attention to the following strategic priority areas:

– stage-by-stage accumulation of productivity in each of branches of economy. Radical transition from «the aspiration to reach absolute employment and support of continuity in economy» to «concentration on achievement of world-class productivity in each branch» is necessary;

– mincrease in competitiveness of the enterprises of small and medium business;

– increase in efficiency of public administration for the purpose of formation of the government providing world-class services;

– development of the world-class service sector through the accelerated capacity-building of innovative types of service.

References

1 Спенс М. Следующая конвергенция: будущее экономического роста в мире, живущем на разных скоростях / М. Спенс. — М.: Изд-во Института Гайдара, 2013. — 336 с.

2 Сухарев О.С. Управление структурными изменениями экономики: монография / О.С. Сухарев, С.А. Логвинов. — М.: КУРС: ИНФРА-М, 2015. — 368 с.

3 Как продвигаются структурные экономические реформы? [Электронный ресурс]. — Режим доступа https://forbes.kz/process/economy/strukturnyie_ekonomicheskie_reformyi_v_rk_vmesto_progressa_-_zastoy.

4 Темпы роста ВВП Казахстана [Электронный ресурс]. — Режим доступа <http://www.ereport.ru/stat.php?razdel=country&count=kazakhstan&table=ggecia&time=1>.

5 Отраслевая структура ВВП Казахстана [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.stat.gov.kz.

6 Тургинбаева А.Н. Проблемы и перспективы инновационного развития в Казахстане / А.Н. Тургинбаева. — Алматы, 2010. — 190 с.

7 Арутюнян А.А. Возникновение структурных изменений и их влияние на базовые экономические показатели / А.А. Арутюнян // ЭТАП: экономическая теория, анализ, практика. — 2012. — № 3. — С. 55–61.

8 Экономика Казахстана: глобальные вызовы и новая реальность: колл. монография / под ред. А.А. Сатыбалдина. — Алматы: Институт экономики КН МОН РК, 2016. — 318 с.

9 Конкурентоспособность: теория, методология, практика. Экономические исследования / под ред. Л.С. Бляхмана и А.А. Абишева. — Алматы: Экономика, 2008. — 640 с.

10 Стратегия экономических реформ Республики Казахстан / под ред. Б.К. Султанова. — Алматы: Казахстанский ин-т стратег. исследований при Президенте Республики Казахстан, 2005. — 220 с.

11 Лохманн Б. Структурные изменения как условия перехода к устойчивому развитию // Структурные изменения и развитие общества: сб. XI Междунар. науч.-практ. конф. «». — Алматы, 2014. — 412 с.

12 Клаус Ш. Четвертая промышленная революция / Ш.Клаус, пер. с англ. — М.: Изд-во «Э», 2017. — 208 с.

13 Послание Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева народу Казахстана «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность» от 31 января 2017 г., Астана. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.akorda.kz>.

14 Бекмухаметова А.Б., Оспанбаев Ж.А. Структурные изменения в экономике и их отражение в структуре ВВП страны (на примере Республики Казахстан) / А.Б. Бекмухаметова, Ж.А. Оспанбаев // Научный журнал. — 2016. — № 5(6). — С. 15–20.

15 Myrzakhmetova A.M. Big Question. The next devaluation / A.M. Myrzakhmetova // World policy Journal (The USA). — Issue 2. — March 2015. — P.5.

16 Алшанов Р. Интеграция Казахстана и коррекция экономической политики. — Ч. 2 [Электронный ресурс] / Р.Алшанов. — Режим доступа: <http://www.nomad.su/?a=4-201510020033>.

Ж.А. Оспанбаев, А.М. Мырзахметова, Д. Челетти

**Макроэкономикалық көрсеткіштер арқылы экономикадағы
құрылымдық өзгерістерді көрсету
Қазақстан Республикасы мысалында**

Әлемдік экономиканың постиндустриалды дамуы жағдайында халықаралық экономикалық қатынастардың интернационализациялануы мен жаһандануының күшеюі қоғамның экономикалық жүйесінде бұрын-соңды болмаған құрылымдық өзгерістерге алып келді. Қоғам дамуының постиндустриалды кезеңге өтуі ұлттық экономика құрылымын түбегейлі өзгертуді талап етеді. Мұнда, ең алдымен, ұлттық экономика құрылымындағы өңдеуші өнеркәсіп пен қызмет көрсету секторларының үлесін арттыру мен оны ұдайы қолдауға баса назар аударылуы тиіс. Экономикада жүзеге асырылған құрылымдық өзгерістердің нәтижелілігін сипаттайтын бірқатар макроэкономикалық көрсеткіштер бар. Мақалада осы көрсеткіштердің бірқатары, соның ішінде ЖІӨ-нің өсу қарқыны, экспорт пен импорттың құрылымы, халықтың жұмысбастылық құрылымы талданады. Экономикада жүргізілген кез келген құрылымдық өзгерістердің нәтижелері тікелей ЖІӨ, экспорт пен импорттың, төлем балансының, сондай-ақ экономика секторлары бойынша халықтың жұмысбастылық құрылымына өзгерістер енгізуі қажет. Тәуелсіздік жылдарында жүргізілген экономикадағы құрылымдық өзгерістер талданып, бұл өзгерістерге баға берілді. Қорыта келгенде, минералды-шикізат ресурстарына әлемдік бағаның төмендеуі жағдайында Қазақстан экономикасында құрылымдық өзгерістерді белсенді жүргізу қажеттілігі дәйектелген.

Кілт сөздер: құрылымдық өзгерістер, экономикалық өсу, диверсификация, ЖІӨ құрылымы, экспорт, импорт, өңдеуші өнеркәсіп, құрылымдық саясат.

Ж.А. Оспанбаев, А.М. Мырзахметова, Д. Челетти

**Структурные изменения в экономике
через призму макроэкономических показателей
На примере Республики Казахстан**

В условиях постиндустриального развития мировой экономики усиление интернационализации и глобализации международных экономических отношений приводило к небывалым структурным изменениям в экономической системе общества. Переход развития общества на постиндустриальный этап требует кардинального изменения структуры национальной экономики. Здесь прежде всего должны обратить внимание на увеличение доли секторов перерабатывающей промышленности и услуг в структуре национальной экономики, а также на постоянную их поддержку. Существуют некоторые макроэкономические показатели, которые характеризуют результативность проводимых структурных изменений в экономике. В статье анализируются некоторые из этих показателей, в том числе изменения темпов роста ВВП, структуры экспорта и импорта, структуры занятости населения. Результаты любых проведенных структурных преобразований в экономике должны внести изменения непосредственно в структуру ВВП, экспорта и импорта, платежного баланса, а также в структуру занятости населения по отраслям экономики. Проанализированы структурные изменения в экономике, проведенные за годы независимости, и даны оценки этих изменений. В заключение аргументируется необходимость активного проведения структурных изменений в экономике Казахстана в условиях снижения мировых цен на минерально-сырьевые ресурсы.

Ключевые слова: структурные изменения, экономический рост, диверсификация, структура ВВП, экспорт, импорт, обрабатывающая промышленность, структурная политика.

References

- 1 Spense, M. (2013). *Sleduiushchaia konverhentsiia: budushchee ekonomicheskoho rosta v mire, zhivushchem na raznykh skorostiakh* [Next convergence: the future of economic growth in a world living at different speeds]. Moscow: Izdatelstvo Instituta Haidara [in Russian].
- 2 Suharev, O.S., & Logvinov, S.A. (2015). *Upravlenie strukturnymi izmeneniami ekonomiki* [Management of structural changes in the economy]. Moscow: KURS: INFRA-M [in Russian].
- 3 Kak prodvihaiutsia strukturnye ekonomicheskie reformy? [How are structural economic reforms moving forward?]. *forbes.kz*. Retrieved from https://forbes.kz/process/economy/strukturnye_ekonomicheskie_reformyi_v_rk_vmesto_progressa_-_zastoy [in Russian].

4 Tempy rosta VVP Kazakhstana [GDP growth rate of Kazakhstan]. *ereport.ru*. Retrieved from <http://www.ereport.ru/stat.php?razdel=country&count=kazakhstan&table=ggecia&time=1> [in Russian].

5 OTRASLEVAIA STRUKTURA VVP KAZAKHSTANA [Sectoral structure of Kazakhstan's GDP]. *stat.gov.kz*. Retrieved from www.stat.gov.kz [in Russian].

6 Turginbaeva, A.N. (2010). *Problemy i perspektivy innovatsionnogo razvitiia v Kazakhstane [Problems and prospects of innovative development in Kazakhstan]*. Almaty [in Russian].

7 Arutunian, A.A. (2012). Vozniknovenie strukturnykh izmenenii i ikh vliianie na bazovye ekonomicheskie pokazateli [The emergence of structural changes and their impact on basic economic indicators]. *ETAP: ekonomicheskaia teoriia, analiz, praktika – STAGE: economic theory, analysis, practice*, 3, 55–61 [in Russian].

8 Satybaldin, A.A. (Eds.). (2016). *Ekonomika Kazakhstana: hlobalnye vyzovy i novaia realnost [The economy of Kazakhstan: global challenges and a new reality]*. Almaty: Institut ekonomiki KN MON RK [in Russian].

9 Bliahman, L.S., & Abishev, A.A. (Eds.). (2008). Konkurentosposobnost. Ekonomicheskie issledovaniia [Competitiveness]. Almaty: Ekonomika [in Russian].

10 Sultanov, B.K. (Eds.). (2005). Stratehiia ekonomicheskikh reform v Respublike Kazakhstan [Strategy of economic reforms of the Republic of Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstanskii institut strateshicheskikh issledovaniia pri Prezidente Respubliki Kazakhstan [in Russian].

11 Lohmann, B. (2014). Strukturnye izmeneniia kak usloviia perekhoda k ustoichivomu razvitiuu [Structural changes as conditions for the transition to sustainable development]. Proceedings from Structural changes and development of society: *XI mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia – International Scientific and Practical Conference*. (412 p.). Almaty [in Russian].

12 Klaus, Sch. (2017). *Chetvertaia promyshlennaia revoliutsiia [The Fourth Industrial Revolution]*. Moscow: Izdatelstvo «E» [in Russian].

13 Poslanie Prezidenta Respubliki Kazakhstan N.Nazarbaeyva narodu Kazakhstana «Tretia modernizatsiia Kazakhstana: hlobalnaia konkurentosposobnost» ot 31 yanvaria 2017 h., Astana [Address of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the people of Kazakhstan «Third modernization of Kazakhstan: global competitiveness». On January 31, 2017, Astana. *akorda.kz*. Retrieved from <http://www.akorda.kz> [in Russian].

14 Bekmuhametova, A.B., & Ospanbayev, Zh.A. (2016). Strukturnye izmeneniia v ekonomike i ikh otrazhenie v strukture VVP strany (na primere Respubliki Kazakhstan) [Structural changes in the economy and its reflection in the structure of the country's GDP]. *Nauchnyi zhurnal – Scientific journal*, 5(6), 15–20 [in Russian].

15 Myrzakhmetova, A.M. (2015). Big Question. The next devaluation. The next devaluation. *World policy Journal (The USA)*, Issue 2, March, 5.

16 Alshanov, R. Intehratsiia Kazakhstana i korrektsiia ekonomicheskoi politiki [Integration of Kazakhstan and the correction of economic policy]. Chast 2. *nomad.su*. Retrieved from <http://www.nomad.su/?a=4-201510020033> [in Russian].

G.A. Konopyanova¹, Zh.E. Baikenov¹, Ch.Brauweiler²

¹*Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan;*

²*University of Applied Sciences Zwickau, Germany
(E-mail: zhas86kz@mail.ru)*

Analysis of indexes of Kazakhstan higher education accessibility

Development of higher education ordinarily indicates the level of development of the country as a whole. This also refers to the accessibility of higher education, which is taken into account in the calculation of many world indexes that characterize the development of a particular state in the world ranking. The accessibility of higher education is one of the priorities for the development of higher education in Kazakhstan in accordance with the State Program for the Development of Education and Science for 2016–2019. The accessibility of higher education depends on many factors, including the standard of living of the population, tuition fees, financing of education by the state, the availability of various mechanisms for admission to higher education institutions. The article analyzes the accessibility of higher education in Kazakhstan, which results in drawing a conclusion that it is necessary to strengthen integration processes in the field of higher education aimed at improving the level of accessibility of education in higher education institutions of the country.

Keywords: higher education, integration in higher education, integration of business and education, accessibility of higher education.

The level of development of higher education is known to indicate the level of development of the country as a whole. This is evidenced by the fact that world rating bodies include the level of development of higher education in their indexes of the country's competitiveness, human development, etc. in particular in the WEF Global Competitiveness Index of 2017-2018. The Republic of Kazakhstan ranks 57th in the list of 137 countries [1]. This index includes the availability of educational services, including higher education (Table 1).

In addition, the availability of higher education provides great opportunities for the young people, opening up prospects, including ones to improve material prosperity, which is a factor in the accessibility of the same higher education.

In this regard, the accessibility of higher education in Kazakhstan, which is designated as one of the main priorities of the State Program for Development of Education and Science for 2016-2019, is becoming a very significant problem.

It is known, that OECD in a succession of its reports for 2017 makes a recommends studying and, accordingly, increasing accessibility of higher education.

Despite the positive measures taken in the field of higher education, in Kazakhstan currently doesn't pay enough attention to equal access to higher education. In particular, as early as 2007, OECD developed and recommended a program of access to higher education for students from rural schools and low-income families, which provided flexibility in transfer from one major to another or from one university to another (for state grant holders) and encouraged university teachers to the teach school students, etc. [2]. However, when analyzing the education situation in 2017, the OECD group did not register any such programs or flexibility with regard to the change of a program. This means that over 10 years there have been no significant changes in the sphere of higher education, especially with regard to the accessibility of higher education [Table].

In order to assess the accessibility of higher education in Kazakhstan, we will analyze a number of indicators reflecting this problem: the income level of the population, grant financing, the level of literacy of the population and the combinations of these factors.

As a rule, students from rural areas often have a lower level of preparedness for unified National Testing than the students living in cities. This is evidenced by the reviews of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, National Center for Education Statistics and Assessment, OECD, World Bank, etc. Despite the fact that the state allocates 30 percent of the grant quota for rural graduates, distribution of state grants based on UNT results combined with lower quality of education in the regions creates an unfair barrier [3].

Kazakhstan's positions in WEF Global Competitiveness Index

Indicator	Index		
	2017-2018	2016-2017	2015-2016
innovation	-95	59	-72
financial market	-114	-104	91
commodity market	-72	-62	49
labor market	35	20	18
basic conditions	69	62	46
infrastructure	68	63	58
business competitiveness	108	97	79
institutions	60	49	50
technological preparedness	52	104	61
health and primary education	59	94	93
market size	43	56	46
higher education	56	57	60

very bad   bad   good

Note: Source: [2].

The difference in income levels of urban and rural population is added to this problem, which further exacerbates the inequality in accessibility of higher education (with regard to paid education services).

This indicator allows talking about a general decrease in the level of population satisfaction with the living standards. At the same time, in 2015 there was a sharp increase in this indicator in rural areas due to the adoption of state programs for agriculture development. However, in 2017, satisfaction started declining at a rapid pace (Fig. 1).

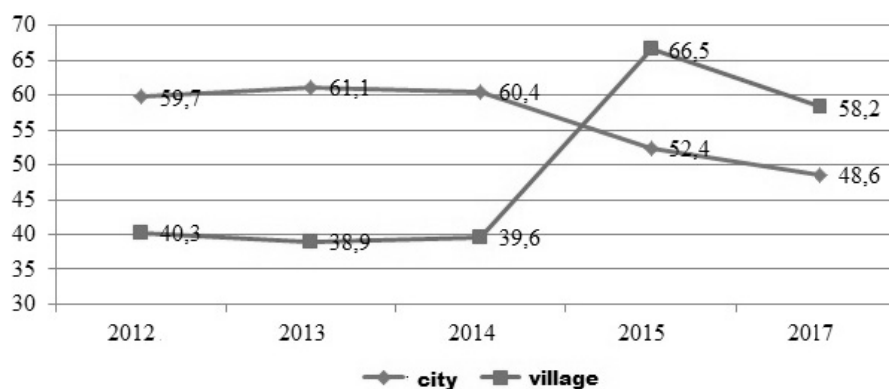

Figure 1. Satisfaction with living standards among Kazakhstan citizens (source: [4])

Of high importance in assessing the accessibility of higher education are grants, state orders, state loans, etc., and other alternative options for paying tuition (Fig. 2).

As can be seen in Figure 2, the reduction of student body in higher education institutions is accompanied by the reduction in the share of tuition paid from the state budget and from the population's own funds. At the same time, the tuition payment by the employers increases. On the one hand, this indicates that the accessibility of higher education is declining (since on average the share of payment at the expense of own funds remains practically at the same level), the share of payment from the state budget is decreasing. And, on the other hand, there is a positive trend of increase in the proportion of employers paying for training their future employees. Thus, companies make intellectual investments, contributing to the development of integration processes in universities (integration of business and education).

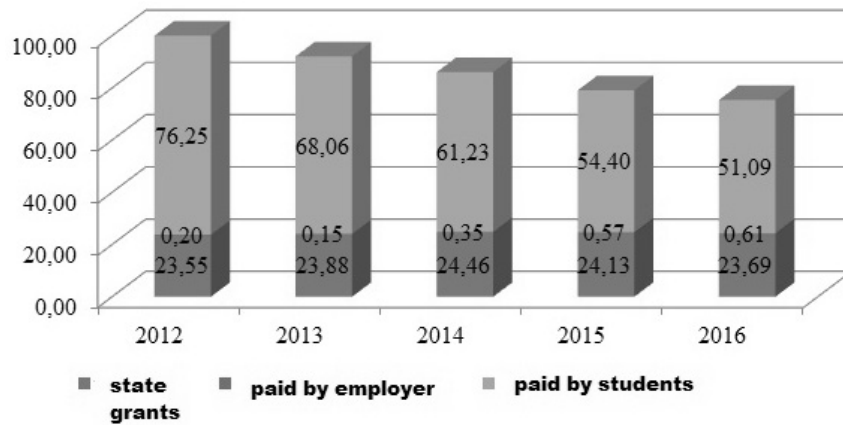

Figure 2. Student body in higher education undergraduate and graduate programs by tuition payment type, % (source: [3])

The problem of decrease in the standards of living of the population is exacerbated by an increase in tuition fees, making accessibility to higher education even lower. A survey of respondents in Kazakhstan regarding satisfaction with the cost of tuition fees in 2017 showed the following results: 21.6 percent of the urban population and 31.8 percent of the rural population are satisfied with higher education tuition fees (Fig. 3).

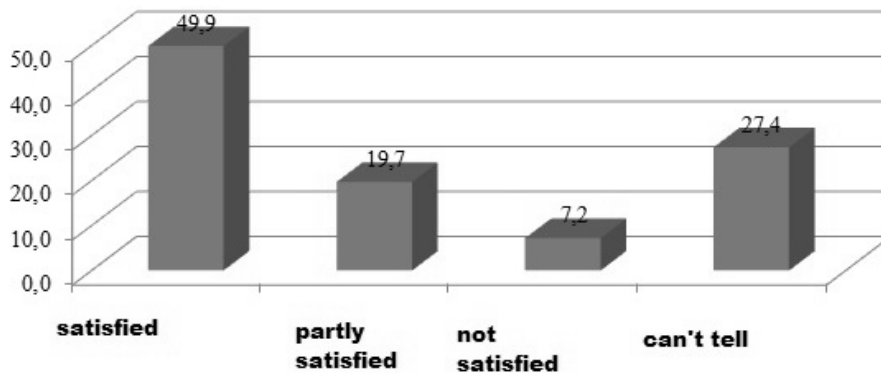

Figure 3. Satisfaction with tuition fees based on one's own financial standing, % (source: [5])

In broad terms, it can be noted that only half of the population is satisfied with the universities tuition fees based on their own financial situation. This is a low indicator that requires attention, since it is taken into account by many groups and agencies when calculating world ranking indices.

Regarding the satisfaction of the population of Kazakhstan with the accessibility of higher education, the results showed that only 43.3 % of the population was completely satisfied (Fig. 4).

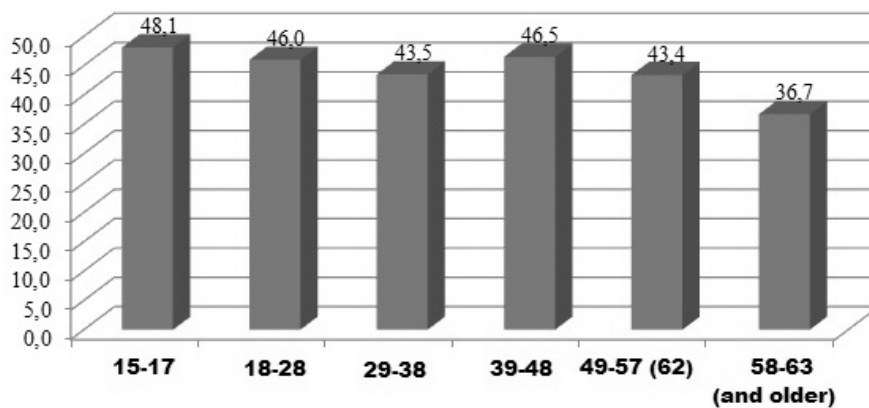

Figure 4. Satisfaction with accessibility of higher education by age, % (source: [5])

Figure 4 shows that the population of 15 to 62 years old demonstrate approximately the same results in terms of satisfaction with the availability of higher education in Kazakhstan. The indicators are quite low (less than half). As a reason why they consider higher education unavailable, they mostly note a low standard of living, high tuition fees, and a small number of state grants.

Thus, gross enrollment in higher education (taking into account vocational education) is quite low (Fig. 5).

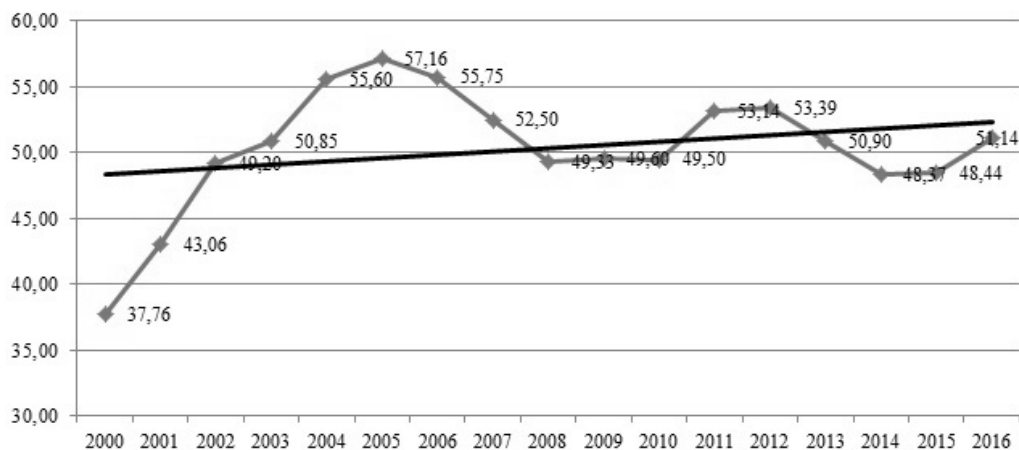

Figure 5. Gross higher education coverage, % (source: [6])

The gross enrollment ratio in higher education is defined as the ratio of the number of students, regardless of age, studying in organizations of technical and vocational education and higher education institutions, to the total population aged 18-22. It should be noted that there is a tendency in the country for adult population (30-45 years) to get higher education when they already have the financial opportunity to pay their tuition.

Thus, at present there are a number of problems with regard to accessibility of higher education: low level of state funding, ineffective distribution of state financing, ineffective policy of student crediting, lack of interrelation between labor market needs and university graduates.

The OECD group notes that despite the apparent wide support of the state by awarding state grants, government subsidies continue to disproportionately support those who could learn without this support, being an irrational use of resources [7].

The lack of a mechanism to provide financial assistance from employers, based on paying tuition fee considering needs of the company in the relevant employee is an important obstacle to access to higher education in Kazakhstan. Students mostly pay for their education from personal funds and or from the state grants, while integration of business and education could significantly increase the accessibility of higher education and ensure the improvement of the quality of education based on the needs of the labor market.

Integration of higher education with previous and subsequent education stages could also expand access and address inequalities. If in schools we introduce, for example, a couple of subjects that are prerequisites for disciplines taught at the university, it would be possible to provide specialization, and, therefore, greater readiness and interest in entering universities. This kind of integration is very important and necessary in order to ensure at least a slight increase in the accessibility of higher education.

Integration of training programs between higher education institutions of different countries can also contribute to improving the accessibility of higher education. These programs should be of different levels, designed for heterogeneous categories of entrants, providing an opportunity to get higher education.

This kind of integration (with business and with curricula of foreign universities) will also contribute to improving the quality of education, since they will be focused primarily on developing practical skills that are in direct demand by employers themselves.

The interest of employers in the result of integration with higher education institutions, in qualified graduates possessing exactly those skills that are currently required at the labor market will also lead to an increase in the accessibility of higher education, since employers will be interested in paying for the training of their potential staff. This is an intellectual investment, which will pay back and will be a lot cheaper than continuous retraining of the staff that can transfer to another company.

Thus, at present, the country's top leadership has recognized the problem of the low accessibility of higher education in the country and started a wide range of reforms. A new State Program for the Development of Education and Science for 2016-2019 sets a national education strategy for the coming years [8]. The priorities of the program also include improving the accessibility of higher education through integration between education, science and industry, integrating Kazakhstan into the European Higher Education Area, encouraging employers to invest in training their potential employees, etc. In other words, the question is raised about creating an economic mechanism of integration processes in higher education both between the universities and within the universities.

References

- 1 Казахстан вновь отстал от конкурентов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://abctv.kz/ru/news/kazakhstan-vnov-otstal-ot-konkurentov>.
- 2 OECD/the World Bank (2007), Reviews of National Policies for Education: Higher Education in Kazakhstan 2007, OECD Publishing, Paris [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264033177-en>.
- 3 Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан. — Астана, 2016. — 113 с.
- 4 Уровень жизни населения [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://stat.gov.kz>.
- 5 Качество жизни населения 2017 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://stat.gov.kz>.
- 6 Образование [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://stat.gov.kz>.
- 7 The 2016 OECD Multi-Dimensional Review of Kazakhstan. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.oecd.org>.
- 8 Государственная программа развития образования и науки на 2016-2019 гг. // Утверждена Указом Президента РК от 1 марта 2016 г. № 205. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1600000205>.

Г.А. Конопьянова, Ж.Е. Байкенов, К. Браувайлер

Қазақстандағы жоғарғы білімнің қолжетімділік көрсеткіштерін талдау

Мақалада жоғары білімнің дамуы, жалпы, ел дамуының деңгейі жайлы дәлелденді. Бұл кез келген мемлекеттің әлем елдері рейтингінде дамуын сипаттайтын көптеген әлемдік индекстерді есептеуде қарастырылатын жоғарғы білімнің қолжетімділігіне де қатысты. Жоғарғы білімнің қолжетімділігі 2016–2019 жылдарға арналған Білім және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасына сәйкес, Қазақстанда жоғарғы білімді дамыту басымдықтарының бірі болып табылады. Жоғарғы білімнің қолжетімділігі, халықтың өмір сүру деңгейін, оқу үшін төлемді, мемлекет тарапынан білімді қаржыландыруды, жоо түсудің әртүрлі механизмдерін қосқандағы көптеген факторларға байланысты. Мақалада Қазақстанда жоғарғы білімнің қолжетімділігіне талдау жасалған, соның негізінде елдің жоо оқу қолжетімділігі деңгейін көтеруге бағытталған жоғарғы білім саласында бірігу үдерістерін нығайту қажеттілігі жайлы қорытындылар жасалған.

Кілт сөздер: жоғарғы білім, жоғарғы білімдегі бірігу, бизнес пен білімнің бірігуі, жоғарғы білімнің қолжетімділігі.

Г.А. Конопьянова, Ж.Е. Байкенов, К. Браувайлер

Анализ показателей доступности высшего образования в Казахстане

Как правило, развитие высшего образования свидетельствует об уровне развития страны в целом. Это касается и доступности высшего образования, рассматриваемого при расчете многих мировых индексов, характеризующих развитие того или иного государства в рейтинге стран мира. Доступность высшего образования является одним из приоритетов развития высшего образования в Казахстане согласно Государственной программе развития образования и науки на 2016–2019 гг. Доступность высшего образования зависит от многих факторов, включая уровень жизни населения, оплату за обучение, финансирование образования со стороны государства, наличие различных механизмов поступления в вузы. В статье проведен анализ доступности высшего образования в Казахстане, на основании чего сделаны выводы о необходимости усиления интеграционных процессов в сфере высшего образования, нацеленных на повышение уровня доступности обучения в вузах страны.

Ключевые слова: высшее образование, интеграция в высшем образовании, интеграция бизнеса и образования, доступность высшего образования.

References

- 1 Kazakhstan vnov otstal ot konkurentov [Kazakhstan lagged behind its competitors again]. *abctv.kz*. Retrieved from <http://abctv.kz/en/news/kazahstan-vnov-otstal-ot-konkurentov> [in Russian].
- 2 OECD / the World Bank (2007), *Reviews of National Policies for Education: Higher Education in Kazakhstan 2007*, OECD Publishing, Paris. *dx.doi.org*. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1787/9789264033177-en>.
- 3 Natsionalnyi doklad o sostoianii i razvitii sistemy obrazovaniia Respubliki Kazakhstan (2016) [National report on the state and development of the educational system of the Republic of Kazakhstan]. Astana [in Russian].
- 4 Uroven zhizni naseleniia [Standard of living of the population]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <http://stat.gov.kz> [in Russian].
- 5 Kachestvo zhizni naseleniia 2017 h. [Quality of life of the population in 2017]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <http://stat.gov.kz> [in Russian].
- 6 Obrazovanie [Education]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <http://stat.gov.kz> [in Russian].
- 7 OECD Multi-Dimensional Review of Kazakhstan 2016. *oecd.org*. Retrieved from <http://www.oecd.org>
- 8 Hosudarstvennaia prohramma razvitiia obrazovaniia i nauki na 2016-2019 hh. [The State Program for the Development of Education and Science for 2016-2019]. Utverzhdena Ukazom Prezidenta RK ot 1 marta 2016 h. No. 205 – Approved by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan of 1 March 2016 No. 205. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz> [in Russian].

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МЕНЕДЖМЕНТ ЖӘНЕ МАРКЕТИНГТІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕСІ

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО МЕНЕДЖМЕНТА И МАРКЕТИНГА

ACTUAL PROBLEMS OF MODERN MANAGEMENT AND MARKETING

УДК 338.8

Т.П. Притворова, Б.К. Джазыкбаева, Б.К. Тасбулатова

*Карагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Казахстан
(E-mail: pritvorova_@mail.ru)*

Метод блиц-психогаммы в управлении человеческими ресурсами компании

В данной статье целью исследования была разработка метода психогаммы для использования в практике управления человеческими ресурсами на основе доступных в сети Интернет базовых ресурсов профессиональных консалтинговых компаний. Авторами статьи описывается метод психогаммы как инструмент для управления человеческими ресурсами. Метод позволяет руководителю адекватно оценить необходимые поведенческие компетенции соискателя должности, используя в качестве эталона систему базовых параметров, соответствующих данной должности. Система базовых параметров формируется на основе метода блиц-психогаммы, после прохождения эффективными сотрудниками данной фирмы профессиональных тестов, выявляющих черты характера, мотивацию, предпочтительные виды деятельности и роли в команде. Соискатели, удовлетворяющие параметрам психогаммического портрета, будут внутренне мотивированы на данный вид деятельности, что сократит риск скорого увольнения, повысит результативность обучения и эффективность других действий в системе управления человеческими ресурсами фирмы. Предложенный авторами метод блиц-психогаммы позволяет достаточно быстро сформировать информационную базу психогаммических портретов основных должностей компании и пользоваться ею для отбора соискателей, что в долгосрочной перспективе снижает издержки компании, так как является профилактикой текучести кадров, экономит средства на профессиональное обучение работников, уменьшает вероятность неудовлетворенности клиентов.

Ключевые слова: управление человеческими ресурсами, психогамма, мотивация, поведенческие компетенции, кадры, профессиональное обучение работников, диагностика.

Актуальность и обзор литературы. Характерными признаками стратегического управления человеческими ресурсами (далее — УЧР) в современной конкурентоспособной корпорации являются:

- функциональная зависимость от корпоративной стратегии, принятой на средне- или долгосрочный период;
- координация с организационными стратегиями, такими как изменение культуры, организационные изменения, развитие трудовых отношений;
- многослойная структура УЧР, выполняющая важные функции обеспечения ресурсами, управления эффективностью труда, управления знаниями, активизации работников [1, 2] (рис. 1).

Активизация человеческих ресурсов является одним из самых значимых блоков управления человеческими ресурсами компании, поскольку реализуемая в его рамках деятельность имеет многовекторное влияние на остальные функциональные стратегии. Под активизацией мы понимаем процесс воздействия на мотивацию работника к труду с помощью совокупности инструментов и механизмов, стимулирующих соответствие поведения работника и результатов его деятельности стратегии компании.

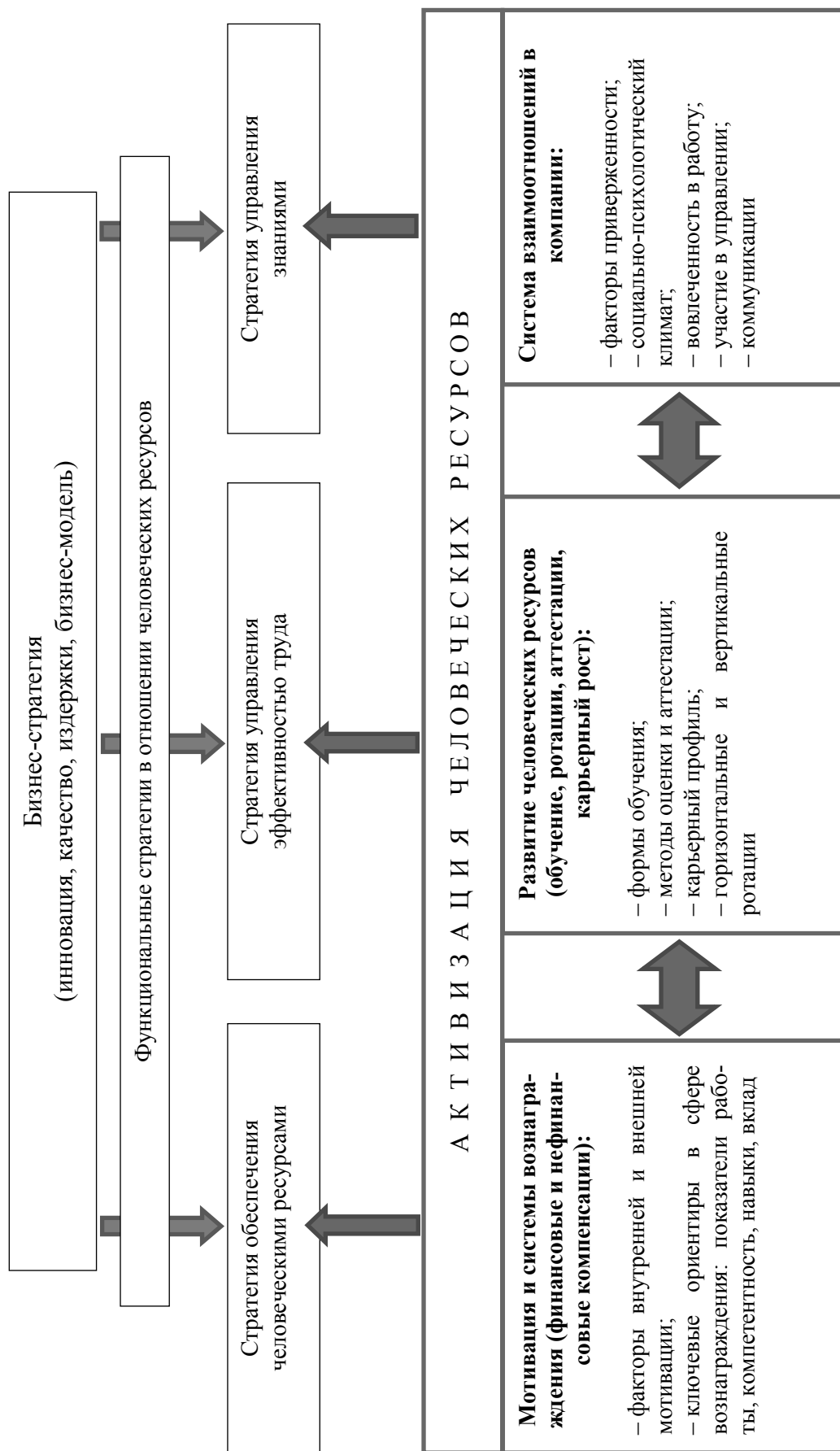

Рисунок 1. Значение активизации человеческих ресурсов в системе функциональных стратегий УЧР

Инструментами являются: психографические методы диагностики способностей, оценка и аттестация, план карьерного роста, горизонтальные и вертикальные ротации и другие [3].

Механизмами являются: система вознаграждения, механизм адаптации нового работника, механизм участия в управлении, механизм институционализации знаний и некоторые другие [4].

Так, для того чтобы обеспечить организацию человеческими ресурсами, компания может обратиться к автономным источникам или рынку труда. Но может и развить необходимую квалификацию уже имеющегося работника с подходящими должности психографическими характеристиками, если правильно подключить его внутреннюю мотивацию, вовремя сформировать его желание повысить квалификацию системой вознаграждения за навыки, дать понять, что профессиональные компетенции являются ценностью для компании и т.д. [5, 6].

Для того чтобы запустить работу продуктивной системы управления знаниями, компания может сформировать систему ценностей, направленную на поощрение открытости создания и распространения новых знаний для работников, вознаграждения за вклад (а не только за навыки и компетенции), определить наиболее эффективные формы коммуникаций для обмена опытом работы [7, 8].

Для того чтобы повысить эффективность труда работника, целесообразно определить место работы, где его деятельность будет более продуктивна. Для этого используют горизонтальные или вертикальные (параллельно с соответствующим обучением) ротации, которые активизирует деятельность работника, так как у него появляется новое поле деятельности [9].

Основными элементами подсистемы активизации человеческих ресурсов являются:

- мотивация и системы вознаграждения;
- развитие человеческих ресурсов;
- система взаимоотношений в компании.

Методами исследования стали сравнительная оценка итогов тестирования лидеров и аутсайдеров в конкретных профессиональных группах и выделение доминирующих характеристик эффективных сотрудников для блиц-психогаммы.

Основные результаты исследования

Блок развития человеческих ресурсов компании связан с такими процессами, как обучение, ротация, аттестация, карьерный рост. Эти процессы являются тесно сопряженными с мотивацией работника и его возможностями достичь высокого уровня производительности на том или ином рабочем месте.

Сегодня планирование человеческих ресурсов, скорее, делает акцент на том, какие навыки и компетенции будут необходимы в будущем, основываясь на сценариях развития компании, но не дает подробного плана количественной долгосрочной потребности в кадрах. Для компании необходимо сформировать прочную базу человеческих ресурсов, наделенную соответствующими качествами, навыками, знаниями и потенциалом обучения. Принципы отбора и перемещения работника внутри компании играют ведущую роль в стартовой активизации его деятельности и дальнейших карьерных передвижениях, основанных на профобучении, аттестации, горизонтальных и вертикальных ротациях. С точки зрения экономии затрат это также имеет значение, так как затраты времени и ресурсов на дополнительное профессиональное обучение могут оказаться слишком большими, если изначально мы приняли на работу человека, способности которого не соответствуют данной должности и/или внутренняя мотивация которого недостаточно сильна.

Если обратиться к базовым факторам, определяющим возможность высокопродуктивного освоения работником конкретных квалификаций и спектра навыков, достижения высоких показателей работы, т.е. необходимого уровня компетентности, ими являются индивидуальные характеристики человека.

К таким характеристикам специалисты относят несколько базовых психологических качеств человека:

- способности человека, для определения которых разработано множество классификаций [10];
- интеллект, который в общем случае определяется как уровень способности к мышлению, логическим рассуждениям, выводам, познанию (знание и постижение) и осознанию (понимание, опознавание). Интеллект измеряется, как минимум, на трех уровнях (низкий, средний, высокий) [11].

Именно определённая комбинация способностей человека и его внутренней мотивации лежит в основе формирования уровня его компетентности, которая представляет собой базисную конструк-

цию для управления человеческими ресурсами организации. Элементы, с помощью которых идентифицируется и описывается такое понятие, как «компетентность» являются, в конечном счете, фундаментом, на котором интегрируются действия по активизации человеческих ресурсов.

Использование в управлении человеческими ресурсами понятия «компетенция» имеет сложную природу и нередко отождествляется с понятием «компетентность», хотя между этими понятиями есть значимые различия.

Понятие «компетентность» в 1982 г. применил исследователь Р.Бойдис, который определил компетентность как «способность человека вести себя таким образом, который удовлетворяет требованиям работы в определенной организационной среде, что, в свою очередь, является причиной достижения желаемых результатов» [12].

Другие исследователи, например Л.Спенсер, под компетентностью понимают поведение работника (его способность переносить свои знания на то, что он делает), а под компетенцией понимают анализ функционала работы, т.е. конкретный перечень функций, которым соответствует данная профессия или вид деятельности [13].

Но в современной практике чаще всего применяют понятие «компетентность» как единство двух понятий:

1) типов поведения или способности вести себя определённым образом, который нужен организации, для обеспечения высокого уровня эффективности. Это дает возможность сконцентрироваться на личностных качествах и поведенческих стереотипах, желательных для организации. Этот вид компетенций оценивает психодиагностика деятельности, которая должна отражать требования и характеристики мотивационных, когнитивных, эмоционально-волевых, характерологических и других профессионально важных качеств субъекта труда;

2) знаний и умений, которые нужны работникам для эффективного выполнения своих обязанностей. Эти компетенции содержатся в профессиограмме.

Структура компетентности, составляющие её элементы являются интегрирующим звеном для всех блоков активизации человеческих ресурсов (рис. 2).

Рисунок 2. Компетентность как фундаментальное понятие, связывающее все элементы подсистемы активизации человеческих ресурсов (составлено авторами)

Поэтому в настоящее время подход, основанный на компетенциях, является одним из основных. При этом подходе утверждается, что компетенции, установленные для роли, могут использоваться как основа всех процессов, связанных с человеческими ресурсами: отбор, ротация, аттестация и т.д. [14].

Преимущества этого подхода в стратегическом УЧР выразились в том, что он повышает точность прогнозов будущих результатов работника, опираясь на оценку свойств его личности и мотивации, наряду с оценкой профессиональных знаний и умений. Причем помогает сделать это объективно, используя тесты, интервью, анкеты и т.п. [15].

Поведенческие компетенции, используемые для оценки работника, должны удовлетворять определенным критериям. Они должны отражать особенности той рабочей области, в которой работнику необходимо быть результативным. Это, например, умение выражать свои мысли, работа в команде, способность предлагать оригинальные идеи, руководить проектом и т.д. Они с достаточной вероятностью определяют внутреннюю мотивацию работника для выполнения выставленных ему заданий и получения результатов [16].

Методология проведения исследований на поведенческие компетенции предлагается нами в следующих вариантах:

1) Тест разрабатывает сама компания, формулируя профессиональные и поведенческие характеристики работника на данной должности в меру своего понимания и профессиональной подготовки, иногда в значительной мере интуитивно. Претендент заполняет тест, результат определяется в виде набора качественных характеристик или суммы баллов. Результаты рассматриваются линейным менеджером, руководством службы УЧР и компании и принимается решение либо о дополнительном собеседовании, либо о приеме на работу.

2) Поскольку создание психометрических баз данных является достаточно сложной задачей для самостоятельного её решения или весьма дорогостоящей для составления такой базы с помощью привлеченных специалистов, то целесообразно воспользоваться услугами имеющихся на рынке профильных компаний с достаточно обширными базами данных и на этой основе выстроить свои требования к конкретной должности [17].

В этом случае тест разрабатывается специалистами консалтинговой компании с учетом мнений профессионалов, работающих в данной фирме. Тестирование проводится на основе исчисления баллов, и кандидаты, не набирающие порогового значения, заведомо отсеиваются и не допускаются на следующий этап. С оставшимися кандидатами проводится собеседование согласно их месту в рейтинге и с учетом их сильных и слабых сторон.

3) Тест на поведенческие компетенции для замещения вакантной должности разрабатывает специализированная консалтинговая организация. Он апробируется на работниках, которые уже трудятся эффективно в данной организации на соответствующих должностях. Далее выделяются черты характера и интеллект (способности), поведенческие компетенции, факторы внутренней мотивации, присущие всем работникам в данной должности. Поскольку результаты в психометрических тестах измеряются, то после этого определяют интервал значений, в который должен попасть претендующий на данную должность. Результаты тестирования могут быть в дальнейшем использованы для определения наиболее эффективного для данного работника вида и формы профессионального обучения, построения карьерного профиля, горизонтальных и вертикальных ротаций.

По третьему варианту нами разработана и апробирована на 4-х компаниях разной специализации методика составления психогаммы для замещения типичных для данной компании должностей с учетом указанных выше трех проекций. В данной статье представлены два кейса.

Компания, оказывающая социальные специальные услуги для пожилых граждан в трудной жизненной ситуации.

Основная масса работников в такой организации занимают должность социального работника по уходу [18]. При относительно несложной предметной области данной деятельности требования к психологическим характеристикам социального работника являются достаточно специфическими и должны оцениваться в интересах как работника, так и услугополучателя для обеспечения наивысшего социального эффекта от предлагаемой услуги. Кроме того, метод обеспечит сокращение издержек работодателя на профессиональное обучение новых работников, так как приниматься на работу будут только претенденты, имеющие психологическую предрасположенность к данному виду деятельности.

Предлагаемый нами метод оценки психографических качеств соискателя состоит из следующих этапов:

1) Самые эффективные работники компании со стажем работы не менее 3 лет и наивысшими оценками удовлетворенности клиентов проходят тестирование на сайте компании «ПрофДиалог» [17].

По результатам тестирования выявляются общие черты этих работников по четырем шкалам следующего содержания:

- А) черты характера и тип мышления;
- Б) поведенческие компетенции;
- В) роли в команде;
- Г) мотивация.

На основе характеристик, являющихся общими для работников-лидеров, составляется психогамма данной должности.

2) Все претенденты на данную должность проходят аналогичный тест, и по его результатам в их психогамме должны быть представлены выявленные характеристики с соответствующими баллами.

По результатам прохождения теста 34 сотрудниками фирмы, из которых 12 человек являются опытными сотрудниками с высокими оценками клиентов, был составлен следующий психологический портрет.

Например, по блоку Г в портрете работника должны присутствовать следующие факторы мотивации (табл. 1).

Т а б л и ц а 1

Значимые факторы мотивации социального работника/ассистента социального работника

№	Внутренние факторы мотивации	Содержание фактора
1	Обеспечение защиты кого-либо или оказания помощи	Мотивация оказывать посильную помощь и обеспечивать защиту
2	Проявление альтруизма	Мотивация быть нужным и полезным кому-либо
3	Самоактуализация	Мотивация реализации личностно-профессионального потенциала
4	Общение и взаимодействие	Мотивация улучшать результативность коммуникативных контактов
5	Преданность делу	Стремление быть нужным и востребованным.

Примечание. Разработано авторами.

По данному блоку баллы отсутствуют, достаточно просто наличия фактора внутренней мотивации у соискателя.

В то же время по блоку А необходимо оценивать попадание значения в обозначенный интервал. Так, в рамках обозначенных границ характеризуется необходимое качество (табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Черты характера (выборка)

№	Черты характера (результат измеряется в %)	Потенциальные способности		Примечание
		Минимум	Максимум	
1	Феминность (потребность заботиться и опекать, обеспечивать комфорт для кого-либо)	60	80	Значение выше 80 нежелательно, так как это уже нерешительность, затруднения в решении незначительных проблем
2	Чувствительность (альтруизм, способность сочувствовать, деликатность, сдержанность)	55	75	При норме 40-45 социальный работник должен иметь это качество в состоянии акцентуации (яркой выраженности).
3	Ответственность (добросовестность, требовательность к себе, верность интересам дела)	50	70	Значение выше 70 нежелательно, так как приводит к «застреванию» в проблемах, драматизации ситуации

Примечание. Составлено авторами.

По блоку Б у соискателя должна быть выявлена предрасположенность к видам деятельности, требующим:

- аккуратности;
- желая содействовать другим людям в преодолении трудностей путем поддержки, защиты, реабилитации;
- умения трезво и рационально воспринимать происходящие события и оценивать окружающих людей, сохранять спокойствие в любых ситуациях;
- предрасположенности к монотонной деятельности, требующей от человека многократного выполнения одинаковых действий, алгоритма.

По блоку В высокие баллы должны быть у соискателя рабочего места по таким ролям, как вдохновитель, коллективист, исполнитель. Вдохновитель отличается нормальным типом поведения, позитивным настроем на людей и события, способен мотивировать клиента на совместную деятельность, с удовольствием общается и взаимодействует с другими. Коллективист стремится к организации различных интересных мероприятий. Исполнитель старается быть ответственным и добросовестным, склонен перепроверять сделанное им, чтобы избежать ошибок.

Компания, оказывающая услуги в области торговли

Самыми массовыми должностями в таких компаниях являются должности продавца, коммерческого агента, агента по продаже продукции, торгового агента, менеджера по продажам, торгового представителя.

Для всех этих должностей может быть составлен один тип психогаммы, поскольку типичные психологические характеристики у данных видов деятельности незначительно отличаются друг от друга.

Индикаторы, входящие в блок А, представлены в таблице 3.

Т а б л и ц а 3

Черты характера и тип мышления

№	Индикаторы	Потенциальные способности		Примечание
		Минимум	Максимум	
1	2	3	4	5
Черты характера				
1	Активность (быстрота, подвижность, интенсивность действий, поведения, удовлетворенность жизнью)	55	80	Выше 80 баллов активность нежелательна, так как она может ассоциироваться с напористостью и навязчивостью
2	Потребность в общении (есть интерес к знакомству с разными людьми, способность воспринимать значительный поток людей)	60	85	Чрезмерная потребность в общении, выше 85 баллов, будет утомлять клиента
3	Демонстративность (умение показать себя, кого-либо или что-либо в нужном свете, если это способствует достижению цели, способность легко и непринужденно завладеть вниманием людей, энергичность и изобретательность в своих демонстрациях)	55	75	Значение выше 75 нежелательно, так как такое поведение воспринимается окружающими как неискренность, «переигрывание» роли, ложный посыл, скорее всего, может выглядеть искусственно
4	Умение убеждать (коммуникативность, способность определить тактику поведения, опираясь на опыт взаимодействия с людьми в различных условиях, легко устанавливать контакты с разными людьми, если заинтересован в этом)	60	80	При баллах выше 80 экспрессивность и манипулятивность могут отталкивать клиента
5	Прагматичность (умение проявить эмпатию и встать на позицию клиента, понять его нужды с позиций здравого смысла)	50	70	При баллах выше 70 поведение может показаться слишком расчетливым и рациональным, что вызовет ассоциацию с холодностью и незаинтересованностью

1	2	3	4	5
Тип мышления				
6	Понятийный интеллект (отвечает за структурирование речи, за чёткое и грамотное изложение своих мыслей, за умение доводить информацию до других без существенных искажений)	50	Нет границы	С уровня 50% начинается среднестатистическая норма
7	Образный интеллект (хорошо обрабатывает визуальную информацию, наблюдателен, может создавать сложные образы)	50	80	Уровень выше 80 нежелателен, так как это значительные творческие способности и может начаться эмоциональное выгорание

Примечание. Составлено авторами.

Совокупность этих психологических характеристик представляет основной перечень психологических компетенций для работников сферы торговых услуг и явилась результатом тестирования 53 работников данной организации, из которых 15 являются лидерами продаж. Именно на сопоставлении характеристик лидеров и всех остальных сотрудников фирмы был выявлен перечень черт характера и интервал значений, в котором должны находиться параметры каждого конкретного соискателя рабочего места в данной компании.

По блоку Б требования к поведенческой компетентности работников торговли представлены в таблице 4.

Т а б л и ц а 4

**Виды деятельности, к которым есть высокий уровень предрасположенности
(поведенческая компетентность)**

№	Виды деятельности	Содержание
1	Коммуникативная	Деятельность, связанная с межличностным и массовым общением с помощью разных средств
2	В команде	Деятельность, предполагающая желание и умение работать в команде и общаться
3	Конкурентная	Деятельность, направленная на достижение и удерживание наилучшего для себя положения относительно конкурентов.
	Исполнение, разыгрывание ролей	Деятельность по созданию различных образов, моделей поведения, необходимых для достижения целей
4	Манипулятивная	Деятельность, направленная на неявное побуждение других людей к совершению определенных действий. Используется для скрытого внедрения в психику адресатов целей, желаний, намерений, отношений или установок, нужных манипулятору
5	Требующая гибкости и разнонаправленности	Деятельность, в которой необходимо умение быстро переключаться с одного дела на другое, адаптироваться к изменяющимся условиям, при необходимости включаться в новую работу

Примечание. Составлено авторами.

В соответствующем разделе отчета экспертно-аналитического объединения «ПрофДиалог» эти виды деятельности должны быть указаны в перечне видов деятельности для данного субъекта, к которым есть высокий уровень предрасположенности.

По блоку В у соискателей должности должны проявиться соответствующие характеристики интенсивности ролей в команде, максимальные и минимальные значения которых представлены на рисунке 3.

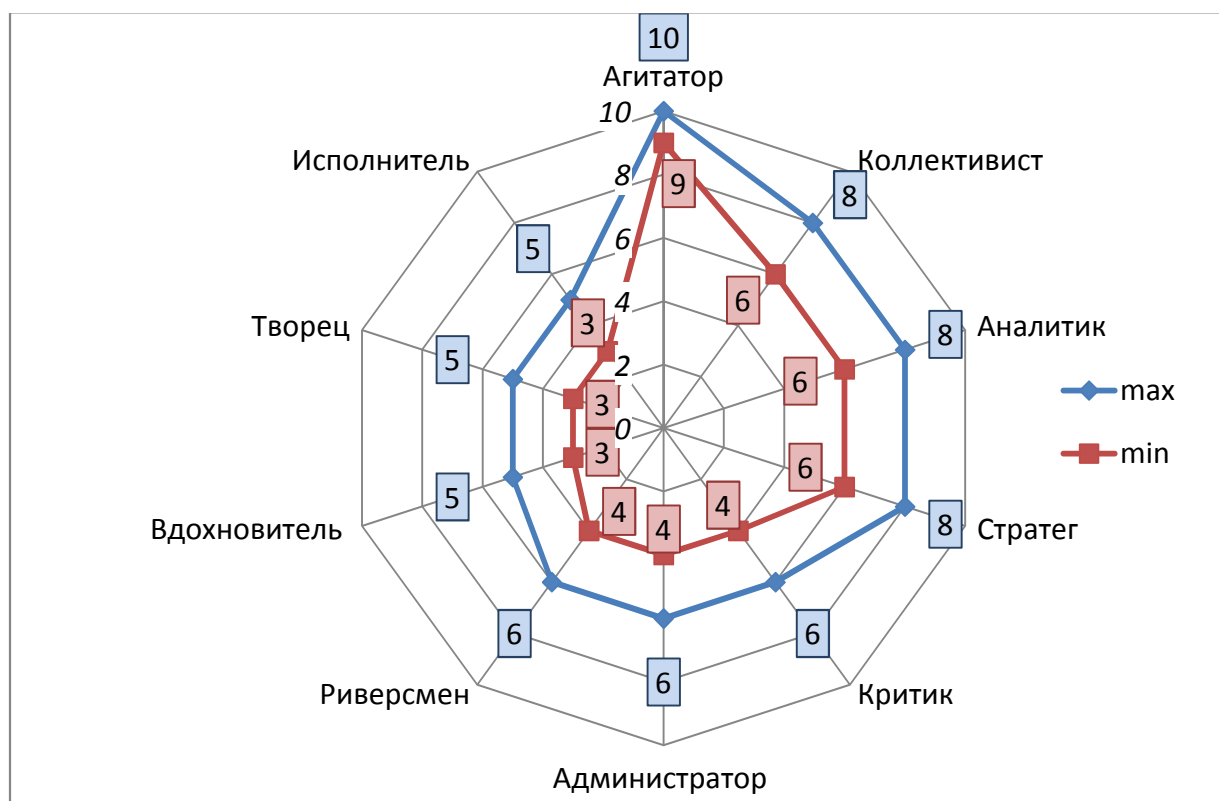

Рисунок 3. Интервалы значимых шкал для вакансии работника по роли в команде (составлено авторами)

Претендент на должность будет иметь наилучшие значения рейтинга по психогамме, если у него в отчете будут присутствовать следующие характеристики в указанных выше интервалах.

Высокие значения шкалы должны наблюдаться по таким характеристикам, как агитатор (9-10 баллов), а также по таким ролям, как коллективист, аналитик, стратег (все три характеристики должны быть в диапазоне 8-6 баллов).

Ведущая характеристика «агитатор» означает, что соискатель обладает выраженными способностями эффективной самопрезентации, умеет привлекать внимание людей, преподносит разнообразную информацию таким образом, чтобы она стала интересна слушателю. При этом соискатель эффективен в качестве пропагандиста и умеет взаимодействовать с людьми.

В блоке Г у соискателя должны проявиться факторы мотивации, которые являются значимыми для данной работы (табл. 5).

Т а б л и ц а 5

Значимые факторы внутренней мотивации работника для базовых должностей в области торговли

№	Внутренние факторы мотивации, которые должны присутствовать в социальном портрете	Содержание фактора
1	2	3
1	Влияние и манипуляция	Стремление и способности использовать манипулятивные способы воздействия для достижения значимых ситуативных целей
2	Общение и взаимодействие	Мотивация улучшить результативность коммуникативных контактов
3	Сохранение неизменности личностно-профессиональной позиции и статуса	Стремление к сохранению стабильной работы без особых изменений на длительный срок
4	Подчинение	Стремление подчиняться и выполнять указания, вызванное желанием избежать таким образом ответственности за принятие собственных решений

1	2	3
5	Свобода самореализации	Стремление к свободе профессионального самовыражения; желание решать задачи, предполагающие активность, построение новых контактов и связей

Примечание. Составлено авторами.

По результатам четырех блоков соискатели, которые соответствуют характеристикам на 100-90 %, имеют достаточно высокий потенциал для рассматриваемой профессиональной деятельности.

Выводы

Предложенный нами метод блиц-психогаммы позволяет достаточно быстро сформировать информационную базу психологических портретов основных должностей компании и пользоваться ею для отбора соискателей, что в долгосрочной перспективе снижает издержки компании, так как является профилактикой текучести кадров, экономит средства на профессиональное обучение работников, уменьшает вероятность неудовлетворенности клиентов.

Использование психографических методов имеет значение в активизации человеческих ресурсов и важно не только на этапе отбора работников, но и на протяжении всего периода его работы в компании для поддержания заинтересованности в результатах своего труда и компании в целом, а также для предотвращения эмоционального выгорания.

Чтобы обеспечить организацию человеческими ресурсами, компания может обратиться к автономным источникам или рынку труда. Но может и развить необходимую квалификацию уже имеющегося работника с подходящими должностями психографическими характеристиками, если правильно подключить его внутреннюю мотивацию, вовремя сформировать его желание повысить квалификацию системой вознаграждения за навыки, дать понять, что профессиональные компетенции являются ценностью для компании.

Список литературы

- 1 Армстронг М. Стратегическое управление человеческими ресурсами / М. Армстронг. — М.: ИНФРА-М, 2012. — 328 с.
- 2 Sanchez A. The mediating effect of strategic human resource practices on knowledge management and firm performance / A. Sanchez // Revista Europea de Dirección y Economía de la Empresa. — 2015. — № 4. — P. 138–148.
- 3 Chadwick C. Human Resources, Human Resource Management, and the Competitive Advantage of Firms: Toward a More Comprehensive Model of Causal Linkages / C. Chadwick, A. Dabu // Organization Science. — 2012. — Vol. 20. — No. 1. — January-February. — P. 254–264.
- 4 Sahoo, C.K. Strategic human resource management: Exploring the key drivers / C.K. Sahoo, S.Das, B.K. Sundaray // Employment Relations Record. — 2011. — № 11. — P. 18–32.
- 5 Lengnick-Hall M.L. Strategic human resource management and supply chain orientation / M.L. Lengnick-Hall, C.A. Lengnick-Hall, C.M. Rigsbee // Human Resource Management Review. — 2013. — № 23. — P. 66–377.
- 6 Huemann M. Considering Human Resource Management when developing a project-oriented company: Case study of a telecommunication company / M. Huemann // International Journal of Project Management. — 2010. — № 28. — 361–369 p.
- 7 Boxall P. High-performance work systems and organisational performance: Bridging theory and practice / P. Boxall, K. Macky // Asia Pacific Journal of Human Resources. — 2007. — № 45. — P. 261–270.
- 8 Beltrán-Martín I. Human resource flexibility as a mediating variable between high performance work systems and performance / I. Beltrán-Martín, V. Roca-Puig, A. Escrig-Tena, J.C. Bou-Llusar // Journal of Management. — 2014. — № 34. — P. 1009–1044.
- 9 Управление персоналом в условиях социальной рыночной экономики / под ред. Р.Марра и Г.Шмидта. — М.: Изд-во МГУ, 2013. — 468 с.
- 10 Vernon P. The Structure of Human Abilities / P. Vernon. — London: Methuen, 2001. — P. 124.
- 11 Guilford J. The Nature of Humane Intelligence / J. Guilford. — New York, 2004. — 163 p.
- 12 Boyatzis R. The Competent Manager / R. Boyatzis. — New York, 1982. — 128 p.
- 13 Spencer L. Competency Assessment Method / L. Spencer, D. Spencer. — Boston, 1991. — 89 p.
- 14 Roberts G. Recruitment and Selection: A competency approach. Institute of Personnel and Development / G. Roberts. — London, 1997.
- 15 Wood R. Competency-based Recruitment and Selection / R. Wood, T. Payne. — Wiley, Chichester, 2013.
- 16 Тараненко В. Управление персоналом, корпоративный мониторинг, психодиагностика / В. Тараненко. — Астана: Изд-во «Ника-центр», 2015. — 256 с.
- 17 Официальный сайт компании ПрофДиалог [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://prof-dialog.com/> (дата обращения 02.04.18).

18 Притворова Т. Стратегический анализ бизнес-моделей социального предпринимательства в Казахстане [Электронный ресурс] / Т.Притворова, Е. Петренко, М.Аяганова // Экономика Центральной Азии. — 2017. — Т. 1. — № 2. — С. 75–90. — Режим доступа: <https://creativeconomy.ru/lib/37975>.

Т.П. Притворова, Б.К. Джазыкбаева, Б.К. Тасбулатова

Компанияның адами ресурстарын басқарудағы блиц-психогамма әдісі

Мақаланың зерттеу мақсаты болып кәсіби консалтингтік компаниялардың қолда бар интернет-ресурстары базасының негізінде адам ресурстарын басқару тәжірибесін пайдалану үшін психогамма тәсілін дамыту болып табылады. Мақала авторлары адам ресурстарын басқару құралы ретінде психогамма әдісін сипаттады. Бұл әдіс менеджерге осы лауазымға сәйкес келетін негізгі параметрлердің жүйесі ретінде жұмыс іздеп жүрген адамның мінез-құлық құзыреттілігін дұрыс бағалауға мүмкіндік береді. Жүйенің негізгі параметрлері: командада қызмет сипаты, себептер, артықшылықтар және рөлін анықтау үшін блиц-психогамма әдісі ұсынылған. Психогамма портретіне сай үміткерлерге іштей оқыту тиімділігін және компанияның адам ресурстарын басқару жүйесіндегі басқа да іс-шаралар тиімділігін арттыруға, ерте жұмыстан босату қаупін төмендетуге мүмкіндік берді. Авторлар блиц-психогамма әдісі негізгі позицияларды психологиялық портреттер деректер базасын қалыптастырып, және үміткерлерді іріктеу, оны пайдалануға, ұзақмерзімді болашақта компанияның шығындарын азайту, сондай-ақ жеткілікті қызметкерлердің айналымын болдырмауына жол ашады, сонымен қатар қызметкерлерді кәсіби даярлауға, ақша үнемдеу және клиенттердің қанағаттанбау ықтималдығын азайтады.

Кілт сөздер: адам ресурстарын басқару, психология, мотивация, мінез-құлық құзыреті, қызметкерлер, кәсіби оқыту, диагностика.

T.P. Pritvorova, B.K. Jazykbayeva, B.K. Tasbulatova

The method of blitz-psychograms in the management of human resources of the company

In this article, the aim of the study was to develop a method of psychography for use in the practice of human resource management based on the basic resources available in the Internet of professional consulting companies. The authors of the article describe the psychogram method as a tool for managing human resources. The method allows the manager to adequately assess the required behavioral competencies of the job seeker, using as a standard the system of basic parameters corresponding to this position. The system of basic parameters is formed on the basis of the method of blitz-psychogram after passing by the effective employees of this firm of professional tests, revealing the character traits, motivation, preferred activities and roles in the team. Applicants who meet the parameters of a psychographic portrait will be internally motivated for this type of activity, which will reduce the risk of early dismissal, increase the effectiveness of training and the effectiveness of other actions in the company's human resources management system. The method of the blitz psychogram proposed by the authors allows us to quickly create the information base of psychological portraits of the company's main posts and use it to select applicants, which in the long term reduces the company's costs, is the prevention of staff turnover, saves money on the professional training of employees, reduces the likelihood of customer dissatisfaction.

Keywords: human resources management, psychogram, motivation, behavioral competencies, personnel, vocational training of employees, diagnostics.

References

- 1 Armstrong, M. (2012). *Stratehicheskoe upravlenie chelovecheskimi resursami [Strategic Human Resource Management]*. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 2 Sanchez, A. (2015). The mediating effect of strategic human resource practices on knowledge management and firm performance. *Revista Europea de Dirección y Economía de la Empresa*, 4, 138–148.
- 3 Chadwick, C., & Dabu, A. (2012). Human Resources, Human Resource Management, and the Competitive Advantage of Firms: Toward a More Comprehensive Model of Causal Linkages. *Organization Science*, Vol. 20, 1, January-February, 254–264.
- 4 Sahoo, C.K., Das, S., & Sundaray, B.K. (2011). Strategic human resource management: Exploring the key drivers. *Employment Relations Record*, 11, 18–32.
- 5 Lengnick-Hall, M. L., Lengnick-Hall, C.A., & Rigsbee, C.M. (2013). Strategic human resource management and supply chain orientation. *Human Resource Management Review*, 23, 366–377.

- 6 Huemann, M. (2010). Considering Human Resource Management when developing a project-oriented company: Case study of a telecommunication company. *International Journal of Project Management*, 28, 361–369.
- 7 Boxall, P., & Macky, K. (2007). High-performance work systems and organisational performance: Bridging theory and practice. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 45, 261–270.
- 8 Beltrán-Martín I., Roca-Puig, V., Escrig-Tena, A., & Bou-Llusar, J.C. (2014). Human resource flexibility as a mediating variable between high performance work systems and performance. *Journal of Management*, 34, 1009–1044.
- 9 Marr, R., & Schmidt, G. (Eds.). (2013). *Upravlenie personalom v usloviakh sotsialnoi rynochnoi ekonomiki [Personnel management in a social market economy]*. Moscow: Izdatelstvo MHU [in Russian].
- 10 Vernon, P. (2001). *The Structure of Human Abilities*. London: Methuen.
- 11 Guilford J. (2004). *The Nature of Humane Intelligence*. New York.
- 12 Boyatzis, R. (1982). *The Competent Manager*. New York.
- 13 Spencer, L., & Spencer, D. (1991). *Competency Assessment Method*. Boston.
- 14 Roberts, G. (1997). *Recruitment and Selection: A competency approach*. Institute of Personnel and Development. London.
- 15 Wood, R., & Payne, T. (2013). *Competency-based Recruitment and Selection*. Wiley, Chichester.
- 16 Taranenko, V. (2015). *Upravlenie personalom, korporativnyi monitorinh, psikhodiagnostika [Personnel management, corporate monitoring, psychodiagnostics]*. Astana: Izdatelstvo «Nika-tsentr» [in Russian].
- 17 Ofitsialnyi sait kompanii ProfDialog [Official website of the company ProfDialog]. *prof-dialog.com*. Retrieved from <https://prof-dialog.com/> [in Russian].
- 18 Pritvorova, T., Petrenko, E., & Ajaganova, M. (2017). Stratehicheskii analiz biznes-modelei sotsialnoho predprinimatelstva v Kazakhstane [Strategic analysis of business models of social entrepreneurship in Kazakhstan]. *Ekonomika Tsentralnoi Azii – The economies of Central Asia, Vol. 1, 2, 75–90*. Retrieved from <https://creativeconomy.ru/lib/37975> [in Russian].

М.А. Канабекова, А.А. Маденова

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: kma.2372@mail.ru)*

Халықаралық инвестицияның мәні және Қазақстан Республикасы экономикасындағы рөлі

Қазіргі уақытта Қазақстан экономикасының өсуі қалыпты. Бұған бірден бір себепші жоспарлық-әкімшілдік жүйенің өзгерістері, экономикаға келесідей нарықтық механизмдердің әсері: еркін бағалар, меншікті мемлекет иелігінен алу, экономиканы монополияландыру, бәсекелестіктің дамуы, сыртқы экономикалық әрекеттің ырықтануы, банктік-қаржылық жүйенің реформалануы, қор нарығының пайда болуы және инвестициялық әрекеттің өсуі қатты әсерін тигізді. Қазақстан экономикасының қазіргі сәттегі даму барысында халықаралық инвестициялардың маңызы өте зор. Еліміздің тәуелсіздік алғанынан бері халықаралық инвестициялардың көлемінің айтарлықтай өсуін байқаймыз. Экономиканың қазіргідей тұрақты даму деңгейінде халықаралық инвестициялардың қарқынды өсуі байқалады, оның даму қарқыны халықаралық сауда өсуінің даму қарқынынан да әлдеқайда жоғары. Әлем елдері экономикалық даму деңгейіне қарамастан, экономикалық өсімге жету үшін шетел инвестицияларын тартудың тәсілдері мен амалдарын жетілдірумен айналысады. Сауда ағымдарының шетел инвестицияларының ағымдарының және технологияның айырбасының либерализациясы деңгейінде кәсіпорындардың нарықтағы күресі бұдан да агрессивті болып бара жатыр. Капитал, инновациялық қызмет технологиялармен, квалификацияланған адам ресурстарымен қамтамасыз етілуі және тиімді ұйымдастырушылық және басқарушылық тәжірибесі — осы факторлардың барлығы кәсіпорынның бәсекеқабілеттілігін қамтамасыз етуде маңызды рөл атқарады және сәйкес макроэкономикалық жағдайларда қабылдаушы елдердің экономикалық даму көрсеткіштерін өсіруге көмектеседі. Бірақ көптеген елдер инвестиция тартқысы келетінін және оған деген жоғары бәсеке деңгейінде екендігін ескеру керек. Сондықтан да шетел инвестицияларды тартуды зерттеу осы таңда өзекті мәселелердің бірі деп айтуымызға әбден болады. Мақаладағы қорытындылар мен ұсыныстар теориялық және тәжірибелік маңызға ие: қаржы-несие қатынастарын реттеу үшін; инвестициялық қызметті дамытуға ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: халықаралық инвестиция, халықаралық сауда, экономикалық өсім, нарық, бәсекеге қабілеттілік.

Халықаралық инвестиция – шетел инвесторы тікелей қатысатын инвестиция. Бүкіл экономикалық жүйелердің жаһандануы кезінде Қазақстан Республикасының тәуелсіздікке қолжеткізуі және ашық экономиканың дамуына байланысты халықаралық инвестиция қажеттілікке айналды. Экономикалық өсу және нарықтық өзгерістерді қаржыландыру үшін елдің өз қорларының жеткіліксіздігіне байланысты оның маңызы артты. Халықаралық инвестиция деген тікелей шетелдік инвестиция (яғни инвестицияны фирмалардың жарғылық қорына немесе акцияларына бөлу), қоржындық инвестиция, сыртқы қарыздар, дамуға ресми көмек, гуманитарлық көмек кіреді. Нарықтық экономиканың даму жағдайында халықаралық инвестиция тек ақшалай ғана емес, сондай-ақ шетелдік технологиялар, басқару тәжірибесі де тартылуын қамтамасыз етеді, тиімді нарықтарды ашады, ірі өзгерістерге, нарықтық инфрақұрылымның қалыптасуына, инновациялық үрдістердің өсуіне, экономиканың жекеше секторының қалыптасуына әкеліп соғады. Қазақстанға тікелей халықаралық инвестиция өте тиімді. Ол елдің шаруашылық қызметінде инвесторды ұзақ мерзімге қамтамасыз етеді және сыртқы борышқа жатпайды [1].

Қоржындық инвестиция – ұзақмерзімді міндеттемелерге мен бағалы қағаздар нарығына бөлінеді; капиталға салынады және салынған капиталдың мөлшерінен сәйкесінше табыс алуды қарастырады. Дүниежүзілік тәжірибеде капитал қоры және елдің жинаған қаражатының басым үлесі бағалы қағаздар және түрлі қаржы құралдарымен жанама түрде өндіріс процесін инвестициялауға бөлінеді. Мысалы, дүниежүзілік инвестициялық байлықтағы қаржы байлығының үлесі көп – 57,7%. Халықтың ақша түріндегі қорына келер болсақ, мысалға, Америкада бағалы қағаздарға (көбінесе, акциялар) салынған инвестицияның жалпы көлемдегі үлесі 50%-дан да көп. Шетелдік тікелей инвестицияның өсу себептері және күтілетін нәтижелері жайлы айтатын болсақ, халықаралық капитал жылжуының басты қатысушылары жеңілдікті инвестициялық режиммен ерекшелінетін мемлекеттерге емес, нарығы жақсы дамыған елдерге салынады. Бұған себепші келесілер болып табылады: бәсекенің қысымы, жаңа технологиялар, жекешелендіру, мемлекеттің қолдауы. Сонымен

қатар инвестициялар тартатын белсенді әсерлі аймақтық елдерді атай аламыз: ЕО, НАФТА, АСЕАН, АТЭС, МЕРКОСУР. Өйткені олар бизнестің жаһандануына, кез келген жағдайда салыстырмалы инвестициялық режим дайындау және іске асыруға жұмыс жасайды [2].

Қазақстан тәуелсіздік алғалы 25 жыл ішінде салынған тікелей халықаралық инвестициялар көлемі 255 млрд долл. асыпты. Бұл уақытта мемлекетіміз ірі трансұлттық компаниялармен тиімді қарым-қатынас орнатып, дүние жүзіне атақты біршама алпауыттардың сеніміне енді. Негізінде халықаралық инвестиция болашағына нық сенімді, әсіресе қазіргі уақытта болашақ көкжиегі барынша жарқын жаққа қарай көбірек салынады. Бұның өзі Қазақстанның реформаларына халықаралық көзқарастың оң екенін білдіреді [3].

Елдегі басты капитал көздерінің ең үлкен инвестициялық жобалары деп төмендегілерді атауға болады:

- Нидерланды – 580 млн АҚШ долл. («ИспатКармет» ААҚ);
- Корея – 25.1 млн АҚШ долл. («LG ELECTRONICS» компаниясының ірі жобасы);
- Түркия – 39 млн АҚШ долл. («Эфес – Қарағанды сыра жасау зауытының» ірі жобасы);
- Лихтенштейн – 17 млн АҚШ долл. («АБС орталығы» ААҚ);
- Ұлыбритания – 11.7 млн АҚШ долл. («Лосан – Мардон» ЖШС-нің ірі жобасы).

Бірақ халықаралық инвестицияларды тарту кезінде де көп кедергілер кездеседі. Төменде атап өтсек:

- қазақстанның нарығындағы іскерлік белсенділіктің төмендігі;
- реттеуші шаралардың толық орындалмауы;
- өтімді қаржы құралдарының азаюы, төлем күші әлсізденуі, дағдарыстың орнауы;
- нақты ақпараттардың жетіспеушілігі.

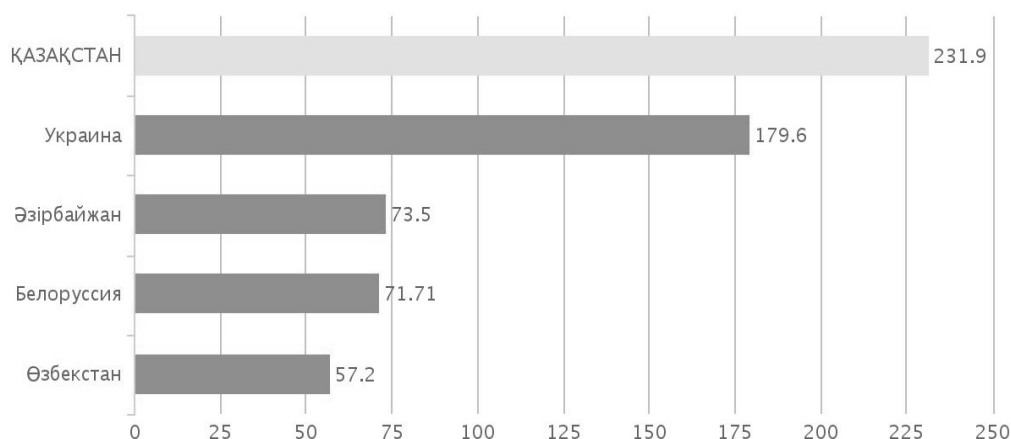
Инвестициялық саясаттың тиімді жүйесін қалыптастыру үшін мемлекет Даму бюджеті, Ұлттық мұнай-газ қоры, мемлекеттік несие ұйымы секілді қаржылық механизмдер мен әдістерге мән беруіміз керек [4].

«2015–2016 жылдарға арналған жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Бүкіләлемдік экономикалық форумның есебінде дүние жүзінің 140 елінің ішінде макроэкономикалық ортада Қазақстан 25-ші орында, мемлекеттік саясат айқындылығы бойынша 30-шы орынды алады.

Еліміздегі инфляция деңгейі бірқалыпты болып тұр (ХВҚ: 2012 ж. — 5.1 %; 2013 ж. – 5.8 %; 2014 ж. – 6.7 %), сонымен қатар жұмыссыздық деңгейі жыл сайын төмендеп келеді (ХВҚ: 2010 ж. – 5.8 %; 2013 ж. – 5.2 %; 2014 ж. – 5.0 %), 2016 жылы инфляция (2016 ж. желтоқсан 2015 ж. желтоқсанмен салыстырғанда) 8,5 %-ды құрады. Азық-түлік тауарлардың бағасы 9,7 %, азық-түлік емес тауарлардың – 9,5 %, ақылы қызметтердің – 6,1 %-ға өсті, 2017 ж. сәуір 2016 ж. желтоқсанмен салыстырғанда) тұтыну тауарлары мен қызметтерінің бағалары мен тарифтері 2,7 %, оның ішінде азық-түлік тауарларының бағалары – 3,8 %-ға, азық-түлік емес тауарларының бағалары және ақылы қызметтердің тарифтері 2,1 %-ға өсті.

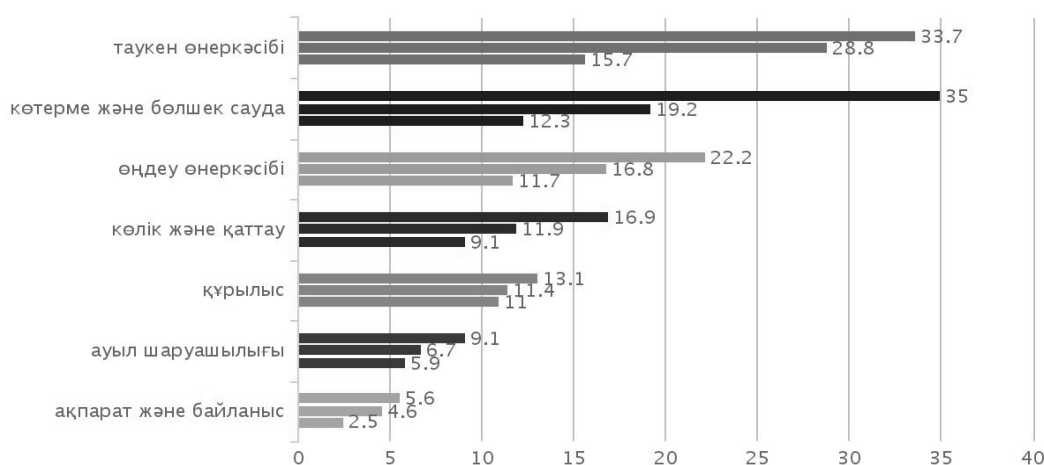
2015 жылы еліміз «100 нақты қадам — Ұлт жоспарын» қабылдады. Бұл шаралар дүниежүзілік экономикалық және саяси белгісіздіктерде Қазақстанымыздың экономикалық, институционалдық және әлеуметтік ортасын нығайтуға бағытталған. Сонымен қатар 2017 жылы Астана қаласында Халықаралық қаржы орталығы ашылды, бұл еліміздің дүниежүзілік экономикаға және әлемдік қаржы жүйесіне енуге мүмкіндік туғызып отыр. Халықаралық қаржы орталығы халықаралық сот төрешілерін тартып, сот ісін жүргізуде ағылшын тілі мен ағылшын құқығын пайдалана отырып, қаржы мен инвестиция таластары үшін жаңа сотты қамтиды.

2014 жылы номиналды ЖІӨ 38,033 трлн тг болған. Бұрын белгілі болғандай, 2014 жылы 4,3 % деңгейіндегі ЖІӨ өсімі болып табылған. 2013 жылы Қазақстан ЖІӨ 6 %-ға артқан. ЖІӨ-нің нақты өсуі 2015 жылы 5,0 % болды, ал 2016 жылы — 5,6 %, 2017 жылы — 6,8 %, 2018 жылы — 5,8 %-ды және 2019 жылы 6,5 %-ды деңгейде болады деп күтіліп отыр (1-сур.).

Дереккөзі. invest.gov.kz.

1-сурет. Қазақстанның экономикалық даму рейтингі

Дерек көзі. invest.gov.kz.

2-сурет. Секторлар бойынша ЖІӨ, АҚШ долл.

Тікелей халықаралық инвестициялар қазіргі кезеңде жаһанданып жатқан экономиканың өндірістік негізі халықаралық өндіріс жүйесін, көптеген ұлттық экономикаларды байланыстыру арқылы маңызы артуда. Жалпылай алғанда, инвестиция — экономикалық дамудың тірегі. Сондықтан Үкімет инвестициялық белсенділікті дамыту арқылы экономикалық өсімнің оң қарқынына жету жолдарын барынша назар аударып келеді. Инвестициялар және даму министрлігінің мәліметтеріне сәйкес, 2016 жылдың 9 айында Қазақстанға тікелей инвестицияның жалпы ағыны 27,3 %-ға өсіп, 14,5 млрд АҚШ долл. құраған. Бұл 2015 жылдың осы кезеңіндегі көрсеткіштерімен салыстырғанда 3 млрд долл. көп (2-сур.). Яғни, дүниежүзілік дағдарысқа қарамастан, Қазақстан соңғы кезде экономиканы инвестициялау жөнінен оң динамика қарқынын ұстап келеді. Айта кетсек, келесі орында Қазақстан Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы стандарттарына сай инвестициялық климатты дамыту жұмыстарын жалғастырмақ. Айта кетерлігі, былтырғы 2016 жылдың қазанында ЭЫДҰ Инвестиция жөніндегі комитеті Ұйымның кеңесіне Қазақстанды қатысушы ретінде шақыру жайлы шешім қабылдаған болатын. Бұл да қазақстандық дамудың бір мысалы. «Барлық инвесторлар үшін «Бір терезе» қағидасы енгізіліп, онда 300-ден аса мемлекеттік қызметтер көрсетіліп жатыр. Бүгінде бұл үлкен сұранысқа ие екен. Өткен жылдың қорытындысы бойынша, 5500-ден аса өтініш келген және 8000 шақты мемлекеттік қызмет көрсетілген», — дейді инвестициялар және даму министрі Жеңіс Қасымбек. Оның айтуына қарасақ, қазіргі кезде инвесторларды қолдайтын автоматтандырылған жүйені дайындау бойынша жұмыстар жүргізіліп жатыр. Сонымен қатар алдағы уақытта Инвестициялық омбудсмен институты да қызметке кіріспек. Министрдің сөзінше, Елбасы жүктеген міндеттер аясында инвестиция тарту үшін жұмыстар жоғарғы деңгейде күшейтілуде. Атап айтсақ, басымдыққа ие 10 елде (АҚШ, Ұлыбритания, Италия, Оңтүстік Корея, Иран, Жапония,

Германия, Франция, Қытай, Үндістан) инвестиция тарту үшін арнайыланған кеңесшілер белгіленген. Сонымен қатар, «Kaznex Invest» АҚ-ның шетелдерде, әсіресе, АҚШ, Германия, Түркия, БАӘ және Қытайда 5 аймақтық фронт-офисі ашылған. Ал аймақтық деңгейде облыс әкімдерінің басшылығымен Инвестиция тарту жөніндегі кеңес құрылған. Елбасымыз Жолдау барысында инвестиция тарту жүйесін қайта форматтау үшін бірнеше міндеттер жүктеген. Осы бойынша Инвестициялар және даму министрлігі бес басты бағытта айқындалған. «Біріншіден, биыл маусым айының соңына дейін инвестиция тарту бойынша Ұлттық стратегия әзірленеді. Онда инвесторлар тарту үшін перспективалы және басымдыққа ие салалар анықталады. Инвестиция тартудың механизмі мен инвестициялық ахуалды жақсарту бойынша кешенді шаралар жетілдіріледі. Бұл жұмысқа біз Дүниежүзілік банк сарапшыларын шақырдық», — деген министр Жеңіс Қасымбек. Екінші міндет — «Kaznex Invest» АҚ базасында Инвестиция жөніндегі «Kazakh Invest» мамандандырылған ұлттық компаниясын құру қарастырылған. Ұлттық компания Үкіметтің атынан мақсатты түрде трансұлттық компаниялармен мен ірі инвесторлармен келіссөздер жүргізбек. Министрлік қайта ұйымдастыру мен ұлттық компания құрудың барлық үрдістерін ақпан айының соңына дейін аяқтауды жоспарлап отыр. Үшінші міндет — инвестиция тарту саласы бойынша мемлекеттік органдардың, әкімдіктердің, ұлттық компаниялардың қызметін үйлестіру үшін министрліктің жұмысы күшейтілмек. Ол инвесторларға ұсынылатын нақты жобалар бойынша бірлескен жұмыстарды қамтиды. Осыған байланысты биыл ақпан айының аяғына дейін тиісті салалар мен аймақтарда қаржыландыруға мұқтаж перспективалы жобалар тізімі әзірленбек. Ал биылғы мамыр айының соңына дейін аталған жобалар халықаралық стандарттарға сай рәсімделетін болады. «Төртіншіден, ірі инвесторлар мен трансұлттық компаниялар тарту бойынша жұмыстарды жалғастырып, Мемлекет басшысының тапсырмасына сәйкес, осы бағыттағы жұмыстар барынша күшейтіледі. Атап айтсақ, Елбасымыздың инвесторлармен жасаған бүкіл келісімдерді бақылап, оларды жүзеге асыру үшін нақты мониторинг жасалады. Сонымен қатар жобалар бойынша жұмыс істейтін мақсатты трансұлттық компаниялар тізімін анықтап, олармен келіссөздер жүргізудің биыл жыл соңына дейінгі кестесі әзірленеді.

Сондай-ақ Қытай жобалары (51 жоба) бойынша жұмысты күшейту керек. Олардың ішіндегі 6 жоба бойынша биыл құрылыс жұмыстары басталады», — деді министр. Оның сөзіне сенсек, басқа да мемлекеттермен осы сияқты жұмыстар жүргізіліп жатыр. Мысалы, Ресеймен 18 жоба, Иранмен 16 жоба, Франция және Жапония елдерімен 8 жоба, Оңтүстік Корея және Польша елдерімен 7, Италия және АҚШ елдерімен 6 жобадан жасалу үстінде. «Бесінші маңызды мәселе — инвестициялық ахуалды ЭЫДҰ стандарттарына сай дамыту. Бұл жерде мүдделі мемлекеттік органдармен және шетелдік бизнес-қауымдастықтармен ЭЫДҰ (АТП, ЕВРОБАК, АКСИИ және т.б.), бірге іс-шараларды көбейту керек. Бұдан басқа, біз қазір жекешелендіру бағдарламасын ілгерілету жұмыстарын жүргізіп жатырмыз және Арнайы экономикалық аймақ пен Индустриялық аймақтар қызмет тиімділігін одан әрі арттыру бойынша жұмыстар жалғасады», — дейді Инвестиция және даму министрі. Негізінде Қазақстан соңғы кезде инвестициялық ахуалды дамыту үшін бірнеше кешенді шараларды атқармақ. Инвестициялық тартымдылықты арттыруға бағытталған «Шетелдік мекемелер – орталық – өңірлер» қағидаты бойынша шетелдік инвесторлармен жұмыс істеудің тікелей шоғырландырылған жүйесі құрылды. Өңірлік деңгейде инвесторларды қолдау үшін Инвесторларға қызмет көрсету орталықтары ашылды. Мемлекеттік органдар мен инвесторлар арасында инвесторлар өз ұсыныстарымен тікелей бөлісе алатын диалогтық алаңдар көбейді. Бұдан басқа 11 млн еуро және одан да көп инвестиция бөліп, экономиканың басымдық берілген салаларында жұмыс істейтін инвесторларға жеңілдіктер қарастырылған. Олар корпоративтік және табыс салығынан, 10 жылға дейінгі мерзімге жер салығынан, мүлік салығынан сегіз жылға дейін босатылады. Бұдан бөлек, инвесторлар үшін жобаларды жүзеге асыру кезінде және оны іске қосқаннан кейінгі бір жыл ішінде қандай да бір квоталарсыз, рұқсаттарсыз шетелдік жұмыс күшін тартуға да болады. Инвестициялық ахуалды дамытудың және бір мысалы жеке инвестициялық сот өндірісінің құрылуы. Бұл ретте Жоғарғы Соттың мамандандырылған Сот алқасы мен Жоғарғы Сот жанындағы Халықаралық кеңестің жұмыс істеуі Қазақстандағы инвестициялық ахуалдың дамуына үлкен үлес қосып отыр. Мысалы, Бүкіләлемдік банктің бизнесті жүргізу және инвестициялық ахуалды жақсарту рейтингісі бойынша Қазақстан былтырғы жылы 190 елдің арасында 9-шы орынды иеленген. Тура осы жайттар Қазақстанды «инвесторлар үшін жұмақ» алаңына айналдырды десек болады. Айта кетерлік жайт, мұндай жұмақтар көптеген дамыған елдерде баршылық. Тіпті әлем елдеріне даму бойынша барынша үлгі көрсетіп отырған Сингапурдегі макроэкономикалық тұрақтылықтың бір тірегі — халықаралық инвестиция. Елдің іргесі қаланған алғашқы жылдары-ақ Сингапур шетелден инвестиция тартуға

барын салған болатын. Тіпті Сингапурдың негізін қалаған Ли Куан Ю былай деп еске алғаны бар: «Біз барынша инвесторлардың көңілін табуға тырыстық, олардың асты-үстіне түсіп, тіпті табанын жалағандай болдық». Нәтижесінде Сингапур әлемнің алдыңғы қатарлы дамыған еліне айналды. Инвестицияға қатысты аса қолайлы жағдайлар мен кенінен мүмкіндіктер болғандықтан, бүгінде мұнда үш мыңнан аса дүние жүзіне танымал корпорациялардың бөлімшелері жұмыс істейді. Жылына Сингапур экономикасына шет елдерден 10 млрд астам долл. инвестиция құйылып отырады. Түйіндейтін болсақ, бүгінде болашағына алаңдаған әр ел өзіне жұмақ жасаумен шұғылданып жатыр. Сол үшін де инвестиция үшін бәсекелестік арта түседі. Тек белді бекем буынған ғана бұл бәсекеде топ жара алатыны белгілі [5].

Инвестициялық қызмет үшін жағымды жағдайлар қалыптастыру үшін мына мәселелерді қолға алу керек:

- салық жүйесін, амортизациялық аударымдарды пайдалану және амортизацияны есептеу тетігін жетілдіру;
- инвестициялық қызмет субъектілеріне арнайы салық тәртібін белгілеу;
- инвесторлардың мүдделерін қорғау;
- инвестициялық қызмет субъектілеріне жерді, басқа да табиғи ресурстарды пайдалану жеңілдіктерін беру;
- инвестициялық қызмет субъектілеріне рейтинг өткізетін және рейтингтік бағаларды жариялайтын ақпараттық-сараптама орталықтарын құру және дамыту;
- монополияға қарсы шараларды қабылдау;
- несиелендіруді жүзеге асыруда кепілдерді қолдану мүмкіндігін кеңейту;
- инвестициялық қызмет субъектілерінің меншікті инвестициялық қорларды құруына мүмкіндік жасау;
- инфляция қарқынына байланысты негізгі қорларды қайта бағалауды жүргізу [6].

Келешекте қолайлы инвестициялық белсенділікті күшейту үшін келесі шаралар ұсынылады:

- шетел фирмаларымен біріккен жобаларды дайындау және жүзеге асыруды үйлестіру;
- дамыған елдер үкіметтерімен мақсатты займдар және халықаралық қаржылық ұйымдармен бірге сауда-экономикалық байланыстар бағдарламалары және жобалары шеңберінде өндіруші және өңдеуші өнеркәсіптің басымдықты салаларына инвестиция тарту бойынша жұмыстарды жалғастыру;
- негізгі капиталды инвестициялауға бағытталған табыстың бір бөлігін салық салудан босату.

Қазіргі кезде Қазақстан экономикасына шетел инвестицияларының келуінің жаңа перспективалары ашылып жатыр. Бірінші, ең негізгі шетел капиталын тарту бағыты оның көмегімен Қазақстанның алынбаған ғылыми-техникалық әлеуетін меңгеру, әсіресе машина жасаудың конверсияланатын кәсіпорындарында. Екінші, Қазақстанның экспорттық потенциалын кеңейту және диверсификациялау. Үшінші, импорт алмастырушы өндіріс құру, халық тұтыну тауарларының, азық-түлік тауарларының, дәрі-дәрмектің, машина жасау өнімдерінің, тағы басқа өндірісін дамыту. Төртінші, транспортпен байланыс, өңдеуші салалар мен инфрақұрылым сфералары. Бесінші, бай табиғи қорлары бар, еңбегі мол аймақтарға (бірінші кезекте оңтүстік, батыс және орталық) шетелдік инвестицияның келуіне ықпал ету [7]. Ішкі инвестициялық ресурстар өте тапшы бүгінгі экономикалық жағдайда экономиканы тұрақтандыруға, реформаларды тереңдету және құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыру шетел капиталын тартпайынша мүмкін емес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Экономикалық дипломатия [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: www.mfa.kz/ekonomikaly-diplomatiya (жүгіну уақыты: 26.01.2017).
- 2 Инвестиция [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: http://www.inform.kz/kz/investiciya-ekonomikalyk-turaktylyk-kerili_a3002804 (жүгіну уақыты: 26.01.2017).
- 3 Экономикалық көрсеткіштер [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: stat.kz (жүгіну уақыты: 26.01.2017).
- 4 Есқалиев М.Д. Қазақстан нарық кеңістігінде / М.Д. Есқалиев. — Алматы, 2000. — 145–149-б.
- 5 Мұсабеков С.М. Экономикалық теория / С.М. Мұсабеков. — Алматы: Юрид. лит., 2015. — 223–231-б.
- 6 Жеңісбек А. Әлемдік қаржылық дағдарыс жағдайында инвестициялық саясатты жетілдіру бағыттары / А. Жеңісбек. — Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2009. — 84–87-б.
- 7 Тастанбекова М.А. Шетел инвестицияларын тарту мәселелері және оларды шешу жолдары / М.А. Тастанбекова // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті хабаршысы. Экономика сер. — 2009. — № 3 (21). — 73–78-б.

М.А. Канабекова, А.А. Маденова

Международные инвестиции и их роль в экономике Республики Казахстан

На экономику Казахстана, находящуюся в стабильном экономическом росте, повлиял ряд экономических факторов, таких как преобразование планово-административной системы, вступление в экономику рыночных механизмов. Среди них — произвольные цены, приватизация государственной собственности, демомонополизация экономики, развитие конкуренции, либерализация внешнеэкономических действий, реформирование банковско-финансовой системы, образование фондового рынка и рост инвестиционных действий. В нынешнем развитии экономики Казахстана большое значение имеют международные инвестиции. С момента приобретения независимости виден стремительный рост объема международных инвестиций. Наблюдается развитие мирового хозяйства. Его темпы превышают темпы роста международной торговли. Все страны, несмотря на разную экономическую степень развития, чтобы достичь экономического роста, развивают методы и пути роста международных инвестиций. Для конкурентоспособности предприятия необходимо иметь капитал, инновационные технологии, квалифицированные человеческие ресурсы и практику эффективной организации и управления. В макроэкономических ситуациях улучшаются экономические показатели развития страны. В инвестициях заинтересованы многие страны, конкуренция довольно сильная. Поэтому сегодня исследование международных инвестиций является актуальным. В статье даны предложения по регулированию финансово-кредитных отношений, развитию инвестиционной деятельности.

Ключевые слова: международные инвестиции, международная торговля, экономический рост, рынок, конкурентоспособность.

М.А. Kanabekova, A.A. Madenova

International investments and its role in the economy of the Republic of Kazakhstan

The economy of Kazakhstan in stable economic growth. This was influenced by a number of economic factors such as: the transformation of the planned administrative system, the entry into the economy of the following market mechanisms: arbitrary prices, privatize state property, demonopolize the economy, develop competition, liberalize foreign economic activities, reform the banking and financial system, Investment actions. In the current development of Kazakhstan's economy, the importance of international investment is important. We have seen a rapid growth in the volume of international investment since independence. There is a development of the world economy, on an equal footing with foreign investments, its rates exceed the growth rates of international trade. All countries, despite the economic degree of development, in order to achieve economic growth, develop methods and ways of increasing international investment. To have capital, innovative technologies, qualified human resources and the practice of effective organization and management play an important role in the competitiveness of the enterprise and, accordingly, in macroeconomic situations, improve the economic performance of the country. But a lot of countries are interested in the investment and it needs to be taken into account that the competition is quite strong. Therefore, now the study of international investment is an urgent issue. The article proposes conclusions and proposals in the following areas: for the regulation of financial and credit relations; for the development of investment activities.

Keywords: international investment, international trade, economic growth, market, competitiveness.

References

- 1 Ekonomikalyk diplomatiia [Economical diplomacy]. *mfa.kz*. Retrieved from www.mfa.kz/ekonomikaly-diplomatiya [in Kazakh].
- 2 Investitsiia [Investment]. *inform.kz*. Retrieved from http://www.inform.kz/kz/investiciya-ekonomikalyk-turaktylyk-kepili_a3002804 [in Kazakh].
- 3 Ekonomikalyk korsetkishter [Economic indicators]. *stat.kz*. Retrieved from stat.kz [in Kazakh].
- 4 Yeskaliev, M.D. (2000). Kazakstan naryk kenistihinde [Kazakhstan in the market]. Almaty [in Kazakh].
- 5 Musabekov, S.M. (2015). Ekonomikalyk teoriia [Theory of economics]. Almaty: Iuridicheskaiia literatura [in Kazakh].
- 6 Zhenisbek, A. (2009). Alemdik karzhylyk dahdarys zhahtaiynda investitsiialyk saiasatty zhetildiru bahyttary [Developing directions of investment policy in world financial crisis situation]. Karaganda: Bolashak-Baspa [in Kazakh].
- 7 Tastanbekova, M.A. (2009). Shetel investitsiialaryn tartu maseleleri zhane olardy sheshu zholdary [Problems and methods of solving of increasing foreign investment]. *Abai atyndahy Kazak ul'tyq pedahohikalyk universiteti khabarshysy. Ekonomika seriiasy – Abay National Kazakh pedagogical University Khabarshisi. Economics series, 3(21), 73–78* [in Kazakh].

Zh. Ataniyazov, A.B. Tasmaganbetov

*K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Kazakhstan
(E-mail: aslandelo@mail.ru)*

The implementation features of the personnel policy principles in public administration

The article deals with the basics of personnel policy in the public administration, which is focused on ensuring high efficiency, competence and integrity of public authorities. The authors highlighted the main methods of increasing the efficiency of labor: the reorganization of the labor process; changes to standards; training, improvement of professional skills; improvement of incentive programs; the backward movement of employees to other positions; the dismissal and recruitment of new teams. The article describes the basic principles of public service in the Republic of Kazakhstan, which serve as a good basis for the development of specific concepts and mechanisms of human resources policy. The authors define the principles of personnel policy, through which the selection of qualified personnel, their professional development and gradual career advancement in the Republic of Kazakhstan. The article groups the existing different interpretations of the principles of personnel policy in public administration. Special attention is paid to the special and universal principles of personnel policy in public administration, which determine all personnel relations and processes. The article reveals the main reasons for the ineffective implementation of the principles of personnel policy in the activities of public administration. The authors recommend specific areas of integrated use of the principles of personnel policy in public administration.

Keywords: public administration, public service, personnel management, personnel policy, personnel relations, principles of personnel policy.

In Kazakhstan, with the beginning of the course «Five institutional reforms» announced by the head of state, there are involving fundamental changes in the political and public life of the state; the national Plan «100 concrete steps to implement five institutional reforms» [1]. One of the five institutional reforms of the plan of Nations is the formation of a professional state apparatus. At the same time, priority is given to the formation of a modern, professional and Autonomous state apparatus, within the framework of which the tasks of modernization of the procedure for entering the civil service, career advancement of civil servants, the introduction of remuneration for the results are set. The basis for the implementation of the new career model of public service was the adoption of the new Law «on public service» of the Republic of Kazakhstan, which was put into effect on January 1, 2016.

Currently, the basics of personnel policy in the system of state bodies are laid in the Law of November 23, 2015 № 416-V «on public service of the Republic of Kazakhstan», which regulates public relations related to entering the public service of the Republic of Kazakhstan, its passage, termination, determines the legal status, material security and social protection of civil servants, as well as issues of other persons' activities in state bodies [2].

The formation of the Republic of Kazakhstan as a democratic, legal and social state is impossible without an effective state apparatus, the basis of which is the training of civil servants, focused on ensuring high efficiency, competence and integrity of the work of state bodies. The new career model of the civil service is based on the principles of meritocracy, personal merits and achievements, and competence approach.

One of the distinguishing features of the modern stage of economic development is that human resource becomes an important competitive advantage, which is part of the key factors along with Finance and information technology. Regardless of how good the management staff of the enterprise is, the performance of the main work falls on the shoulders of ordinary employees. Therefore, it is important to increase attention to the development of personnel management, which is facilitated by the introduction of a new career model. Personnel policy is a long-term line of human resources development, personnel development, a certain prospect of economic, political and cultural development of the society. In this regard, the study of personnel policy problems is complex both in theoretical and practical aspects of the problems. Of particular relevance is the study of the elements of improvement of state personnel policy, which should meet the public's needs and level of current knowledge.

Personnel policy is an important tool in achieving the strategic goals and objectives of socio-economic and political modernization of the country. Further functioning of an effective system of state bodies depends on the process of formation, use and improvement of personnel.

State personnel policy, regardless of the situation and possible adjustments to the number of its main goals include:

- creation of favorable and equal social conditions and legal guarantees for every employee to demonstrate his or her abilities and knowledge;
- ensuring a high level of professionalism of the management and manufacturing process staffing of all sections of the labor activities of skilled, active, conscientious workers;
- the establishment of a reliable barrier on a way of penetration to Executive and managerial positions unworthy people who are prone to careerism [3].

Personnel policy defines the purpose, principles, moral and administrative norms of the strategic policy of the organization aimed at human resources. In a narrower sense, personnel policy is presented as a system of rules, which fix the algorithms of the employees in organizations. The main purpose of personnel policy is to create a balance in relation to the renewal and preservation of the numerical and qualitative composition of the workforce, their development in accordance with the needs of the organization, the current legislation and the state of the labor market.

Consequently, the personnel policy in the public service implements the personnel strategy, which consists of the search, evaluation, selection, professional development of personnel, certification, as well as motivation and incentives aimed at fulfilling the functions of state bodies.

The assessment of the effectiveness of personnel management is based, first of all, on information about employees: promotion, their professional, qualification, age and sex characteristics, medical and psychological parameters, productivity and innovative activity. Thus, in order to improve the efficiency of public personnel management, it is crucial to improve the working conditions, making it necessary to firstly define methods or mechanisms for this improvement.

Considering the theoretical aspect of the methods to improve the efficiency of staff, in many ways they are classified into the following methods:

- reorganization of the labor process;
- changing production standards;
- training, advanced training;
- improvement of motivation programs;
- moving backward workers to other positions;
- the dismissal and recruitment of new teams.

Undoubtedly, the presented list of methods to improve the efficiency of personnel management is applicable not only to manufacturing companies, but also to the public authority. Thus, certain methods are reflected in the system of public administration, aimed at skills and competencies.

Despite the fact that in our country there is a reform of public authorities and management, major changes in labor legislation, etc., modern personnel policy cannot ensure the involvement of such people in the authorities, which would fully meet modern socio-political and economic requirements. The development of an effective system of personnel work is the most important task of the state. All this makes it important to study personnel policy and ways of its implementation in public administration.

It is possible to distinguish the following main tendencies of development of personnel policy of the state organizations:

- cost savings in public administration;
- optimization of the structure of management bodies, external and internal relationships of the organization;
- focus on the training of human resources, development of professional competencies, responsibility and motivation of employees, strengthening discipline, etc.

The implementation of the above-mentioned main trends in the development of personnel policy is aimed at achieving its goal. Meanwhile, the functioning of the personnel policy system is based on the fundamental principles.

The Law «on public service of the Republic of Kazakhstan» highlights the basic principles of public service (Fig.).

Figure. Basic principles of public service (source: compiled by the authors according to [2])

Despite the fact that the implementation of the principles of public service in the Republic of Kazakhstan is associated with many problems, they serve as a good basis for the development of personnel policy, rules and regulations. They should be taken into account in the development of specific concepts and mechanisms for the implementation of human resources policies.

The establishment of political party organizations is prohibited in state bodies. Civil servants in the exercise of their official powers are guided by the requirements of the legislation of the Republic of Kazakhstan and are not associated with the decisions of political parties, public associations and their bodies.

There are different interpretations of the principles of personnel policy in public administration (Table).

Article 4 «Basic principles of public service» Of the law «on public service of the Republic of Kazakhstan» reflects elements of personnel policy in 5 sub-paragraphs out of 20. These principles of personnel policy ensure the selection of qualified personnel, their professional development and gradual career advancement.

The principles proposed by A.P. Egorshin [4] are aimed at different stages of the formation of the personnel system, and takes into account the structure and the degree of direction of the organization and changes in General.

A.E. Illarionov highlights the basic, General principles that govern human resources processes in General; specific principles that regulate human resources processes and human resources capacity in a particular area; specific principles that regulate the functioning of individual elements of the personnel process [5].

Grouping of personnel policy principles in public administration

№	Author, normative document	The name of the principle
1	Law «on public service of the Republic of Kazakhstan»	- the principle of professionalism of civil servants; - the principle of meritocracy; - the principle of encouragement of public servants for exemplary performance of official duties, faultless public service, performance of tasks of special importance and complexity; - the principle of continuous training of civil servants and the development of the necessary competencies; - the principle of practical orientation of training, retraining and advanced training of civil servants.
2	A.P. Egorshin	- structural principle; - the principle of identity; - principle of delegation of authority; - correspondence principle.
3	A.E. Illarionov	- basic principle; - general principle; - specific principles; - private principles.
4	L.V. Vagina	- publicity; - legality in personnel work; - renewal and development of personnel; - continuity of management; - personnel monitoring and accountability; - other.
5	V.G. Prokopieva	- selection for the best civil service; - personal responsibility; - publicity; - other.
6	A.E. Kulzhambekova, G.K. Suleimenova	- universal principle; - special principle.

Note. Source: compiled by the authors [2, 4–8].

In the development of personnel policy, the principles as the basic rules of activity that regulate the work with personnel are of great importance. According to L.V. Vagina, certain requirements of personnel policy were formed in relation to the sphere of public service [6]:

- recruitment for professional, business and moral qualities;
- publicity;
- legality in personnel work;
- employment in the civil service of applicants in accordance with their abilities and professional training – renewal and development of personnel;
- continuity of management;
- personnel monitoring and accountability.

But they have not yet found their proper implementation in practice.

We can note attempts to highlight the new constellation of principles that would take into account the realities of life and specify updated requirements for personnel in the public service. As V.G. Prokopiev notes, an effective innovative mechanism for the implementation of personnel policy corresponds with the following principles [7]:

- selection for the public service of the best employees able to work at the level of the new management paradigm;

- promotion of civil servants mainly on the basis of competition and complex examinations;
- annual certification of all officials by independent certifying commissions on the basis of accurately defined criteria;
- personal responsibility of government officials for the results of their activities;
- publicity of the civil service;
- balance of interests of civil servants and needs of society.

According to A.E. Kulzhambekova and G.K. Suleimenova [8] the set of principles of personnel work can be divided into two groups: universal and special. Universal principles (scientific validity, legality, transparency, quality orientation, democracy, continuity, the tradition, de-bureaucratization) are determined by the essence of the whole system of personnel work, they are inherent to human resources activities in any field of public life. Special principles (professionalization and moral orientation of public servants, social security of public servants, operational control) regulate the work not of the entire organization, but of personnel management services of public authorities.

Evidently, special principles are consistent with universal principles, define all personnel relations and processes. Thus, taking into account a sufficiently capacious list of available in the theory of personnel policy principles, it is necessary to consider all approaches and apply them taking into account the specifics of the organization.

The above-mentioned concept of «personnel policy» as a set of goals and principles that determine the direction and content of work with personnel, which is carried out through the implementation of the goals and objectives of personnel management, is considered the core of the personnel management system. At the same time, it should be borne in mind that the system of personnel management is broader than the concept of personnel policy. The personnel policy is formed by the management of the organization, realized by personnel service in the course of performance by its employees of the functions.

The implementation of the principles of personnel policy in the activities of public authorities have not received due consideration in real life. This is due to many reasons, especially the peculiarities of modern society as a whole, which has not yet gained a clear value-semantic orientation. Accordingly, the people who develop and implement personnel policy do not have a single identification core that would allow them both to clearly formulate the values and principles of personnel policy, and to adhere to these requirements in practice. Inconsistency is observed at the level of implementation of any of the above principles. So, the principle of professionalism of the state officials require accounting specialists in public administration level of training, knowledge, skills, abilities to set goals and find solutions, to organize and participate in joint activities of organizations, etc. But it is clear that the level of education possessed by the majority of workers, especially in regional and municipal services, the implementation of this principle is fraught with considerable problems. The principle of meritocracy is the recognition of the personal merits and achievements of the civil servant, his promotion in the public service in accordance with the abilities and training. As for the principle of transparency, which should give personnel work openness and transparency, it is still implemented to some extent in the procedures of competitive selection and certification of personnel, but this cannot be said about other aspects of personnel work. The most problematic is the implementation of the principle of control and accountability of personnel, especially in relation to those aspects of the activities that are associated with the interaction of civil servants with business representatives. Today, there are attempts by the authorities to improve this situation, but it is clear that this will require great efforts not only by the authorities themselves, but also by other public institutions, as well as by the citizens themselves.

Thus, personnel management as a type of professional activity involves the integrated use of the principles of personnel policy. Therefore, for the full implementation of the principles of personnel policy in public administration is necessary:

- provide such state influence on the solution of personnel problems in authorities at which work with the staff of management would be based taking into account public needs, the real state of Affairs, an objective assessment of personnel, but not on the basis of conjunctural, including political, interests. To do this, the work on the introduction of the principles of personnel policy in the public service should be scientifically based, systematic, comprehensive;
- to expand base, internal and external sources of formation of a personnel reserve. The search for suitable candidates for public office is possible in all social strata of society, both in state and non-state, business structures;
- objectively assess the personnel of the public service, the possibility of their career and professional advancement. As a result of the effective application of the principles of personnel policy, we receive more

complete information about the abilities of a person, which determines his / her further professional development, change in the official status of a civil servant, effective realization of human capabilities, adequate remuneration for his / her work and other changes;

– to solve problems and functions of personnel policy which are peculiar to the General administrative technologies, prompting the person to change the role in the organization, creation of climate of trust, satisfaction with work. Therefore, the competent application of the principles of personnel policy contributes to the manageability of the organization, the effectiveness of its activities, the formation of the mechanism of state personnel policy.

References

- 1 Программа Президента Республики Казахстан «План нации – 100 конкретных шагов» от 20 мая 2015 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100>.
- 2 Закон Республики Казахстан «О государственной службе» от 23 ноября 2015 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416>.
- 3 Черепанов В.В. Основы государственной службы и кадровой политики / В.В. Черепанов. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. — 680 с.
- 4 Егоршин А.П. Основы управления персоналом: учеб. пособие для вузов / А.П. Егоршин. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: ИНФРА-М, 2008. — 144 с.
- 5 Илларионов А.Е. Основы теории государственной кадровой политики [Электронный ресурс] / А.Е. Илларионов. — Режим доступа: http://uchebnik-online.com/soderzhanie/textbook_243.html.
- 6 Вагина Л.В. Кадровая политика / Л.В. Вагина. — М.: РАГС, 2009. — 255 с.
- 7 Прокопьева В.Г. Современные кадровые технологии государственной и муниципальной службы и новое качество государственной власти [Электронный ресурс] / В.Г. Прокопьева // Науч. вестн. Уральской академии государственной службы: политология, экономика, социология, право. — 2008. — Вып. № 2(3). — Режим доступа: <http://vestnik.uara.ru/issue/2008/02/09/>.
- 8 Кульжамбекова А.Е. Система кадровой работы в государственных органах Республики Казахстан / А.Е. Кульжамбекова, Г.К. Сулейменова. — Астана: ТОО «Дәме», 2014. — 209 с.

Ж. Атаниязов, А.Б. Тасмаганбетов

Мемлекеттік басқарудағы кадрлық саясат қағидаттарын іске асыру ерекшеліктері

Мақалада мемлекеттік органдар жұмысының жоғары тиімділігін, құзыреттілігін және жетілдіруін қамтамасыз етуге бағытталған мемлекеттік басқару жүйесіндегі кадрлық саясаттың негіздері қарастырылған. Авторлар қызметкерлердің тиімділігін арттырудың негізгі әдістерін ерекше атап өткен: еңбек үдерісін қайта ұйымдастыру; өндіріс мөлшерлемесінің өзгеруі; оқыту, біліктілігін арттыру; ынталандыру бағдарламаларын жетілдіру; артта қалған қызметкерлерді басқа лауазымдарға ауыстыру; жұмыстан босату және жаңа команданы жинау. Авторлар кадр саясатының нақты тұжырымдамалары мен тетіктерін әзірлеу үшін жақсы негіз болып табылатын Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметтің негізгі қағидаттарын кеңінен сипаттаған. Сондай-ақ Қазақстан Республикасындағы білікті кадрларды іріктеуге, олардың біліктілігін арттыруға және қадамдық мансабын жоғарылатуға бағытталған кадр саясатының қағидаттарын анықтаған. Мақалада мемлекеттік басқарудағы кадр саясаты қағидаттарының әртүрлі түсіндірмелері ерекше тәртіп негізінде топтастырылған. Барлық кадрлық қарым-қатынастар мен үдерістерді анықтайтын мемлекеттік басқарудағы кадр саясатының арнайы және әмбебап қағидаттарына ерекше көңіл бөлінген. Мақалада мемлекеттік басқару органдары қызметіндегі кадр саясатының қағидаттарын тиімсіз жүзеге асырудың негізгі себептері көрсетілген. Авторлар мемлекеттік басқарудағы кадрлық саясат қағидаттарын кешенді пайдалану үшін нақты бағыттар ұсынған.

Кілт сөздер: мемлекеттік басқару, мемлекеттік қызмет, персоналды басқару, кадр саясаты, кадрлық қатынастар, кадр саясатының қағидаттары.

Ж. Атаниязов, А.Б. Тасмаганбетов

Особенности реализации принципов кадровой политики в государственном управлении

В статье рассмотрены основы кадровой политики в системе государственного управления, которая ориентирована на обеспечение высокой эффективности, компетентности и безупречности работы государственных органов. Авторами выделены основные методы повышения эффективности труда персонала: реорганизация трудового процесса; изменение норм выработки; обучение, повышение квалификации; совершенствование программ мотивации; перемещение отстающих работников на другие должности; увольнение и набор новой команды. В статье охарактеризованы основные принципы государственной службы в Республике Казахстан, которые служат хорошей основой для разработки конкретных концепций и механизмов реализации кадровой политики. Авторами статьи определены принципы кадровой политики, через которые обеспечивается отбор квалифицированных кадров, их профессиональное развитие и поэтапное карьерное продвижение в Республике Казахстан. В статье сгруппированы существующие различные толкования принципов кадровой политики в государственном управлении. Особое внимание в статье уделено специальным и универсальным принципам кадровой политики в государственном управлении, определяющим все кадровые отношения и процессы. В статье выявлены основные причины неэффективной реализации принципов кадровой политики в деятельности органов государственного управления. Авторами рекомендованы конкретные направления комплексного использования принципов кадровой политики в государственном управлении.

Ключевые слова: государственное управление, государственная служба, управление персоналом, кадровая политика, кадровые отношения, принципы кадровой политики.

References

- 1 Prohramma Prezidenta Respubliki Kazakhstan «Plan natsii – 100 konkretnykh shahov» ot 20 maia 2015 hoda [Program of the President of Kazakhstan Republic from «Nations plan – 100 concrete steps» May 20, 2015]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000100> [in Russian].
- 2 Zakon Respubliki Kazakhstan «O hosudarstvennoi sluzhbe» ot 23 noiabria 2015 hoda [Law of the Republic of Kazakhstan «On government service» from November 23, 2015]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000416> [in Russian].
- 3 Cherepanov, V.V. (2012). *Osnovy hosudarstvennoi sluzhby i kadrovoy politiki [Basics of government service and personnel policy]*. Moscow: UNITY [in Russian].
- 4 Egorshin, A.P. (2008). *Osnovy upravleniia personalom [Basics of personnel management]*. (2d ed.). Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 5 Ilarionov, A.E. *Osnovy teorii hosudarstvennoi kadrovoy politiki [Basics of theory of government personnel policy]*. *uchebnik-online.com*. Retrieved from http://uchebnik-online.com/soderzhanie/textbook_243.html [in Russian].
- 6 Vagina, L.V. (2009). *Kadrovaia politika [Personnel policy]*. Moscow: RAGS [in Russian].
- 7 Prokopieva, V.G. (2008). *Sovremennye kadrovye tekhnologii hosudarstvennoi i munitsipalnoi sluzhby i novoe kachestvo hosudarstvennoi vlasti [Contemporary personnel technologies of government and municipal service and new quality of government power]*. *Nauchnyi vestnik Uralskoi akademii hosudarstvennoi sluzhby: politolohiia, ekonomika, sotsiolohiia, pravo – Science messenger of Uralsk academy of government service: political science, economics, sociology, law, Issue 2(3)*. Retrieved from <http://vestnik.uapa.ru/issue/2008/02/09/> [in Russian].
- 8 Kulzhambekova, A.E., & Suleimenova, G.K. (2014). *Sistema kadrovoy raboty v hosudarstvennykh orhanakh Respubliki Kazakhstan [Systems of personnel work in governance of the Republic of Kazakhstan]*. Astana: JSC «Dame» [in Russian].

Zh.S. Khussainova¹, G.M. Abauova¹, Zh.G. Adilova¹, Zh.M. Zhartay²

¹*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan;*

²*Belarusian State University, Minsk, Belarus*

(E-mail: zhibek.khussainova@mail.ru)

Youth entrepreneurship in the mechanism of ensuring sustainable economic growth of national economy

In article are researched features of a youth entrepreneurship, it is provided data of social researches in the field. Authors recognize that development of business activity of youth is an essential factor of successful socialization of youth, effective inclusion in processes of ensuring sustainable economic growth of national economy. In article are offered also weaknesses of a youth entrepreneurship, a problem of its development are reflected in Kazakhstan strong, mechanisms of regulation and stimulation of business activity of youth. Implementation of measures of state policy for development and activation of youth business in the mechanism of industrial and innovative growth of the Republic of Kazakhstan will allow to increase efficiency and targeting of measures of support of business activity of youth that will promote eventually expansion of a share of youth business (including innovative) and to the general growth of the business sector, increase in public welfare, expansion of the middle class.

Keywords: entrepreneurship, business sector, small and medium business, youth entrepreneurship, business activity of youth, youth innovative entrepreneurship.

For overcoming global challenges of world economy and for the purpose of providing a sustainable growth of economy the Head of state is announced the Third upgrade of economy which provides formation of new model of economic growth, technological upgrade of economy in case of the prevailing role of a private sector, production diversification, promotion of non-oil export and also continuous improvement of quality of a human capital. One of priorities of upgrade of economy and new model of its growth at the level of 5-6 % in year is cardinal improvement and expansion of the business environment.

Today small and medium business creates 25 % of value added and provides employment of 37 % of the population in Kazakhstan while in the majority of the countries of OECD these indicators are 57 % and 60-70 % respectively. At the same time, most (60 %) of the entities of small and medium business function in the sectors making goods and services with a low value added [1].

The government of Kazakhstan sets before itself the purpose to double MSP share in GDP by 2030 (to 36 % of the basic level equal to 17,5 % of GDP for the end of 2011) and up to 50 % of GDP by 2050. So far the government started several important reforms directed to improvement of a business environment in the country. It is:

– systematization of the legal, economic, social conditions and guarantees providing freedom of enterprise in the Entrepreneurial code of the Republic of Kazakhstan. The principles of stimulation of social responsibility of an entrepreneurship, limited participation of the state in business activity, development of self-regulation in the sphere of an entrepreneurship, the cross liability of subjects of an entrepreneurship and the state are enshrined in the document;

– rendering complex support of development of the business sector and entrepreneurial potential according to the Road Map of Business 2020 program within four directions: subsidizing of an interest rate of the credits, guaranteeing credits, provision of grants and also service measures for training and increase in competences of entrepreneurs;

– systematic decrease in administrative barriers and excessive legislative load of business for the purpose of creation of favorable entrepreneurial climate in Kazakhstan. So, the government drafts the new Tax Code which includes the standards directed to reducing number of checks and simplification of process of management of small and medium business.

Besides, the Government actively conducts implementation of policy of privatization of the state assets. The comprehensive plan of privatization which is planned to be finished by the end of 2018 is implemented for the purpose of achievement of an effective objective of decrease in the state participation in economy to 15 % in GDP that corresponds to the level of the countries of OECD.

Within decrease in a role of state regulation of an entrepreneurship in 2016 was adopted the Law on self-regulation which gave the chance to subjects of an entrepreneurship independently to determine rules in the market by direct participation in regulation of some types of industries.

Kazakhstan took the 36th place in the rating of the World Bank of «Doing Business 2018» published on October 31, 2017 that showed decrease on 1 line item in comparison with last year [2].

In 2018 the place of Kazakhstan is in rating near China (34), Russia (35), Slovenia (37) and Belarus (38). Kazakhstan exceeds on the indicators Hungary (48), Belgium (52) and Italy (46). Kazakhstan developed the cadastral plans available to the public by means of the website of the electronic government, entered the legislation stimulating transparency, brought amendments in laws on corporate management, cut customs expenses and simplified the procedure of customs clearance.

In general, experts of the World Bank note positive orientation of the state reforms in such directions as:

1) registration of property. Kazakhstan facilitated a cession of property by improvement of transparency and mechanisms of the dispute resolution in a management system by land resources;

2) protection of minority investors. Kazakhstan strengthened protection of minority investors, having increased shareholder rights and a role in adoption of large corporate decisions, having specified structure of property and control, requiring bigger corporate transparency and expanding access to corporate information during legal proceeding;

3) ensuring performance of contracts. Kazakhstan simplified performance of contracts by entering of additional temporary standards for key legal procedures which are observed in most cases.

Necessary strategic component of small and medium business is the youth entrepreneurship. Broad involvement of youth in business activity is one of effective tools of the problem resolution of unemployment and ensuring full employment of a manpower that is especially important in the conditions of the crisis and post-crisis periods of development of national economy and regions.

Statistically, about 300 million young people aged from 18 up to 30 years around the world or don't take a fixed place of employment, or in general are the unemployed. About 20 % from them possess excellent capabilities to start own business and, owing to various reasons, only 5 % are solved on it [3]. Meanwhile, business activity of young people, on the one hand, promotes strengthening of financial position of young people, and on the other hand – provides their professional and personal implementation.

Allocation of a youth entrepreneurship as a special segment of an entrepreneurship is caused by its specific signs, special characteristics strong and weaknesses.

Strengths of a youth entrepreneurship:

- high innovative activity, innovation of thinking;
- high mobility, flexibility of approaches, speed of reaction on development of the new markets;
- high level of opportunities of systematic updating of the entrepreneurial knowledge and skills according to the changing requirements of production and market;
- the potential capability of young people to maintain the increased labor and nervous tension accompanying business activity, especially at its starting stage;
- predisposition of youth to risk.

Weaknesses of a youth entrepreneurship:

- insignificant social experience;
- lack of business reputation;
- weak practical skills of application of economic laws and mechanisms;
- problem of forming of the start capital.

The perspective of a youth entrepreneurship is one of relevant tasks of the modern economic theory and practice as in it both are accumulated economic, and social challenges of the modern world.

Now such organizations as Enactus, The Sundance family foundation (USA), Youth Venture (USA), Peace child International (Great Britain), Citi YMCA Youth For Causes (Singapore) are engaged in support of development of a youth entrepreneurship in the world. Besides, considerable support to development of a youth entrepreneurship is given by student's business clubs based on the universities (in the USA - Columbia Entrepreneurs Organization, GSB Entrepreneur Club, HBS Entrepreneurship Club, University of Wisconsin Entrepreneurship Association; in Finland - Aalto Entrepreneurship Society and Aalto Venture Park; in Sweden - Idelab and GU Holding, etc.). Support to all young entrepreneurs is also given by national and international business clubs, such as: Asia-Pacific Student Entrepreneurship Society (ASES), National Association for Community College Entrepreneurship (NACCE), The Center for Entrepreneurship (CFE), Student Entrepreneur Support Project, The Youth Business Support Unit (YBSU) of at Sharek Youth Forum. The similar organizations and programs for support of a youth entrepreneurship exist in the post-socialist countries. In particular, the most effective by results of the activities are such as Program of support of a youth entrepreneurship «Svou Cestou – Youn business» (Czech Republic), the Youth Business of Poland Program, the

Youth Business of Russia Program, the Russian center of assistance to a youth entrepreneurship (Moscow), «Youth social service» of support of youth entrepreneurial initiatives (Minsk), etc. [4].

In world economic science and practice of youth is assigned the significant role in forming of a welfare of society in general and own segment – in particular. So, in the scientific work of T. Kruse, covering problem aspects of business activity of youth notes that the youth entrepreneurship contributes to the professional and personal development of young people and also creates at them important life skills [5].

In foreign researches attention is paid to age criteria of a youth predprimatelstvo (in particular, in work of F.Chigunta [6]), to psychological features (as in work of K. Lewis and Cl. Massey [7]) and also to problems which young entrepreneurs face (for example, in the research U. Schoof pays attention to such problems as insufficient educational level in field of an entrepreneurship and lack of necessary financing [8]). In work of D.Clercq, B.Honig consider business activity of youth as the tool which can help disadvantaged persons to avoid social isolation [9]. Work of M.A. Tirziu, C. Vrabie, published in 2017 concerning stimulation of a youth entrepreneurship in public sector [10]. One of the last researches in the field of a youth entrepreneurship is the research of the International School of social entrepreneurship based on the National research Tomsk state university which showed that there is a sharp need for implementation of special programs of support of a youth entrepreneurship [11]. Researches of a condition of development of a youth entrepreneurship in transformational economies are provided in works S.G. Petrosyan [12], A.B. Ivanova [13], E.B. Mezentseva [14], et al.

The carried-out overview of prior scientific research shows that in case of all width of scientific interest in an entrepreneurship problem, its youth component, didn't receive due reflection as an independent subject of a scientific and practical research. In particular, subject borders of the concept «youth entrepreneurship» and its subject personification for the purpose of the address making active impact aren't determined yet that reduces efficiency of support of a youth entrepreneurship from the state. Besides, there is a number of the problems of forming of an effective institutional economic environment of a youth entrepreneurship requiring serious theoretic-applied researches.

Youth — the social and demographic group allocated on the basis of set of age characteristics, features of a social position and social and psychological properties. However in the state statistics and in state programs there are discrepancies in determination of this age group. So by the Law of the Republic of Kazakhstan «About the State Youth Policy» of July 7, 2004 it is determined that «the youth is citizens of the Republic of Kazakhstan aged from fourteen up to twenty nine years», and under the Act of the Russian Federation «About the state youth policy» of April 14, 2008 the youth is citizens of the Russian Federation aged from fourteen up to thirty years. The difference is not so big, but in the state statistics of Kazakhstan, since 2001, the age threshold of reference of the population to youth changed: till 2001 the age threshold of reference to youth was 16 — 29 years, and since 2001, 15 — 24 years, according to the recommendation of the International Labor Organization (ILO) and the determination accepted by the International Conferences of Statisticians of Work (ICSW). Accurate determination of youth and finding of general determination of youth is not a simple task. The age is the useful, but insufficient specifying characterizing transition from youth to adulthood. The European specialists consider how key milestones on the way to adulthood the following criteria: age restriction of child allowances, completion of compulsory school education, age of vote and the minimum age to stand on elections. The main social and demographic events in lifecycle of the person fall on this age period: completion of the general education, choice and receipt of a profession, beginning of a labor activity, marriage, birth of children [15]. For these reasons, in case of collection of statistical data (in general on the world) for social and demographic assessment of a provision of youth, the European specialists are oriented generally to the population aged from 15 up to 29 years.

According to statistical information, the youth of Kazakhstan aged from 14 up to 29 years is 27 % of the population of the country, its number constitutes 4,5 million people today. Taking into account the offered age limit increase of category of young entrepreneurs up to 35 years, this figure increases about 5,2 million people that is equal to 30 % of all population of the country. It is the huge potential for involvement of youth to occupation an entrepreneurship. At the same time, the level of youth unemployment aged from 14 up to 29 years constitutes 4.6 %, the quantity of self-employed and jobless exceeds 700 thousand people [16].

Researches of the scientists making the analysis of age characteristics of the entrepreneur show that entrepreneurial potential is generally concentrated among the youth up to 35 years differing in an inventory of social energy and lack of the psychological barriers limiting its activity.

Table 1 shows, in Kazakhstan in age structure of entrepreneurs prevailed people from 25 to 34 years (16,5 %). It is remarkable that aged people of 45-54 years wishing to begin the case more (9.6 %), than the people aiming at an entrepreneurship at the age of 35 - 44 years (7,4 %) and 18-24 years (9,4 %)

Table 1

The index of early entrepreneurial activity by age groups in Kazakhstan, %

Age	2014	2015	2016
18-24	12,0	10,1	9,4
25-34	16,8	15,9	16,5
35-44	14,1	8,2	7,4
45-54	11,1	10,6	9,6
55-64	6,9	7,6	8,4

Note. Source [1].

The index of early business activity (TEA) is a key indicator which measures percent of adult population (from 18 to 64 years), being in process of start or only begun the business. This indicator unites people who are in one of two initial processes of entrepreneurial process: the arising entrepreneurs and new owners of business.

TEA indicators in Kazakhstan decreased during the period from 2014 to 2016, perhaps, because of economic shock a little after adoption by the government of the decision on the floating rate of tenge. (11,3) was lower than TEA of Kazakhstan in 2016, than in the resource economies oriented (16,8) and effective-oriented and is a little higher, than in the innovative oriented economies (9,1). This indicator is also lower, than on average in the region of Asia and Oceania (11,3), but is very close to indicators of India (10,6) and China. It should be noted that the TEA value in Kazakhstan is still much higher, than in Russia (the 6,3 and 55 place) [2].

This dynamics is explained by two basic reasons. First, Kazakhstan - the industrial country; therefore, it is quite natural that the TEA value in Kazakhstan will be closer to indicators of the innovative oriented economies. Secondly, fall of a rate of tenge influenced closing of many small enterprises. For example, the sphere of trade was reduced as the goods purchased abroad, steel unreasonably expensive to the Kazakhstan consumers. It causes unwillingness to overcome the arising obstacles in entrepreneurs

In 2016 the National chamber of entrepreneurs of Atameken by request of the Ministry of national economy of the Republic of Kazakhstan conducted large-scale sociological survey according to the analysis of potential of the population on opening of business by regions.

The analysis of age groups showed that the most perspective from the point of view of age potential entrepreneurs are persons aged from 18 up to 24 years. In Kazakhstan the most active young entrepreneurs are revealed in the Aktyubinsk, Atyrau, East Kazakhstan and North Kazakhstan regions. The lowest indicator is established in the Kyzylorda region.

The number of leading regions by the number of the able-bodied population which expressed firm intention to open the case included the South Kazakhstan, Almaty, Aktyubinsk and Karaganda regions (Table 2). The centers of the largest agglomerations of Kazakhstan which are designated as the main points of growth in the strategic development program of Kazakhstan till 2050 became leaders in number of potential entrepreneurs. This circumstance is additional confirmation of justification and feasibility of pointed development of agglomerations as main drivers of growth and centers of development of an entrepreneurial initiative.

The group with average values of entrepreneurial intentions included the largest cities of the republic - Astana and Almaty, the Atyrau, West Kazakhstan, Jambyl, Kostanay, Mangystau, Pavlodar and East Kazakhstan regions. It should be noted that the group with the average level of entrepreneurial intentions prevails by the number of regions. More than a half of all regions of RK entered this category. The quantitative prevalence of this group demonstrates relative uniformity of development of an individual entrepreneurial initiative about the country.

The group of outsiders included the Kyzylorda, North Kazakhstan and Akmola regions. Level of entrepreneurial intentions in these regions didn't exceed a 3 % indicator (Table 2).

Distribution of regions of Kazakhstan on groups according to indicators of entrepreneurial intentions

Classification of regions by business initiative level	Regions of Kazakhstan	Level of entrepreneurial intentions of the population, %
Leading regions	South Kazakhstan	17,0
	Almaty	12,7
	Aktobe	9,6
	Karaganda	9,6
Regions with the average level of a business initiative	Almaty city	6,7
	East Kazakhstan	6,0
	Atyrau	6,0
	Zhambyl	5,5
	Mangistau	5,3
	Astana city	4,6
	Kostanay	4,3
	West Kazakhstan	4,0
	Pavlodar	4,0
Regions outsiders	North Kazakhstan	2,4
	Akmola	1,4
	Kyzylorda	0,7

Note. Source [17].

Low level of interest of the population in an entrepreneurship of these regions can be caused by a number of objective factors: first, the regions which entered into this group traditionally lag behind by the number of active subjects of an entrepreneurship that is a consequence of lack of the extensive market, secondly, at regions there is a high competition from the border areas of Russia.

In case of determination of level of entrepreneurial intentions and also distribution of regions on this or that sign on groups the following factors exerting the greatest impact on desire of the population to be engaged in own business were considered. Below the provided factors are located on the importance of every one when forming entrepreneurial intentions.

- confidence of future entrepreneurs in success of the undertakings;
- experience and knowledge of a selective destination of business activity;
- emergence of favorable conditions for opening of the case in the short term;
- availability among the acquaintances, the family, people who opened the matter in the recent past.

The problem of development of a youth entrepreneurship is relevant in all world economy. However, in the conditions of our country it should be noted its differences from functioning of youth business in developed countries. Longer experience of market development allows economically dominating countries to provide to a youth entrepreneurship more sparing conditions. It belongs also to steady institutional basis, and to broad knowledge of young entrepreneurs of programs of support of their business, and to financial preferences. Also international experience of support of innovative projects which part was initiated among young people is invaluable.

At the same time, despite relevance of a youth entrepreneurship in world practice, its development in Kazakhstan is rather specific and has a number of problems. In particular:

Lack of knowledge, skills and experience of conducting business activity.

In development of a youth entrepreneurship not business self-realization, and tasks of reduction of unemployment is more important. From here - forcedness to be engaged in business activity, caused, as a rule, by work loss, difficulty to find a new place of employment owing to what the person unconsciously comes to an entrepreneurship, generally to survive, earn money a living.

– Social moods. Poorly expressed among young people there is an entrepreneurial spirit assuming readiness to take the risk, to create new. The youth gives preference to the prospects of self-realization in the sphere of large business or public service more willingly today.

– Perception of entrepreneurs mass consciousness. Entrepreneurs as social group aren't among the leading professional preferences of young people. Among young people business activity is perceived in the context of rather an overcoming difficulties, than achievement of success.

– Content of education and not aiming of an education system of Kazakhstan at cultivation of specialists capable to open the matter, promotion in an education system of a value system, directed to a work for hire. In traditional educational institutions is given necessary economic knowledge, but aren't created the incentives and behavioral competences necessary for successful business activity.

– Borders of a youth entrepreneurship aren't relief, the youth entrepreneurship isn't structured in the system of small business.

– Adaptation factors of innovative development of a youth entrepreneurship aren't disaggregated.

– Lack of system policy of purposeful development of business activity of youth and special programs of support of a youth entrepreneurship. The measures undertaken in the direction of support of small business for youth as social group, don't yield visible result yet. The administrative, legal and financial barriers interfering free entry into the market are still formidable. Besides, the abundance of bureaucratic procedures when giving takes place documents/receipt of the help for development of business activity.

– Lack of the start capital and mortgage property for business financing.

– Not knowledge of youth of the organizations performing the state support of a small entrepreneurship.

– Low interest of staff of state bodies in effective work of state programs of support of entrepreneurs.

Youth – the most active part of society which quickly reacts to any changes in life and which effectively perceives their useful parties. Therefore it is possible to say that the youth has where high potential and a capability to business activity, than other age groups. The youth entrepreneurship is very difficult sector which requires especially close attention from state bodies. Its correctly constructed, purposeful support will provide development of a small entrepreneurship in the region that, in turn, will lead to economic growth, to increase in investment attractiveness of the region.

For support and development of a youth entrepreneurship in the country it is necessary to designate key tasks which need to be solved:

1. Promoting of business activity among youth, by means of holding training and educational actions, meetings with the acting entrepreneurs, informing on forms of the state support and also distribution of the promotional materials propagandizing the ideas of fair and socially responsible entrepreneur. Promotion in media of a youth entrepreneurship, approaches to effective business and also promotion of organizations/funds with various form of business, commercial and non-commercial, rendering assistance in business activity to the beginning/acting entrepreneurs.

2. Mass involvement of young people in business activity, through carrying out questioning of potential entrepreneurs, database compilation of the young people ready to become entrepreneurs.

3. Selection of the youth having capabilities to maintaining entrepreneurial activities through holding expert sessions for further training and escort of the beginning entrepreneurs.

4. Training and instilling in young people of skills of business. Knowledge of business activity needs to be begun with a school bench, at the universities. In educational institutions it is recommended to create the most realistic to reality of the entrepreneurial environment conditions that young people could be prepared at earlier stages of the formation morally and consciously choose a way of the entrepreneur. In this regard creation in educational institutions of the corresponding ecosystem aimed at development of business initiatives of the studying youth is key.

5. Creation in regions of associations/consolidations/funds/business incubators the rendering assistance to entrepreneurs on initial stage of formation of their business, a so-called menterstvo, a mentorship.

6. Creation/development of institute of venture funds which could take and develop the youth business ideas with the subsequent sale to the interested organizations.

7. Creation of the general portal where all programs / organizations / funds which participate in development of a youth entrepreneurship in Kazakhstan will be accumulated.

8. Creation of the micro credits and conditions of preferential crediting or grants, without compulsory provision of mortgage property. Thus, which youth has no possibility of provision of mortgage property in case of registration of the credit, will be able to realize the business ideas.

9. Transfer of the empty / reserve rooms which are in state-owned property without the right of the further redemption, in trust management to young entrepreneurs for development of business activity, business incubators.

10. Development at the national level of the special program and road map for development of a youth entrepreneurship.

Proceeding from the above-mentioned, in analytical aspect innovative animation needs reasons for effective model of sustainable development of a youth entrepreneurship based on post-industrial dominants, first of all. In applied aspect it is necessary to develop model of support and activization of a youth entrepreneurship on the basis of sociological poll, deep interviews, statistical selections. In the strategic plan based on expert evaluations development of the corresponding mechanism and tools on management of development of a youth entrepreneurship, forming of forsayt-model of its development and the road map is necessary. Development of forsayt-model of development and activization of a youth entrepreneurship in the mechanism of industrial and innovative growth of the Republic of Kazakhstan will allow will increase efficiency and targeting of measures of support of business activity of youth that will promote eventually expansion of a share of a youth entrepreneurship (including innovative) and to the general growth of the business sector, increase in public welfare, expansion of the middle class.

References

- 1 Национальный доклад «Глобальный мониторинг предпринимательства: Казахстан 2016/2017». — Астана, 2017. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://gsb.nu.edu.kz/wp-content/uploads/2018/01/GEM_RUS.pdf.
- 2 Рейтинг Всемирного банка «Doing Business - 2018» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://russian.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/Казахстан>.
- 3 Global Entrepreneurship Monitor Consortium, 2017 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.gemconsortium.org/report>.
- 4 Опыт работы организаций социального предпринимательства в разных странах мира // Социальное предпринимательство в России и в мире. Практика и исследования / под ред. А.А. Московской // Высшая школа экономики. — 2013. — С. 76–83.
- 5 Kruse T.P. Youth social entrepreneurship advancing the field [Electronic resource] / T.P. Kruse // Sundance Family Foundation. — St. Paul, 2015. — Access mode: <http://www.sundancefamilyfoundation.org/wp-content>.
- 6 Chigunta F. Youth Entrepreneurship: Meeting the Key Policy Challenges / F. Chigunta. — Egypt: Education Development Center, 2002. — P. 29.
- 7 Lewis K. Youth entrepreneurship and government policy / K.Lewis, Cl. Massey. — New Zealand Centre for SME Research, Massey University, 2003. — P. 11.
- 8 Schoof U. Stimulating Youth Entrepreneurship: Barriers and incentives to enterprise start-ups by young people.-EED Working Paper No. 76, Series on Youth and Entrepreneurship, Geneva, 2006 [Electronic resource] / U. Schoof. — Access mode: <https://www.globalhand.org/system/assets/09fa49832588ace620a1b7479b44d9daef8e3c9e/original>.
- 9 Clercq D. Entrepreneurship as an integrating mechanism for disadvantaged persons / D.Clercq, B.Honig // Entrepreneurship & Regional Development. — 2011. — № 23(5-6). — P. 353–372.
- 10 Tirziu M.A. Stimulating youth entrepreneurship in the public sector's organizations / M.A. Tirziu, C.Vrabie // Global Journal of Sociology: Current Issues. — 2017. — № 7(2). — P. 110–115.
- 11 Ливенцова Е.Ю. О зарубежном опыте развития молодёжного социального предпринимательства / Е.Ю. Ливенцова, М.В. Савельева. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://elibrary.ru/item.asp?id=27244131&>.
- 12 Петросян С.Г. Направления и формы государственной поддержки молодёжного предпринимательства [Электронный ресурс] / С.Г. Петросян // Управление экономическими системами. Электрон. журн. — 2011. — Режим доступа: <http://uecs.ru/uecs36>.
- 13 Иванова А.В. Бизнес-инкубирование в университете как ключевое условие формирования малого инновационного предпринимательства в регионе / А.В. Иванова // Экономика региона. — 2012. — No. 3. — С. 47–55.
- 14 Мезенцева Е.В. Современное молодёжное предпринимательство: формы поддержки и показатели оценки развития [Электронный ресурс] / Е.В. Мезенцева // Концепт. — 2014. — Современные научные исследования. — Вып. 2. — Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2014/54452.htm>.
- 15 Косетова Ф.К., Бурулько В.П. Социально-демографическое положение молодежи в Республике Казахстан и Российской Федерации // Научное сообщество студентов XXI столетия. Естественные науки: сб. ст. по мат. VI междунар. студ. науч.-практ. конф. — 2012. — № 6. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: sibac.info/archive/nature/StudNatur22.11.2012.pdf.
- 16 Данные сайта Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://stat.gov.kz>.
- 17 Он родом из ЮКО, молод, уверен, проживает в селе: Исследование НПП «Атамекен» по заказу МНЭ РК по анализу потенциала населения по открытию бизнеса в разрезе регионов [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://atameken.kz/ru/articles/21531-on-rodod-iz-yuko-molod-uveren-prozhivaet-v-sele>.

Ж.С. Хусаинова, Г.М. Абауова, Ж.Г. Адилова, Ж.М. Жартай

Ұлттық экономиканың тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз ету тетігіндегі жастар кәсіпкерлігі

Мақалада жастар кәсіпкерлігінің ерекшеліктері зерттелді, бұл саладағы әлеуметтік зерттеулердің мәліметтері келтірілді. Авторлар жастардың бизнес-белсенділігінің дамуы жастарды сәтті әлеуметтендірудің, ұлттық экономиканың тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз ету үдерісіне тиімді кірудің нақты факторы туралы ойға келді. Мақалада жастар кәсіпкерлігінің күшті және әлсіз жақтары, оның Қазақстандағы даму мәселелері көрсетілген, жастардың бизнес-белсенділігін реттеу және ынталандыру тетіктері ұсынылған. Қазақстан Республикасының индустриялды-инновациялық өсу тетіктеріндегі жастар кәсіпкерлігін дамыту және белсендету бойынша мемлекеттік саясат шараларын тәжірибелік жүзеге асыру жастар бизнес-белсенділігін қолдау шараларының тиімділігін және бағыттылығын жоғарылатуға мүмкіндік береді, ал ол болса, нәтижесінде жастар кәсіпкерлігінің (оның ішінде инновациялық) үлесінің кеңеюіне, бизнес-сектордың жалпы өсуіне, қоғамдық әлауқаттың жоғарылауына, орта таптың кеңеюіне әсер етеді.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, бизнес-сектор, кіші және орта бизнес, жастар кәсіпкерлігі, жастардың бизнес-белсенділігі, жастар инновациялық кәсіпкерлігі.

Ж.С. Хусаинова, Г.М. Абауова, Ж.Г. Адилова, Ж.М. Жартай

Молодежное предпринимательство в механизме обеспечения устойчивого экономического роста национальной экономики

В статье исследуются особенности молодежного предпринимательства, приводятся данные социологических исследований в этой области. Авторы исходят из того, что развитие бизнес-активности молодежи является существенным фактором ее успешной социализации, эффективного включения в процессы обеспечения устойчивого экономического роста национальной экономики. В статье отражены сильные и слабые стороны молодежного предпринимательства, проблемы его развития в Казахстане, предложены механизмы регулирования и стимулирования бизнес-активности молодежи. Практическая реализация мер государственной политики по развитию и активизации молодежного предпринимательства в механизме индустриально-инновационного роста Республики Казахстан позволит повысить эффективность и адресность мер поддержки бизнес-активности молодежи, что, в конечном счете, будет способствовать расширению доли молодежного предпринимательства (в том числе инновационного) и общему росту бизнес-сектора, повышению общественного благосостояния, расширению среднего класса.

Ключевые слова: предпринимательство, бизнес-сектор, малый и средний бизнес, молодежное предпринимательство, бизнес-активность молодежи, молодежное инновационное предпринимательство.

References

- 1 Natsionalnyi doklad «Hlobalnyi monitorinh predprinimatelstva: Kazakhstan 2016/2017» (2017) [National report «Global monitoring of an entrepreneurship: Kazakhstan 2016/2017»]. *gsb.nu.edu.kz*. Retrieved from Astana https://gsb.nu.edu.kz/wp-content/uploads/2018/01/GEM_RUS.pdf [in Russian].
- 2 Reiting Vsemirnogo banka «Doing Business - 2018» [Rating of the World Bank «Doing Business - 2018»]. *russian.doingbusiness.org*. Retrieved from <http://russian.doingbusiness.org/data/exploreeconomies/Kazakhstan> [in Russian].
- 3 Hlobal Entrepreneurship Monitor Consortium, 2017 [Global Entrepreneurship Monitor Consortium, 2017]. Retrieved from [gemconsortium.org](http://www.gemconsortium.org/report). Retrieved from <http://www.gemconsortium.org/report>.
- 4 Moskovskaya, A.A. (Eds.). (2013). Opyt raboty orhanizatsii sotsialnoho predprinimatelstva v raznykh stranakh mira [Experience of the organizations of social business in the different countries of the world]. *Sotsialnoe predprinimatelstvo v Rossii i v mire. Praktika i issledovaniia – Social business in Russia and in the world. Practice and researches*, 76–83 [in Russian].
- 5 Kruse, T.P. (2015). Youth social entrepreneurship advancing the field. *Sundance Family Foundation*. St. Paul. [sundancefamilyfoundation.org](http://www.sundancefamilyfoundation.org). Retrieved from <http://www.sundancefamilyfoundation.org>.
- 6 Chigunta, F. (2002). Youth Entrepreneurship: Meeting the Key Policy Challenges. Egypt: Education Development Center.
- 7 Lewis, K., & Massey, Cl. (2003). Youth entrepreneurship and government policy. New Zealand Centre for SME Research, Massey University.
- 8 Schoof, U. (2006). Stimulating Youth Entrepreneurship: Barriers and incentives to enterprise start-ups by young people. EED Working Paper No. 76, Series on Youth and Entrepreneurship, Geneva. *globalhand.org*. Retrieved from <https://www.globalhand.org/system/assets/09fa49832588ace620a1b7479b44d9daef8e3c9e/original>.

- 9 Clercq, D., & Honig, B. (2011). Entrepreneurship as an integrating mechanism for disadvantaged persons. *Entrepreneurship & Regional Development*, 23(5-6), 353–372.
- 10 Tirziu, M.A., & Vrabie, C. (2017). Stimulating youth entrepreneurship in the public sector's organizations. *Global Journal of Sociology: Current Issues*, 7(2), 110–115.
- 11 Liventsova, E.Yu., & Savelyeva, M.V. O zarubezhnom opyte razvitiia molodezhnogo sotsialnogo predprinimatelstva [About foreign experience of development of youth social business]. *elibrary.ru*. Retrieved from <https://elibrary.ru/item.asp?id=27244131&>. [in Russian].
- 12 Petrosyan, S.G. (2011). Napravleniia i formy hosudarstvennoi podderzhki molodezhnogo predprinimatelstva [Directions and forms of the state support of youth business]. *Upravlenie ekonomicheskimi sistemami. Eletron. zhurnal – Management of economic systems. Electronic journal*. Retrieved from <http://uecs.ru/uecs36> [in Russian].
- 13 Ivanova, A.V. (2012). Biznes-inkubirovanie v universitete kak kliuchevoe uslovie formirovaniia maloho innovatsionnogo predprinimatelstva v rehione [Business incubation at the university as a key condition of formation of small innovative business in the region]. *Ekonomika rehiona – Economy of the Region*, 3, 47–55 [in Russian].
- 14 Mezentseva, E.V. (2014). Sovremennoe molodezhnoe predprinimatelstvo: formy podderzhki i pokazateli otsenki razvitiia [Modern youth business: forms of support and indicators of assessment of development]. *Kontsept – Concept*. Modern scientific research. (2d ed.). Retrieved from <http://e-koncept.ru/2014/54452.htm> [in Russian].
- 15 Kosetova, F.K., Burulko, V.P., & Burulko, V.P. (2012). Sotsialno-demograficheskoe polozhenie molodezhi v Respublike Kazakhstan i Rossiiskoi Federatsii [A social and demographic provision of youth in the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation]. Proceedings from Scientific community of students of the XXI century. Natural Sciences: VI mezhdunarodnaia studencheskaia nauchno-prakticheskaiia konferentsiia – VI international student. scientific-practical conference. (No. 6). Retrieved from sibac.info/archive/nature/StudNatur22.11.2012.pdf [in Russian].
- 16 Danye saita Komiteta po statistike Ministerstva natsionalnoi ekonomiki RK [Data from the website of Committee according to the statistics the Ministries of national economy of RK]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <http://stat.gov.kz> [in Russian].
- 17 On rodome iz YuKO, molod, uveren, prozhivaet v sele: Issledovanie NPP «Atameken» po zakazu MNE RK po analizu potentsiala naseleniia po otkrytiiu biznisa v razreze rehionov [He is from YuKO, is young, sure, lives in the village: A research of NPP Atameken by request of MNE RK according to the analysis of potential of the population on opening of business by regions]. *atameken.kz*. Retrieved from <http://atameken.kz/ru/articles/21531-on-rodome-iz-yuko-molod-uveren-prozhivaet-v-sele>. February-3, 2016 [in Russian].

С.К. Капышева, М.Ж. Каменова, М.Ж. Турсумбаева

*Казахский университет экономики, финансов и международной торговли, Астана, Казахстан
(E-mail: saltik_ksk@mail.ru)***Анализ и тенденции развития взаимной торговли стран ЕАЭС**

В статье рассмотрены состояние и тенденции развития взаимной торговли стран ЕАЭС, а также динамика создания общих рынков товаров и услуг. Дан анализ взаимной торговли государств — членов ЕАЭС на 2015-2016 гг. Отражены направления, события и решения, задающие векторы интеграционных процессов в Евразийском экономическом союзе. Приведены актуальные данные и анализ макроэкономического развития, динамика взаимной торговли. Детально рассматриваются объемы внутрисоюзной и внешней торговли государств — членов ЕАЭС, объем экспорта и импорта из ЕАЭС в третьи страны, товарная структура экспорта и импорта в ЕАЭС, основные направления экспорта и импорта из ЕАЭС, товарная структура внутрисоюзной торговли, условия ведения внешней торговли; позиции государств — членов ЕАЭС за последние годы. Отмечено, что согласно данным Doing Business-2017 Республика Казахстан и Республика Беларусь входят в число стран, лидирующих в Центральной Азии и Европе по количеству реформ в сфере регулирования бизнеса. Подчеркнуто, что у Республики Казахстан отмечается улучшение условий внешней торговли, а именно — снижение издержек в рамках экспортных операций в результате отмены требования двух документов, которые ранее были необходимы для таможенной очистки.

Ключевые слова: взаимная торговля, внешняя торговля, импорт, экспорт, ценовая конъюнктура, темпы роста торговли.

Взаимная торговля между государствами — членами ЕАЭС с 2013 г. демонстрирует отрицательную динамику. В особенности сложная ситуация отмечена по итогам 2015 г. Объем взаимной торговли в стоимостном выражении по сравнению с 2014 г. сократился на 25,5 %. В 2016 г. падение объемов взаимных поставок существенно замедлилось, и по итогам 2016 г. сокращение составило 6,7 %.

Следует отметить, что происходящие изменения во взаимной торговле можно объяснить влиянием ряда таких факторов, как ценовой фактор, состояние мировой экономики и торговли, применение экономических санкций в отношении России, макроэкономическая ситуация в ЕАЭС и т.д.

Следуя за изменениями на мировом рынке, средняя цена на нефть, поставляемая на рынок ЕАЭС, в 2016 г. снизилась до 29 долларов США за баррель. В 2015 г. ее среднее значение составляло 34 доллара, в 2014 г. — 46 долларов. Несмотря на отрицательную динамику результаты взаимной торговли между государствами — членами ЕАЭС оказались лучше итогов внешней торговли с третьими странами. Объем внешней торговли со странами вне ЕАЭС сократился в 2015 г. на 33,6 %, в том числе экспорт — на 32,7 %, в 2016 г. — на 12 % и 17,5 % соответственно. Ценовой фактор оказывал более сильное влияние на снижение внешнеторгового оборота ЕАЭС ввиду преобладающей доли энергетических товаров в структуре экспорта за пределы Союза (64,6 % — в 2015 г., 58,9 % — в 2016 г.) [1].

Таким образом, по-прежнему объем экспорта в третьи страны существенно превышает объемы взаимной торговли. По итогам года внешний экспорт превысил объем всей внутрисоюзной торговли в 7,3 раза.

Т а б л и ц а 1

Объемы внутрисоюзной и внешней торговли государств — членов ЕАЭС (2015–2016 гг.)

Показатель	2015 г., \$ млрд	2016 г., \$ млрд	Динамика, 2016/2015 гг., %
Объем внутрисоюзной торговли	45,6	42,5	-6,7
Объем внешней торговли			
Экспорт из ЕАЭС	373,8	308,4	-17,5
Импорт в ЕАЭС	205,5	201,3	-2,0
Оборот внешней торговли ЕАЭС	579,4	509,8	-12,0

Примечание. Составлено и рассчитано на основе источника [1].

Каждая страна имеет право на выбор и взаимовыгодное сотрудничество с другими государствами во всех сферах экономики и политики.

Основные направления во внешнеэкономической деятельности:

- укрепление государственности и независимости РК;
- курс на модернизацию политики;
- обеспечение общественной и политической стабильности, без которой не может быть развития;
- интеграция со странами СНГ и мировым сообществом [2; 173].

Ключевое влияние динамики мировой цены на нефть на снижение стоимостных показателей в 2016 г. оказала существенная доля энергоресурсов в структуре торговли государств — членов ЕАЭС (22,8 % во взаимной торговле и 58,9 % при экспорте в третьи страны) [3].

Сильное влияние оказывает ценовой фактор на снижение внешнеторгового оборота ЕАЭС в силу преобладающей доли в ней сегмента энергетических товаров. Однако это не свидетельствует о том, что товарная структура экспорта улучшилась в сторону увеличения доли в ней готовой продукции. Основой причиной сокращения доли энергетического сырья выступает ценовой фактор.

Начиная с 2016 г. заметна тенденция улучшения ценовых условий осуществления внешнеторговой деятельности как с третьими странами, так и между государствами — членами ЕАЭС. Эта тенденция характерна и для динамики мировой торговли, объем которой увеличился по сравнению с 2015 г. лишь на 1,2 %, что, в свою очередь, является одним из наиболее низких показателей за последние 30 лет.

Сохранение режима санкций в отношении ключевого с точки зрения объемов экспорта и импорта участника ЕАЭС — России, а также продление режима российских контрмер оказывают сдерживающее воздействие на внешнеторговый оборот ЕАЭС. Вместе с тем данный фактор имеет положительное влияние на динамику взаимной торговли продукцией, вошедшей в перечень ответных ограничений.

По предварительным данным ВВП Республики Беларусь и России в 2016 г. сократился. В связи с меньшей долей в совокупном ВВП Союза положительные динамики ВВП Республики Армения, Республики Казахстан и Кыргызской Республики не смогли оказать существенного положительного влияния на объем торговли.

Промышленное производство в Беларуси снизилось по сравнению с 2015 г. на 0,4 %, в Казахстане — на 1,1 %. Положительное влияние оказал прирост промышленного производства в Армении (+6,7 %), Кыргызстане (+4,9 %) и России (+1,1 %). При этом в большинстве государств — членов ЕАЭС зарегистрированы рост производства сельскохозяйственной продукции и увеличение грузооборота [4].

В таблице 2 показано положительное сальдо внешнеторгового баланса ЕАЭС. Все ключевые показатели внешней торговли — объем экспорта, импорта, оборот внешней торговли, сальдо внешней торговли — снизились в 2016 г. по сравнению с 2015 г.

Т а б л и ц а 2

Объемы экспорта и импорта в ЕАЭС из/в третьи страны за 2015–2016 гг.

Показатель	Значение, \$ млрд		Прирост 2016/2015 гг., %
	2015 г.	2016 г.	
Объем экспорта из ЕАЭС в третьи страны	373.8	308.4	-17.5
Объем импорта в ЕАЭС из третьих стран	205.5	201.3	-2.0
Оборот внешней торговли ЕАЭС	579.4	509.8	-12.0
Сальдо внешней торговли ЕАЭС	168.3	107.1	-36.4

Примечание. Составлено и рассчитано на основе источника [1].

На рисунке 1 показано преобладание в экспорте ЕАЭС несырьевых товаров. В 2011–2013 гг. более половины товарного экспорта ЕАЭС (в стоимостном выражении) приходилось на сырье, в 2014 г. соотношение изменилось в пользу несырьевых товаров. Вплоть до 2015 г. доля несырьевого экспорта в общем объеме экспорта ЕАЭС неуклонно возрастала, в 2016 г. значимых изменений по сравнению с 2015-м не отмечается. По итогам 2016 г. 56,9 % стоимостного объема экспорта ЕАЭС обеспечивали несырьевые товары и 43,1 % — сырьевые.

Таким образом, можно отметить, что доля неэнергетических товаров в структуре несырьевого экспорта ЕАЭС сокращалась до 2014 г., а с 2015 г. наблюдается возрастание уверенными темпами. Так, структуру несырьевого неэнергетического экспорта ЕАЭС традиционно составляют товары низкого уровня передела.

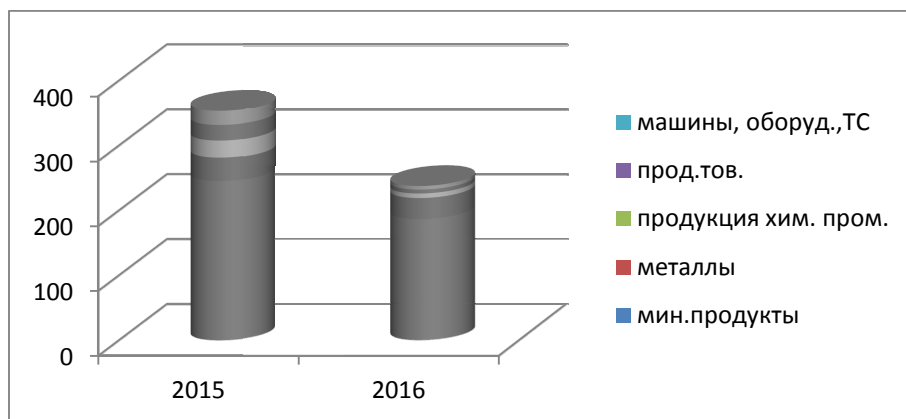

Рисунок 1. Товарная структура экспорта в ЕАЭС, \$ млрд
(составлено авторами на основе источника [1])

На рисунке 2 рассматривается тенденция изменения импорта ЕАЭС. Так, несмотря на сокращение объемов импорта в 2016 г., по сравнению с 2015 г., крупнейшей статьёй импорта ЕАЭС являются машины, оборудование и транспортные средства. Вторая по значимости группа — продукция химической промышленности (18,5 %). Доля продовольственных товаров и сельскохозяйственного сырья сократилась на 0,9 процентного пункта — до 13,2 %.

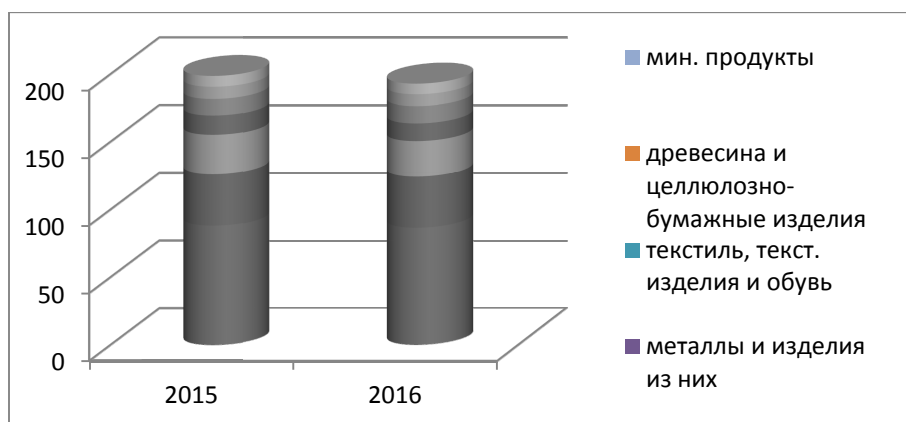

Рисунок 2. Товарная структура импорта в ЕАЭС, \$ млрд
(составлено авторами на основе источника [1])

Однако в 2016 г. в географической структуре импорта ЕАЭС произошел сдвиг: страны АТЭС вышли на лидирующие позиции (42,3 %), оттеснив страны ЕС на второе место (40,8 %), а в географической структуре экспорта сохранилось лидерство стран ЕС (50,3 %). За странами ЕС следуют страны АТЭС (24,4 %).

Из данных таблицы 3 можно отметить, что статистически главным направлением экспорта товаров из ЕАЭС являются Нидерланды: на долю этой страны в 2016 г. приходилось 10,9 % общего объема экспорта из ЕАЭС в третьи страны. Вместе с тем, учитывая специфику внешнеторговых поставок и то, что Нидерланды являются крупнейшим транспортно-транзитным хабом для основных статей экспорта — энергоресурсов, фактически в лидеры по странам выходит Китай. Китай уступает Нидерландам всего 0,2 %, при этом его доля возросла на 1,3 %. Также в географической структуре экспорта ЕАЭС значимы доли Германии, Италии и Турции.

Основные направления экспорта из ЕАЭС в 2016 г.

Страна	Экспорт из ЕАЭС в страну в 2016 г.		Доля страны в общем объеме экспорта из ЕАЭС в 2016 г.	
	Объем, \$ млрд	Прирост к 2015 г., %	Доля, %	Прирост к 2015 г., процентные пункты
Нидерланды	33.5	-28.8	10.9	-1.7
Китай	32.9	-6.2	10.7	+1.3
Германия	22.6	-16.0	7.3	+0.1
Италия	19.5	-36.2	6.3	-1.9
Турция	14.7	-29.2	4.8	-0.8
Все страны	308.4	-17.5	100.0	0.0

Примечание. Составлено на основе источников [1].

В таблице 4 рассмотрены основные направления импорта в ЕАЭС в 2016 г. Показано, что главным поставщиком товаров на рынок ЕАЭС является Китай: доля этой страны в общем объеме импорта ЕАЭС в 2016 г. достигла 22,7 % (на 1,4 процентного пункта выше уровня 2015 г.). Другим крупным поставщиком является Германия, доля этой страны в общем объеме импорта в ЕАЭС в 2016 г. составила 11,2 % (сокращение на 0,6 процентного пункта по сравнению с 2015 г.). Традиционно значимы доли США, Франции и Италии.

Основные направления импорта в ЕАЭС в 2016 г.

Страна	Импорт в ЕАЭС из страны в 2016 г.		Доля страны в общем объеме импорта в ЕАЭС в 2016 г.	
	Объем, \$ млрд	Прирост к 2015 г., %	Доля, %	Прирост к 2015 г., процентные пункты
Китай	45.7	4.3	22.7	+1.4
Германия	22.5	-6.8	11.2	-0.6
США	12.9	-4.8	6.4	-0.2
Франция	9.5	35.2	4.7	+1.3
Италия	9.4	-8.7	4.7	-0.3
Все страны	201.3	-2.0	100.0	0.0

Примечание. Составлено на основе источника [1].

В таблице 5 дается общая характеристика взаимной торговли ЕАЭС. Так, доля внутрисоюзной торговли в суммарном объеме экспорта ЕАЭС составила 12,1 % в 2016 г., что на 1,2 процентного пункта выше уровня 2015 г. Рост доли внутрисоюзной торговли в общем объеме экспорта обусловлен тем, что сокращение объема экспорта из ЕАЭС в третьи страны в 2016 г. по сравнению с 2015 г. (17,5 %) было более интенсивным, чем сокращение объема внутрисоюзной торговли (6,7 %).

Доля внутрисоюзной торговли в общем объеме экспорта государств — членов ЕАЭС

Показатель	2015 г.	2016 г.
Внутриотраслевая торговля (внутрисоюзный экспорт), \$ млрд	45.6	42.5
Экспорт из ЕАЭС в третьи страны, \$ млрд	373.8	308.4
Доля внутрисоюзной торговли в общем объеме экспорта ЕАЭС, %	10.9	12.1

Примечание. Составлено на основе источника [2].

Таким образом, можно сделать вывод о том, что в товарной структуре взаимной торговли государств — членов ЕАЭС, рассчитанной как суммарный экспорт государств — членов ЕАЭС в государства — члены ЕАЭС, преобладают минеральные продукты (27,1 %), как и в структуре экспорта из ЕАЭС в третьи страны.

Следует отметить, что минеральные продукты являются основой экспорта государств — членов ЕАЭС как внутри Союза, так и за его пределы. Вместе с тем стоимостной объем внутрисоюзного экспорта этой группы товаров в 2016 г. по сравнению с 2015 г. сократился (на 24 %), что привело к заметному снижению доли этой группы товаров в общем объеме внутрисоюзного экспорта (на 6,2 процентного пункта).

По-прежнему значимую долю в товарной структуре внутрисоюзной торговли ЕАЭС имеют машины и оборудование (17,5 %), продовольственные товары и сельскохозяйственное сырье (16,1 %), продукция химической промышленности (12,4 %), а также металлы и изделия из них (11,3 %).

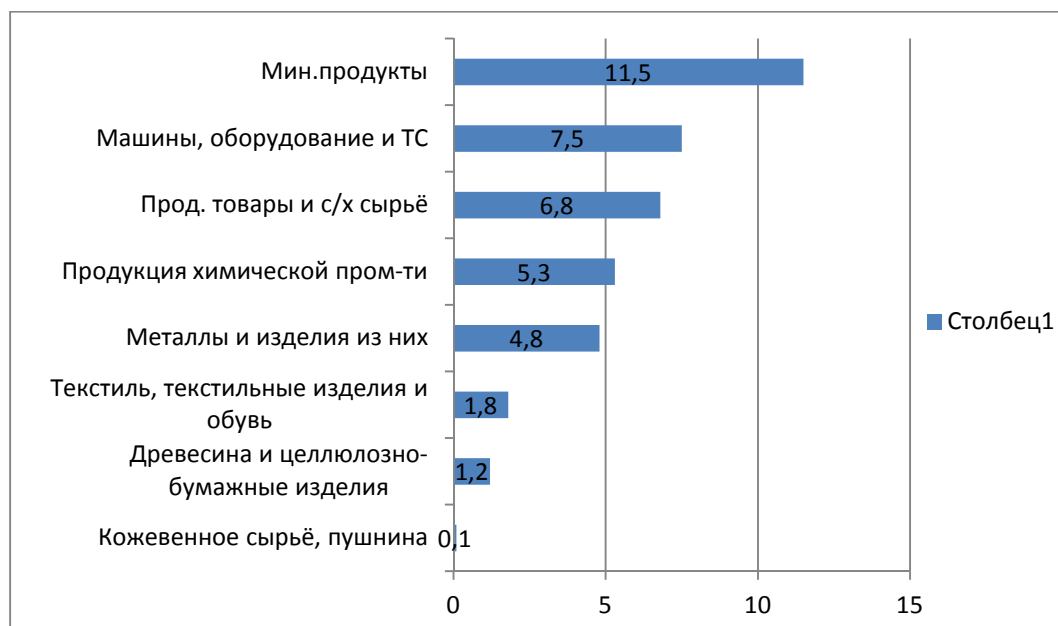

Рисунок 3. Товарная структура внутрисоюзной торговли в 2016 г., \$ млрд (составлено авторами на основе источника [1])

Самую высокую долю внутриотраслевой торговли в общем объеме торговли с другими государствами — членами ЕАЭС по итогам 2016 г. показала Российская Федерация, низкую долю — Кыргызстан (см. табл. 6).

Т а б л и ц а 6

Доля внутрисоюзной торговли в общем объеме экспорта государств — членов ЕАЭС

Государство — член ЕАЭС	Доля внутриотраслевой торговли в общем объеме взаимной торговли ЕАЭС в 2016 г., %
Республика Армения	9,4
Республика Беларусь	27,7
Республика Казахстан	20,7
Кыргызская Республика	5,8
Российская Федерация	36,7

Примечание. Составлено на основе источника [2].

Доля внутриотраслевой торговли во взаимной торговле государств — членов ЕАЭС оценивалась с помощью индекса Грубеля–Ллойда по данным статистики внутрисоюзного экспорта и импорта государств — членов ЕАЭС за 2016 г. на уровне четырех знаков ТН ВЭД ЕАЭС.

Из рисунка 4 видно, что почти 90 % суммарного объема внутрисоюзного экспорта в ЕАЭС приходится на Российскую Федерацию (62,4 %) и Республику Беларусь (26,5 %). Отсюда видно, что торговля с государствами — членами ЕАЭС является приоритетной для Беларуси (имея вес лишь 4 % в общей экономике Союза, Беларусь обеспечивает больше четверти внутрисоюзного экспорта).

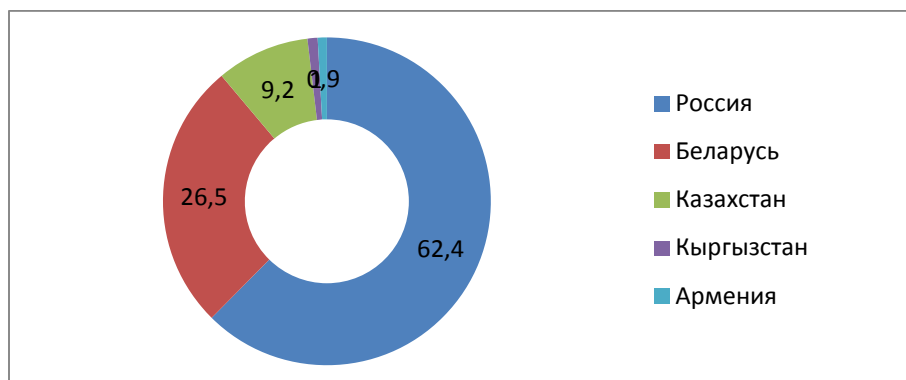

Рисунок 4. Географическая структура внутрисоюзного экспорта ЕАЭС, % (составлено авторами на основе источника [1])

Для повышения степени участия в мировой торговой системе и стимулирования экономического роста государства — члены ЕАЭС активно совершенствуют механизмы внешней торговли. В свою очередь, это позитивно отражается на позициях государств — членов ЕАЭС в международных рейтингах ведения бизнеса. По информации Doing Business 2016 присоединение в 2015 г. Республики Армения к Евразийскому экономическому союзу позволило сократить временные затраты и стоимость таможенных процедур в торговле с Российской Федерацией. По данным Doing Business 2017 присоединение к ЕАЭС позволило Кыргызской Республике сократить на 10 часов время, затрачиваемое на экспортную операцию, и на \$85 — издержки в рамках экспортных операций.

Согласно данным Doing Business 2017 Республика Казахстан и Республика Беларусь входят в число стран, лидирующих в Центральной Азии и Европе по количеству реформ в сфере регулирования бизнеса: в 2015–2016 гг. Республикой Казахстан было проведено семь реформ, а Республикой Беларусь — четыре реформы. Кроме того, у Республики Казахстан было отмечено улучшение условий внешней торговли, а именно — снижение издержек в рамках экспортных операций в результате отмены требования двух документов, которые ранее были необходимы для таможенной очистки.

В 2017 г. условия ведения внешней торговли как элемент рейтинга Doing Business улучшились у Республики Казахстан, Кыргызской Республики и Российской Федерации, ухудшились — у Республики Армения и Республики Беларусь (см. табл. 7) [5].

Таблица 7

Условия ведения внешней торговли: позиции государств — членов ЕАЭС в рейтинге Doing Business

Государство — член ЕАЭС	Оценка по условиям ведения внешней торговли (из 100)		Позиция в Doing Business по условиям ведения внешней торговли	
	2016 г.	2017 г.	2016 г.	2017 г.
Республика Армения	96.23	86.45	29	48
Республика Беларусь	94.88	93.71	25	30
Республика Казахстан	60.39	63.19	122	119
Кыргызская Республика	72.25	74.91	83	79

Примечание. Проанализировано авторами.

Данные WEF Global Competitiveness Index 2016–2017 (см. табл. 8) свидетельствуют о том, что государства — члены ЕАЭС работают над повышением качества железнодорожной и портовой инфраструктуры. Улучшаются также показатели, характеризующие таможенно-тарифное регулирование. Вместе с тем у большинства государств — членов ЕАЭС снижается общий уровень качества инфраструктуры и возрастает активность применения нетарифных барьеров во внешней торговле.

Элементы WEF Global Competitiveness Index 2016–2017, характеризующие условия ведения внешней торговли государств — членов ЕАЭС: оценка и место в рейтинге10

Элемент индекса	Республика Армения	Республика Беларусь	Республика Казахстан	Кыргызская Республика	Российская Федерация
Общий уровень качества инфраструктуры	4.3 (58)	н/д	4.0 (73)	3.0 (117)	4.0 (74)
Уровень качества автомобильных дорог	3.8 (81)	н/д	3.0 (108)	2.5 (131)	2.8 (123)
Уровень качества ж/д инфраструктуры	2.7 (66)	н/д	4.3 (26)	2.4 (81)	4.4 (25)
Уровень качества портовой инфраструктуры	2.4 (122)	н/д	3.1 (107)	1.5 (135)	4.4 (72)
Уровень качества авиатранспортной инфраструктуры	4.4 (67)	н/д	4.0 (90)	2.9 (126)	4.4 (65)
Применение нетарифных барьеров во внешней торговле	4.7 (36)	н/д	4.4 (67)	3.9 (107)	3.9 (111)
Уровень ставок таможенного тарифа, %	4.6 (64)	н/д	5.8 (75)	5.6 (72)	5.8 (73)
Бремя таможенных процедур	3.6 (95)	н/д	4.3(59)	3.6 (93)	3.8 (83)
Доля импорта в ВВП, %	45.4 (62)	н/д	24.1(122)	75.5(21)	21.2(128)

Примечание. Проанализировано авторами.

В целом же экономики стран, входящих в ЕАЭС, сразу отреагировали на благоприятное для них изменение ценовой конъюнктуры на мировых рынках углеводородов с начала 2017 г., что привело к быстрому росту объемов внешней и взаимной торговли. При этом Россия как крупнейшая экономика ЕАЭС нарастила не только экспортные поставки нефти и газа, но и металлов, удобрений, древесины и целлюлозно-бумажных изделий, продовольствия, и, что самое примечательное, продукции машиностроения. И хотя на топливно-энергетические товары по-прежнему приходится 2/3 российского экспорта, его структура постепенно меняется в пользу несырьевых товаров и продукции высокого передела.

Однако для существенного изменения структуры экспорта потребуется время, в течение которого роль топливно-энергетических ресурсов для внешней и взаимной торговли ЕАЭС по-прежнему будет очень значительной. На наш взгляд, есть один очень важный момент — нам нужно переходить к региональным экономическим стратегиям. Уверены, что в первую очередь успех ЕАЭС будет базироваться на развитии приграничной, региональной торговли. К сожалению, в приграничных переговорах местные власти не имеют полномочий.

Таким образом, взаимный (внутрисоюзный) товарооборот в ЕАЭС по-прежнему формируется в основном за счет двухсторонней торговли между Россией и Белоруссией, а также Россией и Казахстаном. Оставшаяся часть товарооборота приходится на торговлю с небольшими по размеру экономиками ЕАЭС — Арменией и Киргизией, а также двухстороннюю торговлю между Казахстаном и Белоруссией. Негативную роль играет также то обстоятельство, что структуры экономик РФ и Казахстана, ориентированных на экспорт углеводородов, схожи, а реализуемые обеими странами программы экономического развития (импортозамещение в РФ и форсированная индустриализация в Казахстане) ведут к росту собственного производства и сокращению потребности в импорте. В результате падение товарооборота между Россией и Казахстаном оказалось значительно выше, чем в среднем по ЕАЭС.

В настоящее время рост взаимной торговли в ЕАЭС можно ожидать по мере восстановления покупательной способности населения и предприятий, которая, к сожалению, в первую очередь зависит от уровня мировых цен на ресурсы.

Список литературы

- 1 Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.stat.gov.kz>.
- 2 Кирдасинова К.А. Особенности управления внешнеэкономической деятельностью / К.А. Кирдасинова, Ш.Ш. Турмуханбетова, Ш. Михай // Вестн. Караганд. ун-та. Сер. Экономика. — 2017. — № 2(86). — С. 171–178.
- 3 Доклад «О состоянии взаимной торговли между государствами – членами Евразийского экономического союза в 2015 – 2016 годах» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eurasiancommission.org>.
- 4 Доклад «Евразийская экономическая интеграция – 2017» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.eurasiancommission.org>.
- 5 Global Competitiveness Report 2016–2017 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.doingbusiness.ru>.

С.К. Капышева, М.Ж. Каменова, М.Ж. Турсумбаева

ЕАЭО елдері арасында өзара сауданың дамуы мен үрдістерін талдау

Мақалада Еуразиялық экономикалық одаққа (ЕАЭО) мүше-елдерімен өзара сауданың даму жағдайы мен үрдістері қарастырылды. 2015-2016 жылдарға Еуразиялық экономикалық одаққа мүше-мемлекеттердің өзара саудасына талдау жасалған. Еуразиялық экономикалық одақта интеграциялық процестер бағдарына әсер етуші бағыттар, шешімдер мен оқиғалар айқындалған. Өзекті мәліметтер мен мароекономикалық даму мен өзара сауда динамикасы жан-жақты сипатталды. Сонымен бірге ЕАЭО мүше-мемлекеттердің ішкі одақтық және сыртқы сауда айналым көлемі, «үшінші» елдерге ЕАЭО экспорт пен импорт көлемі, ЕУЭО экспорт пен импорттың тауарлық құрылымы, ЕАЭО экспорт пен импорттың негізгі бағыттары, ішкі одақтық сауда құрылымы, сыртқы сауданы жүргізу шарттары, соңғы жылдары ЕАЭО мүше-мемлекеттердің орны талданды. Doing Business-2017 мәліметтеріне сүйенсек, Қазақстан Республикасы және Беларусь Республикасы бизнесті реттеу саласындағы бизнесті реформалау арқылы Орталық Азия мен Еуропада жетекші елдердің қатарына кіреді. Атап көрсетілгендей, Қазақстан Республикасында сыртқы сауда жағдайы жақсара түсті, нақты айтсақ, бұрын кедендік ресімдеу үшін қажетті екі құжатты талап етуді жою нәтижесінде экспорттық операциялардың шеңберінде шығындарды азайту байқалды.

Кілт сөздер: өзара сауда, сыртқы сауда, импорт, экспорт, бағалық конъюнктура, сауда өсімінің қарқыны.

S.K. Kapysheva, M.Zh. Kamenova, M.Zh. Tursumbaeva

Analysis and tendency of development of interconnected countries of the EEU

The article examines the state and development trends of the mutual trade of the Eurasian Economic Union countries, as well as the dynamics of the creation of common markets for goods and services. The analysis of mutual trade of the EEU member states for 2015-2016 is given. Are reflected directions, events and decisions that set the vectors of integration processes in the Eurasian Economic Union. Current data and analysis of macroeconomic development, dynamics of mutual trade are given. The volume of intra-union and foreign trade of the EEU member states, the volume of exports and imports from the EEU to third countries, the commodity structure of exports and imports to the EEA, the main directions of exports and imports from the EEU, the commodity structure of intra-union trade, the conditions for foreign trade: the positions of states - the members of the EEU in last years. It is noted that Doing Business 2017, the Republic of Kazakhstan and the Republic of Belarus are counting on the number of countries leading in Central Asia and Europe by reforming the business in the sphere of business regulation. It is worth noting that the Republic of Kazakhstan will be expelled from the sale of foreign contracts, and, in particular, the export operations in the frame of the export operations will result in two documents requiring the removal of the defective goods.

Keywords: mutual trade, foreign trade, import, export, price conjuncture, trade growth rates.

References

- 1 Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан [Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan]. *stat.gov.kz*. Retrieved from <http://www.stat.gov.kz> [in Russian].
- 2 Kirdasinova, K.A., Turmukhanbetova, Sh.Sh., & Mihaji, Sh. (2017). Osobennosti upravleniia vnesheekonomicheskoi deiatelnosti [Features of management of foreign economic activity]. *Vestnik Karahandinskoho universiteta. Seriya Ekonomika – Bulletin of Karaganda State University. Economics Series*, 2(86), 171–178 [in Russian].

3 Doklad «O sostoianii vzaimnoi torhovli mezhdu hosudarstvami – chlenami Evraziiskoho ekonomicheskoho soiuza v 2015–2016 hodah» [The report «O interrelated trade with the states with the Eurasian Economic Slaughter by 2015–20162]. *eurasiancommission.org*. Retrieved from <http://www.eurasiancommission.org>.

4 Doklad «Evraziiskaia ekonomicheskaia intehratsiia – 2017» [The report «Eurasian Economic Integration — 2017»]. *eurasiancommission.org*. Retrieved from <http://www.eurasiancommission.org> [in Russian].

5 Global Competitiveness Report 2016-2017. *doingbusiness.ru*. Retrieved from <http://www.doingbusiness.ru>.

А.А. Абаев

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан
(E-mail: aidos_men@mail.ru)*

Ұйымдастырушылық әлеует ауылдық аумақтардың дамуын басқарудың құралы ретінде

Мақалада ауылдық аумақтардың тұрақты жұмыс істеуін ұйымдық басқару ерекшеліктері қарастырылған, себебі олар ұйымдастырушылық әлеует арқылы нарықтық талаптарға сәйкес бола алады. Ұйымдастырушылық әлеует құрылымдарын қалыптастыруды зерттеуге басты назар аударылған: бірқалыпты және өзгермелі тәсілдемелер. Автор «ұйымдастырушылық әлеует» ұғымының түрлі түсіндірмелерін талдады. Мақалада ұйымдық әлеует тұжырымдамасы құндылықтар жүйесін, персоналды, құрылымды, ақпаратты, үдерістерді, рәсімдемелерді қамтитыны баяндалған. Сондай-ақ ұйымдық әлеуеттің қызметтерін топтастырып жүйелеген: құрылымдық, интеграциялық, тұрақтылық, коммуникативтік, бейімдеу және дамыту. Агроөнеркәсіптік аумақтардағы әлеуетті өсіру үшін қолданылатын салада қалыптасқан негізгі факторлар сипатталған. Мақалада агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы заңға сәйкес ұйымдастыру қағидаттары қарастырылған. Автор ауылдық жерлердегі ұйымдастыру әлеуетінің негізі болып табылатын ресурстардың жиынтығын (қаржылық, жер, табиғи, еңбек, ақпарат) анықтаған. Мақалада ауылдағы тұрақты даму әлеуетінің бөліктері анықталған: қаржылық, өндірістік, еңбек және ақпараттық әлеует. 2017–2021 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының Агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың мемлекеттік бағдарламасының ауылдық аумақтарды тұрақты дамытудағы рөлі анықталған. Авторлар ауылдық аумақтардағы ұйымдастыру әлеуетін дамыту бойынша бірқатар ұсыныстар берген.

Кілт сөздер: ұйымдастырушылық әлеует, ауылдық аумақтар, қаржылық әлеует, өндірістік әлеует, еңбек әлеуеті, ақпараттық әлеует.

Қазіргі кезде бизнес-ортадағы белгісіздіктің өсу жағдайында ауылдық аумақтардың тұрақты жұмыс істеуін қамтамасыз ету мәселесі өзекті болып отыр. Шығынды азайту арқылы табыстарды ұлғайтудың дәстүрлі тәсілі әрдайым қалаған нәтиже бермейді, себебі бәсекелестік ортада агроөнеркәсіптік кәсіпорындардың шығындарын белгілі бір деңгейден төмендету басты мәселе болып табылады. Осылайша, ауылшаруашылық кәсіпорындарының табыстылығы әртүрлі қызмет түрлерін, оларды жасау рәсімдері мен технологияларын пайдалануды талап ететін персоналмен жұмысын өзгерту, қызмет көрсетуді ұсыну, тауарларды сату мен қызметтерді ұсыну аумағын кеңейту, өнімнің алуан түрлігін кеңейту немесе тұрақты түрде жаңартып отыру есебінен кірістердің артуымен қамтамасыз етіледі. Сонымен, ауылдық аумақтардың тұрақты жұмыс істеуі ұйымдастырушылық басқару арқылы жүзеге асырылады, ол олардың ұйымдастырушылық қабілеті арқылы нарық талаптарына сәйкестігін қамтамасыз етеді.

Дегенмен, өздігінен ұйымдастырушылық шешімдер бірқатар кемшіліктерге ие болуы мүмкін, олардың қатарына іс-әрекеттердің бірыңғай бағыты болмауы және тепе-теңсіздігі, олардың бизнес-ахуалдың жай-күйіне сәйкес келмеуі, ұйымдасқан табиғаттың пайдаланылмаған жасырын қорының болуы жатады.

1970-жылдардың басында белгілі теоретикалық және стратегиялық жоспарлау мен басқарудың тәжірибеші, ресейлік тектегі американдық ғалым Игорь Ансофф ұйымдық басқару құрылымдары саласында бірқатар жаңа ойларды ұсынды, қазіргі уақытта оларды ұйымдық әлеует теориясы ретінде түсіндіруге болады.

Ол ұйымдық құрылымдарды қалыптастырудың екі негізгі тәсілдемесін ұсынды. Бірінші (бірқалыпты) көзқарас ұйымның ішкі құрылымын оңтайландыруға арналады, екінші (өзгермелі) көзқарас ұйымның сыртқы орта мен ресурстық көздермен қарым-қатынастарын талдауға бағытталған. Өзгермелі тәсілдеме кезінде ұйым тұрақты сыртқы қатынастар жағдайында да, өзгермелі сыртқы орта жағдайында да қарастырылады [1].

Стратегиялық басқару тұжырымдамасын әзірлеу кезінде ұйымдастырушылық әлеуеттің мәні де өзгереді. Қазіргі авторлар осы тұжырымдаманың түрлі түсіндірмелерін береді:

- уақыт пен кеңістікте жиынтық әлеуеттің элементтерін орналастыру тәртібі [2];
- еңбек және өндірісті ұйымдастыру жүйесі [3];

– кәсіпорынның әлеуетті мүмкіндіктерінің көзі жұмыста кәсіпорынның негізгі қызметін жүзеге асырады, жалпы және жеке мақсаттарға қолжеткізеді, міндеттерін шешеді [4];

– ұйымның барлық өзара байланысқан және өзара қамтылатын ресурстарын тандалған стратегияға толық сәйкес келтіру мүмкіндігі [5];

– ұйымда бағытталған өзгеріс арқылы қалпына келтірілген қорлар [6].

Бұл анықтамалар ұйымдық әлеуеттің нақты аспектілерін ғана көрсетеді және оның табиғатын толық ашуға мүмкіндік бермейді.

Е.Ю. Кокарева ұйымдастырушылық әлеует құрамына заңды түрде басқарушылық әлеует пен ұйымдастырушылық ахуалды енгізеді, бұл өз кезегінде басқару жүйесін, жеке көшбасшылық қабілеттілігін, ақпараттық жүйені, коммуникациялық байланыстарды және ұйымдастырушылық мәдениетті қамтиды [7].

М.В. Смирнова ұйымдастырушылық әлеуеттің құрамына басқару әлеуетін, ұйымдастырушылық мәдениет әлеуетін ғана енгізбейді, сонымен қатар компанияның және оның қызметкерлерінің негізгі біліктілігін, қызметкерлердің инновациялық әлеуетін, жалпы, инновациялық әлеуетті және кәсіпорынның инновациялық деңгейін басқару әлеуетінде енгізеді [8].

Ұйымдастырушылық әлеует — ұйымды құрайтын өзара байланысты элементтердің күрделі жиынтығы. Ұйымдастырушылық әлеует ұғымы құндылықтар жүйесін, қызметкерлерді, құрылымды, ақпаратты, үдерістерді, рәсімдеулерді қамтиды. Тандалған стратегияға сәйкес ұйымдық әлеуетті өзгерту қызметкерлермен, ең алдымен, ұйым басшылығымен басталады. Сонда құндылық жүйесі өзгереді, рәсімдемелер қайта ұйымдастырылады, үдерістер оңтайландырылады.

Сонымен, ұйымдастырушылық әлеуеттің теориясы сыртқы ортаны өзгерту ұйымның стратегиясының өзгеруіне әкеліп соқтырады, стратегияны өзгерту, өз кезегінде, ұйымдастырушылық әлеуеттің өзгеруіне әкеп соғады және ұйымдастырушылық әлеуетті өзгерту ұйымдық құрылымда барабар өзгерістерге әкеледі.

Көптеген ғалымдар ұйымдастырушылық әлеуеттің келесі қызметтерін ұсынады: құрылымдық, интеграциялық, тұрақтылық, коммуникативтік, бейімделу және дамыту (1-сур.).

1-сурет. Ұйымдастырушылық әлеуетінің қызметтерінің құрылымы (автормен [2, 3, 9] мәліметтері негізінде әзірленген)

Ұйымдастырушылық әлеуетті басқару іскерлік ортаға ықпалын ескере отырып, оның жұмыс істеуі мен даму заңдарына негізделуі керек.

Ұйымдастырушылық әлеуетінің жұмыс істеуі өндіріспен айналысатын ресурстармен өзара әрекеттесу үдерісі болып табылады, нәтижесінде материалдық және материалдық емес сипаттағы тауарлық және шикізаттық емес өнімдер пайда болады.

И.Ю. Солдатова пікірінше, агроөнеркәсіптік саладағы өнеркәсіпте қолжетімді әлеуетті толық пайдалануды анықтайтын негізгі факторларға мыналар жатады [10]:

– жаңғырту, инновациялық даму моделіне көшу, ғылым мен техникадағы заманауи жетістіктерді жедел меңгеру, еңбек өнімділігін арттыруға, өнімнің ресурстық қарқындылығын төмендетуге мүмкіндік береді;

– озық технологияларды меңгеруге қабілетті ауылдың кадрлық әлеуетін қалыптастыру;

– ауыл шаруашылық өндірісін ұлғайту, сондай-ақ экспорттық ресурстарды қалыптастыру, ауылдық жерлерді толығымен дамыту мақсатында пайдаланылмаған ауыл шаруашылық жерлерін, соның ішінде егістік алқаптарды ұстау;

– ауыл тұрғындарын тиімді жұмыспен қамтуға бағытталған агроөнеркәсіптік өндірісті әртараптандыру;

– ауыл шаруашылығын кеңейтуге жағдай жасау, ауыл шаруашылығында жұмыс істейтін халықтың еңбекақысы деңгейін ауыл шаруашылығында орташа құны бар ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің табыстылығын арттыру, сондай-ақ ауыл шаруашылығының еңбек беделінің артуы;

– өндірістік және өндірістік емес инфрақұрылымды дамыту, жерді және өнеркәсіптің басқа ресурстарын молайту.

Ауылшаруашылық өнімдерін өндірумен айналысатын ауылшаруашылық кәсіпорындары үшін басты міндет — ресурстарды есепке алу, өндірістік мүмкіндіктерінің балансын, олардың ағымдағы және болашақтағы сұранысын анықтау.

Бұл тәсілдеме нарықтық ортадағы ішкі өндіріс мүмкіндіктерін және жағдайды ескереді, қажет болмаған ресурстарды уақтылы жоюға мүмкіндік береді, егер олардың пайдаланылу деңгейі азайса, нарық талап ететін қажетті ресурстарды сақтайды және көбейтеді.

Ресурстық әлеуетінің оңтайлы деңгейін бағалау мыналарға: зерттелетін кәсіпорынның ресурстық әлеуетінің нақты деңгейіне; компанияның ресурстық әлеуетінің тұрақтандыру және өсуінің анықталған қорларын ескере отырып, тұрақты жұмыс істеуге арналған әлеуетіне; тұрақсыз экономикалық ортада одан әрі пайдалануына мүмкіндік береді.

Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы Қазақстан Республикасының заңына мынадай ұйымдастырушылық қағидаттар қарастырылған [11]:

1) экономикалық өсу әлеуеті бар агроөнеркәсіптік кешен мен ауылдық аумақтарды дамытудың басымдығы;

2) ауыл шаруашылығы жөніндегі халықаралық келісімдердің талаптарына, санитариялық және фитосанитариялық нормаларға сәйкестік;

3) мемлекет жүзеге асыратын іс-шаралардың ашықтығы;

4) мемлекеттік қолдау шараларын көрсетудің атаулылығы;

5) отандық агроөнеркәсіптік өндірістің бәсекелестік артықшылықтарын дамыту;

6) ішкі нарықтың жосықсыз бәсекеден қорғалуы;

7) мемлекеттік басқару деңгейлері арасында өкілеттіктердің аражігін ажырату;

8) агроөнеркәсіптік кешен қызметінің және тұрғындардың ауылдық елді мекендерде тұруының экологиялық қауіпсіздігі;

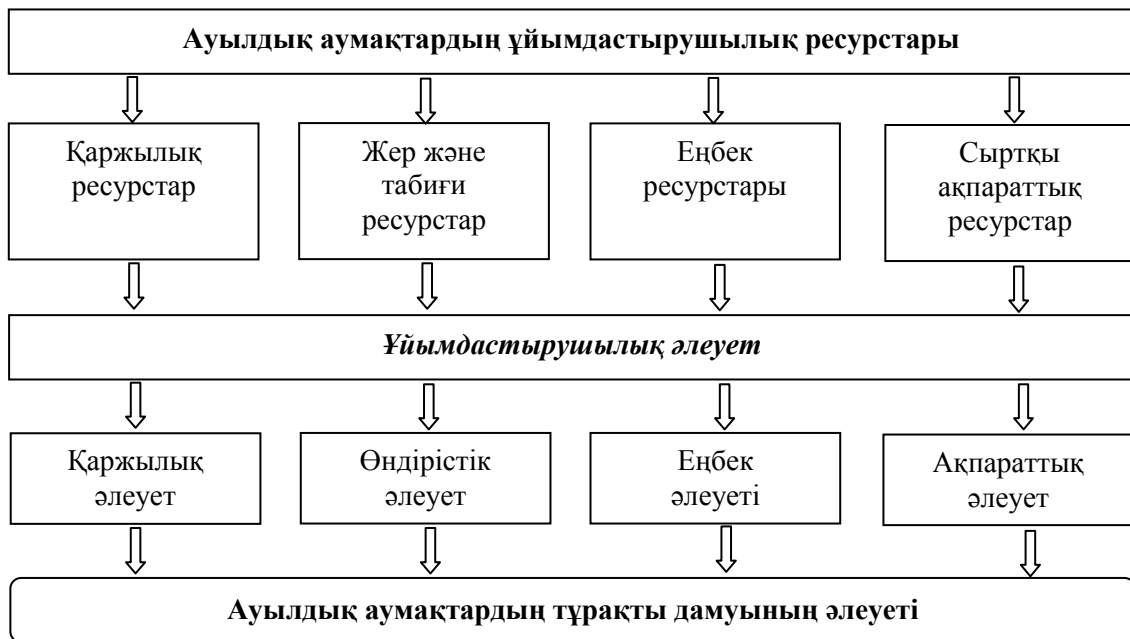
9) кәсіпкерлердің қоғамдық бірлестіктерімен, қауымдастықтарымен (одақтарымен) өзара іс-қимылы;

10) мемлекеттік реттеу шараларының тиімділігі;

11) агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік қолдаудың жыл сайынғы қажетті көлемін қамтамасыз ету;

12) агроөнеркәсіптік кешен субъектілерінің өзара іс-қимылының оңтайлы нысандарын дамыту.

Біздің ойымызша, ауылдық аумақтарды тұрақты дамытудың әлеуетін жер ресурстарын ұтымды және тиімді пайдалануды, табиғи жағдайларды, ауыл еңбекшілерін, қолжетімді техникалық құралдарды және қажетті өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымды құруды қамтамасыз ететін ұйымдастыру ресурстары ғана емес, сонымен бірге ұйымдастырушылық және экономикалық мүмкіндіктер ретінде қарастыру керек. Сонымен бірге оның құрамдас бөлігі ретінде жер және табиғи ресурстар, еңбек ресурстары, ұйымдастырушылық және экономикалық әлеует болып табылады, оның маңызды құрамдас бөлігі ақпараттық әлеует болып келеді (2-сур.).

2-сурет. Ауылдық аумақтардың ұйымдастырушылық әлеуетінің жүргізілуі
(автормен [9, 12] мәліметтері негізінде әзірленген)

Қаржылық әлеует — ауылдық жерлердің жалпы әлеуетінің негізгі элементтерінің бірі. Оны есептеу үшін ауылдық аумақтардың қаржылық жағдайын толық көрсете алатын мынадай көрсеткіштер пайдаланылады: жан басына шаққандағы негізгі капиталға салынған инвестициялар; инвестициялардың нақты көлемінің индексі; сыртқы сауда айналымы; ауыл шаруашылығына шетелдік инвестициялар; салықтар, алымдар және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы мәліметтер; сатылған тауарлардың, жұмыстарды, қызметтердің табыстылығы.

Ауылдық жерлердегі қаржы әлеуеті ауылдың қаржы жүйесінің ұзақмерзімді келешегінде қолда бар ресурстардың жиынтығы есебінен өсу мен дамуды қамтамасыз ету қабілеті ретінде анықталуы мүмкін деп есептейміз. Бұл жағдайда мыналарды ескерген жөн:

- ауылдық аумақтардың негізгі қажеттіліктерін қамтамасыз ететін жеке қаржыландыру көздерінің болуы;
- ақылы және ақысыз негізде қажетті көлемде қолайлы негізде сыртқы қаржылық ресурстарды тарту мүмкіндігі;
- тартылатын ресурстардың тәуекелдігін қолайлы деңгейінде қалыптастыру;
- ауылды қаржыландыруды тиімді басқаруды қамтамасыз ететін арнайы қаржылық институттардың болуы.

Өндірістік әлеует — ауылдық аумақтардағы шаруашылық субъектілердің қолда бар техника мен технологияларды қолдану негізінде, өндірісті ұйымдастырудың озық нысандары мен өндіріс ресурстарын барынша тиімді пайдалану арқылы өндірістің барынша мүмкін нәтижесін алуға қатысты туындайтын экономикалық қатынастар жүйесі.

Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес жер қатынастарын жетілдіру және ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерді ұтымды пайдалану, олардың деградациясын болдырмау мақсатында мынадай іс-шаралар жүргізілетін болады [13]:

- ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлердің 33 млн гектар алаңында топырақтық іздестірулер жүргізу;
- жайылымдық алқаптардың 33 млн гектар алаңында геботаникалық іздестірулер жүргізу;
- 30 млн гектар алаңдағы ауыл шаруашылығы жерлерінде топырақ бонитетін анықтау бойынша жұмыстар жүргізу;
- қалалар мен ауылдық елді мекендер жерлеріндегі 1175 есептік орамға арналған электрондық жер-кадастрлық карталар дайындау;
- 66 млн гектар алаңда электрондық топырақтық және геоботаникалық карталар дайындау;

– суаратын су көзінен түпкілікті АШТӨ-нің су бөлгіші шекарасына дейінгі тұрақты суарылатын жерлерге арналған ирригациялық және дренажды жүйені мемлекеттік, сол сияқты жеке бірыңғай теңгерім ұстаушыларға беру;

– тұрақты суарылатын жерлерді қалпына келтіру үшін су шаруашылығы құрылыстарын республикалық меншікке беру;

– су шығынын төмендету мақсатында тұрақты және көлтабандап суарылатын жерлер жүйесінің су шаруашылығы инфрақұрылымын, оның ішінде қазіргі заманғы технологияларды қолдану жолымен қалпына келтіру және реконструкциялау. Сондай-ақ жерлерді су және жел эрозиясынан қорғау, микроклимат қалыптастыру, топырақтың құнарлылығын жақсарту, қар және ылғал ұстап тұру мақсатында ағаш-бұта екпелер отырғызу жөнінде шаралар әзірленетін болады.

Ауылдық еңбек әлеуеті — нақты ауылдық аумақтардағы халықтың жеке қасиеттерін, зияткерлік және әлеуметтік сипаттамаларын және аумақтың тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін қазіргі заманғы экономиканың сипатына сәйкес жақсартуға қабілеттілігін үйлестіру.

Халықтың жұмыспен толық қамтылудағы ынталандыру ауылдық жерлерде жаңа жұмыс орындарының ашылуына септігін тигізеді, қалалық жерлерді еңбек ресурстарымен қамтамасыз етуге мүмкіншілік береді, жаңа аумақтарды игеруге, мәдениаралық байланыстардың нығаюына әсер етеді. Ауылдық аумақтарда еңбек нарығында бос орындар кездеседі, бірақ аталған жұмыс орындар сұранысқа ие емес. Сәйкесінше ауылдық қызметкерді ынталандырудың әртүрлі себептері бар. Олардың қатарына: жұмыскерлерді жоғары жалақымен қамтамасыз ету, яғни, басқа экономиканың салаларына қарағанда, ауылдық жерлерде жалақы төмен екенін баршамызға мәлім. Ауылдық жерлерде халықты жұмыспен қамтуда ауыл шаруашылық өндірісі маңызды орын алады, сонымен қатар табиғи климаттық жағдайлар және өндіріс дамуының деңгейі де қатарлас қарастырылады. Бұл ретте ең басты жағдай еңбек табыстылығы мен еңбек әлеуетінің сапасына байланысты. Аталған факторлар нақты ауылдық аумақтардағы әлеуметтік-экономикалық құбылыстарды қалыптастыруда ерекше орын алады. Нақты секторлар бойынша салалардың тұрақты дамуы аумақтарда қосымша жұмыс орындарын ашады, ауыл халқын жұмыспен және табыс түрлерімен қамтиды [14].

Мұндай құрамы мен оның құрамдас бөліктерінде ауылдық аумақтардың әлеуеті олардың тұрақты дамуын қамтамасыз ете алады. Ауылдық аумақтық ресурстық базамыздағы біздің бағалауымыздың басқа көзқарастардан айырмашылығы табиғи ресурстардың қолжетімділігі мен үйлесімділігін ғана емес, сонымен қатар еңбек, материалдық-техникалық және ақпараттық әлеуетті ескеретін кешенді тәсіл болып табылады. Қазіргі уақытта ақпараттық әлеует ақпараттық және ақпараттық желілерге қолжетімділік негізінде құрылған ақпараттық ресурс ретінде ауылдық аумақтардың басты ресурсы ретінде қалыптасады.

Ауылдық аумақтардың экономикалық өсуінің мүмкіндіктері мен тұрақты дамыту келешегі өндірістің және бюджет шығыстарының тиімділігін айтарлықтай жақсартатын бағдарламалық-мақсатты басқару механизмдерін қолдану негізінде анықталады. Сондықтанда ауылдық аумақтарда ұйымдастырушылық әлеуетті құрал ретінде қолдану мынадай бағыттарды қамтуы керек:

– ауылдық аумақтардағы табиғи, демографиялық, әлеуметтік, экономикалық, жеке және басқа әлеуетті ескеру қажет. Мұндай жағдайларда ауылдық аумақтарды дамытудың екі жағы бар: салалық тәсіл, ауыл шаруашылығын дамытудың мемлекеттік қолдауына негізделген; аумақтық тәсіл, ауылдық аумақтарды кешенді дамытуды көздейді;

– ауылдық аумақтардағы барлық ресурстарды пайдаланудың тиімділігін арттыру, жергілікті бюджеттерді толықтыру және әлеуметтік даму мәселелерін шешу үшін барлық шаруашылық субъектілерінің өзара іс-қимылын дамыту қажет. Тек қана қызметтің әртүрлі түрлерін үйлестіру негізінде ауылдық аумақтарда жобаларды бірлесіп инвестициялау, аумақтың ресурстарын пайдалану, өндірістегі өзара іс-қимыл, өнімдерді қолайлы сату жағдайлары жасалатын болады;

– аумақтың еңбек әлеуетін пайдалану тиімділігін арттыру үшін кәсіпкерлер мен фермерлерді ұйымдасқан еңбек нарығына тарту қажет. Ол үшін ауыл шаруашылығы кәсіпорындары өндіріске мақсатты түрде мамандарды дайындау бағыттарын белсендіруі тиіс;

– ауыл тұрғындары кәсіпкерлік қызметке, өзін-өзі жұмыспен қамтуға, аумақтың мәселелерін шешуге белсене араласуы қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ансофф И. Стратегическое управление / И. Ансофф. — М.: Экономика, 1989. — 519 с.
- 2 Павлова А.В. Организационный потенциал в управлении деятельностью фирмы / А.В. Павлова. — Казань: Казанский гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина, 2003. — 135 с.
- 3 Жигунова О.А. Теория и методология анализа и прогнозирования экономического потенциала предприятия: монография / О.А. Жигунова. — М.: ИД «Финансы и Кредит», 2010. — 140 с.
- 4 Лосев В.С. Методические положения оценки ресурсного потенциала газораспределительного предприятия / В.С. Лосев, Е.А. Бабурин // Российское предпринимательство. — 2012. — Т. 13. — № 13. — С. 100–104.
- 5 Федорова Н.Н. Организационная структура и система контроллинга на предприятии / Н.Н. Федорова, В.В. Золотов // Консультант директора. — 2003. — № 3. — С. 8–15.
- 6 Simon H.A. Organizations and Markets? / H.A. Simon // Journal of Economic Perspectives. — 1991. — No. 5. — P. 84–113.
- 7 Кокарева Е.Ю. Формирование и использование организационного потенциала в антикризисном управлении предприятием: автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / Е.Ю. Кокарева. — Тюмень, 2002. — 23 с.
- 8 Смирнова М.В. Организационный потенциал промышленного предприятия и методы его оценки с целью повышения качества менеджмента: дис. ... канд. экон. наук: 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством» / М.В. Смирнова. — СПб., 2006. — 25 с.
- 9 Третьякова Е.П. Организационный потенциал как средство управления устойчивым функционированием производственных организаций / Е.П. Третьякова, М.С. Кувшинов // Вестн. Южно-Уральского гос. ун-та. Сер. Экономика и менеджмент. — 2017. — Т. 11. — № 3. — С. 126–134.
- 10 Солдатова И.Ю. Эффективность использования социально-экономического потенциала для устойчивого развития сельских территорий / И.Ю. Солдатова // Государственное и муниципальное управление. — 2015. — № 2. — С. 66–71.
- 11 Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 8 шілдедегі № 66 Заңы [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000066>.
- 12 Шумакова О.В. Теоретические аспекты устойчивого развития сельских территорий в современной науке / О.В. Шумакова // Современные проблемы науки и образования. — 2013. — № 6. — С. 1–8.
- 13 Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017–2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 14 ақпандағы № 420 Жарлығы // [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1600000894>.
- 14 Абаев А.А. Ауылдық аумақтардың дамуындағы еңбек ресурстарының рөлі / А.А. Абаев // Қарағанды университетінің хабаршысы. Экономика сер. — 2017. — № 1. — 70–76-б.

А.А. Абаев

Организационный потенциал как средство управления развитием сельских территорий

В статье рассмотрены особенности организационного управления устойчивым функционированием сельских территорий, которые обеспечивают соответствие их требованиям рынка за счет организационного потенциала. Основное внимание уделено исследованию формирования организационных структур потенциала: статический и динамический подходы. Автором проанализированы различные трактовки понятия «организационный потенциал». В статье отмечено, что в понятие организационного потенциала входит система ценностей, персонал, структура, информация, процессы, процедуры. Автором статьи систематизированы функции организационного потенциала: структурирующая, интегрирующая, стабилизирующая, коммуникативная, адаптационная и развивающая. Охарактеризованы основные факторы, которые определяют использование имеющегося в отрасли потенциала на сельскохозяйственных территориях. Рассмотрены организационные принципы в соответствии с законом о государственном регулировании развития агропромышленного комплекса и сельских территорий. Определены совокупность ресурсов (финансовые, земельные, природные, трудовые, информационные), которые являются основой функционирования организационного потенциала сельских территорий. В статье определены составляющие потенциала устойчивого развития сельских территорий: финансовый потенциал, производственный, трудовой и информационный потенциал. Определена роль Государственной программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017–2021 гг. в устойчивом развитии сельских территорий. Автором предложен ряд рекомендаций по развитию организационного потенциала сельских территорий.

Ключевые слова: организационный потенциал, сельские территории, финансовый потенциал, производственный потенциал, трудовой потенциал, информационный потенциал.

Organizational potential as a means of managing the development of rural areas

The article considers the features of organizational management of sustainable functioning of rural territories, which ensure their compliance with market requirements due to organizational capacity. The main attention is paid to the study of the formation of organizational capacity structures: static and dynamic approaches. The author analyzes various interpretations of the concept of "organizational potential". The article notes that the concept of organizational capacity includes a system of values, personnel, structure, information, processes, procedures. The author of the article systemizes the functions of the organizational potential: structuring, integrating, stabilizing, communicative, adaptive and developing. The main factors that determine the use of the potential in the industry in agricultural areas are described. The article considers organizational principles in accordance with the law on state regulation of the development of the agro-industrial complex and rural areas. The author defines a set of resources (financial, land, natural, labor, information), which are the basis for the functioning of the organizational potential of rural areas. The article defines the components of sustainable development potential in rural areas: financial potential, production potential, labor potential and information potential. The role of the State Program for the Development of the Agro-Industrial Complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021 in the sustainable development of rural areas is defined. The author offers a number of recommendations on the development of the organizational potential of rural areas.

Keywords: organizational potential, rural areas, financial potential, production potential, labor potential and information potential.

References

- 1 Ansoff, I. (1989). *Stratehicheskoe upravlenie [Strategic management]*. Moscow: Ekonomika [in Russian].
- 2 Pavlova, A.V. (2003). *Orhanizatsionnyi potentsial v upravlenii deiatelnosti firmy [Organizational potential in the management of the firm]*. Kazan: Kazanskii gosudarstvennyi universitet imeni V.I. Ulianova-Lenina [in Russian].
- 3 Zhigunova, O.A. (2010). *Teoriia i metodolohiia analiza i prognozirovaniia ekonomicheskogo potentsiala predpriatii [Theory and methodology of analysis and forecasting of the enterprise's economic potential]*. Moscow: ID «Finansy i Kredit» [in Russian].
- 4 Losev, V.S., & Baburin, E.A. (2012). *Metodicheskie polozheniia otsenki resursnogo potentsiala hazoraspredelitelnoho predpriatii [Methodical provisions for assessing the resource potential of a gas distribution company]*. *Rossiiskoe predprinimatelstvo – Russian Entrepreneurship, Vol. 13, 13*, 100–104 [in Russian].
- 5 Fedorova, N.N., & Zolotov, V.V. (2003). *Orhanizatsionnaia struktura i sistema kontrollin na predpriatii [Organizational structure and controlling system in the enterprise]*. *Konsultant direktora – Consultant Director, 3*, 8–15 [in Russian].
- 6 Simon, H.A. (1991). *Organizations and Markets? Journal of Economic Perspectives, 5*, 84–113.
- 7 Kokareva, E.Ju. (2002). *Formirovanie i ispolzovanie orhanizatsionnoho potentsiala v antikrizisnom upravlenii predpriatiem [Formation and use of organizational potential in the anti-crisis management of the enterprise]*. *Extended abstract of candidate's thesis*. Tyumen [in Russian].
- 8 Smirnova, M.V. (2006). *Orhanizatsionnyi potentsial promyshlennogo predpriatii i metody eho otsenki s tseliu povysheniia kachestva menedzhmenta [Organizational potential of an industrial enterprise and methods for its evaluation with the aim of improving the quality of management]*. *Candidate's thesis*. Saint Petersburg [in Russian].
- 9 Tret'jakova, E.P., & Kuvshinov, M.S. (2017). *Orhanizatsionnyi potentsial kak sredstvo upravleniia ustoichivym funktsionirovaniem proizvodstvennykh orhanizatsii [Organizational potential as a means of managing the sustainable functioning of production organizations]*. *Vestnik Yuzhno-Uralskoho gosudarstvennoho universiteta. Seriya ekonomika i menedzhment – Bulletin of the South Ural State University. Series Economics and Management, Vol. 11, 3*, 126–134 [in Russian].
- 10 Soldatova, I.Ju. (2015). *Effektivnost ispolzovaniia sotsialno-ekonomicheskogo potentsiala dlia ustoichivoho razvitiia selskikh territorii [Efficiency of using social and economic potential for sustainable development of rural areas]*. *Hosudarstvennoe i munitsipalnoe upravlenie – State and municipal government, 2*, 66–71 [in Russian].
- 11 Ahroonerkasiptik keshendi zhane auylidyk aumaktardy damytudy memlekettik retteu turaly Kazakstan Respublikasynyn 2005 zhylyhy 8 shildedehi N 66 Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 8, 2005 No. 66 About State Regulation of Agribusiness Development and Rural Areas Development]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000066> [in Kazakh].
- 12 Shumakova, O.V. (2013). *Teoreticheskie aspekty ustoichivoho razvitiia selskikh territorii v sovremennoi nauke [Theoretical aspects of sustainable development of rural areas in modern science]*. *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia – Modern problems of science and education, 6*, 1–8 [in Russian].
- 13 Kazakstan Respublikasynyn ahroonerkasiptik keshenin damytudyn 2017–2021 zhyldarha arnalhan memlekettik bahdarlamasy. Kazakstan Respublikasy Prezidentinin 2017 zhylyhy 14 akpandahy № 420 Zharlyhy [State program of development of agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan No. 420 of February 14, 2017]. *adilet.zan.kz*. Retrieved from <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1600000894> [in Kazakh].
- 14 Abayev, A.A. (2017). *Auylidyk aumaktardyn damuyndahy enbek resurstarynyn roli [Role of labor resources in the development of rural areas]*. *Karahandy universitetinin zharshysy. Ekonomika seriasy – Bulletin of Karaganda University. Economics series, 1*, 70–76 [in Kazakh].

S.A. Saginova

*«Financial Academy» JSC, Astana, Kazakhstan
(E-mail: saniya.saginova@gmail.com)*

Enhancing food security through increased labor productivity of AIC workers

The article presents the challenges of AIC development in the regions of the Republic of Kazakhstan based on the growth in labor productivity of workers in the agrarian sector, which will raise competitiveness of the agrarian enterprises and enhance the country's food security. Joining the ranks of the most developed countries necessitates development of regions through new technologies involved. The article notes a significant decrease in the population employed in agriculture, forestry and fisheries, the continuing migration from rural areas to cities, which causes a decline in agricultural production. Increasingly urgent is to develop agrarian entrepreneurship, so the priority task is the growth of labor productivity. The author mentions as an example the foreign experience of the developed countries of Germany, France, etc. EAEU membership ensures free migration of labor within the states of this commonwealth, which allows individual countries to reduce unemployment and achieve GDP growth. The study emphasizes the need to increase the role of knowledge-based, resource-saving technologies and industries, as evidenced in the message to the people of Kazakhstan by the President N.Nazarbayev «New Opportunities for Development in the context of the Fourth Industrial Revolution». In Kazakhstan, the material and technical base of agriculture is characterized by diversity due to its diversified structure, since each of the AIC branches is characterized by a different ratio of basic and circulating assets, especially in such sectors as harvesting, storage and processing of agricultural products. It is therefore necessary to raise the innovation and technological level of developing AIC sectors and sub-sectors by introducing new technologies and equipment, and improving the skills of rural workers through an effective investment policy, state support, agricultural cooperatives, which should unite the efforts of peasant farms, private subsidiary farms, etc.

Keywords: food security, agro-industrial complex (AIC), labor productivity, agroproduction, agricultural enterprises, rural employment, cooperatives.

Neoclassical concepts, like traditional ones, failed to explain the reason for long-term economic growth considering that the GNP per capita growth is viewed as a temporary phenomenon caused by changes in technology or adaptation to external factors.

Overreliance on the theories of structural transformations led on the one hand to transforming the agrarian economy of some countries to a more developed sectoral economy. On the other hand, according to Nobel laureate Arthur Lewis, the process of self-sustaining growth and increase in employment continue until all surplus rural labor force is absorbed by new industries, and its further withdrawal may lead to decrease in food production [1].

Unlike traditional theorists, supporters of approaches of neocolonial dependence, a false paradigm for promoting dual development reject the exclusive role the traditional economic theory in the West assigns to the GNP growth rate. The new concept of endogenous growth (the new growth theory) aims at a constant increase in GNP as a natural product of the long-term equilibrium.

One has to agree with the well-known scientists Prof. Todaro that the state policy that gives preference to the urban development (as evidenced by the huge gap in the incomes of the city and village, the disparity of the economic opportunities formed there) gave rise to mass migration from rural areas, and this continuing flow into cities represents a net loss for society, causing a fall in agricultural production and increasing overall cost of living environment for new citizens [2].

Issues related to the study of the methodology of regulating the employment of the population, reducing unemployment, factors of increasing the welfare of society, are reflected in the theories of employment that can be divided into classical, Marxist, Keynesian, neoclassical, monetarist, institutional. The desire for full employment will address the issue of the growth of the national income and the welfare of society, which as emphasized by J. Keynes remains an indispensable condition today.

This issue is especially acute in the agrarian sector. According to the Kazakh scientist, there are fears that the tendency of growth of latent agrarization and a return to primitive technologies in order to support rural employment actually leads to a further decline in labor productivity and this problem may become more acute with time, since, according to predicted estimates, taking into account the demographic, migration and regional characteristics, the number of rural population in 2020 will reach 9 million people, that is, in comparison with 2009 will increase by 21,2 % [3].

Kazakhstan's joining the ranks of 30 most developed countries in the world necessitates the development of the regions in accordance with the needs of an economy with high technologies, meeting its need for competitive strength. In the economy of the world's leading countries, there is a steady trend of increasing the role of knowledge-based, resource-saving technologies and industries, and this is evidenced by the fact that the most expensive companies specialize in intellectual, science-intensive, high-tech products [4].

In the Message to the people of Kazakhstan «New Opportunities for Development in the context of the Fourth Industrial Revolution», the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev stressed that the agrarian policy should aim at dramatically increasing labor productivity and exports of processed agricultural products. In modern conditions, in order to increase the agricultural production volume and reduce the import dependence of Kazakhstan on basic food products, it is necessary to increase labor productivity in agriculture through the use of modern agro-technologies to achieve target crop yields and animal productivity.

In modern conditions, the economy of Kazakhstan faces certain changes in the sectoral structure of employment of the population, as well as in the regional aspect, as evidenced by Tables 1 and 2.

Table 1

Employed population of the Republic of Kazakhstan by sectors in 2010-2016, thousand people

Sectors	Total			Including					
	2010	2016	Deviation of 2016 to 2010 in %, +, -	Employees			Self-employed		
				2010	2016	Deviation of 2016 to 2010 in %, +, -	2010	2016	Deviation of 2016 to 2010 in %, +, -
Employed Population	8114,2	8553,4	5,4	5409,4	6342,8	17,3	2704,8	2210,5	-18,3
Agriculture, forestry and fisheries	2294,9	1385,5	-39,6	618,1	440,4	-28,8	1 676,8	945,1	-43,6
Industry	948,8	1087,2	14,5	914,5	1 041,5	13,9	34,3	45,7	33,2
Construction	567,8	679,1	19,6	458,9	493,5	7,5	110,9	185,5	67,3
Service Industry	4300,6	5401,5	25,6	3 417,8	4 367,3	27,8	882,7	1 034,2	17,2

Note. Based on the data of the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan.

In general, in the Republic of Kazakhstan, 2016, there was an increase of the employed population by 5,4 compared with 2010. Among sectors, over these years, there was an increase in industry by 14,5 %, in construction – 19,6 %, in services – 25,6 %, and in agriculture, forestry and fisheries there was a decrease of 39,6 %.

It should be noted that in the agriculture, forestry and fisheries, the number of both employees and self-employed decreased by 28,8 % and 43,6 % respectively.

In the regional context, agriculture, forestry and fisheries faced the greatest decline in Aktobe, Karaganda, North Kazakhstan regions, and in the suburbs of Astana and Almaty.

Table 2

Rural employed population of Kazakhstan in 2010-2016, thousand people

Region	Total			Including					
	2010	2016	Deviation of 2016 to 2010 in %, +, -	Employees			Self-employed		
				2010	2016	Deviation of 2016 to 2010 in %, +, -	2010	2016	Deviation of 2016 to 2010 in %, +, -
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Republic of Kazakhstan	2,295	1 386	-39,6	618,1	440,5	-28,7	1,676,8	945,0	-43,6
Akmola Region	158	135	-14,6	44,3	42,5	-4,1	113,9	93,0	-18,7

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Aktobe Region	112	46	-58,9	24,9	12,8	-48,6	86,9	33,1	-61,9
Almaty Region	394	280	-28,9	148,3	128,3	-13,5	245,6	151,9	-38,2
Atyrau Region	20	11	-45,0	6,9	4,7	-31,9	13,5	6,1	-54,8
West Kazakh- stan region	101	73	-27,7	11,5	13,3	15,7	89,8	59,7	-33,5
Zhambyl Re- gion	188	126	-33,0	37,8	28,8	-23,8	150,3	97,5	-35,1
Karaganda Re- gion	118	33	-70,0	30,4	14,4	-52,7	87,8	18,3	-79,2
Kostanay Re- gion	198	173	-15,6	50,3	54,8	8,9	147,8	118,5	-19,8
Kyzylorda Re- gion	51	40	-21,6	11,1	8,3	-25,2	40,2	31,3	-20,1
Mangystau Re- gion	5	3	-40,0	3,8	1	-73,7	1	2,3	2,3 times
South Kazakh- stan Region	450	176	-60,9	111,9	32,7	-70,8	338,3	143,0	-57,7
Pavlodar Re- gion	99	74	-25,3	17,9	30,2	68,7	80,6	43,4	-46,2
North Kazakh- stan Region	177	102	-42,4	55,1	38,9	-29,7	121,5	63,3	-47,9
East Kazakh- stan Region	219	107	-51,1	59,4	24,5	-58,1	159,2	82,4	-48,2
Astana	2	5	2,5 times	1,9	3,8	2 times	-	1,0	-
Almaty	3	2	-33,0	2,4	1,8	-25	1	0	-

Note. Based on the date of the Committee on Statistics of the Ministry of National Economy of Kazakhstan.

In our view, unemployment rates are not in line with reality, since it is still not clear to whom the owners of personal subsidiary plots relate. Despite the shifts appeared, the emerging rural labor market is characterized by ineffective use of available labor resources in rural areas, underemployment, non-balanced supply and demand for labor. According to the scientists, the determining factor for productivity is knowledge, qualifications, information, innovations, human capital assets, new technologies, motivation, etc. in a competitive environment [5].

We should agree with the scientists that an important strategic task for ensuring food security, innovative development of the economy is reproduction and consolidation of skilled agricultural personnel in rural areas.

Kazakhstani scientists note that membership in the EAEU provides for a free migration of labor within the EAEU states, which allows individual countries to reduce unemployment within the country, but at the same time contributes to GDP growth in other countries as participants in the foreign production process [6].

It should be noted that there is no well-established mechanism to determine the needs of the agricultural sector in the foreign labor force, adjusting and determining the new quota of the need for foreign workers. Unfortunately, the programs adopted at both the republican and regional levels cannot stop negative trends in the rural areas, reduce their number, reduce peasant (farm) households and agricultural organizations. Russian scientists believe that any increase in labor productivity in the rural areas now is due to the cruelest exploitation of agricultural labor, since the work load of one remaining worker has increased by 2-3 times (according to the area of land, in particular, the acreage and the number of animals per one worker, and for machine milking operators, for example, the load became 4,5 times higher [7].

Despite the fact that the EAEU member states have different volumes of production, one can observe in 2011-2014 the growth of national economies, but in 2015-2016 the GDP of all countries has significantly decreased, which is related to a fall in world prices for the main export commodities of these countries, a reduction in the consumption of hydrocarbons and metals in importing countries, and negative dynamics of the exchange rate of national currencies against USD and EURO. As Table 3 shows, the downward is customary for agriculture during this period, although its specific weight remained unchanged.

Gross agricultural production of the EAEU member countries, mln. USD

Indicator	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
EAEU							
Gross domestic product	1 744 362	2 323 683	2 484 536	2 628 213	2 404 881	1 631 601	1 486 153
Agriculture, forestry and fisheries	65 156	87 105	87 449	91 513	92 317	71 659	65 950
Percentage share, %	3,7	3,7	3,5	3,5	3,8	4,4	4,4
Armenia							
Gross domestic product	9 260	10 142	10 619	11 121	11 610	10 553	10 572
Agriculture, forestry and fisheries	1574	2 061	1 902	2 050	2 098	1 818	1 685
Percentage share, %	16,9	20,3	17,9	18,4	18,1	17,2	15,9
Belarus							
Gross domestic product	56 941	60 795	65 428	74 761	78 536	55 317	47 478
Agriculture, forestry and fisheries	5 063	4 865	5 320	5 091	5 736	3 476	3 274
Percentage share, %	8,9	8,0	8,1	6,8	7,3	6,2	6,9
Kazakhstan							
Gross domestic product	148 052	192 628	208 002	236 633	221 418	184 387	137 278
Agriculture, forestry and fisheries	6 678	9 610	8 920	10 657	9 586	8 686	6 254
Percentage share, %	4,5	4,9	4,2	4,5	4,3	4,7	4,6
Kyrgyzstan							
Gross domestic product	4 795	6 198	6 606	7 335	7 469	6 678	6 552
Agriculture, forestry and fisheries	836	1 027	1 100	1 074	1 099	939	867
Percentage share, %	17,4	16,6	16,7	14,6	14,7	14,1	13,2
Russia							
Gross domestic product	1 525 314	2 053 920	2 193 881	2 298 363	2 085 848	1 374 665	1 284 272
Agriculture, forestry and fisheries	47 811	66 252	66 736	68 931	70 210	53 437	50 527
Percentage share, %	3,1	3,2	3,0	2,9	3,4	3,9	3,9

Note. Based on data of Social Economic Statistics of the EEC // EEC website.

According to Table 4, the gross output of agricultural product (services) in January-December 2017 totaled 4097,4 billion tenge nationwide, including the share of crop production – 55,6 %, and livestock production – 44,6 %.

Table 4

Gross Agricultural Production of the Republic of Kazakhstan in 2017, million tenge

Region	Gross output	Including:	
		Crop production	Livestock production
1	2	3	4
Republic of Kazakhstan	4 097 455,3	2 278 340,9	1 807 142,5
Akmola Region	382 976,7	258 525,0	122 980,2
Aktobe Region	200 841,7	78 527,1	121 865,8
Almaty Region	647 554,1	344 135,1	301 950,8
Atyrau Region	62 660,6	26 651,0	35 519,8
West Kazakhstan Region	143 137,7	60 647,9	81 766,1
Zhambyl Region	255 580,2	138 011,1	116 627,1

1	2	3	4
Karaganda Region	246 471,5	102 232,3	143 671,3
Kostanay Region	362 242,8	253 319,8	106 212,0
Kyzylorda Region	86 070,6	52 751,8	32 765,7
Mangystau Region	13 689,5	2 788,5	10 874,7
South Kazakhstan Region	522 397,4	289 959,8	231 176,8
Pavlodar Region	196 357,2	95 205,3	101 052,9
North Kazakhstan Region	510 594,8	373 836,4	136 088,3
East Kazakhstan Region	459 989,5	196 666,4	262 883,9
Astana	962,2	618,8	243,0
Almaty	5 928,8	4 464,6	1 464,1

Note. Source: «Kazakh-Zerno» News Agency.

The state and dynamics of agricultural production determine the country's food security, ultimately its economic freedom, therefore the state is interested in implementing an effective agrarian policy aimed at solving the social and economic problems of the village. In rural areas, the development of small business is one of the most important factors for increasing the employment of the population, which will help to increase food production. It is necessary to ensure the growth of production through the introduction of technological equipment.

For example, among the priorities of state agricultural regulation in Germany are labor productivity, competitiveness, improvement of state support, and these directions in the country changed depending on the problems of a particular period, if prior to 1960 the priorities were food security, labor productivity, market stabilization, protection of profitability, since 2003 there are market orientation, consumer demand orientation, development of federal lands, protection of the environment [8].

Today in Kazakhstan the problem of increasing labor productivity in the countryside through the introduction of new technologies and equipment, and upgrading of skills of rural workers is more urgent than ever. The material and technical basis of the agricultural sector as a set of material elements of productive forces is characterized by great diversity due to its multi-branch structure. Production basic means of agricultural production make up the bulk of the value of all material elements of the AIC productive forces. Each of the branches of the agro-industrial complex is characterized by a different ratio of basic and circulating assets.

At the present time, the material and technical equipment of such industries as logging, storage, processing of agricultural products lags behind. The available capacities of storage facilities and warehouses, the capacity of processing enterprises are lagging behind the needs for them and do not always meet the requirements. The effectiveness of the agricultural sector depends on establishing an optimal balance between the level of development of material and technical support for each of the interrelated branches of the agroindustrial complex.

Alignment of the intersectoral innovation and technological level of development of the AIC sectors and sub-sectors should base on identifying and pulling the least backward due to the priority investments there. When implementing investment policy, one should proceed from the specific features of agricultural and processing enterprises, that is, take into account that investments are directed to the construction of small plants that are optimal from the point of view of labor costs for production, taking into account the orientation toward new technological changes.

It is necessary to develop industrial and social infrastructure in the countryside, to increase the employment of the rural population, and to equip personnel with new knowledge. The aim of the «Agrobusiness 2020» new state program is to overcome the existing imbalances in the agricultural sectors, to upgrade the machinery fleet 1.5-2 times, to expand the area using mineral fertilizers, to increase the production of mixed fodders, to increase the proportion of breeding animals in the total livestock, to increase the area of watered pastures and etc. The solution of the issues of machinery renewal is connected with the enlargement of farms through the formation of agricultural cooperatives: it is planned to unite 670,000 farms across the country, to ensure in the regions the construction of trade and logistics centers on the basis of which a system for marketing and processing products is planned to be created [9].

According to the famous Kazakh scientist, the number of large-scale agricultural enterprises will grow, but because of poverty of the population and growth of rural unemployment in the short term there is a need for effective state support of small and medium-sized peasant farms and personal farms of villagers, garden-

ing and vegetable growing of citizens, which will allow not only to increase yields and productivity of livestock, but also provide the food for a large part of households, will absorb the surplus rural labor force [10].

To characterize the activity of cooperatives, we use an integral indicator by analogy with the one proposed by the Kazakh scientist, with an adjustment [11] :

$$T = T1 + 1,3 \cdot T2 + 2,0 \cdot T3 + 2,0 \cdot T4 ,$$

where T — the volume of gross turnover; $1,0 \cdot T1$ — the volume of procuring turnover; $1,3 \cdot T2$ — the volume of products purchased from the population; $2,0 \cdot T3$ — the volume of production of subsidiary agricultural, industrial and other production divisions; $2,0 \cdot T4$ — the volume of products of own production of public catering.

Thus, the priorities for the development of agriproduction should solve strategic tasks that can be realized by intensifying the agrarian sector, developing own technologies and introducing foreign innovations; establishing the optimal ratio between large, medium and small enterprises; creating cooperatives; reducing dependence on imports of food products, agricultural machinery and equipment for agro-production enterprises.

References

- 1 Lewis W.A. Economic Development with Unlimited Supplies of Labour / W.A. Lewis // The Manchester School. — 1954. — 22. — P. 139–191. doi:10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x.
- 2 Тодаро М. Экономическое развитие: учебник для экономических вузов / М. Тодаро; пер. с англ. — М.: ЮНИТИ, 1997. — 667 с.
- 3 Акимбекова Ш.У. Проблемы повышения занятости сельского населения: теория, методология и практика (на материалах Республики Казахстан): автореф. дис. ... д-ра экон. наук: 08.00.12 – «Бухгалтерский учет, статистика» / Ш.У. Акимбекова. — Астана, 2010. — С. 11.
- 4 Рустембекова Г.К. Эффективность наукоемкого производства: оценка и механизмы обеспечения (на материалах Центрального Казахстана): автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.12 – «Бухгалтерский учет, статистика» / Г.К. Рустембекова. — Караганда, 2005. — С. 8–9.
- 5 Омарханова Ж.М. Экономический механизм развития АПК в Казахстане: монография / Ж.М. Омарханова, А.Р. Кузнецова, З.А. Сальжанова, Г.И. Гимранова, Г.Е. Накипова. — Караганда: КЭУ, 2015. — С. 258.
- 6 Мадиярова Д.М. Экономика интеграции: монография / Д.М. Мадиярова. — Астана, 2016. — 267 с.
- 7 Потенциал развития агропродовольственного комплекса: социальный капитал, инновации, производство, международная интеграция: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 75-летию юбилею заслуженного работника высшей школы Российской Федерации, доктора экономических наук, профессора Стукача Виктора Федоровича / ФГБОУ ГАУ. — Омск: ЛИТЕРА, 2017. — 288 с.
- 8 Колесников А. Государственная поддержка и регулирование сельского хозяйства в Германии / А. Колесников // АПК: экономика, управление. — 2011. — № 9. — С. 87–90.
- 9 Буянов С. «Красный день» для АПК: Минсельхоз РК меняет акценты господдержки [Электронный ресурс] / С. Буянов. — Режим доступа: https://forbes.kz/process/krasnyiy_den_dlya_apk_minselhoz_rk_menyaet_aksentyi_gospodderjki.
- 10 Калиев Г.А. Аграрные проблемы на рубеже веков / Г.А. Калиев. — Алматы: РГП «НИИ экономики АПК и развития сельских территорий», 2003. — 326 с.
- 11 Сапарова Г.К. Социально-экономические проблемы развития потребительской кооперации Казахстана в современных условиях / Г.К. Сапарова. — Алматы: Ылым, 2002. — 204 с.

S.A. Saginova

АӨК қызметкерлерінің еңбек өнімділігін жоғарлату арқылы азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуін арттыру

Мақалада аграрлық сектор кәсіпорындарының бәсекелестік қабілеттігін жоғарлатуға әрекет ететін, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін, аграрлық сектор жұмыскерлерінің еңбек өнімділігінің өсуі негізінде Қазақстан Республикасының өңірлерінде агроөнеркісіп кешені (АӨК) дамыту мәселелері қаралды. Қазақстан Республикасының дүниежүзінің ең дамыған елдерінің қатарына кіруі жаңа технологияларды қолдана отырып, өңірлерді дамыту қажеттілігін негіздейді. Мақалада ауыл, орман және балық шаруашылығында еңбек ететін халықтың айтарлықтай төмендеуі, ауылшаруашылық өндірісінің құлауын тудыратын елді мекеннен қалаға көші-қонның жалғасуы туралы атап өтіледі. Аграрлық секторда кәсіпкерліктің дамуы өзекті мәселеге айналуға, сондықтан басым міндет еңбек өнімділігінің өсуі. Автор мысал ретінде Германия, Франция және басқа дамыған елдердің шетелдік тәжірибесін келтіреді. ЕурАзЭЖ мүшелігі осы қауымдастықтың мемлекеттері ішінде жұмыс күшінің еркін көші-қонын қамтамасыз етеді, бұл жеке елдерге жұмыссыздықты

төмендетуге, ЖІӨ-нің өсуіне қолжеткізуге мүмкіндік береді. Зерттеуде ғылымды қажетсінетін, ресурстарды үнемдейтін технологиялар мен өндірістердің рөлін өсіру қажеттілігі туралы ерекше айтылады, осыған «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы куә. Қазақстанда аграрлық сектордың материалдық-техникалық базасы көп салалық құрылымына байланысты әртүрлілігімен сипатталады, себебі АӨК әрбір саласы негізгі және материалдық айналым құралдарының әртүрлі арақатынасымен ерекшеленеді, әсіресе бұл дайындама, сақтау және ауылшаруашылық өнімдерін қайта өңдеуге қатысты. Сондықтан жаңа технологиялар мен жабдықтарды енгізу, сондай-ақ тиімді инвестициялық саясат, шаруақожалық фермалары, өзіндік қосалқы шаруашылықтар және т.б. күштерін біріктіруі тиіс ауылшаруашылық кооперативтеріне мемлекеттік қолдау есебінен АӨК салалары мен кіші салалардың инновациялық-технологиялық деңгейін жоғарлату қажет.

Кілт сөздер: агроөнеркәсіп кешен, еңбек өнімділігі, агроөндіріс, ауылшаруашылық кәсіпорындары, ауылдық жерлерде жұмыс істеу, кооперативтер.

С.А. Сагинова

Повышение обеспечения продовольственной безопасности за счет роста производительности труда работников АПК

В статье рассматриваются проблемы развития агропромышленного комплекса (АПК) в регионах Республики Казахстан на основе роста производительности труда работников аграрного сектора, что будет способствовать повышению конкурентоспособности предприятий аграрного сектора, обеспечению продовольственной безопасности страны. Вхождение Республики Казахстан в число наиболее развитых стран мира обуславливает необходимость развития регионов с использованием новых технологий. В статье отмечается, что существенно снижается занятое население в сельском, лесном и рыбном хозяйстве, продолжается миграция из сельской местности в города, что вызывает падение сельскохозяйственного производства. Актуальным становится развитие предпринимательства в аграрном секторе, поэтому приоритетной задачей становится рост производительности труда. Автор приводит в качестве примера зарубежный опыт развитых стран Германии, Франции и др. Членство ЕАЭС обеспечивает свободную миграцию рабочей силы внутри государств данного содружества, что позволяет отдельным странам снизить безработицу, добиваться роста ВВП. В исследовании подчеркивается необходимость возрастания роли наукоемких, ресурсосберегающих технологий и производств, о чем свидетельствует Послание народу Казахстана Президента Н.А. Назарбаева «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции». В Казахстане материально-техническая база аграрного сектора отличается разнообразием из-за его многоотраслевой структуры, так как каждая из отраслей АПК имеет различные соотношения основных и оборотных материальных средств, особенно это касается таких отраслей, как заготовка, хранение и переработка сельскохозяйственной продукции. Поэтому необходимо повысить инновационно-технологический уровень развития отраслей и подотраслей АПК за счет внедрения новых технологий и оборудования, а также повышения квалификации сельских тружеников на основе эффективной инвестиционной политики, государственной поддержки сельскохозяйственных кооперативов, которые должны объединить усилия крестьянских фермерских хозяйств, личных подсобных хозяйств и т.д.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, агропромышленный комплекс, производительность труда, агропроизводство, сельхозпредприятия, сельская занятость, кооперативы.

References

- 1 Lewis, W.A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, 22: 139–191. doi:10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x.
- 2 Todaro, M. (1997). *Ekonomicheskoe razvitie [Economic Development]*. Moscow: YuNITI [in Russian].
- 3 Akimbekova, Sh.U. (2010). Problemy povysheniia zaniatosti selskoho naseleniia: teoriia, metodolohiia i praktika (na materialakh Respubliki Kazakhstan) [The problems of increasing the employment of the rural population: theory, methodology and practice (based on the data of the Republic of Kazakhstan)]. *Extended abstract of Doctor's thesis*. Astana [in Russian].
- 4 Rustembekova, G.K. (2005). Effektivnost naukoemkogo proizvodstva: otsenka i mekhanizmy obespecheniia (na materialakh Tsentralnogo Kazakhstana) [The effectiveness of knowledge-based production: assessment and mechanisms for ensuring (based on the data of the Central Kazakhstan)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Karaganda [in Russian].
- 5 Omarhanova, Zh.M., Kuznetsova, A.R., Salzhanova, Z.A., Gimranova, G.I., & Nakipova, G.E. (2015). *Ekonomicheskii mekhanizm razvitiia APK v Kazakhstane [The economic mechanism of development of agroindustrial complex in Kazakhstan]*. Karaganda: KEU [in Russian].
- 6 Madiyarova, D.M. (2016). *Ekonomika intehratsii [Economics of Integration]*. Astana [in Russian].

7 Potentsial razvitiia ahroprodovolstvennoho kompleksa: sotsialnyi kapital, innovatsii, proizvodstvo, mezhdunarodnaia intehratsiia (2017) [Proceedings from The potential for the development of the agro-food complex: social capital, innovations, production, international integration]. *Mezhdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferentsiia – International scientific-practical conference*. (288 p.). Omsk: LITERA [in Russian].

8 Kolesnikov, A. (2011). Hosudarstvennaia podderzhka i rehulirovanie selskoho khoziaistva v Hermanii [State support and regulation of agriculture in Germany]. *APK: ekonomika, upravlenie – AIC: economy, management*, 9, 87–90 [in Russian].

9 Buyanov, S. «Krasnyi den» dlia APK: Minselkhoz RK meniaet aktsenty hospodderzhki [«Red day» for AIC: Ministry of Agriculture of Kazakhstan changes the accents of state support]. *forbes.kz*. Retrieved from https://forbes.kz/process/krasnyiy_den_dlya_apk_minselhoz_rk_menyaet_aktsentyi_gospodderjki.

10 Kaliyev, G.A. (2003). *Ahrarnye problemy na rubezhe vekov [Agrarian problems at the turn of the century]*. Almaty: RGP «NII ekonomiki APK i razvitiia selskikh territorii» [in Russian].

11 Saparova, G.K. (2002). Sotsialno-ekonomicheskie problemy razvitiia potrebitelskoi kooperatsii Kazakhstana v sovremennykh usloviiah [Socio-economic problems of developing consumer cooperation of Kazakhstan in modern conditions]. Almaty: Hylym [in Russian].

ҚАРЖЫ-НЕСИЕ ЖҮЙЕСІ

ФИНАНСОВО-КРЕДИТНАЯ СИСТЕМА

FINANCIAL-CREDIT SYSTEM

ӘОЖ 338.34: 338.242 (574)

Б.С. Есенгельдин¹, М.Т. Кантуреев², А.К. Жахметова¹

¹Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қазақстан;

²І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған, Қазақстан
(E-mail: yessen_baur@inbox.ru)

Нарық жағдайындағы кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалаудың ерекшеліктері

Мақалада қазіргі заманғы жағдайда кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын дамытудың нарықтық механизмдері қарастырылды. Авторлар «кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығы» тұжырымдамасының түрлі түсіндірмелерін қорытындылаған, осыған байланысты тәуекелдерге және табыстылыққа байланысты кәсіпорындарды инвестициялауға қойылатын талаптарды анықтаған. Негізгі капиталға салынған инвестициялық ресурстар Қазақстан Республикасының кәсіпорындарының көлеміне қарай талданған. Авторлар инвестиция қаражатын инвестициялаудың төменгі тәуекелдері бар шағын кәсіпорындарға инвестициялаудың нәтижесінде жоғары пайда алу мүмкіндігін анықтаған. Мақалада Қазақстан Республикасы экономикасының секторлары бойынша негізгі капиталға салынған инвестицияларға көңіл бөлінген. Инвестицияның тиімділігі инвестициялық тартымдылықты, ал инвестициялық тартымдылық бұл бүкіл кәсіпорынның инвестициялық қызметін айқындайтыны көрсетілген. Инвестициялық тартымдылық бағалау әдістері келесі топтарға жіктелген: кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерін анықтауға негізделген әдістер; өндірістік әлеуетті анықтауға, басқару сапасына, сыртқы ортаны бағалауға негізделген әдістер; акциялардың тартымдылығының көрсеткіштеріне негізделген әдістер; кешендік бағалау әдістері; салыстырмалы бағалау әдістері; құнды бағалау әдістері. Авторлардың ойынша, инвестициялық тартымдылық деңгейін анықтау үшін статистикалық және сараптамалық ақпарат қажет, оның негізінде бағалау талаптары бірыңғай немесе кешенді түрде қалыптастырылады. Кәсіпорынның иелері мен менеджменті үшін басқару объектісі болып табылатын инвестициялық тартымдылықты бағалау бойынша басты ұсыныстар берген.

Кілт сөздер: инвестиция, инвестор, инвестициялық тартымдылық, негізгі капиталға инвестициялар, инвестициялық тартымдылықты бағалау әдістері, қаржылық көрсеткіштер.

Қазақстанның инновациялы-индустриялық және технологиялық дамуының, ұлттық өндірістің тиімділігін және бәсекеге қабілеттілігін арттыру, сондай-ақ елдің экономикалық дамуын қамтамасыз етудің ең басты шарты инвестициялық тартымдылықты белсендіру болып табылады. Шетелдік және ішкі инвестициялық ресурстарды қолдана отырып, экономиканың нақты секторындағы капитал салымдар ауқымын әжептәуір кеңейтуге болады. Инвестициялық саладағы ел аймақтарының басты бағыттарының бірі экономикалық ахуалды жақсарту үшін жағдайлар жасау, қаржылық және нақты секторлардың өзара байланысын нығайту негізінде инновациялық өндірісті дамытудағы инвестицияның сапалық өсуіне бағытталған тиімді ұлттық инвестициялық үдерісті жетілдіру керек.

Осыған байланысты, кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалау өзекті мәселелердің бірі болып келеді. Инвестициялық объектіні инвесторға негіздеу құралы ретінде әрекет ету, кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалау, сонымен қатар оның инвестициялық үдерістері үшін ресурстық құрал болып табылады. Дегенмен, қазіргі уақытта «кәсіпорынның

инвестициялық тартымдылығы» ұғымының теориялық және тәжірибелік негіздемесін бағалау тиісті теориялық қолдауға ие болмады. Нәтижесінде, біздің ойымызша, «кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығы» ұғымының маңызды сипаттамаларын бағалауға және оны бағалаудың әдістеріне ерекше назар аудару керек.

Өндірістік қуаттылықтарды құру үшін Қазақстанға, ең алдымен, тікелей өндіруші капитал импорты қажет, бұл шетел инвестицияларын елге тарту бағдарламаларын құруды талап етеді. Кез келген ұйымды дамыту үшін капитал сыртқы көздерден тартылады. Инвесторлар пайда табуға және оны көбейтуге қызығушылық білдіреді.

Қазіргі экономикадағы құрылымға көптеген факторлар әсер етеді, олардың қатарына инвестициялық тартымдылықты жатқызуға болады. Негізінен, бұл ұғым инвесторға жобаға инвестиция салудың қаншалықты пайдалы екендігін бағалауға мүмкіндік береді. Сондықтан «инвестициялық тартымдылық» ұғымы бойынша ғалымдардың анықтамаларын қарастырып көрелік:

– экономикалық категория ретінде кәсіпорынның мүлкін пайдаланудың тиімділігін, оның төлемқабілеттілігін, қаржылық жағдайының тұрақтылығын, капиталдың кірістілігін арттыру, өндірістің техникалық және экономикалық деңгейін, сондай-ақ өнімнің сапасы мен бәсекеге қабілеттілігі негізінде өзін-өзі дамыту қабілеттілігін сипаттайды [1];

– кәсіпорынның, ең алдымен, нақты инвестордан коммерциялық немесе басқа қызығушылықты тудыруға, оның ішінде нақты экономикалық тиімділікті алу үшін кәсіпорынның «инвестицияларды жүзеге асыруға» қабілеттілігін арттыру оның нарықтық құнының өсуі болып табылады [2];

– бизнестің тиімді дамуына және оның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге қатысты кәсіпкерлік субъектілері арасындағы экономикалық қатынастар жүйесі [3];

– бұл инвестордың өз қаражаты есебінен және басқа да қаражат есебінен оны дамытуға инвестициялау тәуекелдігінің келешегін, пайдалылығын, тиімділігін және барынша азайтылуының жалпылама сипаттамасы [4];

– кәсіпорынның инвесторлар үшін ықтималдығы жоғары дәрежеде инвестиция мерзімін қолайлы шарттарда табыстылық деңгейінің қанағаттанарлық деңгейін бере алатын немесе басқа жағымды әсерге қолжеткізе алатын экономикалық дамуы [5];

– инвесторға инвестиция объектісі басқаларға қарағанда неғұрлым тартымды екенін бағалауға мүмкіндік беретін сипаттамалар жиынтығы [6];

– бұл инвестицияны тарту мақсатында инвестициялық саясатты жүзеге асыру барысында кәсіпорынның өзінің факторлық және құндылық артықшылықтарын іске асыру мүмкіндігі [7].

Жоғарыдағы анықтамалар көрсеткендей, инвесторлардың әр топтары үшін кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығы инвестор инвестицияланған қаражат есебінен алатын табыс деңгейімен анықталады. Табыс деңгейі, өз кезегінде, капиталды қайтармау және капиталға табыс ала алмау қаупі деңгейімен анықталады. Осыны негізге ала отырып, инвесторлар кәсіпорынға инвестиция салу кезінде арнайы қойылатын талаптарды анықтайды.

Инвестициялық тартымдылық тек қаржылық құрылымдарға ғана емес, сондай-ақ елдің өңірлеріне және салаларына байланысты. Мұндай жағдайларда инвестор өндірістегі басым жағдайлардың барлық оң және теріс жақтарын нақты түсінуі керек. Бұл үшін инвестициялық белсенділіктің тартымдылығы келесі деңгейлерде анықталады: макродеңгейі бүкіл мемлекет көлемінде, мезодеңгейінде аймақтың мүмкіндігі қарастырылады, микродеңгейінде тек қолданыстағы кәсіпорын аумағында ғана болады. Әрбір деңгейде өзіндік инвестициялық саясат қалыптастырылады және оның негізінде инвестициялар тартылады.

Кәсіпорын деңгейінде бұл негізгі капиталға салынатын инвестициялар үшін ықтимал төлем талаптарын айқындайтын әртүрлі объективті белгілердің, қасиеттердің, құралдар мен мүмкіндіктердің жиынтығын анықтап береді.

Қазақстан Республикасында кәсіпорындар өлшемділігі бойынша негізгі капиталға салынатын инвестицияларымен ерекшеленеді (1-кесте).

**Кәсіпорындардың өлшеміне қарай Қазақстан Республикасындағы 2012-2016 жылдары
негізгі капиталға салынған инвестициялар мөлшері**

млн тг.

Кәсіпорын түрлері	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.
Барлығы, млн тг	5 473 161	6 072 687	6 591 482	7 024 709	7 762 303
үлесі (%), <i>соның ішінде</i>	100	100	100	100	100
ірі кәсіпорындар - млн тг - үлесі (%)	2 566 037 46,9	3 226 490 53,1	3 232 539 49,0	3 546 889 50,1	3 916 800 50,5
орта кәсіпорындар - млн тг - үлесі (%)	1 085 238 19,8	922 544 15,2	527 851 8,0	672 318 9,6	726 345 9,4
шағын кәсіпорындар - млн тг - үлесі (%)	1 821 886 33,3	1 923 653 31,7	2 831 092 43,0	2 805 502 40,3	3 119 158 40,1

Дереккөзі. Авторлармен [8] негізінде әзірленген.

Кесте мәліметтері көрсеткендей, негізгі капиталға инвестициялардың жоғары өсу қарқыны сақталып отыр. 2016 жылы (7762303 млн тг) негізгі капиталға инвестициялардың көлемі, 2012 жылға (5473161 млн тг) қарағанда, 41,8 %-ға ұлғайған. 2016 жылы негізінен инвестициялар ірі (50,5 %), шағын (40,1 %) және орта (9,4 %) кәсіпорындарға салынған. Шағын кәсіпорындардың негізгі капиталына салынған инвестициялардың үлесі 2012 ж. 33,3 % болса, ал 2016 ж. 40,1 % дейін өскен.

Ірі кәсіпорындармен қатар, шағын кәсіпорындардың инвестициялық тартымдылығы байқалады. Шағын кәсіпорындар инвестициялық капиталдың төмен тәуекелімен салынған инвестициялық капиталдан барынша табыс алуға мүмкіндік береді. Ірі кәсіпорындар Қазақстан Республикасының сәйкес тауар нарығында ұсынылмаған немесе сол тауар нарығының қажеттілігін жаппайтын отандық тауарларды өндіруге, жұмыстарды орындауға, қызмет көрсетуге бағытталған инвестициялық жобаларға қатысу қағидасын ұстанады.

Инвестицияның тиімділігі инвестициялық тартымдылықты, ал инвестициялық тартымдылық инвестициялық қызметті анықтайды. Инвестицияның тиімділігі қаншалықты жоғарылаған сайын, инвестициялық тартымдылық деңгейі неғұрлым жоғары болады. Негізгі капиталға салынатын инвестициялар экономика секторларында атқарылатын жұмысы мен көрсетілетін қызметіне қарай өзгешеленеді (2-кесте).

**Инвесторлардың экономика секторлары бойынша 2012-2016 жылдары
негізгі капиталға салған инвестициялары**

Көрсеткіштер	2012 ж.	2013 ж.	2014 ж.	2015 ж.	2016 ж.
1	2	3	4	5	6
Барлығы	5 473 161	6 072 687	6 591 482	7 024 709	7 762 303
<i>соның ішінде экономика секторлары бойынша</i>					
қаржылық емес корпорациялар - млн тг - үлесі (%)	4 072 262 74,4	4 663 416 76,8	4 963 391 75,3	5 536 259 78,8	6 101 989 78,6
қаржылық корпорациялар - млн тг - үлесі (%)	62 748 1,1	98 877 1,6	86 774 1,3	79 941 1,1	110 163 1,4
мемлекеттік басқару органдары - млн тг - үлесі (%)	1 102 622 20,1	1 023 743 16,9	1 215 788 18,4	996 950 14,2	1 029 369 13,3

2 - кестенің аяқталуы

1	2	3	4	5	6
үй шаруашылықтарына қызмет көрсететін коммерциялық емес ұйымдар					
- млн тг	7 156	12 566	8 884	5 946	10 112
- үлесі (%)	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
үй шаруашылықтары					
- млн тг	228 373	274 085	316 645	405 613	510 670
- үлесі (%)	4,3	4,5	4,9	5,8	7,2

Дереккөзі. Авторлармен [8] негізінде әзірленген.

Экономика секторында негізгі капиталға салынатын инвестициялар ішінде басты үлес қаржылық емес корпорацияларға (2016 ж. – 78,6 %) тиесілі. Соңғы жылдары инвестициялық ресурстардың мемлекеттік басқару органдарында төмендегенін (2012 ж. – 20,1 %, ал 2016 ж. – 13,3 %), ал үй шаруашылықтарында өскенін (2012 ж. – 4,3 %, ал 2016 ж. – 7,2 %) байқауға болады. Инвестицияларды экономикаға тарту ішкі жинақтардың және қаражаттардың жетіспеушілігінен құтылуға, өндірістің өсуіне, экспорттың жоғарылауына, импорттың төмендеуіне, тауарлық тапшылықтың қысқаруына және өндірісті ұйымдастырудың тиімділігін жоғарылатуға көмектеседі.

Бүгінгі күні кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалаудың көптеген әдістері бар, олар әртүрлі факторларды ескеріп, кәсіпорынның сандық немесе сапалық сипаттамаларын бере алады. Бұл әдістерді келесі топтарға бөлуге болады: кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерін анықтауға негізделген әдістер; өндірістік әлеуетті анықтауға, басқару сапасына, сыртқы ортаны бағалауға негізделген әдістер; акциялардың тартымдылығының көрсеткіштеріне негізделген әдістер; кешендік бағалау әдістері; салыстырмалы бағалау әдістері; құнды бағалау әдістері (3-кесте).

3 - кесте

Инвестициялық тартымдылықты бағалау әдістерінің топтамасы

Р/с №	Бағалау әдістері	Жалпы сипаттамасы
1	2	3
1	Кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерін анықтауға негізделген әдістер	Әдістер қаржылық тұрақтылықты, іскерлік белсенділікті, табыстылықты, міндеттемелердің барлық түрлеріне ақы төлеу қабілеттілігін, кірістер динамикасының көрсеткіштерін, шығыстарды, капиталды пайдалануды анықтауды қамтиды. Бұл әдістің артықшылығы айқын экономикалық көрсеткіштермен және іс жүзінде ешқандай субъективтілік жоқтығымен ерекшеленеді
2	Өндірістік әлеуетті анықтауға, басқару сапасына, сыртқы ортаны бағалауға негізделген әдістер	Бұл әдістер өндірістік қызметтің қажетті көрсеткіштерін есептейді және талдайды, статистикалық мәліметтерді және есеп-қисап деректерін талдайды, нақты кәсіпорынға қатысты саяси және экономикалық жағдайды талдаудың әртүрлі түрлерін жүргізеді. Бұл топ белгілі бір дәрежеде субъективтілікпен сипатталады, шаруашылық субъектісі туралы үлкен білімді қажет етеді
3	Акциялардың тартымдылығының көрсеткіштеріне негізделген әдістер	Бұл әдістер қаржы есептілігіне және кәсіпорын туралы көптеген білімдерге негізделген. Әсіресе бұл әдіс күрделіліктің жоғары деңгейімен сипатталады
4	Кешендік бағалау әдістері	Бұл әдістер есептерді, қаржылық көрсеткіштерді, сондай-ақ белгілі бір салаларда кәсіпорынның даму әлеуетін бағалауды біріктіреді
5	Салыстырмалы бағалау әдістері	Бұл әдістер құнды бағалауды білдіреді, көбінесе бағалау сарапшылар арқылы жүргізіледі. Бұл әдістің артықшылығы – қарапайымдылығы, ал кемшілігі — бағалаудың субъективтілігі

1	2	3
6	Құнды бағалау әдістері	Осы әдіс шеңберінде кәсіпорынның нарықтық құны бағаланады. Бұл жағдайда инвестицияның тартымдылығы құнның өсуімен анықталады. Мұндай тәсілдеме кәсіпорынның, инвестордың және жалпы қоғамның қажеттіліктерін көрсетеді

Дереккөзі. Авторлармен [9–12] негізінде әзірленген.

Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығы тұжырымдамасының негіздемелеріне және қарастырылған әдістердің топтарына сүйене отырып, инвестициялық тартымдылықты бағалаудың әмбебап әдісі жоқ деп қорытынды жасауға болады. Әдістің таңдауы нақты кәсіпорынға, инвестицияның мақсатына, инвестор белгілеген талаптарға, инвестиция көлеміне және басқа да көптеген факторларға байланысты.

Көрсетілген әдістердің ішінде кәсіпорынның қаржылық көрсеткіштерін анықтауға негізделген әдістердің маңыздылығы жоғары. Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалау қаржы көрсеткіштерін қолдана отырып, кәсіпорынның экономикалық жағдайын есептеу жолымен жүзеге асырылады. Бұл көрсеткіштер мыналарды қамтиды [13, 14]:

– өтімділік — қажет болған жағдайда кәсіпорын өзінің активтерін ақшаға айналдыру қаншалықты жылдам екенін көрсетеді;

– мүлктік жағдайы — кәсіпорынның жиынтық активтері айналымдағы және айналымнан тыс құралдарының үлесін көрсетеді;

– іскерлік белсенділік — кәсіпорындағы барлық қаржылық үдерістерді сипаттайды, яғни кәсіпорынның пайдасына тәуелді болады;

– қаржылық тәуелділік — кәсіпорынның сыртқы қаржыландыру көздеріне тәуелділігін және қосымша қаражатсыз жұмыс істей алатындығын көрсетеді;

– табыстылық — кәсіпорынның қаржылық мүмкіндіктерін пайдаланатын тиімділігін көрсетеді.

Инвестициялық тартымдылық деңгейін анықтау үшін статистикалық және сараптамалық ақпарат қажет, оның негізінде бағалау талаптары бірыңғай немесе кешенді түрде қалыптастырылады.

Әлемдік капиталдың жетіспеушілігі жағдайында кәсіпорындар тікелей инвестицияларға жүгіне алады. Өз кезегінде бұл әдіс келесіге бөлінеді:

- қаржы инвесторларының инвестициялары;
- инвестициялардың стратегиялық түрі [15].

Біріншісі — инвестордың акцияларды (бірақ бақылау пакетін емес) 2-5 жылдан кейін сата отырып, шағын бөлігін инвестициялау мүмкіндігі, инвесторлардың көп саны бар бағалы қағаздар нарығында акцияларды орналастыруға болады. Инвестордың негізгі табысы акцияларды сату болып табылады, ал, өз кезегінде, ұйымның инвестициялық тартымдылығы өседі. Бұл нұсқа инвесторға да, кәсіпорын басшылығына да тиімді.

Екіншісі (стратегиялық инвестиция) инвестордың ірі акциялар пакетін ұзақ уақыт бойы сатып алуына негізделген, онда инвестор кәсіпорынның басқа иесі болып табылады. Стратегиялық инвестордың негізгі мақсаты дайын кәсіпорын немесе оның құрылымымен бірігу болып табылады. Бұл нұсқа дағдарыс жағдайында қолайлы, бірақ ол иеленушіден өз өкілеттіктерін жоғалтады және кәсіпорын қаржыландырудың басқа көздеріне қаржылық тұрғыдан тәуелді болады.

Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын арттыру үшін бірқатар шаралар қабылдануы мүмкін:

– дамуға ұмтылған кез келген кәсіпорын бірінші кезекте, болашақты басшылыққа ала отырып ұзақмерзімді стратегия құрады;

– міндетті түрде бизнес-жоспар құру талап етіледі, яғни онда мақсаттары мен пайдаға барынша қолжеткізу жолдары көрсетіледі;

– заңнамалық нормаларға сәйкес заңгерлік сараптама бойынша құжаттаманың болуы;

– фирма өзіне несиелік тарихын құруы керек (банк мекемелерінде шағын несие алып және оны қысқа мерзімде қайтару арқылы өте оңай жасауға болады);

– белгілі-бір жер учаскелерін иеленудің және меншік туралы құжаттарды, жалпы фирманың құжаттарын ретке келтіреді;

– акционерлердің құқықтары мен меншік иелерінің өкілеттіктері кәсіпорынның жарғылық құжаттарында жазылғанын қамтамасыз етеді.

Құжаттардың толық пакетін анықтаған және жинағаннан кейін кәсіпорынның өндірістік үдерісіне үлкен көңіл бөлу керек. Бұны басқару персоналдары — бас технолог, инженер, сату жөніндегі менеджер, экономист-сарапшы, персоналмен жұмыс жасау жөніндегі менеджер жақсы жасайды. Олардан кәсіпорынның ұтымды дамуы, кедергілерді анықтауы және жоюына әсер ететін күшті және әлсіз жақтарды анықтауы керек. Тәуекелдермен мұқият жұмыс жасау, олардың қауіп-қатер деңгейін анықтауға, оларды әлсіретуге немесе толықтай жоюға болады.

Барлық іс-шаралар аяқталғаннан кейін инвесторға кәсіпорынның жұмыс істеуін жақсарту әдісі бар екендігін көрсету қажет. Қорытындылай келе, кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығы ұтымды басқаруға байланысты деп айтуға болады.

Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайларда тартылған инвестициялардың инновациялық толыққанды қажеттілігі бар. Инновациялық даму факторларымен инвестицияларды үйлестіру инвестициялық ахуалды, оның құрамдас бөліктеріне, инвестициялық механизміне ерекше талаптарды тудыратын шағын инвестициялық кәсіпкерлік саласындағы инвестицияларды тарту үшін аса маңызды.

Сонымен, нарық жағдайындағы кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалауды қарастыра отырып, мынадай қорытындылар жасауға болады:

– кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығы — кәсіпорын иелеріне мен менеджментінің басқару объектісі болып табылады, ал оның сандық бағалауы инвесторларды тартуға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығының сандық сипаттамаларының түсіндірілуі әрбір инвестордың бір немесе бірнеше меншікке ие болуының артықшылықтарын, қауіптерін және келешектерін қалай бағалайтынын субъективті түсінуіне байланысты болады;

– инвестициялық тартымдылықты қамтамасыз ету үшін барлық негізгі басқару қызметтерін іске асыру қажет: инвестициялық тартымдылықты болжау және жоспарлау мақсаты (инвестициялық кәсіпкерлік субъектісі үшін) және нәтиже (сыртқы және ішкі инвестор үшін) ретінде; инвестициялық тартымдылықты қамтамасыз ету үдерісін ұйымдастыру (экономикалық субъектіні басқару жүйесі деңгейінде); инвестициялық тартымдылықты арттыруға бағытталған басқарудың барлық деңгейін ынталандыру; инвестициялық тартымдылық жағдайының сыртқы және ішкі бақылауы мен талдауын ұйымдастыру;

– кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын дамыту үшін ішкі корпоративтік басқару әдістерін, мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдар арасындағы қарым-қатынасты байланыстыра отырып жүргізу керек;

– кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығын бағалауда олардың сандық, сапалық және қорытынды инвестициялық көрсеткіштерін ұтымды қолдану мәселесі маңызды болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Крылов Э.И. Анализ финансового состояния и инвестиционной привлекательности предприятия: учеб. пособие / Э.И. Крылов, В.М. Власова, М.Г. Егорова и др. — М.: Финансы и статистика, 2003. — 192 с.
- 2 Лаврухина Н.В. Методы и модели оценки инвестиционной привлекательности предприятия / Н.В. Лаврухина // Теория и практика общественного развития. — 2014. — № 8. — С. 113–117.
- 3 Конторович С.П. Управление инвестиционной привлекательностью предприятия (системно-оценочный аспект) [Электронный ресурс] / С.П. Конторович. — Режим доступа: <http://publish.cis 2000.ru/books/book.17/info/shtm>.
- 4 Сергеев И.В. Организация и финансирование инвестиций: учеб. пособие / И.В. Сергеев, И.И. Веретенникова, В.В. Яновский. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Финансы и статистика, 2003. — 400 с.
- 5 Санникова И.Н. Риски реального сектора экономики в контексте региональной экономической безопасности / И.Н. Санникова, Т.А. Рудакова, Э.В. Татарникова // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. — 2015. — № 20 (305). — С. 2–12.
- 6 Бандурин А.В. Стратегический менеджмент организации. [Электронный ресурс] / А.В. Бандурин, Б.А. Чуб. — Режим доступа: <http://www.cfin.ru>.
- 7 Есипенко И.В. Формирование методики оценки инвестиционной привлекательности компании / И.В. Есипенко // Аудит и финансовый анализ. — 2011. — № 3. — С. 1–4.
- 8 Инвестиционная и строительная деятельность в Республике Казахстан: стат. сб. — Астана: Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан, 2017. — 158 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.stat.gov.kz>.
- 9 Суркин П.Н. Методы оценки инвестиционной привлекательности предприятия / П.Н. Суркин // Вопросы экономики и права. — 2012. — № 7. — С. 64–67.

- 10 Юхтанова Ю.А. Методики оценки инвестиционной привлекательности предприятия и их сравнительная характеристика [Электронный ресурс] / Ю.А. Юхтанова, А.В. Братенкова // Молодой ученый. — 2016. — № 9. — С. 780–787. — Режим доступа: <https://moluch.ru/archive/113/28810/> (дата обращения: 27.04.2018).
- 11 Белоцерковский В.И. Критерий инвестиционной привлекательности предприятия — его чувствительность к возможным инвестициям / В.И. Белоцерковский, Р.А. Ростиславов, И.В. Стрешинский // Известия Тульского гос. ун-та. Экономические и юридические науки. — 2013. — №3-1. — С. 236–247.
- 12 Ендовицкий Д.А. Анализ инвестиционной привлекательности организации / Д.А. Ендовицкий, В.А. Бабушкин, Н.А. Батурина и др.; под ред. Д.А. Ендовицкого. — М.: КНОРУС, 2016. — 376 с.
- 13 Дюсембаев К.Ш. Анализ финансовой отчетности: учебник / К.Ш. Дюсембаев. — Алматы: Экономика, 2009. — 366 с.
- 14 Шеремет А.Д. Методика финансового анализа / А.Д. Шеремет, Р.С. Сайфулин, Е.В. Негашев. — М.: ИНФРА-М, 2000. — 208 с.
- 15 Турманидзе Т.У. Анализ и оценка эффективности инвестиций: учебник / Т.У. Турманидзе. — М.: ЮНИТИ, 2015. — 247 с.

Б.С. Есенгельдин, М.Т. Кантуреев, А.К. Жахметова

Особенности оценки инвестиционной привлекательности предприятий в рыночных условиях

В статье рассмотрены рыночные механизмы развития инвестиционной привлекательности предприятия в современных условиях. Авторами обобщены различные трактовки понятия «инвестиционная привлекательность предприятия», определены требования к предприятиям для инвестирования в зависимости от риска и доходности. В статье проанализированы вложенные инвестиционные ресурсы в основной капитал по размерности предприятий Республики Казахстан. Авторами определены возможности получения максимальной прибыли в результате вложения капитала на малые предприятия при минимальном риске вложения средств. Основное внимание в статье уделено инвестициям в основной капитал по секторам экономики Республики Казахстан. Отмечено, что эффективность инвестиций определяет инвестиционную привлекательность, а инвестиционная привлекательность — инвестиционную деятельность всего предприятия. Авторами классифицированы методы оценки инвестиционной привлекательности по следующим группам: методы, основанные на определении финансовых показателей предприятия; методы, основанные на определении потенциала производства, качества менеджмента, оценке внешнего окружения; методы, основанные на показателях привлекательности акций; методы комплексных оценок; методы сравнительных рейтинговых оценок; методы стоимостных оценок. Авторы отмечают, что для определения уровня инвестиционной привлекательности требуется статистическая и экспертная информация, на основе которой формируются единичные или комплексные критерии оценки. Предложены рекомендации по оценке инвестиционной привлекательности как объекта управления для собственников и менеджмента предприятия.

Ключевые слова: инвестиция, инвестор, инвестиционная привлекательность, инвестиции в основной капитал, методы оценки инвестиционной привлекательности, финансовые показатели.

B.S. Yessengeldin, M.T. Kantureev, A.K. Zhakhmetova

Features of assessment of enterprise investment attractiveness in market conditions

The article deals with the market mechanisms of investment attractiveness development of the enterprise in modern conditions. The authors summarize various interpretations of the concept of «investment attractiveness of the enterprise», defined requirements for enterprises to invest depending on the risk and profitability. The article analyzes the invested investment resources in fixed assets by the size of enterprises of the Republic of Kazakhstan. The authors determine the possibility of obtaining maximum profit as a result of capital investment in small businesses with a minimum risk of investment. The article focuses on investments in fixed assets in the sectors of the economy of the Republic of Kazakhstan. It is noted that the efficiency of investment determines the investment attractiveness which is the investment activity of the enterprise. The authors classify the methods of investment attractiveness assessment by the following groups: methods based on the definition of financial indicators of the enterprise; methods based on the definition of production capacity, quality management, evaluation of the external environment; methods based on indicators of attractiveness of shares; methods of complex estimates; methods of comparative rating estimates; methods of cost estimates. The authors note that in order to determine the level of investment attractiveness, statistical and expert information is required, on the basis of which single or complex evaluation criteria are formed. Recommendations on the assessment of investment attractiveness are suggested as an object of management for the owners and management of the enterprise.

Keywords: investment, investor, investment attractiveness, investment in fixed assets, methods of assessing investment attractiveness, financial performance.

References

- 1 Krylov, Je.I., Vlasova, V.M., Egorova, M.G. & et al. (2003). *Analiz finansovoho sostoianiia i investitsionnoi privlekatel'nosti predpriiatiia* [Analysis of the financial condition and investment attractiveness of the enterprise]. Moscow: Finansy i statistika [in Russian].
- 2 Lavruhina, N.V. (2014). Metody i modeli otsenki investitsionnoi privlekatel'nosti predpriiatiia [Methods and models for assessing the investment attractiveness of an enterprise]. *Teoriia i praktika obshchestvennogo razvitiia – Theory and practice of social development*, 8, 113–117 [in Russian].
- 3 Kontorovich, S.P. Upravlenie investitsionnoi privlekatel'nosti predpriiatiia (sistemno-otsenochnyi aspekt) [Management of the investment attractiveness of the enterprise (system-evaluation aspect)]. *publish.cis 2000.ru*. Retrieved from <http://publish.cis.2000.ru/books/book.17/info/shtm> [in Russian].
- 4 Sergeev, I.V., Veretennikova, I.I., & Janovskii, V.V. (2003). Orhanizatsiia i finansirovanie investitsii [Organization and financing of investments]. (2d ed.). Moscow: Finansy i statistika [In Russian].
- 5 Sannikova, I.N., Rudakova, T.A., & Tatarnikova, Je.V. (2015). Riski realnogo sektora ekonomiki v kontekste rehionalnoi ekonomicheskoi bezopasnosti [Risks of the real economy in the context of regional economic security]. *Natsionalnye interesy: priority i bezopasnost – National interests: priorities and security*, 20(305), 2–12 [in Russian].
- 6 Bandurin, A.V., & Chub, B.A. Stratehicheskie menedzhment orhanizatsii [Strategic management of the organization]. *cfm.ru*. Retrieved from <http://www.cfm.ru> [in Russian].
- 7 Esipenko, I.V. (2011). Formirovanie metodiki otsenki investitsionnoi privlekatel'nosti kompanii [Formation of the methodology for assessing the investment attractiveness of the company]. *Audit i finansovyi analiz – Audit and financial analysis*, 3, 1–4 [in Russian].
- 8 Investitsionnaia i stroitelnaia deiatel'nost v Respublike Kazakhstan (2017) [Investment and construction activities in the Republic of Kazakhstan]. Astana: Komitet po statistike Ministerstva natsionalnoi ekonomiki Respubliki Kazakhstan. *stat.gov.kz*. Retrieved from <http://www.stat.gov.kz> [in Russian].
- 9 Surkin, P.N. (2012). Metody otsenki investitsionnoi privlekatel'nosti predpriiatiia [Methods for assessing the investment attractiveness of an enterprise]. *Voprosy ekonomiki i prava – Issues of economics and law*, 7, 64–67 [in Russian].
- 10 Juhtanova, Ju.A., & Bratenkova, A.V. (2016). Metodiki otsenki investitsionnoi privlekatel'nosti predpriiatiia i ikh sravnitel'naia kharakteristika [Methods for evaluating the investment attractiveness of an enterprise and their comparative characteristics]. *Molodoi uchenyi – Young Scientist*, 9, 780–787. Retrieved from <https://moluch.ru/archive/113/28810/> [in Russian].
- 11 Belocerkovskij, V.I., Rostislavov, R.A., & Streshinskij, I.V. (2013). Kriterii investitsionnoi privlekatel'nosti predpriiatiia — eho chuvstvitel'nost k vozmozhnym investitsiiam [Criterion of investment attractiveness of the enterprise is its sensitivity to possible investments]. *Izvestiia Tuls'kogo gosudarstvennogo universiteta. Ekonomicheskie i yuridicheskie nauki – News of Tula State University. Economic and legal sciences*, 3-1, 236–247 [in Russian].
- 12 Endovickij, D.A., Babushkin, V.A., Baturina, N.A. & et al. (2016). *Analiz investitsionnoi privlekatel'nosti orhanizatsii* [Analysis of the organization's investment attractiveness]. D.A. Endovickij (Ed.). Moscow: KNORUS [in Russian].
- 13 Djusembaev, K.Sh. (2009). *Analiz finansovoi otchetnosti* [Analysis of financial statements]. Almaty: Ekonomika [in Russian].
- 14 Sheremet, A.D., Sajfulin, R.S., & Negashev, E.V. (2000). *Metodika finansovoho analiza* [Methods of financial analysis]. Moscow: INFRA-M [in Russian].
- 15 Turmanidze, T.U. (2015). *Analiz i otsenka effektivnosti investitsii* [Analysis and evaluation of investment efficiency]. Moscow: YUNITI [in Russian].

Б. Ахметжанов, К.Б. Тажибекова, А.А. Шаметова

*Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті, Қазақстан
(E-mail: kashamida@mail.ru)*

Қосымша білім беру мекемелерінде еңбек ақы төлеуді жетілдіру

Мақала елімізде қазіргі кезде көптеп дами бастаған және міндетті білім беруге өзіндік сапалы ықпалын тигізетін, оқушылардың білімін арттыруға, зейінді дамытуға бағытталған қосымша білім беру мекемелеріндегі еңбек ақы төлеу мәселесіне арналған. Бүгінгі күнде әрбір мұғалім қосымша еңбек етуде, осы саладағы еңбегінің қаншалықты дұрыс бағаланатыны және шет елдерде осы мәселе қалай шешілгеніне басты назар аудара отырып, еліміздің енді ғана қарқындап келе жатқан жаңа қызмет түріне қаншалықты мөлшерде және қандай тәсілмен еңбек ақы төлеу қажеттілігін анықтаудың теориялық жақтары осы мақалада көрініс алады. Еуропа елдердегі білім беру саласында жұмыс істейтін қызметкерлердің еңбек ақысы қазақстандық еңбек ақымен салыстырыла талдау жасалған, сонымен қатар еліміздегі білім беру саласының мұғалімінің еңбек ақысы орташа мемлекеттік еңбек ақымен салыстырылған. Елімізде туындап отырған мәселе – білім беру саласының қызметкерлерінің еңбегін тиімді бағалап, ынталандыру шараларын енгізу қажеттілігі. Қосымша білім беру орталығы мысалында осы жерде жұмыс істейтін оқытушылардың еңбек ақысына талдау жасап, еңбек ақы төлеу және есептеуді жетілдіру бағыттары анықталған. Ұсынылған тәсіл елдегі қосымша білім беру саласында ғана емес жалпы білім беру саласының тиімділігін арттыруға, білім алушыларға сапалы қызмет көрсетуге негіз бола алады.

Кілт сөздер: қосымша білім беру, еңбек ақы, талдау, төлеу, есептеу, жетілдіру, мекеме, ынталандыру, тиімділік, сыйақы, критерий.

Кіріспе

Еңбек ақы мемлекет экономикасының дамуында, халықтың әл-ауқатын арттыруда зор рөл атқарады. Онда қоғамның, еңбек ұжымының және жұмысшылардың арасындағы экономикалық қатынастардың кең ауқымы, олардың әлеуметтік еңбекке қатысуы және оны төлеуі туралы шешімдер қабылданады. Еңбекке ақы төлеу еңбек өнімділігіне әсер ететін негізгі фактор, сондықтан мұғалімнің қызметі мен жұмысының нәтижесі сәйкес болуы керек. Кез келген ұйым еңбек ақы төлеу жүйесін оңтайландыруға тырысады.

Әр педагогтың еңбек ақысы өзінің еңбекке қатысуына және оның жұмысының сапасына тікелей байланысты болуы керек. Бұл ретте еңбек ақының ең үлкен мөлшерін шектеуге және Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген ең төменгі мөлшерден төмен жалақыға тыйым салынады. Осы кезде қосымша төлемдер мен жеңілдіктер, сондай-ақ бонустар және басқа да ынталандыру төлемдері осы минимумнан жоғары болуы тиіс [1].

Балаларды қосымша оқыту білім беру кеңістігінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, баланың жеке басын тәрбиелеу, зейінің арттыру және дамытуды үйлестіреді. Ол өз еркімен немесе ересектердің қалауы бойынша олардың тілектеріне, қажеттіліктеріне және мүмкіндіктеріне сәйкес таңдайтын баланың жеке тұлғаның «даму аймағын» білдіреді.

Балалар үшін қосымша білім беру жүйесі материалды-әдістемелік базаны құру арқылы білім беру және тәрбиелеу үдерістеріне табиғи түрде араласатын және базалық білімнің табиғи кеңеюіне айналған орталықтардан даму циклы арқылы өтті. Соңғы жылдары реформалар үрдісі балалар үшін қосымша білім беру жүйесінде көрінеді, себебі білім алушының жеке және кәсіби өзін-өзі анықтауға, динамикалық қоғамда өмірге бейімделуіне, шығармашылық қабілеттерін дамытуға және мәдениетті енгізуге көмектесетін жаңа жүйені құру міндеті тұр [2].

Қосымша білім беру ұйымындағы еңбек ақы төлеу жүйесін талдау

Біздің зерттеу нысанымыз «Білімді бала» ЖШС қосымша білім беру қызметтерін көрсетумен айналысады. Оқу орталығында 3 бағыт бар: «Әдемі сөйлеу», «Математикалық логика» және «Ағылшын тілі» курсы. Оқу орталығында 38 бала оқиды. Орталықта қызметкерлер құрамында 4 қызметкер, оның ішінде 3 оқытушы және 1 әкімгер бар.

«Білімді бала» ЖШС-нің еңбек ақы төлеу жүйесі жалақыны есептеуге арналған алгоритмді едәуір жеңілдетуге мүмкіндік береді, бұл түсінікті болу үшін ашық әрі қолжетімді.

Оқытушының еңбек ақысы — 70000 тг + бонустар (бір баланың бір реттік келуіне 150 теңгеден). Бір оқыту аптасына 8 сағат сабаққа қатысады, сондықтан оқытушының бір айлық еңбек ақысы келесі түрде есептеледі: $70000 + 150 \times 8 \times 20$ оқытушы = 94000 тг.

Оқытушының еңбек ақысын есептеу тәсілі келесі кестеде берілген (1-кесте).

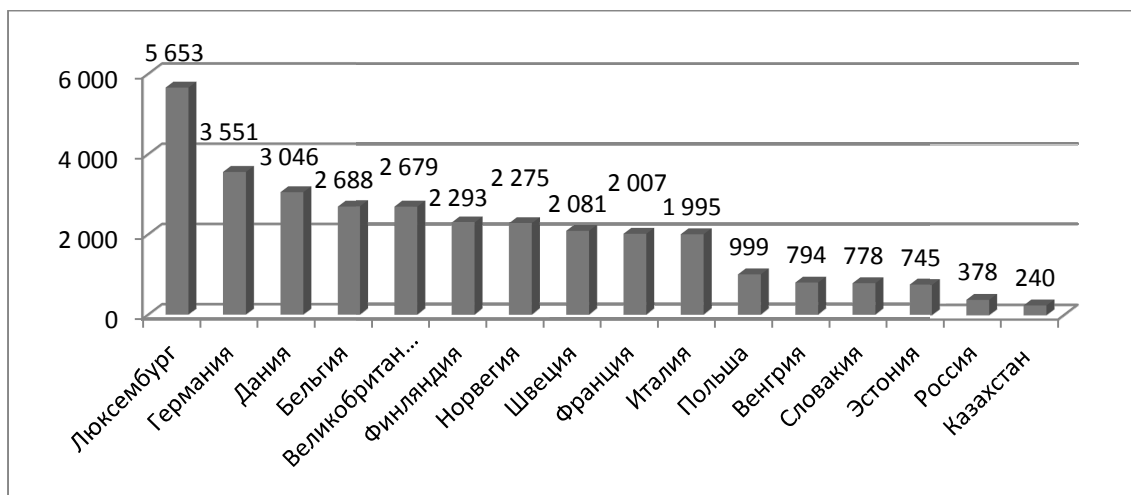
1 - кесте

Оқытушының еңбек ақысын есептеу

Көрсеткіштер	Айлар, 2017 ж.			Өзгерістер (+;-)		Өсу қарқыны, %	
	тамыз	қыркүйек	қазан	қыркүйек	қазан	қыркүйек	қазан
Оқытушылар саны	10	26	37	+16	+11	38	30
Оклад	70000	70000	70000	-	-	-	-
Бонустар	12000	31200	44400	+19200	+13200	260	142
Айлық еңбек ақы	82000	101200	114400	+19200	+13200	123	113
Еңбек ақы қоры	246000	303600	343200	+57600	+39600	123	113

Кестеден оқытушының еңбек ақысына әсер ететін басты нәтиже мұғаліммен бірге оқытын оқытушылар саны болып табылады. Бонустар оқытушының бір рет келуіне 150 теңге көлемінде сыйақы төлеу жүйесі бойынша анықталады. Қазан айында бонустардың 2,6 есе өскеніне қарамастан, айлық еңбек ақы өсімі тек 23 % ғана, қараша айында 13 % ғана өсті.

Қазіргі кезде білім беру мекемелеріндегі қызметкерлердің еңбек ақы деңгейі бойынша мәселеге тек Қазақстанда ғана емес, Еуропа елдерінің де назарын аударады. Экономикалық ынтымақтастық пен дамуды ұйымдастыру ұйымы жыл сайын оқытушылардың жылдық еңбек ақысы туралы мәліметтерді соңғы 15 жылда [2] көрсетіп келеді. Еуропалық елдерде, сонымен қатар Ресей мен Қазақстанда 2016 жылға арналған төлем деңгейіне қатысты деректер 1-суретте келтірілген.

1-сурет. 01.01.2017 жылға Еуропа елдері мен Қазақстандағы еңбек ақы деңгейі, евро

Суреттегі деректерге сәйкес, білім беру саласындағы қазақстандық қызметкердің еңбек ақысы, Еуропадағы жетекші елдермен салыстырғанда, әлдеқайда төмен екендігі туралы қорытынды жасауға болады. Люксембург пен Германия оқытушылардың еңбек ақысы бойынша жетекші орын алады. Рас, еңбек ақының мөлшерін ғана емес, жұмыс уақытының санын да ескеру маңызды. Мысалы, Ұлыбританияда оқытушылар жылына орта есеппен 684 сағат жұмсайды, ал Францияда жылына 936 сағат [3].

Көптеген еуропалық елдерде мемлекеттік мектептердегі оқытушылардың ең төменгі еңбек ақысы билік тарапынан белгіленеді. Мәселен, Германияда аймақтық билік оқытушылардың еңбек ақысын, ал Испанияда — ішінара мемлекеттік және муниципалитеттер, Швеция мен Финляндияда оқытушылардың ең төменгі еңбек ақысы білім беру жүйесінің өкілдері мен кәсіподақтар арасында келісіледі және белгіленеді.

Шетелде мұғалімнің еңбек ақысы, әдетте, қызмет ету ұзақтығына байланысты. Сонымен, Ирландияда, Кипрде, Венгрияда және Австрияда еңбек өтілі бар (15 жылдан 35 жылға дейінгі) мұғалімнің еңбек ақысы бастапқы еңбек ақыдан екі есе артық болуы мүмкін. Өз кезегінде, Латвияда тәжірибелі оқытушылар мен жаңадан келгендердің еңбек ақыларының ең төменгі айырмашылық — тек 4 % ғана байқалады.

Оқытушы кәсіби деңгейін көтеру, сыныптан тыс іс-шараларға қатысу немесе арнайы мектепке дейінгі сыныптағы ерекше қажеттіліктері бар балаларды тәрбиелеу үшін жақсы көрсеткіштері үшін еңбек ақы және жеке жәрдемақы ала алады.

Еуропалық емес елдерге қатысты, мысалы, халықаралық білім беру жүйесін құрайтын Қытайда білім беруді жылдам дамытудың негізгі себебі инвестициялардың айтарлықтай өсуі болып табылады. 2010 жылдан бастап білімге шамамен жарты триллион юань бөлінді, ал Қытайдың жетекші жоғары оқу орындарының оқытушыларының жалақысы Америка Құрама Штаттары мен Еуропа елдерінің жоғары оқу орындарымен бәсекеге қабілетті [4].

Еңбек төлемінің төмен деңгейі оқытушылардың оқушыларды лайықты білім беруге ынтымақтанып, «сырттан» қосымша табыс табуға ұмтылысы сияқты салдарға әкеп соқтырады. Осы мәселе қазіргі кезде үкіметпен де талқыланып, жетілдіріліп жатқан мәселе болып табылады, оны шешу елдің сауаттылығын арттырады.

Қазақстан Республикасындағы білім беру саласының еңбек ақы төлеу мәселесі

Ендігі кезекте еліміздегі осы білім беру саласы ішіндегі бір қызметкердің орташа номиналды еңбек ақысын талдайық (2-кесте).

2 - к е с т е

Қазақстанда бір қызметкердің орташа айлық атаулы еңбек ақысы, тг

Мамандық түрі	Барлығы	Зерттелген лауазымдар бойынша орташа еңбек ақыға, %	Ер азаматтар	Әйелдер	Ер азаматтардың орташа еңбек ақысына, %
Білім беру саласы бойынша орташа еңбек ақы	99 068	100,0	112 705	95 298	84,6
Ұйым басшысы	188 878	190,7	241 838	157 826	65,3
Оқытушы	113 674	114,7	122 919	109 931	89,4
Педагог	103 937	104,9	105 823	103 401	97,7
Мұғалім (орта мектептің)	108 734	109,8	111 262	108 201	97,2
Мұғалім (бастауыш мектепте, гимназияда, лицейде)	109 001	110,0	107 656	109 180	01,4

Кестеден жалпы алғанда мектеп оқытушылары мен жоғары оқу орындарындағы оқытушылардың еңбек ақысында үлкен айырмашылық жоқ, бірақ ұйым басшысының еңбек ақысы әлдеқайда жоғары, орташа салалық еңбек ақыдан екі еседей артық, бұл, еуропалық стандарттарға қарағанда, өте үлкен қателік болып табылады. Сол себепті де көптеген оқытушылар мектепте жұмыс істегеннен гөрі, жеке ұйымдарда репетитор болып басшының еңбек ақысындай айлық алғысы келеді.

Қазіргі кезде жалпы білім беруде де, қосымша білім беруде де туындайтын басты мәселе оқыту сапасына басты көңілдің бөлінбеуі, яғни әр оқытушының білім беру нәтижесі бағаланып, тиісті қосымша қы төленуі керек.

Әртүрлі дамыған елдерде білім сапасы мен білім беру тиімділігіне әртүрлі көзқарастар қалыптасқан, олардың ішінде атап айтатын болсақ, АҚШ-та ең бастысы мектеп және университет бітірген білім алушы өзінің жұмыс істеу мерзімінде жоғары еңбек ақыға қолжеткізсе, сәйкесінше, оқытушының еңбегінің нәтижесі жоғары бағаланады да, еңбек ақыға қосымша ақы қосылады. Ал Англияда оқытушылардың еңбек ақысын төлеу мемлекет тарапынан қаржыландырылады және әр оқушының оқуының нәтижесі 1–5 балл арқылы анықталады, осы білім ордасына келгендегі түсу емтихандарының бағасы мен осы жерде оқу барысындағы бағалараның өзгерісі арқылы анықталады.

Дамыған Еуропа елдерінде мектеп рейтингісіне байланысты қосымша коэффициенттер енгізіліп отырады. Біздің елімізде қарайтын болсақ, тек еңбек өтілі, категория сияқты сандық көрсеткіштер ғана басты назарға алынады, ал қосымша білім беруде мүлдем уақыт факторы ғана маңызды болып отыр, ал бұл жағдайлар нәтижесінде сапалы білім алуға өзіндік әсерін тигізе алмайды, сондықтан елімізде осы білім беру саласындағы қызметкерлердің еңбек ақысын көтеруде жетекші рөл Қазақстан Республикасының Үкіметіне дамыған елдердің әдістемесін қолданып, еңбек ақыны есептеуде сандық көрсеткіштермен қатар сапалық көрсеткіштерді қолданған жөн деп есептейміз.

Қазақстан білім беру саласының қызметкерлерінің еңбек ақысы бойынша алдыңғы қатарлы еуропалық елдерден әлдеқайда артта қалғаның ұмытпаған жөн, мұны қазақстандық оқытушыларды қоғамның әлеуметтік қорғалмаған қатарына жатқызатының көрсетеді, себебі оқытушылардың еңбек ақысы орташа еңбек ақы деңгейінен төмен болып тұр. Болашақтың еңбек әлеуетін қалыптастыруға ең тиімді көзқарас — бұл жағдайды дамытудың ерекшеліктері мен мемлекеттік саясаттың тиімділігімен ерекшеленетін болса, аталған жағдайлардың оңтайлы үйлесуі болар еді [5].

Білім беру мекемесі қызметкерлерге ақы төлеуді лайықты ынталандыруға тиіс. Осы мақсаттарда әртүрлі ақылы қызметтерді көрсетуге тікелей тартылған қызметкерлерге ынталандырушы төлемдер жасалатын және төленетін қосымша ақылы қызметтерді енгізу қажет [6].

Ұсынылған шаралар оқу орындарындағы еңбекақы төлеу жүйесінің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайлар білім беру саласындағы педагогикалық және басқарушылық кадрларға, олардың біліктілігін және аттестациясын жоғарлату жүйесінде еңбекақы төлеу жүйесінде елеулі өзгерістер енгізу қажеттілігін анықтайды; өзін-өзі басқару органдарының және қоғамдық ұйымдардың қоғамдық-мемлекеттік басқару жүйесін басқару жүйесіне қатысуын кеңейтеді.

Ұсынылатын міндеттерді жаңа еңбек ақы төлеу жүйесіне көшу арқылы жүзеге асыру ұсынылады:

- жалақының ынталандырушы рөлін арттыру;
- педагогтық жұмыстың тиімділігі мен сапасын арттыру;
- жас педагог кадрларды қосымша білім беру жүйесіне тарту және біріктіру;
- қызметкерлердің кәсіби біліктілігіне және олардың жұмысының сапасына қарай еңбек ақы деңгейін дифференциалдау;
- еңбек ақы жүйесінің ұсынылатын моделі ең алдымен педагогтық қызметкердің жауапкершілігін арттыруға бағытталады, ол келесі көрсеткіштер арқылы еңбек ақы деңгейін анықтауға мүмкіндік береді:
- білім деңгейі;
- педагогикалық шеберліктің деңгейі;
- жұмыс тиімділігі мен сапасы [7].

Балаларға қосымша білім беру мекемелерінде еңбек ақы төлеудің жаңа жүйесін енгізу ұсынылған білім беру қызметтерінің сапасын бағалаудың айқын критерийлерін әзірлеу мен енгізумен қоса қарастырылады. Төлемдер педагогикалық қызметтің нәтижелеріне сәйкес жүргізілуі тиіс. Еңбек ақының сапасы еңбек өнімділігімен ұштасуы ынталандырушы және өтемақы белгілерінің көмегімен жаңа еңбекақы жүйесіне сәйкес педагогикалық және басқарушылық қызметкерлерді аттестациялау жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Бағалау жүйесі еңбек ақыны еңбек сапасы мен еңбек өнімділігімен байланыстыратын механизмнің басты элементі болып табылады.

Педагог қызметкерлердің сапасы мен тиімділігін бағалаудың кешенді тетігі мыналар бола алады:

- кәсіби қызметтің мониторингі;
- кәсіби қоғамдастықтың қызметін бағалау;
- ата-аналар қауымдастығының қызметін бағалау;
- сертификатталған қызметкердің өзін-өзі бағалауы [8].

Сыйақы төлеудің жаңа жүйесі сапа мен өнімділікке арналған жалақының ынталандырушы рөлін күшейтуге бағытталған. Облыстық және қалалық деңгейлерде, сондай-ақ нақты білім беру мекемесі деңгейінде тиісті жергілікті ережелер әзірленіп, мақұлдана алады:

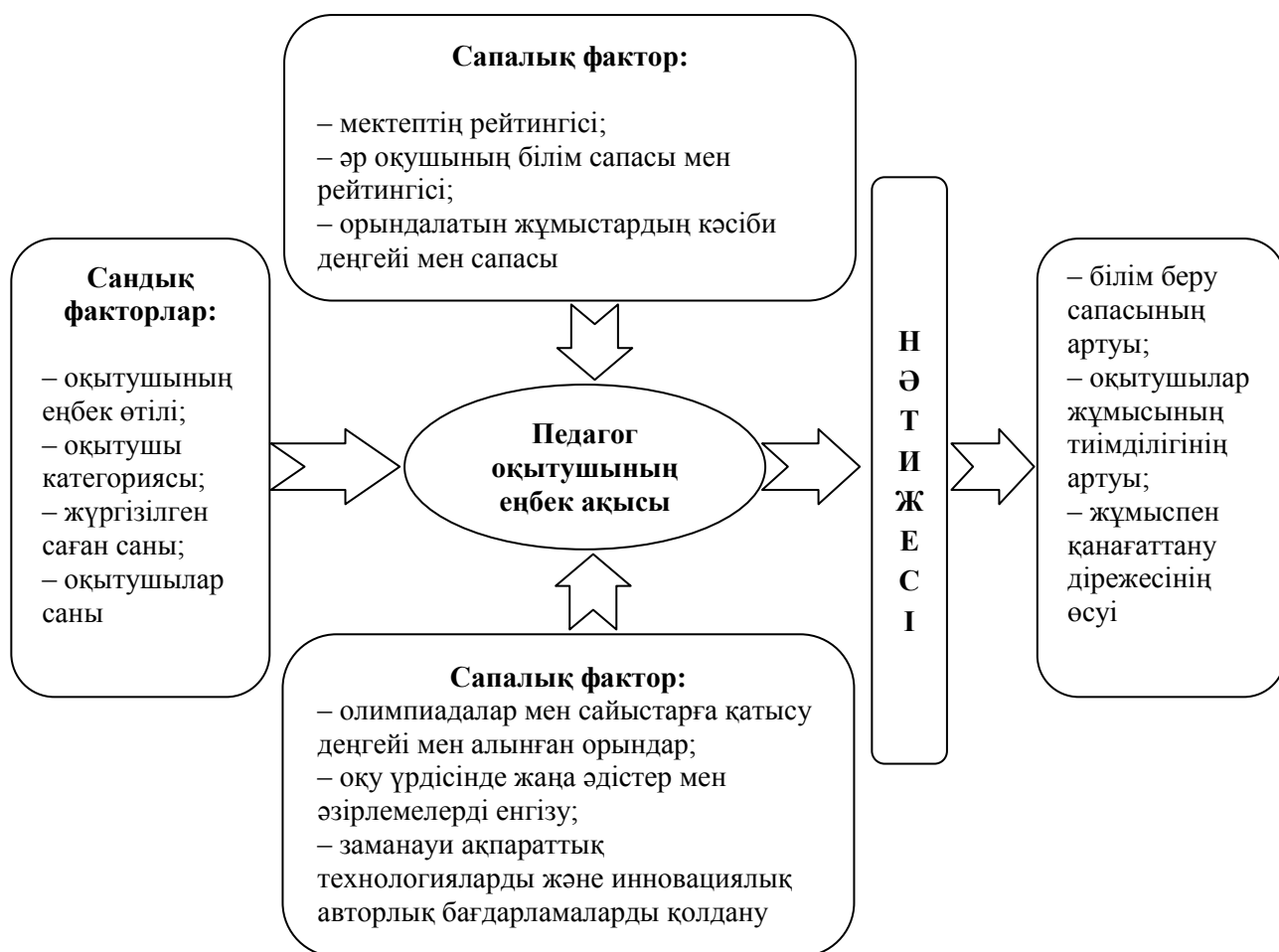
- еңбекақы төлеу қорына ынталандырушы бөлікті бөлу (40 % дейін);
- мемлекеттік органдарға еңбекақы төлеудің ынталандырушы бөлігін бөлуге қатысу тәртібі;
- педагог қызметкерлердің сапасы мен көрсеткіштерінің өлшемдері мен көрсеткіштері;
- жалақының оқушылар санына тәуелділігі.

Ынталандыру төлемдерінің тізбесіне мынадай төлемдер кіруі мүмкін:

- өткен кезеңмен салыстырғанда оқушылардың жоғары көрсеткіштерге қолжеткізуі;
- олимпиадалардың, жарыстардың, байқаулардың жүлдегерлерін дайындау және т.б.;
- оқу үрдісінде жаңа әдістер мен әзірлемелерді енгізу, заманауи ақпараттық технологияларды және инновациялық авторлық бағдарламаларды қолдану;
- балалардың денсаулығын сақтау және нығайту, салауатты және қауіпсіз өмір салтын қалыптастыру;
- жұмыстың күрделілігі мен қарқындылығы;
- орындалатын жұмыстардың кәсіби деңгейі мен сапасы;
- мекеменің жарғылық қызметіне байланысты қызметті сапалы дайындау және жүргізу [9].

Сонымен, қорыта келе, еңбек ақы төлеу қорының ынталандырушы бөлігінен төлемдер көлемін анықтау есепті кезеңнің (жартыжылдық, тоқсан) қорытындылары бойынша оқу жетістіктерінің динамикасын ескеруге мүмкіндік беретін нәтиже болып табылады. Оқушылардың оқудағы жетістіктерін неғұрлым объективті бағалауға мүмкіндік беретін оқушылардың жетістіктерін - жарыстардың, іс-шаралардың, сайыстардың және т.б. нәтижелері негізінен сыртқы бағалауды қолданған жөн.

Зерттеулер нәтижесінде еңбек ақы мөлшерін анықтайтын факторларды сандық және сапалық жақтарына бөліп, өзіндік модель құраймыз. Бұл модельде еңбек ақыға әсер ететін сапалық факторлардың үлкен тізімін біріктіру арқылы топтарға бөлеміз және бүгінгі күнде есептеуге мүмкіндік беретін көрсеткіштерді таңдап аламыз.

2-сурет. Педагог-оқытушының еңбек ақысын қалыптастыру моделі

Жоғарыдағы 2-суреттен, біздің моделімізде сандық және сапалық факторлар еңбек ақының негізгі құраушысы болатының көреміз. Сандық факторлар әсері еңбек ақының 60 % құраса, қалған 40 % еңбек ақының сапалық факторы құрау керек, ол үшін коэффициенттер жүйесі енгізіледі.

Ең алдымен, қазіргі кезде көп талданып, анықталып жүрген мектеп рейтингісі де осы коэффициенттер қатарында болуы керек.

Әр сапалық фактордың үлесіне қарай олардың мөлшері анықталады, яғни осы 40 % мөлшерінде еңбек ақының құрамын анықтаймыз:

- біздің пікірімізше, сапалық көрсеткіштер арасында басты көрсеткіш әр оқушының білім сапасы мен рейтингісі — 15 %;
- мектеп рейтингісі — 5 %;
- орындалатын жұмыстардың кәсіби деңгейі мен сапасы — 5 %;
- олимпиадалар мен сайыстарға қатысу деңгейі мен алынған орындар — 10 %;
- оқу үрдісінде жаңа әдістер мен әзірлемелерді енгізу мен заманауи ақпараттық технологияларды және инновациялық авторлық бағдарламаларды қолдану — 5 %.

Сонымен, қорыта келе, біздің зерттеуіміздің нәтижесінде елімізде оқытушылар еңбек ақысы олардың еңбегінің сапалық жағын сипаттамайтынын анықтадық, дамыған шет елдерде, сонымен қатар көршілес Ресей мемлекетінде де оқытушы еңбек ақысы сандық көрсеткіштермен қатар, сапалық көрсеткіштерді қамтиды. Біз еліміздегі есепке алуға мүмкін жағдайларды іріктеп алып, олардың оқыту сапасы мен тиімділігіне қаншалықты мөлшерде әсер ететініне байланысты сәйкес коэффициенттерге бөлу жұмысын жүзеге асырдық. Нарықтық экономика жағдайында еңбек ақы дифференциацияланған күйде болып, әр оқытушының өзінің еңбегіне деген жауапкершілігі мен ынтасын, жұмыс нәтижесіне көзқарасын сипаттаған кезде ғана, оқытудың сапасы артып, білім беру саласының тиімділігі өседі.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Воробьева Е. Переменные системы оплаты труда / Е. Воробьева // АҚДИ Экономика и жизнь. — 2011. — № 12. — С. 56–58.
- 2 Генкин Б.М. Экономика и социология труда: учебник для вузов. — 4-е изд., перераб. и доп. / Б.М. Генкин. — М.: Изд-во НОРМА, 2012. — 416 с.
- 3 Жуков А. Цена труда и заработная плата / А.Жуков // Кадровик. Трудовое право для кадровика. — 2014. — № 11. — С. 12–15.
- 4 Климова Н.В. Анализ эффективности расходов на оплату труда / Н.В. Климова // Экономический анализ: теория и практика. — 2012. — № 5. — С. 33–36.
- 5 Мазманова Б.Г. Управление оплатой труда: учеб. пособие / Б.Г. Мазманова. — М.: Финансы и статистика, 2013. — 368 с.
- 6 Селютин А. Разработка эффективной системы оплаты и стимулирования труда / А.Селютин // Кадровик. Кадровый менеджмент. — 2010. — № 8. — С. 8–11.
- 7 Чеканов Е. Оплата труда: как поднять планку гарантий и обязательств / Е.Чеканов // Кадровик. Кадровый менеджмент. — 2010. — № 1. — С. 56, 57.
- 8 Шепеленко С.Г. Организация, нормирование и оплата труда на предприятии / С.Г. Шепеленко. — М: ИКЦ «МарТ», 2014. — 160 с.
- 9 Гусятникова А.Г. Анализ современной системы оплаты труда в муниципальном образовательном учреждении / А.Г. Гусятникова, И.Е. Медушевская // Научно-методический электронный журнал «Концепт». — 2015. — № 13. — С. 946–950.

Б. Ахметжанов, К.Б. Тажибекова, А.А. Шаметова

Совершенствование оплаты труда в учреждениях дополнительного образования

Статья посвящена проблеме оплаты труда в учреждениях дополнительного образования, которая в настоящее время актуальна в нашей стране. Ее решение окажет большое влияние на развитие образования. Теоретические аспекты определения того, сколько и каким образом должна производиться оплата за новую услугу, изложены в этой статье. Сосредоточено внимание на том, насколько хорошо каждый учитель работает, сколько стоит работа в этой области и как проблема решается в зарубежных странах. Авторами сравниваются затраты на оплату труда европейских работников образования с оплатой труда в Казахстане, а заработная плата учителей в стране сравнивается со средней заработной платой. Проблема, которая имеется в нашей стране, — это необходимость эффективной оценки работы персонала образования и внедрение стимулов для улучшения их работы. На примере центра дополнительного образования анализируется заработная плата учителей, работающих в этой сфере, излагаются предпосылки расчета оплаты труда. Предлагаемый подход может служить основой для ре-

шения проблемы не только в области дополнительного образования, но и для повышения эффективности общего образования в стране, качественного оказания образовательных услуг.

Ключевые слова: дополнительное образование, заработная плата, анализ, оплата, расчет, совершенствование, учреждение, стимулирование, эффективность, премия, критерии.

B. Akhmetzhanov, K.T. Tazhibekova, A. Shametova

Perfection of labor remuneration in institutions of additional education

The article is devoted to the problem of labor remuneration at the institutions of additional education, which is currently developing in our country. Additional education has a great impact on compulsory education and is aimed at deepening the knowledge and development of students. Today every teacher works in this sphere in addition, paying attention to the extent to which this kind of activity is properly assessed both abroad and in our country and the need to determine the methods of payment for labor from the theoretical aspects that are considered in this article. A comparative analysis of the salaries of employees in the sphere of education of our country with European countries, as well as an analysis of the level of wages of educators with the national wage. The main problem that has arisen in our country is the need for an effective evaluation of the work of the education staff and the introduction of incentive measures. The analysis of the remuneration of teachers working in this organization was conducted and directions for improving the payment of labor were proposed. The proposed methodology for calculating wages will increase the effectiveness of not only the work of institutions of additional education, but also in the whole sphere of education and will be the basis for providing quality services to students.

Keywords: additional education, salary, analysis, payment, calculation, improvement, institution, incentive, efficiency, bonus, criterion.

References

- 1 Vorobyeva, E. (2011). Peremennye sistemy oplaty truda [Variable wage systems]. *AKDI Ekonomika i zhizn – AKDI Economy and Life*, 12, 45–85. Moscow [in Russian].
- 2 Genkin, B.M. (2012). *Ekonomika i sotsiologiya truda* [Economics and sociology of labor]. Moscow: NORMA [in Russian].
- 3 Zhukov, A. (2014). Tsena truda i zarabotnaia plata [Labor Price and Wages]. *Kadrovik. Trudovoe pravo dlia kadrovika – Kadrovik. Labor Law for the Personnel Officer*, 11, 12–15. Moscow [in Russian].
- 4 Klimova, N.V. (2012). Analiz effektivnosti raskhodov na oplatu truda [Analysis of the effectiveness of labor costs]. *Ekonomicheskii analiz – Economic Analysis*, 5, 33–36. Moscow [in Russian].
- 5 Mazmanova, B.G. (2013). *Upravlenie oplatoi truda* [Wage Management]. Moscow: Finansy i statistika [in Russian].
- 6 Seljutina, A. (2010). Razrabotka effektivnoi sistemy oplaty i stimulirovaniia truda [Working out of an effective system of payment and stimulation of work]. *Kadrovik. Kadrovyy menedzhment – Kadrovik. Personnel management*, 8, 8–11. Moscow [in Russian].
- 7 Chekanov, E. (2010). Oplata truda: kak podniat planku harantii i obiazatelstv [Remuneration: how to raise the bar of guarantees and commitments]. *Kadrovik. Kadrovyy menedzhment – Kadrovik. Personnel management*, 1, 56–57. Moscow [in Russian].
- 8 Shepelenko, S.G. (2014). *Orhanisatsiia, normirovanie i oplata truda na predpriatii* [Organization, rationing and labor compensation at the enterprise]. Moscow: ICC «Mart» [in Russian].
- 9 Gusyatnikova, A.G., & Medushevskaya, I.E. (2015). Analiz sovremennoi sistemy oplaty truda v munitipalnom obrazovatelnom uchrezhdenii [Analysis of the modern wage system in the municipal educational institution]. *Nauchno-metodicheskii elektronnyi zhurnal «Kontsept» – Scientific and methodical electronic magazine «Concept»*, 13, 946–950. Moscow [in Russian].

A.K. Atabayeva, M.B. Amirkulova, E.Zh. Syzdykova, D.I. Syzdykova

*Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan
(E-mail: maral_1970@mail.ru)*

Analysis of the main economic factors and prices on the real estate market in Kazakhstan

The article analyzes the influence of the main economic indicators of the real estate market in Kazakhstan, and a forecast of real estate prices. Since the real estate market refers to the resource market, then it affects all of the same factors that are characteristic of the resource market. It is not only the demand, supply, competition, the level of socially necessary labor, the industry average level of profitability, the state of the financial sector, the state level of intervention in terms of the functioning of the market, specific to the existence of market-based pricing mechanism. In accordance with its definition of the market value of the property depends on the factors that determine the average or more likely the price of its sale on the market in normal conditions of the transaction. Multivariate correlation and regression analysis for the period from 2007 to 2017 was conducted to assess the impact of the real estate market the main factors of development and forecast average annual data. As a result of the analysis obtained pairwise correlation coefficients, determining closeness of the relationship between variables. Along with the dynamics of the dollar for the analysis were chosen the most significant factors affecting the real estate market, such as the rate of the dollar to the tenge, the volume of mortgage lending; world oil prices, the nominal income residents. Determined closeness of the relationship between the studied factors. It revealed a level of correlation between the factors of the real estate market and selected the most relevant macroeconomic factors affecting the real estate market.

Keywords: real estate market, economic factors, the price, the dollar exchange rate to tenge, the volume of mortgage lending, world oil prices, the nominal income of residents.

One of the main indicators of the development of normal market relations in the country is the state of real estate market in general and its individual sectors in particular. The real estate market is an essential component of any national economy, because real estate is the most important part of national wealth, which accounts for more than 50 % of the world's wealth. Without a real estate market, there can be no market at all.

The importance of the domestic real estate market as an economy sector is confirmed by its high share in the gross national product, high level of budget revenues from primary sale, rental of public and private real estate, high level of tax collection from real estate taxes and transactions with it.

Often, real estate is the only component of the availability of owners' capital and the most significant sign of its existence and development in the form of assets and management entities. Therefore, real estate can be acquired, transferred, improved, changed and destroyed. All these processes require valuation of real estate objects based on availability of functional, financial and physical components. Time-lagged estimates of this kind may vary significantly, because they depend largely on methods used in making valuations, market fluctuations, location, purpose, modes of operation, and many other factors that affect the level of real estate value. Therefore, methods and processes of real estate valuations need to be studied, because this process has many specific features that distinguish it from the way other products, goods, works or services are evaluated that act as a result of human activity.

Often, methods of assessing the real estate and the results are beyond the direct ownership and management of it, because they are affected by political, social, general economic changes, emerging risks and taxation system, which requires real estate appraisers to globally look at many current and future processes, see their interrelation and mutual influence, as well as the ability to determine strategic directions and prospects for the development of this type of market.

Since the real estate market belongs to the resource market, it is affected by all the same factors that are typical for the resource market. This is not only demand, supply, competition, level of socially necessary labor inputs, average industry profitability level, state of the financial sphere, and level of government intervention in conditions of this market's functioning that are typical for the existence of a market mechanism for pricing.

In accordance with its definition, the market value of a property object depends on those factors that determine the average or more probable price of its sale on the market under normal transaction conditions.

On the first level of classification, they can be subdivided into objective and subjective factors.

In determining the market value, objective factors are considered. As for subjective factors, they are related to the behavior of a particular buyer, seller or intermediary when concluding a transaction in part not directly determined by its economic conditions (awareness, honesty, patience, gullibility, personal likes and dislikes, etc.). Objective factors are mainly economic, and ultimately, the average level of prices of specific transactions.

Economic factors can be subdivided into macroeconomic and microeconomic factors. The first include factors related to the overall market situation: the initial level of supply of real estate need in the region; volumes and structure of new construction and reconstruction; migration factors; legal and economic conditions of transactions; level and dynamics of inflation; dollar rate and its dynamics. In our conditions, the following long-term factors may also be included in the group of economic factors:

- differences in dynamics of prices for goods and services, as well as terms of payment that affect the scale of cash accumulation and amount of deferred demand;
- pace and scale of the formation of a new social stratum that has the potential to invest in real estate;
- development of the mortgage system;
- development of the system of foreign missions in the region [1].

Microeconomic factors characterize the objective parameters of specific transactions. Of these, those, which describe the object of transaction (apartment), are especially important. Significant are also the factors that are related to the nature of the transaction and the terms of payments. The main procedures of registration of transactions and their payment have been worked through. Therefore, for mass valuation of the market value of apartments one may and should focus on typical (medium) nature of the transaction, consider this factor constant and not consider it when assessing the market value of apartments. Then the market value (average price) of an apartment estimated at a fixed date is conditioned by its parameters (characteristics) as a use value.

To assess the impact of the main factors in the real estate market and develop a forecast based on average annual data, a correlation-regression analysis was conducted for the period from 2007 to 2015 and paired correlation coefficients were obtained. They determine the tightness of a relationship between the variables. Along with the dynamics of dollar for analysis, the most significant macroeconomic factors affecting the real estate market were selected: x_1 — the dollar to tenge rate; x_2 — volumes of mortgage crediting; x_3 — world oil prices; x_4 — nominal income of residents (Tables 1, 2) [2].

Table 1

Main factors affecting the real estate market

Factor name	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Average supply price, tenge/sq.m	259152	220870	197745	192168	230597	262701	304498	369180	358310
Dollar to tenge rate	120,82	119,994	150,34	146,713	146,99	150,41	152,921	183,507	221,73
Volumes of mortgage crediting, billion tenge	111,3	100,9	97,7	102,6	115,4	129,9	153,62	175,43	177,6
Oil price, dollar / barrel	72,7	97,7	61,9	76,6	111	121,4	108,8	98,9	55
Level of nominal income, tenge	48669	65 590	70 705	83 787	80495	90409	98665	116249	128035

To perform the correlation analysis, we use the «Data Analysis» package of the MS Excel application. Let's calculate the matrix of pair correlation coefficients.

Level of correlation between factors in the real estate market

	y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄
y	1				
x ₁	0,737778	1			
x ₂	0,974044	0,825635	1		
x ₃	-0,00928	-0,35126	0,008996	1	
x ₄	0,774979	0,924091	0,887561	-0,03044	1

The analysis has shown that property prices are the most sensitive to mortgages and incomes. Their dependence is 97 % and 77 % respectively.

Experience shows that during the crisis, the growth rate of mortgage lending volumes falls from a level of +1 % to -7 % per year. Given the continued positive dynamics of mortgage lending, to calculate the forecast we will use a more optimistic indicator of 1 % of mortgage growth per year. It should also be considered that, as the retrospective analysis shows, during the crisis, nominal incomes of the population do not grow, but in real terms, they fall by an average of 2.5 % per year. The average price of oil in 2015 was \$ 55 per barrel. We use these parameters as a basis for calculating the forecast, at the same time we assume different versions of the dollar exchange rate [3].

1. An example of the crisis 2007—2009 shows that a decline in the parameters of economic growth inevitably leads to a decline in housing prices. At the time, the tenge price had been declining for about 3 years in a row and lost a total of 30.5 %. The dollar price also showed an impressive decline of about 50 %. Other conditions being equal (a slowdown in mortgage growth to 1 % per year, a decrease in real household incomes and an average annual price of oil at \$ 55-60 per barrel), the decline in tenge prices in the housing market before the end of 2017 will be 15-20 %.

2. One-time devaluation by 25 %. As the situation is aggravated by other factors compared to 2009 (a longer and deeper fall in oil prices, economic sanctions), many experts predict a further 25 % devaluation, or up to 385 tenge per dollar. In this situation, due to the growth of the tenge price of housing, the average annual rate of growth in prices in tenge will end by the end of 2017, and the subsequent correction will stretch to 2018 and amount to another 15-20 %. The dollar price under this scenario will reduce by another 30 % within a year and a half [4].

Table 3

Forecast of indicators and rates of change in prices in the housing market until the end of 2017 for different values of the tenge to dollar exchange rate

Values and average annual increase, %				
Dollar rate	Mortgage lending Volumes	Nominal income	Oil price	Rate of price growth in housing market
221,73 tenge per dollar	+1 % peryear	0-0,3 % per year	\$55-60 per barrel	minus 14-15 % intenge
385 tenge per dollar	+1 % peryear	0-0,3 % peryear	\$55-60 per barrel	minus 2,5 % –plus 1,9 % intengein 2017 and minus 15-20 % in 2018

As the analysis shows, investments in foreign currency and pegging of real estate prices to dollar, despite good benefits in the short term, have a negative effect in the long term. Strong dependence on dollar leads to a number of problems, one of which is the impoverishment of the bulk of the population receiving income in tenge. Only those win on the market who profit in time by selling their property at the peak of prices (and this peak has already passed). Basing on the new market reality, it is possible to recommend to citizens to focus, first, on dynamics of tenge prices and on announcements denominated in tenge. One can also get a stable income from renting an apartment. Thus, even in «bad» times, provided

long-term investment, the profitability of housing will be approximately at the level of yield of tenge deposits and will be insured against inflation.

Let us analyze the prices of the real estate market in Kazakhstan in 2017.

2017, as well as 2016, proved to be difficult for the Kazakhstan's real estate market. First, the transition to a floating exchange rate, and then the ban on the nomination of prices in dollars caused many difficulties in terms of pricing for all market participants. It would seem that against the backdrop of rising inflation and a decrease in people's incomes, house prices should fall, but against the backdrop of currency shocks, the tenge price tags were only able to regain the difference in rates [5].

The outgoing year turned out to be tense and eventful for the Kazakhstan's real estate market. In the first half of the year, de-dollarization was declared, in the second half of the year, a new state program «Nurly Jer» was announced. And all this against the background of an unstable exchange rate. For these reasons, the expectations for the next year are very different for sellers and buyers.

In 2017, prices for apartments have declined significantly. Despite the ban on the nomination of real estate prices in foreign currency, pricing in the secondary market is still tied to the dollar equivalent. For this reason, the dynamics of tenge prices in 2016—2017 was mainly due to fluctuations in exchange rates, which is clearly seen in Figure 1.

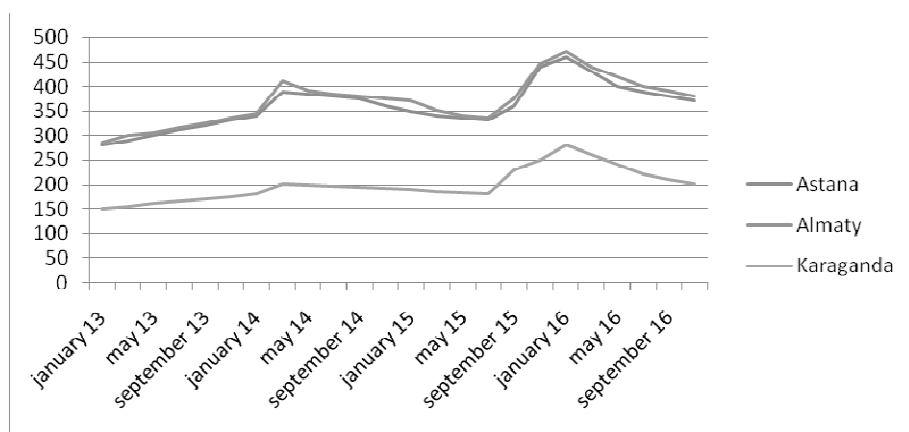

Figure 1. Dynamics of the average supply price in the housing market, thousand KZT / sq.m

By now, in fact, the tenge price has retreated to the level of the beginning of 2014, that is, by the time of the first devaluation, which indicates the stagnation of housing prices in the last 3 years.

Of course, the same cannot be said about the dollar price. The dynamics of the indicator in dollar equivalent shows that since the beginning of 2014, it has fallen by an average of more than 50 %, including 21 % in 2016 (Fig. 2).

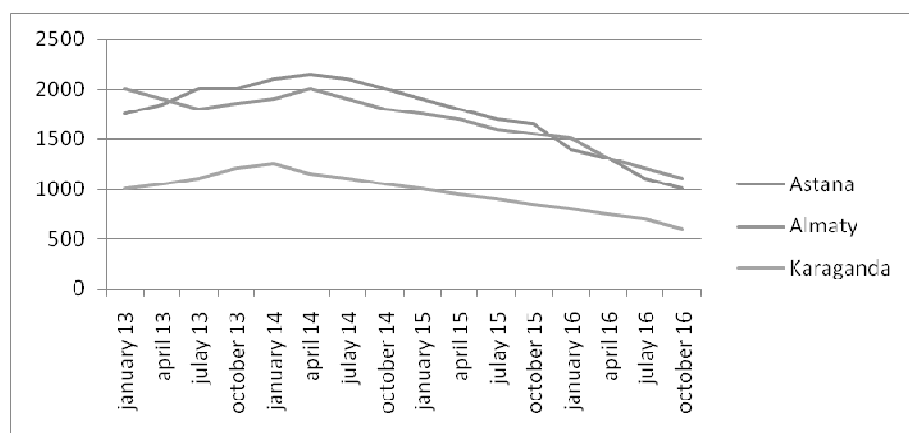

Figure 2. Dynamics of the average supply price in the housing market, USD / sq.m

In 2016, against the background of the general crisis, the domestic real estate market continued to develop under the auspices of EXPO-2017 and the continuation of public housing programs implementation. In 2017, peaking volumes of new housing were introduced in the country, the bulk of which fell on Astana.

The volume of commissioning of new housing in the capital in 2017 exceeded 2 million sq.m, whereas before the announcement of EXPO, the average annual input did not exceed 1.3 million sq.m.

Along with this, during 2017, the domestic housing market continued to have negative trends expressed in a decrease in the mortgage lending volume. The growth of the dollar rate by more than 80 % over the past year has led to an increase in the cost of currency savings of the population, which share in the total volume was about 70 %. The growth in the value of currency deposits on the background of price lowering in the secondary market has led to an increased demand in regions with high incomes [6].

Dynamics of registered transactions for the sale of apartments in some regions over the past two years showed significant growth. For example, in Astana this year the volume of transactions on the market has increased by 61 %, in Almaty by 48 %, in Aktau by 42 %, in Shymkent by 18 %. In Karaganda, the growth was not so significant and amounted to 4.7 %.

In regions with low and medium incomes during the year, demand fell or remained at the same level (Fig. 3).

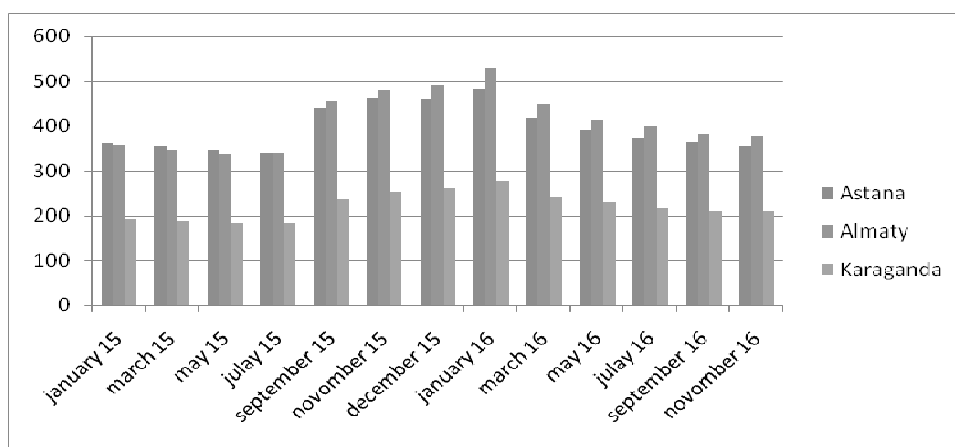

Figure 3. Dynamics of the average supply price in the housing market, KZT/sq.m

By the end of 2016, average housing prices fell by 18-28 %, depending on the city. As can be seen from Table 4, prices dropped the most in Shymkent – 28 %, the least in Karaganda – 18 %. In Aktau, the rate of decline was 25 %.

Table 4

Average prices for housing in cities of Kazakhstan

City	Average price, KZT /sq.m (November 2016)	Deviation by November 2015, KZT/sq.m	Deviation by November 2015, %
Astana	354 255	-105 741	-23 %
Almaty	377 924	-104 194	-22 %
Aktau	290 000	-98 840	-25 %
Karaganda	207 774	-46 738	-18 %
Shymkent	198 340	-77 000	-28 %

Property prices will decrease in 2018. Despite the beginning of a weak increase in commodity prices since the beginning of 2017, the analysts' consensus forecasts for the oil market for the coming years remain rather low-key. Leading international investment banks predict an average price for oil not higher than 50 KZT / barrel in the current year and an average of 56 KZT / barrel in 2018.

According to Bloomberg, the consensus forecast for Brent crude oil prices from 25 leading financial and consulting companies for 2018 will be 52.9 KZT / barrel. The International Monetary Fund (IMF) in its World Economic Outlook report has reduced the forecast for the growth of the economy of Kazakhstan in 2017 to 0.1 percent. At the same time, the inflation forecast for the following year was 9.3 percent.

Among the reasons, the IMF names a deep recession in Brazil, Russia and a weak economic growth in Latin America and the Middle East.

In the absence of long-term funding, banks note a low interest in issuing mortgage-housing loans in the medium term. Along with this, demand is also affected by negative factors: high interest rates on loans and uncertainty in projections for the cost of housing.

The main operator providing preferential mortgage lending is Zhilstroysberbank. However, in conditions of uncertainty and liquidity decrease, it also reduces the volume of issuance. Inadequate supply of credit resources from banks leads to the fact that customers who want to buy housing, go directly to the owners, bypassing financial institutions, and find new acceptable conditions for payment settlements (installments, barter and other types of settlements).

An additional test for the capital's real estate market in 2017 was its oversaturation after the end of the EXPO exhibition. In 2016, developers have created a two-year stock of real estate, which is to be sold in the coming years. Against the backdrop of high supply volumes, decreasing revenues and difficulties with mortgages, prices will have to decline.

Thus, it is expected that prices in the housing market in 2018 will tend to decline.

What does the theory of cycles in the economy predict?

The fact that prices in 2018 have yet to fall is also stated by the theory of cycles in the economy. The French economist, Clement Juglar, has studied 7-11 year long investment cycles. In each cycle, Juglar has singled out two main phases: the phase of recovery and the phase of recession. In Juglar's cycles often, but not always sub-phases are distinguished:

- phase of recovery (sub-phases of start and acceleration);
- phase of expansion or prosperity (sub-phases of growth and overheating, or boom);
- phase of recession (sub-phases of collapse / acute crisis and recession);
- phase of depression or crisis (sub-phases of stabilization and shear).

As the research of the analytical service kn.kz shows, in the dynamics of prices in the real estate market, one can already single out two medium-term cycles, the first of which lasted 9 years.

The period of the first cycle lasted from 2000 to 2009. The phase of recovery and expansion began in 2000 and ended in the summer of 2007. The phase of recession, crisis, recession and stagnation began in August 2007 and ended in the fall of 2009. The total duration of the first cycle was 9 years, of which 6.5 years took the recovery phase and the recession phase lasted for 2 years. The period of the second cycle began in the autumn of 2009 and continues to the present. The phase of expansion and recovery of the second cycle began in the autumn of 2009 and ended in February 2014.

The phase of recession, crisis, decrease and stagnation began in February-March 2014 and continues to the present. In the second cycle, the recovery phase lasted 4.3 years, in 2014, we entered the recession phase, which has been going on for 3 years. However, as seen on the chart in 2015—2016, we were in a phase of slowdown and stagnation, which is to be followed by a real decline. Considering such fundamental factors as falling of the population incomes, volumes of mortgage crediting and restrained forecasts of economic growth, in the coming year we will see a continuation of negative price dynamics. How long can this last? Assuming that the second cycle will be the same in duration (9 years), then the economy and real estate market will begin to recover only in 2018.

Under current conditions, the depth of the fall in prices in 2018 may be 10-15 % with an average drop rate of 0.8 % -1.25 % per month. But it is worth noting that the dramatically changing situation on the world market sometimes forces the adjusting of positions and revising of forecasts. In addition, next year the government and international experts forecast an economic growth of 2-2.5 %. This will support the real estate market as well, but it will have a deferred impact on the market and is unlikely to lead to an increase in prices [7].

So, let's summarize. The study showed that many different factors affect the prices of the real estate market. The most significant factors are the dollar to tenge rate, mortgage lending volumes, world oil prices, nominal incomes of the population. Correlation-regression analysis showed that property prices are the most sensitive to mortgages and incomes.

The main driver of the market was the state housing program «Nurly Zher». The updated program, launched at the beginning of the year, affected all areas of the primary housing market and returned second-tier banks to the mortgage market. The activity of the state has led to a doubling of the mortgage loans volume for ten months. The activity of the program «Nurly Zher» increased the demand for new buildings and increased the flow of customers to the primary market. On the one hand, it supported prices for new square

meters, on the other - increased the downward trend in the secondary market. Today there is an active construction. There are a lot of social programs and social projects. The only thing would like to see is some more good soft loans related to mortgages.

References

- 1 Касьяненко Т.Г. Оценка недвижимости: учеб. пособие / Т.Г. Касьяненко, Г.А. Маховикова, В.Е. Есипов, С.К. Мирзажанов. — М.: КНОРУС, 2015. — 752 с.
- 2 Уткин В.Б. Эконометрика: учебник / В.Б. Уткин. — М.: Дашков и К°, 2015. — 560 с.
- 3 Ниворожжина Л.И. Многомерные статистические методы в экономике: учебник / Л.И. Ниворожжина, С.В. Арженовский. — М.: Дашков и К., 2009. — 224 с.
- 4 Сайт недвижимости в Казахстане [Электронный ресурс]. — Режим доступа: tengrinews.kz.
- 5 Официальный интернет-ресурс Комитета по статистике РК [Электронный ресурс]. — Режим доступа: stat.gov.kz.
- 6 Национальный аналитический сайт [Электронный ресурс]. — Режим доступа: kn.kz.
- 7 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.ocenka-uko.kz.
- 8 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.fin-izdat.ru/journal/analiz.

А.Қ. Атабаева, М.Б. Әмірқұлова, Э.Ж. Сыздықова, Д.И. Сыздықова

Қазақстанда жылжымайтын мүлік нарығындағы баға мен негізгі экономикалық факторлардың талдауы

Мақалада Қазақстандағы жылжымайтын мүлік нарығына негізгі экономикалық көрсеткіштердің әсерінің талдауы жүргізілген және жылжымайтын мүліктің бағасының болжамы өңделген. Жылжымайтын мүлік нарығы ресурстық нарыққа жататындықтан, оған нарық ресурстары үшін сипатталатын барлық факторлар әсер етеді. Бұл тек сұраныс, ұсыныс, бәсеке, еңбектің жалпы қажетті шығындарының деңгейі, тиімділіктің орташа салалық деңгейі, қаржылық салаларының қалып күйі, берілген нарықтың қалыптасу жағдайына мемлекеттің кірісу деңгейі баға қалыптастырудың нарықтық механизмінің бар болуы үшін сипатталған. Жылжымайтын мүлік нысанының нарықтық құны өз анықтамасына сәйкес ымыраға келудің қалыпты жағдайы үшін нарықта оны сатудың орташа немесе мүмкін болатын бағасын анықтайтын факторлардан тәуелді болады. Жылжымайтын мүлік нарығының негізгі факторларына әсерін бағалау және, орташажылдық мәліметтер бойынша, болжауды өңдеу үшін 2007–2017 жылдар аралығында корреляциялық-регрессиялық талдау жүргізілді. Талдау нәтижесінде айнымалылар арасында тығыздық байланысын анықтайтын корреляцияның жұптық коэффициенттері алынды. Талдау үшін доллар бағамы динамикасымен қатар, жылжымайтын мүлік нарығына әсер ететін аса маңызды макроэкономикалық факторлар, олар: теңгеге шаққандағы доллар бағамы, ипотекалық несиелеу көлемі, мұнайдың әлемдік бағасы, халықтың атаулы табысы жатады. Жылжымайтын мүлік нарығында факторлар арасында корреляциялар деңгейлері анықталған және жылжымайтын мүлік нарығына әсер ететін маңызды макроэкономикалық факторлар таңдалған.

Кілт сөздер: жылжымайтын мүлік нарығы, экономикалық факторлар, жылжымайтын мүлік бағасы, теңгеге шаққандағы доллар бағамы, ипотекалық несиелеу көлемдері, мұнайдың әлемдік бағалары, тұрғындардың номиналды табыстары.

А.К. Атабаева, М.Б. Амиркулова, Э.Ж. Сыздықова, Д.И. Сыздықова

Анализ основных экономических факторов и цен рынка недвижимости в Казахстане

В статье проведен анализ влияния основных экономических показателей на рынок недвижимости в Казахстане и разработан прогноз цен на недвижимость. Поскольку рынок недвижимости относится к ресурсному рынку, то на него воздействуют все те же факторы, которые характерны для рынка ресурсов. Это не только спрос, предложение, конкуренция, уровень общественно необходимых затрат труда, среднеотраслевой уровень рентабельности, состояние финансовой сферы, уровень вмешательства государства в условия функционирования данного рынка, характерные для существования рыночного механизма ценообразования, в соответствии со своим определением рыночная стоимость объекта недвижимости зависит от тех факторов, которые определяют среднюю или более вероятную цену его продажи на рынке при нормальных условиях сделки. Для оценки влияния основных факторов рынка недвижимости и разработки прогноза по среднегодовым данным был проведен многомер-

ный корреляционно-регрессионный анализ за период с 2007 по 2017 гг. В результате проведенного анализа получены парные коэффициенты корреляции, определяющие тесноту связи между переменными. Наряду с динамикой курса доллара для анализа были выбраны наиболее значимые факторы, влияющие на рынок недвижимости, такие как курс доллара к тенге, объемы ипотечного кредитования; мировые цены на нефть, номинальные доходы жителей. Определена теснота связи между исследуемыми факторами. Выявлен уровень корреляции между факторами на рынке недвижимости и выбраны наиболее значимые макроэкономические факторы, влияющие на рынок недвижимости.

Ключевые слова: рынок недвижимости, экономические факторы, цена недвижимости, курс доллара к тенге, объемы ипотечного кредитования, мировые цены на нефть, номинальные доходы жителей.

References

- 1 Kasyanenko, T.G., Makhovikova, G.A., Yesipov, V.E., & Mirzazhanov, S.K. (2015). *Otsenka nedvizhimosti [Property valuation]*. Moscow: KNORUS [in Russian].
- 2 Utkin, V.B. (2015). *Ekonometrika [Econometrics]*. Moscow: Dashkov and K° [in Russian].
- 3 Nivorozhkina, L.I., & Arzhenovskiy, S.V. (2009). *Mnohomernye statisticheskie metody v ekonomike [Multidimensional statistical methods in Economics]*. Moscow: Dashkov and K [in Russian].
- 4 Sait nedvizhimosti v Kazakhstane [Real estate website in Kazakhstan]. *tengrinews.kz*. Retrieved from <https://tengrinews.kz/> [in Russian].
- 5 Ofitsialnyi internet-resurs Komiteta po statistike RK [Official Internet resource of the Committee on Statistics of the Republic of Kazakhstan]. *stat.gov.kz*. Retrieved from stat.gov.kz [in Russian].
- 6 Natsionalnyi analiticheskii sait [National analytical website]. *kn.kz*. Retrieved from kn.kz. [in Russian].
- 7 *ocenka-uko.kz*. Retrieved from www.ocenka-uko.kz
- 8 *fin-izdat.ru*. Retrieved from www.fin-izdat.ru/journal/analiz.

Р.Ж. Калгулова, Т.А. Айыпова, М.Р. Карипова, А.З. Альжанова, В.Н. Боброва

*Л.Б. Гончаров атындағы Қазақ автомобиль жол академиясы, Алматы, Қазақстан
(E-mail: kalgulovar@bk.ru)*

Нарық жағдайында автожол саласын қаржыландырудың халықаралық тәжірибесі

Мақалада автожолдарды мүліктік объектілер ретінде жіктеудегі өзгерістерге байланысты автожол саласын қаржыландыру және басқару жүйесін реформалау ерекшеліктері қарастырылған. Еуропалық елдердің жол желісін және көлік инфрақұрылымын дамытудағы тәжірибесі талданған. Батыс Еуропада жол құрылысының орташа құны анықталған. Авторлар автожол саласының негізгі проблемаларын анықтаған: толықтай қаржыланбау, қазіргі заманғы нормативтік базаның болмауы, жаңа технологиялар мен инновациялардың нашар іске асуы, білікті кадрлар жетіспеушілігі және басқалар. Авторлар автожол саласын қаржыландырудың қолданыстағы тетіктерінің ең танымал және тиімдісі жол қоры екендігін көрсеткен. Жолдарды салудың негізгі ақшалай түсімдерінің көзі салықтар болып табылады. Мақалада дамыған елдерде қолданылатын жол пайдаланушыларынан жиі алынатын салықтар мен алымдар қарастырылған. Авторлар инфрақұрылымдық жобаларды облигация арқылы қаржыландырудың артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтаған. Қытай мен Үндістандағы көлік инфрақұрылымын дамытуда мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобаларына көп көңіл бөлінген. Жол инфрақұрылымы саласында мемлекеттік-жекеменшік әріптестік жобаларының кең таралған және кеңінен қолданылатын нысаны концессия нысаны болып табылады. Авторлар кеңінен таралған концессиялық модельдерді көрсеткен. Халықаралық тәжірибені есепке ала отырып, жол секторын қаржыландыру бойынша ұсыныстар берген.

Кілт сөздер: жол секторы, жол құрылысы, қаржыландыру, жол қорлары, салық, облигациялар, мемлекеттік-жекеменшік әріптестік, концессия.

Жол инфрақұрылымын құру және дамыту мәселелерін талқылау соңғы жылдары автокөліктердің көбеюіне орай автожол желісіндегі жүктеменің күрт артуы себеп болды. Бұл жағдай отандық сарапшылардың көліктік саясат саласындағы, сондай-ақ халықаралық ұйымдардың зерттеулерінен байқалады.

Елдің жол секторын дамытудың экономикалық механизмдері меншік нысандарының басым болуына, мемлекеттік экономикаға тән кемшіліктерді жоюды қамтамасыз ететін жағдайларды жасауға бағытталған. Жол желісін дамытудағы артта қалу, негізінен, экономикалық сипаттағы себептерге байланысты. Елдің жол секторының дамуы қаржыландыру мен басқару жүйесін реформалау автомобиль жолдарының меншік нысандарын ескере отырып басталуы керек [1].

Әрбір экономикалық жүйе нақты макроэкономикалық жағдайлардағы негізгі мақсаттарға қолжеткізе алатын болса ғана, тиімді деп санауға болады. Нарық қатынастарын қалыптастыру жағдайында ел дамуы тиімділігінің көптеген дәстүрлі көзқарастары, тәсілдері мен әдістері түбегейлі өзгереді. Жол-көлік инфрақұрылымының жағдайы қоғамның әлеуметтік-экономикалық негіздері мен халық шаруашылығының барлық шаруашылық қызметінің негізгі мәселелерін шешумен байланысты.

Жолдарды басқарудың тиімділігін арттыратын экономикалық механизмдерді енгізу мемлекет тарапынан елеулі қаржы бөлуді талап етеді. Бұл шығындар нақты негізделген, себебі жаңа магистральдар құрылысы тікелей тарапта экономикалық өсімге, өнімнің, тауарлардың және қызметтердің өзіндік құнын төмендетуге әсер етеді, кәсіпорындар мен ұйымдардың пайдасын көбейтеді және осылайша көлік кәсіпорындарының табыстылығын арттырады.

Еуропалық елдердің тәжірибесі жол желісі мен көлік инфрақұрылымының дамуы экономикалық байланыстардың қарқындылығын айқындайды және ел экономикасын дамытудың маңызды шарттарының бірі болып табылады. Мемлекеттің экономикасының белсенді өсуі шектеулі болуы ықтимал, тіпті төмен сапалы жолдар мен жол желісінің (көпірлер, туннельдер) инфрақұрылым объектілерінің әлеуеті төмен инфрақұрылымдық шектеулермен шектелуі мүмкін. Көптеген дамыған елдерде, соның ішінде Германияда, Жапонияда, Америка Құрама Штаттарында жол желісін қалыптастыру ұзақмерзімді мемлекеттік бағдарламалар аясында жүзеге асырылады, жол желісін дамыту көрсеткіштері және осы көрсеткіштерге сәйкес қаржыландыру көлемі белгіленеді. Еуропалық одақ трансұлттық жол желісін және тиісті көлік инфрақұрылымын қалыптастыруды Одаққа мүше жаңа елдерді біріктіру мүмкіндігіне орай қарастырады. Жол желісін дамытудың басым жобаларын

мемлекет қаржыландырады немесе мемлекеттің қатысуымен, оның ішінде мемлекеттік-жеке меншік серіктестік жобалары арқылы іске асады.

Төмендегі суретте Батыс Еуропадағы автожол құрылысы үшін қолданылатын орташа шығындар құрылымы көрсетілген.

Сурет. Батыс Еуропада автожол құрылысы үшін орташа шығындар құрылымы (авторлармен [2, 3] негізінде әзірленген)

Шетелдік жол құрылысының маңызды жетістігі автобандар немесе автокөлік жолдары, яғни автокөліктердің жоғары жылдамдықты қозғалысына арналған және басқа жолдардағы бір деңгейлі қиылыстарға, темір жол және трамвай жолдарына, жаяу және велосипед жолдарына арналған жолдар. Сындарлы тұрғыдан алғанда, автобандардың маңызды ерекшелігі — әр бағыт бойынша қозғалысқа арналған кем дегенде екі жолақты болуы, қозғалыс бағыттары арасындағы кедергі түріндегі бөлек құрылымның немесе басқа мақсаттағы құрылыстың және техникалық құрылымның болуы. Сондай-ақ автобандарда ақаулық орын алған жағдайда немесе басқа күтпеген оқиға болған кезде көлік құралын тоқтату үшін кең иықтың белгілі бір жерлерде болуы, автокөлік жолдарының кету және тежегіштерді баяулау және жеделдету жолақтарымен жабдықталған.

Автожол саласын қаржыландыру мемлекеттік маңызы бар жоғары және ұзақмерзімді инвестициялардың бірі болып табылады. Жол инфрақұрылымының заңды қалыптасуы мен дамуы әрбір мемлекеттің дамуының жалпы деңгейіне куә болады және сыртқы экономикалық қызметті кеңейту жолында күшті серпін болып табылады. Осылайша, жаңа жолды қайта салу немесе салу, әдетте, үлкен шығындар ғана емес, сондай-ақ белгілі бір аумақтың және тұтастай елдің экономикалық және әлеуметтік дамуының жаңа мүмкіндіктері болып келеді. Отандық жол салу саласы үшін күрделі табиғи жағдайлар, саланы қаржыландырудың жеткіліксіздігі, орналастырудың тиімсіз жүйесі және жолдарды салу бойынша мемлекеттік тапсырыстарды бюджеттік қаржыландыру технологиясы бұзылған жолдарды салуға әкеліп соғады. Жол құрылысын қаржыландыру ерекшелігі өндірістік үдерісте анықталатын жол шаруашылығының экономикалық, ұйымдастырушылық және құқықтық механизмдерінің салалық ерекшеліктерімен анықталады.

Жол инфрақұрылымын қаржыландырудың оңтайлы көздерін анықтау мәселесі жол құрылысы бойынша мемлекеттік бюджеттің шығыс баптарының құрылымымен тікелей байланысты. Жол қаражатын жұмсау кезінде кірістерді шығыстармен байланыстырудың бірден-бір мақсаты жоқ екендігін ескеру қажет. Мұнай өнімдеріне салынатын акцизден түсетін салық түсімдерінің көлемі жол қорының шығыстарының көлемін анықтау үшін тек индикативті ескеріледі, ал бюджет шығыстарын жиынтық қамту қағидаты қалады. Сондықтан жол қоры бюджет қаражаты ретінде құрылады және оны толтыру бюджет кірістерінің жалпы көлемінің есебінен жүзеге асырылады [4].

Отандық автокөлік саласы күрделі мәселелі сала қалып отыр және оны жетекші, инновациялық, серпінді салаға айналдыру міндеті әлі алда. Оның негізгі мәселелеріне мыналар жатады: жаһандық қаржыландыру, заманауи нормативтік базаның және жаңа технологиялардың жоқтығы, инновацияларды жаңғырту мен енгізудің төмендігі, білікті кадрлардың жетіспеушілігі, басқа елдермен салыстырғанда жолдарды жөндеу мен құрылысының қымбаттығы.

Сол себепті автожол саласында мынадай жүйе құру қажет:

- біріншіден, автожол кәсіпорындарының шығындарын жабудың тұрақты көзінің болуы;
- екіншіден, көлік құралдарының иелері оларды пайдалану деңгейіне байланысты жол құрылысына қаражат жіберуі;
- үшіншіден, жол шаруашылығында қаражат жұмсалудың бақылау жүйесінің болуы.

Әлемдік тәжірибе жол секторын қаржыландырудың қолданыстағы тетіктерінің ең танымал және тиімді екендігін көрсетеді. Жол ақысын төлеудің ең жоғары тиімділігі көлік инфрақұрылымын пайдалану төлемі оны пайдалану шегіне мүмкіндігінше жақын болған жағдайда қол жеткізіледі. Сонымен қатар жол инфрақұрылымын қаржыландыру жүйесі қаржы ағындарын құру тұжырымдамалық модельдеріне ғана тәуелді емес, негізінен нормативтік және құжаттық қолдау, салықтық жүктеменің әділдігі және жүйенің негізгі элементтерінің жұмыс істеу сапасы түрінде жүзеге асырылуына байланысты.

Автомобиль жолдары жүйесін қаржыландырудың тағы бір элементі жолды тұтыну мен оның пайдаланылуы үшін төлеу арасындағы қатынастарды орнату болып табылады. Осыған байланысты отын шығынын, яғни акциздерді (отын шығынын салығы бойынша) қаржыландыруға арналған көздер, ең алдымен, «қозғалтқыш көлеміне» байланысты көлік салығы мүлдем орынсыз болып табылады. Дегенмен, автожолдарды салудың негізгі көзі салықтар болып табылады.

М.Я. Блинкин пікірінше, бүгінгі таңда дамыған елдерде жол пайдаланушылардың ең көп таралған салықтары мен алымдары мыналарды қамтиды [5]:

- көлік салығы (*Vehicle taxes*) — автомобильді сатып алу мен иелену кезінде алынатын тіркелген салық;
- отынға салықтар (*Fuel taxes*) — жанармайды сату кезінде алынатын айнымалы салықтар (акциздер);
- қашықтыққа негізделген желінің төлемдері (*Distance-based network charges*) — маршруттарға, күннің уақытына немесе көлік құралының түріне байланысты өзгеруі мүмкін жолдардағы кез келген жол жүру ақысы;
- автокөлік бағасына жол ақысы (*Link tolls*) — белгілі бір автокөлік жолында (автожолдар тобы) жол жүру құқығына ақы;
- қала аумағына кіруге ақы төлеу (*Cordon tolls*) — белгілі бір қалалық аумаққа кіру құқығына ақы;
- нүктелік алымдар (*Point tolls*) — белгілі бір объектіні пайдалану құқығы үшін алынатын алымдар (туннельдер, көпірлер, паромдар);
- тұрақ ақысы (*Parking fees*) — автотұрақты пайдалану құқығы үшін жиналады т.б.

Көлік жүйесінің тиімді жұмыс істеуі үшін қазіргі уақытта көптеген инвестиция қажет, бұл жол инфрақұрылымын инвестициялаумен байланысты қаражаттарды жинақтау мен таратудың неғұрлым тиімді механизмін, сондай-ақ оларды қалыптастыру көздерін табуы қажет етеді. Негізінен, қоғамдық игілік болып табылатын жол инфрақұрылымының сипатын ескере отырып, жол құрылысын қаржыландыруға арналған салық көздері және экономикалық дамудың ұзақмерзімді даму стратегиясы тұрғысынан салықтық жүктемені оңтайлы бөлу мемлекет үшін маңызды болып табылады. Біздің ойымызша, салық механизмі көлік желісін дамытуға инвестициялау үшін қажетті қаражаттың теңгерімді және тиімді ұзақмерзімді көзін қамтамасыз ете алмайды.

Жоғарыда айтылған негізгі қаржыландыру көздерімен қатар, қосымша қаржы көздері де бар. Олардың қатарында жол желісін дамыту үшін жеке инвестицияларды тарту тәжірибесін дамытуға мүмкіндік беретін ақылы жолдарды пайдалануға енгізу бойынша облигациялардың (жоғары баға белгіленуі) мәселесі де бар.

Соңғы жылдары инфрақұрылымдық жобалардың ақша ағындарына негізделген туынды қаржы құралдары нарығы дами бастады. Мәселен, инфрақұрылымдық қорлар құрыла бастады, бұл шағын инвесторларға ірі инфрақұрылымдық жобаларға инвестиция салуға мүмкіндік берді. Дегенмен, кейінгі уақытта зейнетақы қорларының, сақтандыру компанияларының және ұлттық әл-ауқат қорларының қаржыларын автожол құрылысына тартуға мүмкіндіктер туындады.

Облигациялардың есебінен автожол салаларына қатысты жобаларды қаржыландырудың артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Артықшылықтар қатарына бірінші кезекте қарыз алудың төмен құны мен қаржыландыру үшін бірқатар жеке және институционалдық инвесторларды тарту мүмкіндігі жатқызылады. Басты кемшілігі – облигациялар қаржылық құралдың ең күрделі түрі. Облигацияларды институционалдық және жеке инвесторлар үшін тартымды ету үшін оларды орналастырумен байланысты бірқатар мәселелерді шешу қажет. Бұл, ең алдымен, жобаны іске асыру

кезеңінде тәуекелдерді бөлу мәселесі. Корпоративтік облигациялардың рейтингін талдай отырып, инфрақұрылымдық жобаларды жүзеге асырудың ертерек кезеңдерінде олардың облигацияларының рейтингі төменгі болады, өйткені жобаның сәтсіздікке ұшырау қауіпі жоғары [6].

Әлемдік тәжірибеде жол құрылысы жобаларын қаржыландыру үшін инфрақұрылымдық облигациялар шығару механизмін ойдағыдай қолдану мысалдары бар. АҚШ-та инфрақұрылымдық облигациялар муниципалдық деңгейде шығарылады және арнайы мақсаттағы облигациялар деп аталады.

Жалпы инфрақұрылымдық жобалардан (кіріс облигацияларынан) жалпы төлемдер мен ақша ағындарының облигациялары шығарылады. АҚШ-та муниципалдық облигациялардан түсетін табысқа, әдетте, салық салынбайды, бұл инвесторлар үшін қосымша тартымдылық тудырады. 2016 жылдың басындағы жағдай бойынша АҚШ-тағы муниципалдық облигациялардың шығарылым көлемі 3,8 трлн АҚШ долл., немесе АҚШ облигациялары бойынша жалпы қарыздың 9 %-ын, құрады. Коммуналдық құрылымдардан басқа, корпоративтік инфрақұрылымдық облигациялар АҚШ нарығында концессиялық жобалар (мемлекеттік-жеке меншік әріптестік баламасы) аясында шығарылады. Облигациялардың осы түрлері АҚШ-тағы үкіметтік кепілдіктер немесе ірі коммерциялық банктердің кепілдіктері арқылы қамтамасыз етіледі [7].

Жалпы алғанда, дамыған және дамушы елдермен бірге әлемнің көптеген елдерінде инфрақұрылымдық инвестицияларға қойылатын талаптар маңызды.

Ғаламдық экономикадағы географиялық орналасуға инфрақұрылымдық инвестицияларды бөлу кезінде Қытай, Солтүстік Америка және Еуропа көшбасшы. Қаржыландыру мемлекеттік қорлар мен жеке инвесторлар арасында мемлекеттік бюджет қаражаттары мен қорларының пайдасына 65-тен 35 %-ға дейін бөлінеді. Әлемдегі инфрақұрылымдық жобаларға жеке инвестициялар құрылымы қарызды қаржыландырудан басым. Инфрақұрылымдық жобалар бойынша несиелер беру банктік кредиттеу немесе корпоративтік облигациялар шығару арқылы ұйымдастырылады. Жол инфрақұрылымы әлемдік инвестициялардың 18 %-ын облигацияларды орналастыру арқылы қаржыландырылады. Соңғы жылдарда инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландыру әлемдік тәжірибеде белсенді түрде дамып келеді. Ірі дамыған экономикасы бар елдерге инвестициялар тарту үшін инфрақұрылымдық қорлар құрылуда, бұл қазір инвестициялық қорлардың жалпы құрылымының 2 % құрайды [8].

Көлік инфрақұрылымын дамыту саласындағы мемлекеттік-жекеменшік әріптестік (МЖӘ) жобалары инфрақұрылымға ең қарқынды дамып келе жатқан елдерде — Қытай мен Үндістанда жиі кездеседі.

Үндістан дамушы мемлекет болғандықтан, елдегі инфрақұрылымды дамыту стратегиясын ойдағыдай жүзеге асыру үшін мемлекеттік басқарудың сапасына, қолайлы инвестициялық климатты құруға және макроэкономикалық тұрақтылықты қамтамасыз етуге тиіс. Үндістанның көліктік инфрақұрылымын қаржыландыру құрылымында жеке меншік капиталға басымдық беріледі. Инфрақұрылымдық инвестициялар көлеміндегі мемлекеттік бюджет қаражаты мен мемлекеттік несиелердің үлесі 35 %-дан аз. Инфрақұрылымдық жобаларды негізінен коммерциялық банктер, банктік емес қаржылық ұйымдар және сақтандыру компаниялар қаржыландырады. Үндістанның инфрақұрылымын дамытуға жеке инвестицияларды тарту үшін мемлекеттік даму корпорациялары белсенді қолданылады: India Infrastructure Finance Company Limited, National Highway Authority of India, Indian Railway Finance Company, Indian Leasing and Financial Services [9].

Көлік инфрақұрылымын дамытудағы ең ірі ғаламдық инвестор — бұл Қытай, инфрақұрылымдық жобаларды инвестициялау, ұлттық ЖІӨ-нің 8 % -на тең.

Қытайдағы көлік инфрақұрылымының негізгі нысандары автожолдар мен теміржолдар болып табылады, ал теміржолды дамыту «Жаңа Жібек жолы» концепциясының негізі болып табылады. Ол қытайлық экономикаға жаңа серпін беріп, Қытайдың ғаламдық әсерін кеңейтуге бағытталған ауқымды жоба. Қытайдың инфрақұрылымдық жобаларын қаржыландырудағы басты рөлді ұлттық даму институттары атқарады, олардың рөлін мемлекеттік банктер: Қытай Даму Банкі (активтері 1,2 трлн долл.), Қытайдың өнеркәсіптік және коммерциялық банкі (активтерінің 2,8 трлн долл.), Қытай Құрылыс банкі (актив мөлшері 2,4 трлн долл.). Қытайдың бастамасы бойынша халықаралық инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру үшін Азия Инфрақұрылымдық Инвестициялар Банкі құрылды [7].

Жол инфрақұрылымы саласындағы ауқымды және күрделі жобаларды жүзеге асыруда әлемдік тәжірибеде МЖӘ кеңінен таралған және кеңінен қолданылатын нысаны концессия нысаны болып табылады. Ең кең таралған концессиялық үлгілерді төмендегі кестеден көруге болады.

К е с т е

Автожол құрылысы мен инфрақұрылымында қолданылатын концессиялық нысандар

Ф/с №	Модельдердің атауы	Модельдердің сипаттамасы
1	BOOT (Built, Own, Operate, Transfer)	Құрылыс құқығы – меншік құқығы – пайдалану құқығы – міндетті түрде беру
2	BOT (Built, Operate, Transfer)	Құрылыс – пайдалану – беру. МЖӘ-нің бұл моделі объектіні монтаждауды, алдын ала сынақтан өткізу үшін қаражат беруді және операцияның бастапқы кезеңінде жобаны басқаруды қамтиды
3	Кері BOOT	Мемлекет инфрақұрылымды құру үшін қаражат құрады, кейіннен жеке меншік серіктестіктің жұмысына ауысады, содан кейін оны меншікке алады
4	DBFO (Design, Built, Finance, Operate)	Жобалау – құрылыс – қаржыландыру – пайдалану
5	DCMF (Design, Construct, Maintain, Finance)	Жобалау – құрылыс – басқару – қаржыландыру
6	BOO (Built, Own, Operate)	Құрылыс – пайдалану құқығы – пайдалану

Дереккөзі. Авторлармен [10–12] негізінде әзірленген.

Шетелдік тәжірибе мемлекеттік-жекелей әріптестіктің ең икемді және тиімді нысандарының бірі ретінде концессияларды бөледі. Концессиялық нысан бойынша жеке меншік бизнес мемлекеттік меншіктегі объектілерді салады, жетілдіреді және пайдаланады, кейіннен мемлекеттен концессия шартының негізін сипаттайтын жұмыстарды орындауға және қызметтер көрсетуге құқылы.

Концессия түрінде негізделген автомобиль жолдарын дамытуға арналған инвестициялық жобаларды іске асырудың ұйымдастырушылық және шарттық негізі заманауи шарттарға сәйкес келеді және ел экономикасын өнімді күштерді дамытудың жаңа деңгейіне шығаруға мүмкіндік береді.

Сонымен, қазіргі уақыттағы автожол саласын қаржыландырудың халықаралық тәжірибесін қарастыра отырып, мынадай қорытындылар жасауға болады:

– автожол саласын қаржыландыру тәжірибесі тек салық салу қағидаттарына ғана емес, сондай-ақ салықтарды және жол ақысын төлеу тәсілдеріндегі өзгерісті қамтамасыз етуі тиіс. Жол салығын және алымдарды реформалау кезінде төлемдер көлемін көлікке келтірілген залалмен және жүріп келе жатқан қашықтықпен байланыстыру арқылы қамтамасыз етілген. Бір жағынан, бұл төлемдерді анықтауға нақты мүмкіндік береді, ал екінші жағынан — осы қаражаттарды мақсатты пайдалану үшін қосымша алғышарттар жасайды және шығындарды төмендету тәуекелін азайтады;

– жол-көлік кешенінің инфрақұрылымындағы мемлекеттік-жекелей әріптестік әртүрлі нысандар мен оларды жүзеге асыру жолдарын қарастырады, оларға мыналар кіреді: концессиялық келісімдер; мемлекеттік шарттар (мемлекеттің тапсырысы бойынша жұмыс); жалдау қатынастары, мемлекеттік мүлікті жалдау (ұзақмерзімді жалдау, міндеттемелермен жалдау, басқару шарттары); қаржылық жалдау (лизинг); мемлекеттік-жеке меншік кәсіпорындар (бірлескен кәсіпорындар); тікелей инвестициялар үшін бірлескен инфрақұрылымдық қорлар; жекешелендіру;

– автожол саласын қаржылық қолдаудың негізгі жетіспеушіліктері мыналар болып табылады: автомобиль жолдарын жөндеуге, автокөлік жолдарын салуға және жөндеуге жұмсалатын бюджет шығыстарының тұрақтылығы мен болжамдылығы жеткіліксіз; автокөлік жолдары мен жол инфрақұрылымы объектілерін салуға және қайта жаңартуға жұмсалатын шығындарды жоспарлау мен іске асыру рәсімдері шамадан тыс рұқсат қағаздарын алуды қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Еремеева А.С. Актуальные проблемы финансового обеспечения дорожной отрасли [Электронный ресурс] / А.С. Еремеева // Экономические исследования. Электронный журнал. — 2012. — № 3(12). — Режим доступа: <http://www.erce.ru/internet-magazine/magazine/31/487/>.
- 2 Елисеев С.Ю. Государственно-частное партнерство в транспортном секторе. Зарубежный опыт / С.Ю. Елисеев, В.В. Максимов // ВКСС Connect. — 2008. — № 2. — С. 8–12.
- 3 Моисеев Г.А. Частное финансирование транспортных инфраструктур за рубежом / Г.А. Моисеев // Транспорт: наука, техника, управление. — 2004. — № 6. — С. 35–43.
- 4 Лисиченко А.В. Совершенствование транспортного налога для обеспечения строительства дорог в субъектах РФ / А.В. Лисиченко // Международный бухгалтерский учет. — 2014. — № 14 (308). — С. 33–40.
- 5 Блинкин М.Я. Куда ведут российские дороги? / М.Я. Блинкин // Россия в глобальной политике. — 2005. — № 2. — С. 13–17.
- 6 Davison A. Default and Recovery Rates for Project Finance Bank Loans, 1983–2011. Moody's Investors Service, 2013 [Electronic resource] / A. Davison, K. Kelhoffer, D. Keisman. — Access mode: http://cib.natixis.com/flushdoc.aspx?filename= Default_and_Recovery_Rates_for_Project_Finance_Bank_Loans_1983_2011_Moody.pdf.
- 7 Фрейдина И. Международный опыт финансирования инфраструктурных проектов // Экономическая политика. — 2017. — № 4. — С. 196–203.
- 8 Della Croce R. Pooling of Institutional Investors Capital: Selected Case Studies in Unlisted Equity Infrastructure. OECD, 2014 [Electronic resource] / R. Della Croce, R. Sharma. — Access mode: <http://www.oecd.org/finance/OECD-Pooling-Institutional-Investors-Capital-Unlisted-Equity-Infrastructure.pdf>.
- 9 Nagesha G. A Research Note on the Public-Private Partnership of India's Infrastructure Development / G. Nagesha, K. Gayithri // Journal of Infrastructure Development. — 2014. — Vol. 6. — No. 2. — P. 111–129.
- 10 Радченко М.В. Экономика и управление народным хозяйством, государственно-частное партнерство как эффективный механизм решения экономических задач / М.В. Радченко // Вестник ИЭ РАН. — 2009. — № 3. — 92 с.
- 11 Closing the Infrastructure Gap: The Role of Public-Private Partnerships. A Deloitte Research Study. 2006 [Electronic resource]. — Access mode: [http://www.deloitte.com/assets/DcomUnitedStates/Local%20Assets/Documents/us_ps_ClosingInfrastructureGap2006\(1\).pdf](http://www.deloitte.com/assets/DcomUnitedStates/Local%20Assets/Documents/us_ps_ClosingInfrastructureGap2006(1).pdf)
- 12 Ham H. Building public-private partnerships: assessing and managing risks in port. development / H. Ham, Van, J. Koppenjan // Public management review. — 2001. — Vol. 3. — No. 4. — P. 598.

Р.Ж. Калгулова, Т.А. Айыпова, М.Р. Карипова, А.З. Альжанова, В.Н. Боброва

Международная практика финансирования автодорожной отрасли в рыночных условиях

В статье рассмотрены особенности реформирования системы финансирования и управления автодорожной отрасли во взаимосвязи с изменениями классификации дорог как объектов собственности. Проанализирован опыт европейских стран в развитии дорожной сети и транспортной инфраструктуры. Определена средняя структура затрат на строительство дорог в Западной Европе. Авторами выявлены основные проблемы автодорожной отрасли: недофинансирование, отсутствие современной нормативной базы, слабое внедрение новых технологий и инноваций, дефицит квалифицированных кадров и другие. В статье отмечается, что самый популярный и наиболее эффективный из существующих механизмов финансирования дорожной отрасли — это дорожные фонды. Основным источником денежных поступлений в дорожное строительство являются налоги. В статье рассмотрены наиболее распространенные налоги и сборы с пользователей автомобильных дорог, применяемые в развитых странах. Авторами определены преимущества и недостатки финансирования инфраструктурных проектов за счет облигаций. Большое внимание уделено проектам государственно-частного партнерства в сфере развития транспортной инфраструктуры Китая и Индии. Наиболее широко распространенной и наиболее используемой в мировой практике формой проекта государственно-частного партнерства в области инфраструктуры автодорожного комплекса выступает форма концессии. Авторами выделены самые распространенные концессионные модели. Предложены рекомендации по финансированию автодорожной отрасли с учетом международного опыта.

Ключевые слова: автодорожная отрасль, строительство дорог, финансирование, дорожные фонды, налоги, облигации, государственно-частное партнерство, концессия.

R.Zh. Kalgulova, T.A. Aiyпова, M.R. Karipova, A.Z. Alzhanova, V.N. Bobrova

International practice of financing for the road sector in market conditions

In the article considers the features of reforming the system of financing and management of the road industry in correlation with changes in the classification of roads as property objects. The experience of European countries in the development of the road network and transport infrastructure has been analyzed. The average cost structure for road construction in Western Europe has been determined. Authors identified the main problems of the road industry: underfunding, the lack of modern regulatory framework, the poor implementation of new technologies and innovations, the shortage of qualified personnel, and others. It is noted in the article that the most popular and most effective of the existing mechanisms for financing of the road sector are road funds. The main source of revenue for road construction is taxes. The article considers the most common taxes and fees from road users, applied in developed countries. The authors identified the advantages and disadvantages of financing infrastructure projects at the expense of bonds. Much attention is paid to projects of public-private partnership in the development of transport infrastructure in China and India. The most widespread and most widely used form of public-private partnership projects in the field of road infrastructure is the form of concession. The authors identified the most common concession models. Recommendations for financing the road sector are suggested, taking into account international experience.

Keywords: road sector, road construction, financing, road funds, taxes, bonds, public-private partnership, concession.

References

- 1 Eremeeva, A.S. (2012). Aktualnye problemy finansovogo obespecheniia dorozhnoi otrasli [Actual problems of financial support of the road industry]. *Ekonomicheskie issledovaniia. Elektronnyj zhurnal – Economic research. Electronic journal*, 3(12). Retrieved from <http://www.erce.ru/internet-magazine/magazine/31/487/> [in Russian].
- 2 Eliseev, S.Ju., & Maksimov, V.V. (2008). Hosudarstvenno-chastnoe partnerstvo v transportnom sektore. Zarubezhnyi opyt [Public-private partnership in the transport sector. Foreign experience]. *VKSS Connect*, 2, 8–12 [in Russian].
- 3 Moiseev, G.A. (2004). Chastnoe finansirovanie transportnykh infrastruktur za rubezhom [Private financing of transport infrastructures abroad]. *Transport: nauka, tekhnika, upravlenie – Transport: science, technology, management*, 6, 35–43 [in Russian].
- 4 Lisichenko, A.V. (2014). Sovershenstvovanie transportnogo naloha dlia obespecheniia stroitelstva dorozh v subektakh RF [Improvement of the transport tax to ensure the construction of roads in the subjects of the Russian Federation]. *Mezhdunarodnyi bukhgalterskii uchet – International Accounting*, 14(308), 33–40 [in Russian].
- 5 Blinkin, M.Ja. (2005). Kuda vedut rossiiskie dorozhi? [Where do Russian roads lead?]. *Rossia v globalnoi politike – Russia in global politics*, 2, 13–17 [in Russian].
- 6 Davison, A., Kelhoffer, K., & Keisman, D. Default and Recovery Rates for Project Finance Bank Loans, 1983–2011. Moody's Investors Service, 2013. *cib.natixis.com*. Retrieved from http://cib.natixis.com/flushdoc.aspx?filename=Default_and_Recovery_Rates_for_Project_Finance_Bank_Loans_1983_2011_Moodys.pdf.
- 7 Frejdina, I. (2017). Mezhdunarodnyi opyt finansirovaniia infrastrukturykh proektov [International wholesale financing of infrastructure projects]. *Ekonomicheskaiia politika – Economic Policy*, 4, 196–203 [in Russian].
- 8 Della Croce R., & Sharma, R. (2014). Pooling of Institutional Investors Capital: Selected Case Studies in Unlisted Equity Infrastructure. OECD. *oecd.org*. Retrieved from <http://www.oecd.org/finance/OECD-Pooling-Institutional-Investors-Capital-Unlisted-Equity-Infrastructure.pdf>.
- 9 Nagesha, G., & Gayithri, K. (2014). A Research Note on the Public-Private Partnership of India's Infrastructure Development. *Journal of Infrastructure Development*, Vol. 6, 2, 111–129.
- 10 Radchenko, M.V. (2009). Ekonomika i upravlenie narodnym khoziaistvom, hosudarstvenno-chastnoe partnerstvo kak effektivnyi mekhanizm resheniia ekonomicheskikh zadach [Economics and management of the national economy, public-private partnership as an effective mechanism for solving economic problems]. *Vestnik IE RAN – Vestnik IE of RAS*, 3, 92 [in Russian].
- 11 Closing the Infrastructure Gap: The Role of Public-Private Partnerships. A Deloitte Research Study. 2006. *deloitte.com*. Retrieved from [http://www.deloitte.com/assets/DcomUnitedStates/Local%20Assets/Documents/us_ps_ClosingInfrastructureGap2006\(1\).pdf](http://www.deloitte.com/assets/DcomUnitedStates/Local%20Assets/Documents/us_ps_ClosingInfrastructureGap2006(1).pdf).
- 12 Ham H., & Van, Koppenjan J. (2001). Building public-private partnerships: assessing and managing risks in port. development. *Public management review*, Vol. 3, 4, 598.

E.M. Karpenko, N.S. Perova

*Belarusian State University Minsk, Belarus
(E-mail: emkarpenko@mail.ru)*

The analysis of the level and quality of life of post-soviet countries

In this article such concept as level and quality of life has been investigated, indicators of twelve countries of the former union Soviet socialist nations have been taken and analyzed. The standard of living was compared on such indicators as GDP per capita, availability of housing, availability of loans, inflation, unemployment rate. Also during work, it was accepted to use the indicators allocating this country to understand why is there a development or what prevents it from being improved. So, for example, when studying quality of life of residents of Kazakhstan not only standard signs were studied, but also pollution level was considered by industrial wastes. It also distinguishes this article from previous ones, in it features of each country have been considered. For definition of the country with optimum conditions of accommodation the comparative analysis of indicators of statistics according to official figures of the states has been used. During comparison the schedules defining indicators of quality of life in this or that country have been visually submitted. Russia and Kazakhstan were in the top two. Tajikistan became the least attractive country for accommodation from selection

Keywords: standard of living, quality of life, GDP per capita, unemployment, inflation,UIS, coefficient of availability of housing,Kazakhstan,indicators of quality of life.

On 25th of December, 1991 Soviet Union has been divided to separate countries. After the separation of the countries each of them started to look forward for the ways to deal with the economy of each state. Some of them succeeded in the task of making the high standard of living points and some of them could not. It is for us as for economists, to see what country is in need of the improvement in this field and the ways to prevent strong countries to drop their high level. In this work, I am going to analyze the standard of living in Commonwealth of Independent States and try to find out which of the governments are making the best living condition for their citizens. Thus, very diverse regions will be analyzed and we will see many aspects of the influence of standard of living [1].

For the comparative analysis 12 states have been chosen. The standard of living was compared on the following indicators: GDP per capita, availability of housing, availability of loans and inflation (Fig. 1).

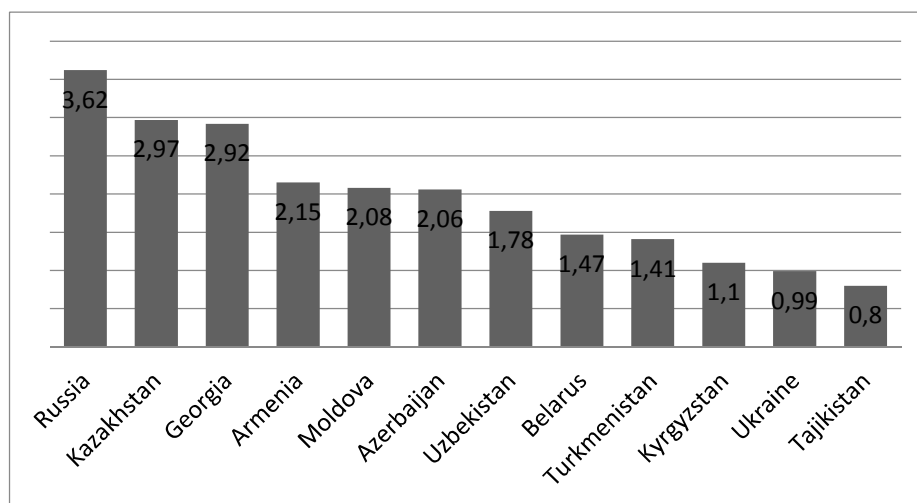

Figure 1. Standard of living in CIS – countries by index

1. GDP per capita (in dollars, data of the IMF for 2016)

GDP indicator per capita is the GDP made by the country all divided into the number of inhabitants. GDP per capita can be considered as an important economic indicator for comparison of the average level of life and economic welfare, however it is impossible to speak about well-being of nation on one indicator.

2. Coefficient of availability of housing (data from the website Numbeo)

This coefficient shows a ratio of median housing prices with the income of the population. Selection was made of ten countries.

3. Availability of loans to acquisition of the real estate (data from the website Numbeo)

The indicator, the better is higher. Selection was made of ten countries.

4. Inflation (data of the IMF)

Percentage growth of overall price level in annual terms. Selection was made of 12 countries [2].

From 12 analyzed countries of Russian Federation has the biggest indicator of GDP per capita. Following the results of 2016 the indicator in dollars left 8 928, or 598,722 rubles (average annual dollar exchange rate - 67,06 rubles). For the last five years of GDP per capita in the Russian Federation was reduced from 14 187 dollars in 2011 to 8 929 dollars in 2016. The greatest reduction of an indicator (from 12 countries for the analyzed period) is recorded in 2015 - 33,8 percent. This reduction has arisen because of devaluation of ruble in 2014.

Also, country became the leader in availability of housing and availability of loans to acquisition of the real estate. According to data, the indicator of availability of housing was 12,84, and availability of loans - 0,52.

Russia takes the sixth place on increase in prices level. That is from all countries of selection Russia has shown the sixth smallest indicator.

Unemployment rate in Russia for the first time in nearly three years has fallen below a mark of 5 %, follows from data of Rosstat. In August, 2017, according to official statistics, there were 3,792 million Russians at the age of 15-72 years were without work that makes 4,9 % of the total number of able-bodied population of Russia.

In the previous time unemployment rate in Russia fell below a mark of 5 % in September, 2014, having been the same 4,9 %.

Following the results of August, 2017 Rosstat has estimated the total number of labor in the country at 76,9 million people.

According to the Ministry of Labour, the total number of the unemployed who are officially registered in bodies of employment to the middle of September was nearly 754 thousand people, that approximately is 138 thousand people less than the previous year.

In a week from September 6 to September 13 the number of officially registered unemployed in Russia has decreased by 1,6 %. Decrease in number of jobless citizens has been recorded in 82 of 85 regions of the country, at the same time the largest rates the number of the unemployed decreased in Mordovia, Tatarstan, Karelia, Bashkiria, etc. In two regions: growth of number of the unemployed has been noted in the Leningrad Region and Chechnya.

In the capital the size of the average salary is 60 thousand rubles a month, in some regions it is even higher. The average salary in the country about 32 thousand rubles a month, but partially it is compensated by lower price level in the province, than in Moscow. Besides, there is still an indicator of median salary. For August, 2015 median salary in Russia makes 23 548 rubles (according to definition of a median of 50 % of the working Russians earn more than this sum, and 50 % — are less). The difference between average and median salary can be shown on the following example: one person receives 85 thousand a month, and 5 people 13, 18, 23, 28, 33 thousand a month respectively. Then the average salary at them 33,3 thousand rubles, but a half in this case receives less than 24 thousand rubles, and 83 % of workers receive less than 33,3 thousand rubles. That is less average salary receives the vast majority. The difference between average and median salary of subjects is stronger, than stratification of income in society is more.

Income tax in Russia doesn't depend on the level of income and makes 13 %. Therefore, on average poor citizens of the developed countries pay at the smaller rate, than in Russia (or nothing is paid, or pay from 5 %). The rich and the middle class pay more, than in Russia, up to 75 % of a tax.

Obligatory insurance payments of employers for workers in the pension fund, social insurance fund and fund of obligatory medical insurance in Russia make 35,6 % and are rather high, though not record. At the same time the lion's share (22 %) is made by payments in the pension fund that casts from time to time to some economists of a thought of raising the retirement age. In general the Government of the Russian Federation wants to reduce in the long term obligatory insurance payments, but to raise other taxes: «The new tax system which the president Vladimir Putin has charged to prepare can include decrease in insurance premiums, increase in the VAT».

Price level in Russia is much lower, than in the USA and other developed countries. According to the Index of Big Mac, actual dollar exchange rate took into account different price level — 23 rubles.

At the expense of it, despite salaries, modest to the western measures, really the standard of living in Russia does not so strongly differ from the West. According to OECD Better Life Index at the beginning of 2010-x the level of family income in Russia approximately corresponded to the level of South Korea. However, in connection with difficulties which are overcome by Russia real income per capita, according to Rosstat, since the publication of rating has decreased by 9,2 %. According to Rosstat in general for 2016 income has dropped by 5,9 % in real terms in comparison with 2015. In 2015 there was a decline by 3,2 %. Therefore, in connection with falling real income in Russia and their growth in South Korea, and also in connection with falling of feeling of financial wellbeing of Russians, in the same OECD Better Life Index, index in 2016 the level of family income in Russia was already 1.92 times less than in South Korea. In 2016 Russia on the level of family income in this rating was above Latvia and Turkey, but is lower than Chile and Hungary.

There is a program of housing-and-municipal subsidies in the country. The state pays money, compensating payment of their services. The situation when their cost exceeds 22 % of the income of family, in Russia is legislatively impossible.

There is one of the biggest systems of central heating in the world in Russia therefore most of Russians don't care for how to heat the room and doesn't suffer from winter cold. Moreover, heating and hot water in Russia cost little very much in comparison with many western countries. So, even Russians of very modest prosperity can often take a hot bath — and it is luxury for residents of Western Europe.

Russia is the country where the state has made a lot of things to facilitate to the inhabitants such hard work as courting for the child. After a maternity leave which is paid at the level of 100 % of a salary mother or other family member can look after the child up to three years with full preservation of a workplace and a certain percent from a salary.

And since 3 years, according to the legislation of Russia, each Russian child has to be provided with the free place in kindergarten. There are practically no turns in kindergartens in Russia, as of 2015. This law allows the Russian families to save very considerable sums of money — in many developed countries kindergartens paid.

The grant for the second child makes 475 thousand rubles. There are also regional surcharges to this sum which usually are given for the third child and make about 150 thousand rubles.

Number of doctors in Russia per capita is one of the highest in the world, therefore, to get on appointment in Russia is quite easy. Number of hospital beds per capita in Russia is one of the highest in the world as well. At the same time medical care in Russia is free. There is a long list of drugs, all medicines entering it, are obliged to give to free of charge a number of categories of the population. In addition, the prices of a number of medicines are controlled by the state. Moreover, hi-tech medical care is also provided absolutely free of charge — within quotas which general size is quite big. Where the American pays hundreds of thousands of dollars, the Russian is treated, without having paid kopeks.

In Ingushetia, autonomous republic as a part of Russia, in 2013 life expectancy has made nearly 79 years that approximately corresponds to the level of the most developed countries of the world. The general life expectancy in Russia because of the Russian tradition of smoking and alcoholism is lower, but on a gain of average life expectancy Russia is high on the list on Earth already now.

Education in Russia is free and at the same time is very qualitative. According to the TIMSS and PIRLS tests, the Russian elementary school is one of the best in the world. Russia is high on the list on Earth on percent of people with the higher education, and about 87 % of graduates go to the universities after school.

On the Law on education adopted in 2012, aged from 17 up to 30 years the state is obliged to allocate at least 800 new budgetary places for each 10 thousand people annually. So, the Russian students aren't burdened with the educational credits, unlike their peers from the developed countries. Hostels are often provided to nonresident students in the Russian higher education institutions. The talented Russian entrants concordant to work in Russia after release receive 20 thousand rubles a month for the study at the university.

The Russian students get very quality education: among winners of the international Olympic Games every year there are Russian school students and university students. In the rating of Thompson Reuters Moscow State University takes the fifth place in Europe. Positions of other Russian higher education institutions in the world rankings are slightly more modest because of other organization of scientific activity and not English-speaking environment. But recently as a result of the 5TOP100 implementation of the program of a position more than a half of the Russian higher education institutions participating in the program

5TOP100 grow in the most prestigious world rankings. At the same time, according to data on the website 5TOP100 for February, 2017 the best of the Russian higher education institutions Moscow State University takes the 216th place in one of ratings. In other ratings of a position of the Russian higher education institutions is much higher: so, the rating of QS includes 28 Russian higher education institutions, at the same time the Russian higher education institutions are included into TOP 100 in all 15 directions and in top-50 - in some directions. After receiving degree of the bachelor or the master in Russia the state within the Global Education project completely pays also further study in the leading higher education institutions of the world — for those who aren't going to continue training in Russia.

In general the education level in Russia is estimated as is slightly lower than an average for the countries of OECD. «At Russians on education aged from 5 up to 39 years, 16,1 years leave on average, that is below an average value on OECD (17,5 years)». «In testing of literacy of reading, knowledge of mathematics and natural sciences in Russia pupils have gained on average 481 points that below an average value on the OECD equal to 497 points». According to OECD Better Life Index on education level for 2016 Russia was above Greece and Great Britain, but below Hungary and Austria Though positions of the Russian schools in testing of TIMSS and PIRLS remain on one of the first places in the world, positions in testing of PISA remain at quite average level what such assessment is connected with. However, certain Russian regions, in particular, Moscow, show results at the level of world leaders and in this test [3].

The retirement age in the Russian Federation — one of the lowest in the world, at the same time a considerable part of pensioners retire even earlier. Despite it, the Government of the Russian Federation cares for pensioners. The Government of the Russian Federation has carried out valorization of pensions to the most difficult years of the global financial crisis, having multiply increased their size — and their size in the next years has continued to grow quickly, as in nominal, and in real terms. Pension of the veteran of the Great Patriotic War, for example, by the sizes comes very close today to the average salary, at a number of categories of the population pension is even higher because of various regional and professional extra charges. Today in the Russian Federation there is a law according to which in Russia there shouldn't be a poor pensioner. Each pensioner, whose pension falls short of the level counted Rosstat considerably exceeding the poverty threshold counted the World Bank receives the surcharges raising his pension to this level.

Taking all this into account, as the Government of the Russian Federation it is recognized that social guarantees in Russia — one of the highest in the world.

For this reason on number of the migrants coming to the country Russia takes the second place in the world. More and more people from the most different corners of the globe want to live as richly as Russians. Here, emigration from Russia to other countries was reduced many times over: people don't want to leave Russia.

For this reasons, in the winter of 2011 — 2012 in Russia there have taken place protest meetings, protesters didn't make any social and economic demands, and made political demands. Apparently, in Russia most of people and so has salaries, decent to world measures and in addition to it there is an enormous social sphere in the country.

In 2017 the UN, in the report of 2016, analyzing data for 2015, for the first time Russia has officially placed in the list of the countries with very high level of the Index of Human Development (IHD). It is also necessary to note that Russia was strongly brought earlier by low life expectancy. As a part of IRChP three indicators: income, education, life expectancy. Now, when life expectancy in Russia has almost reached average life expectancy in the world, the negative impact of this factor on IRChP has decreased [4].

At the same time, the standard of living in Russia still is the place to grow. To reach further improvements in life, Russians need to increase efficiency of work, to create and take highly paid jobs, to develop domestic market and import replacement, to fight against overconsumption of alcohol and other addictions more actively, to join a healthy lifestyle and to revive family values. Really high standard of living can be reached under following conditions: first, having strong family, on the second place — satisfactory health, on the third — good work. Certainly, not only the government of the country, but also business, both public organizations, and each certain person has to be engaged in all listed tasks.

Kazakhstan became the second in the list in size GDP per capita. In 2016 GDP has per capita made 7 453 dollars, or 2,55 million tenge (average annual dollar exchange rate – 334,5 tenge). Since 2013 this indicator was reduced, which speaks about negative tendencies in economy. The greatest reduction has been recorded in 2016 - 28,5 percent [5].

Kazakhstan was placed second on availability of housing and availability of loans. Coefficient of availability of housing are on a mark 13,23 and 0,50 on availability of loans.

Kazakhstan has taken the 10th place on inflation growth. Inflation in 2016 has made 8,5 percent.

8,5 million people have been engaged in economy of Kazakhstan in July of the current year, by assessment. Among the busy population the number of hired workers in the specified period was 6,3 million people. These are 74,3 % of total number occupied.

According to the second quarter of the current year the share of productively busy has made 86,4 % of the total number of independently busy population, unproductively busy — 13,6 %.

The number of the unemployed in July, 2017, by assessment, was 437 thousand people, unemployment rate — 4,9 %. Officially for the end of July, 2017 are registered in bodies of employment of 96,4 thousand people. The share of the registered unemployed has made 1,1 % of number of labor.

Level of the hidden unemployment for the second quarter 2017 was 0,3 % (23,9 thousand people) of number of labor.

The income of Kazakhstan citizens in the current year advances the speed of rise in price of life. In January-March of the current year the real income of Kazakhstan citizens has exceeded level the previous year for 2,4 %. At the same time, in comparison with February of this year in March the consumer ability of income of the population has improved for 4,8 % at once.

The situation with real income in the current year is much better, than it was last year. We will remind that last year the consumer ability of salaries and other receipts in the budget of the average Kazakhstan citizen was reduced with an average speed of 0,2 % a month. For 2016 real income in RK has dropped by 4,5 % - for the first time the last 7 years.

In the current year the income of Kazakhstan citizens managed to outstrip inflation in growth. Nominal monetary income for January-March, 2017 has made 232,1 thousand tenge, or is 10,4 % more, than was the previous year.

For the same period consumer prices of goods and services in RK have grown by 7,8 % - inflationary pressure this year much lower, than last year (Fig. 2).

Thus, the standard of living is restored to RK to a condition of 2013-2014 when the consumer activity grew in the country, and the business climate in economy was rather favorable [6].

Key indicators of the standard of living in RK, according to official statistical data, remain at the comfortable levels. In particular, the indicator of stratification of society in income (a ratio of income of 10 % of the least wealthy parts of the population which are most provided to 10 %) for the last 4 years doesn't exceed 5,6-5,7.

According to the recommendations of the UN, the indicator of coefficient of funds shouldn't exceed 8-10 - otherwise stratification in society increases that sharply increases risk of social explosions.

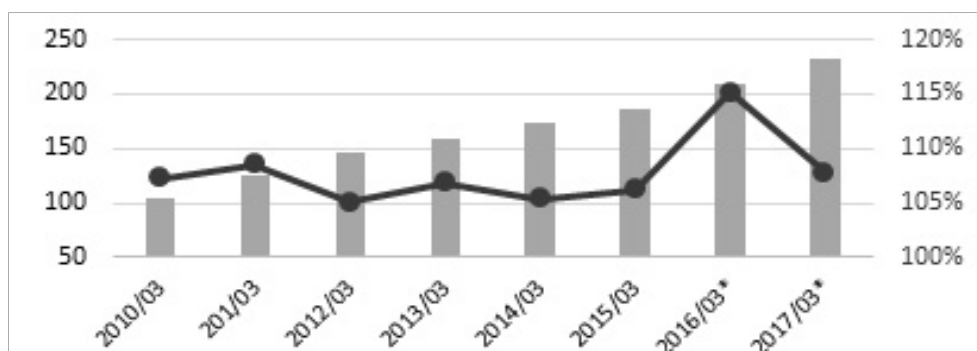

Figure 2. Comparison between nominal income (gray) and inflation rate (black)

The biggest problem in growth of the standard of living in the Republic of Kazakhstan is the high level of pollution by waste. At the moment the country takes the 19th place in the world (according to Numbeo). Comparing to indicators of last year, the index of pollution has grown from 72.00 till 74.39, in 2016 Kazakhstan took the 32nd place (Fig. 3).

Turkmenistan is the third country in the list. GDP has per capita made 6 622 dollars. Indicators of 2014 - 8 191 dollars were the greatest value since 2011. The gain in five years has made 15,7 percent. Also in the country the biggest growth of an indicator (in percentage expression) in one year is noted. In 2012 GDP growth has per capita made 18,75 percent, or 1 073 dollars. Inflation in Turkmenistan has reached 6,17 percent.

Top four on GDP indicator Belarus with an indicator per capita closes 5 143 dollars. Average annual change in five years has made 3,1 percent. The most essential change of an indicator of GDP was per capita noted in 2015 - 2 652 dollars, or 28,6 percent.

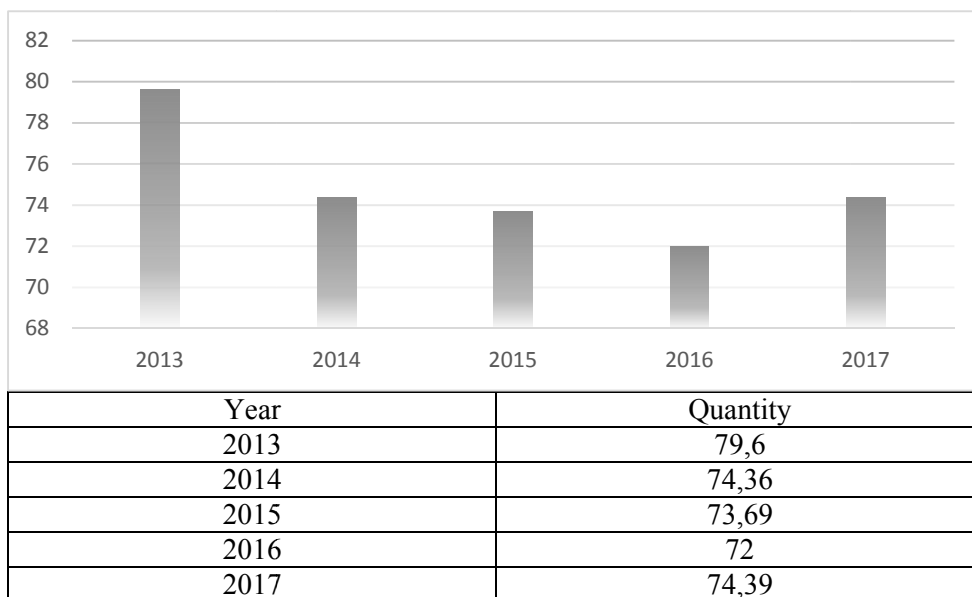

Figure 3. Pollution index in Kazakhstan

Belarus has taken the eighth place in the rating of availability of housing and the last place in the rating of availability of loans. Availability of housing - 21,06, availability of loans - 0,14.

Also the country was included into top three with the highest inflation (Fig. 4). Inflation in the country has made 10,58 percent for 2016. Now, apart from November and December, the general rate of inflation is 3,94 %.

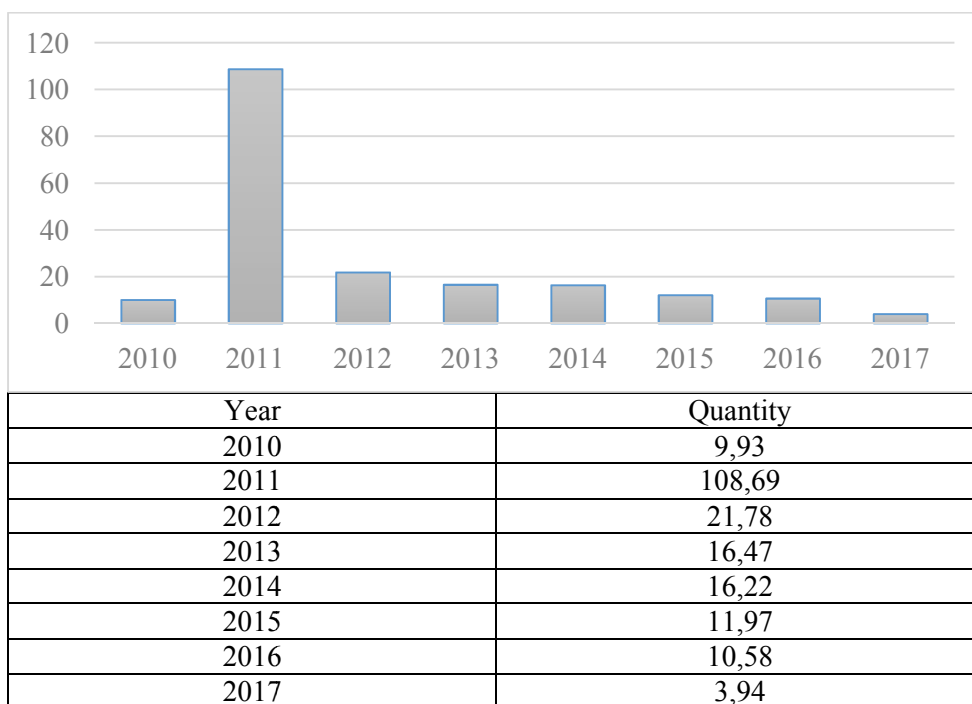

Figure 4. The level of inflation in Belarus

GDP indicators per capita in Azerbaijan, Georgia and Armenia fluctuate in the range from 3,5 thousand to 4 thousand. It is worth emphasizing, despite a small difference of values of an indicator, the countries have

different population. 9,49 million people live in Azerbaijan, in Georgia - 3,7 million and slightly less than three million people live in Armenia. Azerbaijan became the leader in deterioration in GDP per capita from 13 countries in five years. The indicator was reduced from 7 106 dollars in 2011 to 3 956 dollars in 2016 (-44,3 percent).

The coefficient of availability of housing in Azerbaijan has made 17,77 (the fifth place), coefficient of availability of loans - 0,47 (the fourth place). The country has caused a stir in the highest inflation (13,3 percent).

On availability of housing Georgia has been accommodated on the third place (16,32) and on the fifth place on availability of loans (0,44). Inflation in 2016 has reached a point 1,83 percent.

In Armenia the lowest increase in prices (-1,08 percent) is recorded. On availability of housing the country is in the sixth place, and on availability of loans - in the seventh.

Ukraine, Uzbekistan and Moldova have approximately identical indicator of GDP per capita. At the same time these countries have also essential differences. In percentage expression in five years Ukraine has lowered GDP indicator per capita by 38,9 percent, Uzbekistan has increased by 35,9 percent while in Moldova essential changes (-3,6 percent) weren't observed. One more significant difference is the population. In Ukraine 42,5 million people, live in Uzbekistan - 31,3 million, in Moldova - 3,55 million. In addition, Uzbekistan has the smallest volatility of an indicator from all selection of the countries in five years - 4,65 percent while volatility at Ukraine and Moldova exceeds 10 percent.

On the last place on availability of housing Ukraine (26,16), she on the penultimate place on availability of loans - 0,16 was placed. Inflation in the country has made 12,36 percent.

Uzbekistan shows average values. So, for example, the index of availability of housing is in the fourth place (16,35), the index of availability of loans on the eighth place, and inflation in the country is estimated at the level of 7,88 percent.

Moldova can be described as the country with the average performance. The country takes the seventh place in the rating of availability of housing, the sixth in the rating of availability of loans and the fifth on growth of price level. However, increase in prices level one of the best.

Closing the list of the countries are Kyrgyzstan and Tajikistan. GDP per capita in Kyrgyzstan makes 1 073 dollars, or 75 thousand som. The five-year maximum has been recorded in 2013 - 1 270 dollars. Tajikistan is the country with the smallest indicator of GDP per capita from the list, and in five years the difference has made (-36) dollars and has fallen up to 800 dollars in 2016.

Inflation in Kyrgyzstan was one of minimum and has made 0,49 percent while at Tajikistan inflation has reached 6,07 percent.

Tajikistan and Kyrgyzstan have no data on availability of housing and loans for acquisition of the real estate for 2016.

Proceeding from the analyzed indicators, it is possible to make the rating of the countries with optimum conditions for life. Four above described indicators with equal specific weight when calculating total value have been used for the rating (the maximum value - four).

The countries like Russia and Kazakhstan were in the top two. Tajikistan (0,80) became the least attractive country from selection.

In the conclusion of this article it is to be said that these type of comparisons are the key for the development of our countries and without them we cannot visualize and see what the real problems are. While many aspects affect the standard of living, each country has its own infrastructure and has its own salvation for the development. This article gives the information about the weaknesses that the countries of the CIS region experience. Thus, the actions on it are different due to the diversity of the republics, but with the help of this work we know what directions to take for each country for the brighter future in terms of standard of living [7].

References

- 1 Гануш Г.И. Социально-экономическая модель: становление и развитие: теория, методология, практика / Г.И. Гануш, А.В. Данильченко. — Минск: Белорусская наука, 2015. — 401 с.
- 2 Косов Ю.В. Содружество Независимых Государств: Институты, интеграционные процессы, конфликты: учеб. пособие для студентов вузов / Ю.В. Косов, А.В. Торопыгин. — М.: Аспект Пресс, 2009. — 224 с.
- 3 Белорусский национальный комитет статистики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.belstat.gov.by/>.
- 4 Федеральная служба государственной статистики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.gks.ru/>.
- 5 Казахстанский национальный комитет статистики [Электронный ресурс]. — Режим доступа: Stat.gov.kz.

6 Самая большая интернет-база данных по уровню проживания [Электронный ресурс]. — Режим доступа: Numbeo.com.

7 Хусаинова Ж.С. Институциональное обеспечение индустриально-инновационного развития государств – членов Евразийского экономического союза [Электронный ресурс] / Ж.С. Хусаинова. — Режим доступа: http://vestnik.ksu.kz/files_vestnik/Economy/Economy_3_87_2017.pdf.

Е.М. Карпенко, Н.С. Перова

Посткеңестік кеңістіктегі елдердің өмір сүру деңгейін және сапасын талдау

Мақалада өмір сүру сапасы мен деңгейі деген түсінік, сонымен қатар бұрынғы 12 Кеңес Одағы Республикалары көрсеткіштері зерттелген. Өмір сүру деңгейі келесі көрсеткіштер бойынша салыстырылды: адам басына шаққандағы ЖІӨ, тұрғын үйге қолжетімділігі, несие алуға/қолжетімділігі, инфляция, жұмыссыздық деңгейі. Сонымен қатар әрбір мемлекеттерді ерекшелендіретін көрсеткіштер есепке алынып, сондай дамудың себеп-салдары есепке алынған. Яғни Қазақстан тұрғындарының өмір сүру деңгейі мен сапасын анықтағанда өндірістік қалдықтармен ластануы да назарға алынды. Сондай-ақ әр мемлекеттің жағдайын анықтау барысында ресми деректер негізінде қолданылды. Алынған нәтижелер график түрінде өңделіп, өмір сүру сапасы индикаторлары айқындалды. Қолайлығы жағынан Қазақстан және Ресей алдыңғы қатарда. Тәжікстанда тұру қолайсыз деп танылды.

Кілт сөздер: өмір деңгейі, өмір сапасы, жан басына шаққанда ЖІӨ, жұмыссыздық, инфляция, тұрғын үйге қолжетімділік, ТМД.

Е.М. Карпенко, Н.С. Перова

Анализ уровня и качества жизни стран постсоветского пространства

В данной статье было исследовано такое понятие, как уровень и качество жизни, были взяты и проанализированы показатели двенадцати стран бывшего Союза Советских Социалистических Республик. Уровень жизни сравнивался по таким показателям, как ВВП на душу населения, доступность жилья, доступность займов, инфляция, уровень безработицы. Также в ходе работы было принято использовать показатели, выделяющие именно данную страну, для того чтобы понять, почему в ней происходит развитие или же что мешает ей совершенствоваться. Так, например, при изучении качества жизни жителей Казахстана изучались не только стандартные признаки, но и учитывался уровень загрязнения промышленными отходами. В статье были учтены особенности каждой из стран. Для определения страны с наиболее благоприятными условиями проживания был использован сравнительный анализ показателей статистики по официальным данным государств. В ходе сравнения были наглядно представлены графики, определяющие индикаторы качества жизни в той или иной стране. Первые позиции у России и Казахстана. Наименее привлекательной страной для проживания из выборки стал Таджикистан.

Ключевые слова: уровень жизни, качество жизни, ВВП на душу населения, безработица, инфляция, коэффициент доступности жилья, Казахстан, показатели качества жизни, СНГ.

References

- 1 Ganush, G.I., & Danil'chenko, A.V. (2015). *Sotsialno-ekonomicheskaya model: stanovlenie i razvitie [Socio-economic model: formation and development]*. Minsk: Belorusskaya navuka [in Russian].
- 2 Kosov, Ju.V., & Toropygin, A.V. (2009). *Sodruzhestvo Nezavisimykh Hosudarstv: Instituty, intehratsionnye protsessy, konflikty [Commonwealth of Independent States: Institutes, integration processes, conflicts]*. Moscow: Aspekt Press [in Russian].
- 3 Belorusskii natsionalnyi komitet statistiki [Belarusian National Statistics Committee]. *belstat.gov.by*. Retrieved from <http://www.belstat.gov.by/> [in Russian].
- 4 Federalnaya sluzhba gosudarstvennoy statistiki [Federal Service of State Statistics]. *gks.ru*. Retrieved from <http://www.gks.ru/> [in Russian].
- 5 Kazhastanskii natsionalnyi komitet statistiki [Kazakhstan National Statistics Committee]. *Stat.gov.kz*. Retrieved from [Stat.gov.kz](http://stat.gov.kz) [in Russian].
- 6 Samaya bolshaya internet-baza dannykh po urovniu prozhivaniia [The largest Internet database on the level of living]. *Numbeo.com*. Retrieved from Numbeo.com [in Russian].
- 7 Husainova, Zh.S. *Institutsionalnoe obespechenie industrialno-innovatsionnogo razvitiia hosudarstv – chlenov Evraziiskogo ekonomicheskogo soiuza [Institutional support of industrial-innovative development of the member states of the Eurasian Economic Union]*. *vestnik.ksu.kz*. Retrieved from http://vestnik.ksu.kz/files_vestnik/Economy/Economy_3_87_2017.pdf [in Russian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abauova, G.M. — Candidate of economic sciences, Associate professor, Chair of economics and international business, Economic Department, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Abayev, A.A. — PhD student, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Adilova, Zh.G. — Candidate of economic sciences, Associate professor Chair of Economics and International Business, Economic Department, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Aiesheva, G.A. — Candidate of economic sciences, Associate professor of the chair «Accounting and Finance», Non-profit Joint Stock Company «Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university», Uralsk, Kazakhstan.

Aimukhanbetova, G. — DBA-student, International Business School, Geneve, Switzerland.

Aiypova, T.A. — Senior lecturer, Master of economics in finance, L.B. Goncharov Kazakh Automobile and Road Academy, Almaty, Kazakhstan.

Akhmetzhanov, B. — Doctor of economics, Professor, Head. Department of Economics and Enterprise Management, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.

Alzhanova, A.Z. — Senior lecturer, L.B. Goncharov Kazakh Automobile and Road Academy, Almaty, Kazakhstan.

Amirkulova, M.B. — Master, Senior teacher of «Accounting and audit» chair, Karaganda State University, Kazakhstan.

Atabayeva, A.K. — Master, Senior teacher of «Accounting and audit» chair, Karaganda State University, Kazakhstan.

Ataniyazov, Zh. — Candidate of economic sciences, Associate professor of the Department of economics and management, Faculty of economics and law, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Kazakhstan.

Baikenov, Zh.E. — PhD student, Head of presidential office, Kazakh-American Free University.

Batyrova, N.T. — Candidate of economic sciences, Docent Department of management and service Ahmet Yasawi University, Turkestan, Kazakhstan.

Bobrova, V.N. — Assistant professor, L.B. Goncharov Kazakh Automobile and Road Academy, Almaty, Kazakhstan.

Brauweiler, Ch. — Prof. Dr. rer. pol. Dr. h.c. mult. H.-Business Administration, Management Accounting & Internal Auditing Campus Scheffelberg, Germany.

Celetti, D. — PhD, Professor of Department of Historical, Geographical and Antiquity Sciences, University of Padua, Padua, Italy.

Fic, D. — Professor of the Department of economics, Zelenogur State University, Zielona Góra, Poland.

Huszti, Zh. — Dr. PhD Associate professor, Pech University, Republic of Hungary.

Jazykbayeva, B.K. — PhD, Senior teacher Department of management and innovation, Karaganda Economic University of Kazpotrebcouyz, Kazakhstan.

Junissova, A.T. — Master of science in marketing, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.

Kalgulova, R.Zh. — Professor, Candidate of economic sciences, Associate professor, Head of the Department «Economics», L.B. Goncharov Kazakh Automobile and Road Academy, Almaty, Kazakhstan.

Kamenova, M.Zh. — Professor, Doctor of Economic, Department of management and marketing, Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, Astana, Kazakhstan.

- Kanabekova, M.A.** — Candidate of economic sciences, Department of economics, Associate professor, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Kantureev, M.T.** — Doctor of economics, Associate professor of the Department of economics and service, I. Zhansugurov Zhetysu State University, Taldykorgan, Kazakhstan.
- Kapysheva, S.K.** — Assistant professor, Candidate of economic sciences, Department of management and marketing, Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, Astana, Kazakhstan.
- Karayilmazlar, E.** — Doctor of economics, Professor, Faculty of economics and administrative sciences, Pamukkale University, Denizli s., Republic of Turkey.
- Karenov, R.S.** — Managing chair «Management», Doctor of economics, Professor, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Karimbergenova, M.K.** — Associate professor, S.Toraigyrov Pavlodar State University, Kazakhstan.
- Karipova, M.R.** — Senior lecturer, Master of economics in finance, L.B. Goncharov Kazakh Automobile and Road Academy, Almaty, Kazakhstan.
- Karpenko, E.M.** — Doctor of economics, Professor of the Department of international management, Belarusian State University, Minsk, Belarus.
- Kazbekov, T.B.** — Candidate of economic sciences, Docent Department of management, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Khussainova, Zh.S.** — Candidate of economic sciences, Associate professor, Head of Chair of economics and international business, Economic Department, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Konopvanova, G.A.** — Candidate of economic sciences, Docent, first vice-president of Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Konurbayeva, Zh.T.** — Candidate of economic sciences, Associate professor, D. Serikbayev East Kazakhstan State Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Kunyazova, S.K.** — Professor of the Department of Economics, Candidate of economic sciences, Associate professor of economics, Place of work, S.Toraigyrov Pavlodar State University, Kazakhstan.
- Madenova, A.A.** — Department of Economics, Graduate student, Abay Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
- Madiyarova, E.S.,** — Head of sub-department «Finance, accounting and taxation», Associate professor, Candidate of economic sciences, D. Serikbayev East Kazakhstan State Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Mamrayeva, D.G.** — Candidate of economic sciences, Docent Chair of economics and international business, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Majdyrova, A.B.** — Doctor of economics, Professor, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan.
- Mombekova, G.R.** — PhD, Senior lecturer Department of management and service, Ahmet Yasawi University, Turkestan, Kazakhstan.
- Mukashev, T.A.** — Candidate of economic sciences, Docent Chair of economics and international business, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Mussabekova, A.O.** — Master, Teacher of management, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Myrzabayeva, S.,** — Postgraduate of the specialty 6M050600 — «Economy», D. Serikbayev East Kazakhstan State Technical University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan.
- Myrzakhmetova, A.M.** — Candidate of economic sciences, Associate professor of the Department of International Relations and World Economy of the al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Ospanbayev, Zh.A.** — Master of economic sciences (academic degree), Senior lecturer of the Department of international relations and world economy of the al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
- Ospanov, B.R.** — Master of science, Senior lecturer marketing, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Perova, N.S.** — Graduate student of the Department of international management, Belarusian State University, Minsk, Belarus.

- Pritvorova, T.P.** — Doctor of economic sciences, Professor of the «Economics and International Business» Chair, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Ramashova, A.N.** — PhD, Senior teacher, Department of finance, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Karaganda, Kazakhstan.
- Romanko, E.B.** — Candidate of economic sciences, Docent Department of management Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Saginova, S.A.** — Doctoral student PhD in specialty 6D050600 — «Economics», «Financial Academy» JSC, Astana, Kazakhstan.
- Sanaliev, L.K.** — Doctoral student, S.Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, Kazakhstan.
- Shametova, A.A.** — Candidate of economic sciences, Associate professor of the Department of economics and enterprise management, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Sitenko, D.A.** — PhD in economics, Associate professor of Accounting and audit department, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Spanova, B.K.** — PhD student economica, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan.
- Sultanova, Z.Kh.** — Candidate of economic sciences, Associate professor of the chair «Accounting and Finance», Non-profit Joint Stock Company «Zhangir khan West Kazakhstan agrarian-technical university», Uralsk, Kazakhstan.
- Sung-Kyu, Lee.** — PhD. Associate professor, Department of International trade, Andong National University, Andong, South Korea,
- Syzdykova, D.I.** — Master, Senior teacher of «Accounting and audit» chair, Karaganda State University, Kazakhstan.
- Syzdykova, E.Zh.** — Candidate of economic sciences, Head of Accounting and audit chair, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Taipov, T.A.** — c.e.s.c., Associate professor, Almaty Academy of Economics and Statistics, Kazakhstan.
- Tasbulatova, B.K.** — PhD student, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Kazakhstan.
- Tasmaganbetov, A.B.** — Candidate of economic sciences, Dean of the Faculty of economics and law, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Kazakhstan.
- Tasmaganbetova, S.Zh.** — Master of management, Senior teacher of the Department of economics and management, Faculty of economics and law, K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Kazakhstan.
- Tazhibekova, K.B.** — Candidate of economic sciences, Associate professor of the Department of economics and enterprise management, Karaganda State Technical University, Kazakhstan.
- Tleuberdinova, A.T.** — Head of marketing Department, Doctor of economics, Professor; Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Tursumbaeva, M.Zh.** — Assistant professor, Candidate of economic sciences, Department of management and marketing, Kazakh University of Economics, Finance and International Trade, Astana, Kazakhstan.
- Yerzhanova, S.K.** — Candidate of economic sciences, Docent Department of management, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Yessengeldin, B.S.** — Doctor of economic sciences, Professor of the Chair of the finance, Dean of the Economic Faculty, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Yessengeldina, A.S.** — Candidate of economic sciences, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.
- Zhakhmetova, A.K.** — Master, Senior teacher of finance, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.
- Zhartay, Zh.M.,** — Master of economics, Senior teacher of economics and international business, Economic Department, Ye.A. Buketov Karaganda State University, Kazakhstan.